

Uniwersytet Rzeszowski
Wydział Socjologiczno-Historyczny
Instytut Historii
numer albumu 76152

Tomasz Zając

**Działania wojenne w 1941 r. na terenie 08. Przemyskiego
Rejonu Umocnionego. Operacja Barbarossa na linii Sanu**

Rozprawa doktorska
Promotor: dr hab. Andrzej Olejko

Pracę przyjęto

.....
(data i podpis promotora)

Rzeszów 2018

Spis treści

WYKAZ SKRÓTÓW	4
WSTĘP	6
ROZDZIAŁ I Przygotowania wojenne i plany działań III Rzeszy i ZSRS przed 22 czerwca 1941 r.	21
1.1. Przygotowania III Rzeszy do 22 czerwca 1941 r. Koniec tzw. paktu Ribbentrop-Mołotow.	21
1.2. ZSRS przed <i>Fall Barbarossa</i> – przygotowania Armii Czerwonej do 22 czerwca 1941 r.	47
1.3. Poglądy Wiktora Suworowa na przygotowanie sił ZSRS do ataku na III Rzeszę, a Operacja Barbarossa	63
ROZDZIAŁ II Nowy system umocnień radzieckiej obrony granicznej. Rys historyczny tzw. Linii Mołotowa z lat 1939-1941.....	78
1. Linia Mołotowa novum radzieckiej obrony.....	78
2. Przemyski Rejon Umocniony, umocnienia radzieckie wzdłuż rzeki San. Terminologia schronów bojowych Linii Mołotowa	95
2.1. Nomenklatura umocnień 08. PRU	100
2.2. Typologia schronów	104
2.3. Uzbrojenie schronów bojowych wzdłuż rzeki San.....	105
2.4. Wyposażenie wewnętrzne radzieckiego systemu umocnionego.....	108
2.5. Charakterystyka obiektów Przemyskiego Rejonu Umocnionego	113
3. Niezrealizowany plan rozbudowy umocnień 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego.....	116
ROZDZIAŁ III Siły wojskowe III Rzeszy i ZSRS przed 22 VI 1941 r.- analiza porównawcza	160
1. Niemieckie siły przed Fall Barbarossa	160
Siły piechoty	160
Artyleria.....	169
Siły pancerne.....	180

2. Armia Czerwona w przededniu wojny	187
Siły piechoty	187
Artyleria	200
Siły pancerne.....	212
ROZDZIAŁ IV Pierwsze dni Fall Barbarossa wzdłuż rzeki San. Działania wojenne na terenie 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego.....	219
1. Działania wojenne w 1941 r. na terenie Przemyśla i okolic, czyli dowództwa 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego.....	219
2. Słowackie wsparcie III Rzeszy podczas Fall Barbarossa. Walki na południowym odcinku rzeki San w okolicach Sanoka, Załuża, Leska w 1941 r.	257
EPILOG	287
ZAKOŃCZENIE	294
ANEKS 1	298
ANEKS 2	310
ANEKS 3	311
BIBLIOGRAFIA	312
SPIS MAP	321
SPIS RYSYŃKÓW.....	321
SPIS TABEL	322
SPIS WYKRESÓW	324
SPIS ZDJĘĆ	324

WYKAZ SKRÓTÓW

ACz. – Armia Czerwona
Baon – batalion
BPanc. – Brygada Pancerna
BSOW – Białoruski Specjalny Okręg Wojskowy
BZmech. – Brygada Zmechanizowana
CAMO – Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony
ckm – ciężki karabin maszynowy
DBez. – Dywizja Bezpieczeństwa
DG. – Dywizja Górska
DKaw. – Dywizja Kawalerii
DKol. – Dywizja Kolejowa
DOT – dołgowriemiennaja ogniewaja toczka z ros. stały punkt ogniowy.
DP. – Dywizja Piechoty
DPanc. – Dywizja Pancerna
DS. – Dywizja Strzelecka
DZmot. – Dywizja Zmotoryzowana
dyon – dywizjon
FSB FR – Federalne Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej
GA – Grupa Armii
GB Coretti – Grupa Bojowa Coretti
GDS – Górska Dywizja Strzelecka
GPanc. – Grupa Pancerna
GRW – Główna Rada Wojskowa ZSRS
GZW-I ACz. – Główny Zarząd Wojskowo-Inżynieryjny Armii Czerwonej
KP – Korpus Piechoty
KPlot. – Korpus Przeciwlotniczy
KS – Korpus Strzelecki
KSWO – Kijowski Specjalny Okręg Wojskowy
KZmech. – Korpus Zmechanizowany
NARA – National Archives and Records Administration w Waszyngtonie
NSOW – Nadbałtycki Specjalny Okręg Wojskowy
OKH – Naczelne Dowództwo Wojsk Lądowych

OKW – Naczelne Dowództwo Wehrmachtu
OND – Odwód Naczelnego Dowództwa
OP. – Oddział Pograniczników
OW – Okręg Wojskowy
pa – pułk artylerii
pac – pułk artylerii ciężkiej
P.O. – Punkt Oporu
pp. – pułk piechoty
pplot. – pułk przeciwlotniczy
PRU – Przemyski Rejon Umocniony
ps – pułk strzelecki
psg – pułk strzelców górskich
rkm – ręczny karabin maszynowy
RPAW – Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe
RS. – Rýchla Skupina
sbkm – samodzielny batalion karabinów maszynowych
skkm – samodzielna kompania karabinów maszynowych
SOW – Specjalny Okręg Wojskowy
WO – Węzeł Obrony
ZSOW – Zachodni Specjalny Okręg Wojskowy
ZSRS – Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich

WSTĘP

Wschodnia część obecnego województwa podkarpackiego w czasie II wojny światowej stało się teatrem wielu działań wojennych. Głównym przedmiotem niniejszej dysertacji jest przedstawienie wydarzeń z przełomu czerwca i lipca 1941 r. w okolicach rzeki San. Rejon doliny Sanu stał się umowną granicą pomiędzy dwoma okupantami Polski. Wynikało to z rozmów z 23 VIII 1939 r. pomiędzy III Rzeszą, a Związkiem Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS). Wydarzenie z 23 VII 1939 r. niewątpliwie zmieniło bieg historii, ponieważ pakt o nieagresji pomiędzy Niemcami, a ZSRS stał się przyczynkiem do wybuchu II wojny światowej.

W niniejszej pracy skoncentrowano się na terenach wokół Przemyśla i Sanoka. Miasta te znajdowały się w tamtym czasie w strefie granicznej, w wyniku czego do dziś na tych terenach pozostały ślady obu okupacji. Jedną z takich pozostałości są umocnienia graniczne ZSRS, które nazwano w latach 40. XX w. Linią Mołtowa.

Zanim jednak doszło do ostatecznego starcia pomiędzy okupantami Polski w latach 1939-1945 oraz samego wybuchu II wojny światowej 1 IX 1939 r. największy dyktatorzy XX w. Adolf Hitler i Józef Wissarionowicz Stalin stworzyli swoją koncepcję podziału Europy. Wynikiem tego był pakt z 23 VIII 1939 r. Początków współpracy pomiędzy Niemcami a ZSRS należy szukać już w 1919 r., kiedy dochodziło do ustaleń wersalskich po Wielkiej Wojnie.

Podpisanie Traktatu Wersalskiego dla Niemiec było upokorzeniem oraz klęską. Tak delegacja niemiecka w Wersalu oceniła warunki pokoju: *Ententa chce postawić narodowi niemieckiemu żądania tak okrutne, jakich nigdy nie stawiano żadnemu państwu od czasów, kiedy Rzym podyktował pokój Kartaginie*¹. Tutaj zgodność co do warunków pokojowych potwierdzała także strona Rosji Radzieckiej, a dokładniej jej przywódca Włodzimierz Iljicz Lenin, określając traktat jako „bandycki”². Takie nastawienie skłoniło obie strony do współpracy. Wspominał o tym już w styczniu 1920 r. gen. Hans von Seeckt dowódca Reichswehry, który zauważał korzyści sojuszu politycznego oraz ekonomicznego z Rosją Rad³.

Pierwszymi załączkami współpracy niemiecko-sowieckiej była wojna polsko-bolszewicka. W czasie ofensywy bolszewickiej na Polskę ze strony niemieckiej przedstawiono propozycję aktywizacji stosunków dyplomatycznych. Moskwa przyjęła pro-

¹ A. L. Szcześniak, *Zmowa. IV rozbiór Polski*, Warszawa 1990, s. 16.

² *Ibidem*.

³ T. Jasudowicz, *Widmo krąży po Europie. Bezprawie paktu Ribbentrop-Mołotow*, Toruń 1993, s. 17.

pozycję, w efekcie czego doszło do rokowań w lipcu 1920 r. w Berlinie. Rosja zapewniała stronę niemiecką, iż wojska sowieckie nie przekroczą granicy Niemiec z 1914 r. Dodatkowo w rządzie niemieckim został powołany radziecki reprezentant do rozwiązywania spraw spornych. Został nim Jewgienij Siergiejew z 4. Armii⁴.

Rokowania na linii Moskwa-Berlin miały także przełożenie w czasie walk polsko-bolszewickich⁵. Porażka Rosji Rad z Polską w 1920 r. była kolejnym krokiem do zbliżenia się i zawarcia sojuszu naszych sąsiadów. Okazją do tego stała się konferencja poświęcona problemom gospodarczym, która odbyła się 16 IV 1922 r. w Rapallo. Zawarto wtedy układ pomiędzy Republiką Weimarską, a Rosją Rad. Oba państwa określiły postanowienia dotyczące m. in.: wzajemnej rezygnacji z roszczeń, związanych z poniesionymi kosztami wojennymi oraz odszkodowaniami, przywrócenia dyplomatycznych i konsularnych stosunków między tymi państwami⁶. Układ zawarty w 1922 r. stał się pierwszym krokiem do rozpadu systemu wersalskiego. Stał się także początkiem do przyszłego paktu o nieagresji podpisanego przez ministrów spraw zagranicznych przyszłych. Kanclerz Niemiec Józef Wirth po powrocie z Rapallo przeprowadził rozmowę z gen. H. von Seecktem, a następnie przesłał informacje dotyczącą współpracy z Rosją do nowo mianowanego ambasadora w Moskwie Ulricha Brockdorff-Rantzaua. Informacja brzmiała następująco: *Powiem panu szczerze: Polska musi zostać wyeliminowana (...) Nie zawrę żadnego układu, który by wzmocnił Polskę. Za moją zgodą przyjęto rozmaite ustalenia w sprawie granicy wschodniej, o których wiedzą tylko nieliczne osoby. W zagadnieniach tych zgadzam się całkowicie z wojskowymi, zwłaszcza z generałem von Seecktem*⁷.

Współpraca dyplomatyczna oraz ekonomiczna na linii Berlin-Moskwa od układu z 1922 r. rozwijała się coraz bardziej. Efektem tego był kolejny traktat podpisany w Berlinie 24 IV 1926 r. Traktat ten był zwieńczeniem układów Rosji Rad z Republiką Weimarską.

Załamaniem sojuszu pomiędzy Berlinem, a Moskwą stał się moment gdy do władzy doszedł A. Hitler. Poglądy antysowieckie, których nie ukrywał Führer miały znaczący wpływ na stosunki obu państw. Propagowana polityka przez A. Hitlera i III Rzeszę były ogromnym zagrożeniem dla J. Stalina. Nie mniej jednak ZSRS próbo-

⁴ A. L. Szcześniak, *op. cit.*, s. 16.

⁵ T. Jasudowicz, *op. cit.*, s. 17-18.

⁶ *Ibidem*, s. 18.

⁷ K. Grünberg, J. Serczyk, *Droga do rozbioru Polski 1918-1939. Nowe ustalenia*, Warszawa 2005, s. 68.

wał podtrzymać przyjazne stosunki polityczne oraz ekonomiczne. Strona niemiecka niechętnie odnosiła się do sojuszu niemiecko-radzieckiego w tamtym okresie. Nurt antykomunistyczny w strukturach politycznych III Rzeszy, a także sojusz z Japonią z 25 IX 1936 r., czyli tzw. pakt antykominternowski były głównymi powodami zaniechania sojuszu ze stroną sowiecką.

Przywódca ZSRS poszukiwał pomimo tego sposobu, by doprowadzić do sojuszu z III Rzeszą. J. Stalin widząc na jakie ustępstwa idzie cała Europa Zachodnia wobec III Rzeszy, wyciągał swoje wnioski. Przełomem w relacjach na linii Berlin-Moskwa stała się konferencja monachijska, która odbyła się w dniach 29-30 IX 1938 r. oraz zajęcie przez III Rzeszę Sudetów. Drugą ważną kwestią przełomową były rokowania niemiecko-polskie, skierowane przeciw ZSRS. Brak zainteresowania ze strony polskiej, nie pozostawił niemieckiego przywódcy w problematycznej sytuacji⁸.

Okazją do wznowienia rozmów sojuszniczych z III Rzeszą pojawiła się niespodziewanie szybko. J. Stalin na obradach XVIII Zjazdu KPZR 10 III 1939 r. wygłosił przemówienie odnoszące się do polityki zagranicznej ZSRS. Przywódca powiedział w nim, że *Związek Radziecki może porozumieć się z każdym państwem, bez względu na jego ustrój*⁹. Dodatkowo J. Stalin stwierdził, iż nie zamierza „wyciągać kasztanów z ognia” pomagając zachodniej Europie. Słowa te zostały odebrane przez Niemców we właściwy sposób. Obrady odbyły się także dość dużym echem w Europie. Brytyjski premier Neville Chamberlain zaproponował J. Stalinowi ogłoszenie deklaracji antyniemieckiej 20 III 1939 r. Spowodowane było to lękiem, iż przy wsparciu Moskwy wzrosną siły III Rzeszy. Deklaracja antyniemiecka opierała się na wspólnej konsultacji Wielkiej Brytanii, Francji, ZSRS jak też Polski na wypadek zagrożenia niepodległości państw europejskich. Minister Józef Beck obawiał się, iż deklaracja wpłynie na przyspieszenie ataku III Rzeszy na Polskę¹⁰.

Przełom wiosny i lata 1939 r. był okresem nazywanym jako tzw. „podwójna gra polityczna” przywódcy z Kremla. Obie strony, czyli strona niemiecka oraz sojusz brytyjsko-francuski skierowały swoje oczy w kierunku Moskwy. Poprzez układ z Europą Zachodnią, ZSRS stanąłby przeciw III Rzeszy. Wspierając stronę niemiecką Moskwa

⁸ *Ibidem*, s. 69.

⁹ A. L. Szcześniak, *op. cit.*, s. 31.

¹⁰ M. Siewier, *O niektórych aspektach polityki bezpieczeństwa II RP wobec Związku Sowieckiego*, [w:] „Res Politicae”, t. IV, Częstochowa 2011, s. 87

zyskałaby swoistą neutralność, a nawet miałyby możliwość nieangażowania się w konflikt¹¹.

III Rzesza od 10 III 1939 r. kiedy J. Stalin wypowiedział przychylne słowa w kierunku Berlina napierała na wschód zajmując Czechy. Wzmogły się także rokowania niemiecko-radzieckie. Tak też w dwa dni po zajęciu Pragi 17 III 1939 r. w Berlinie spotkali się Aleksiej Mieriekałow ambasador ZSRS oraz Ernestem von Weizsäckerem minister spraw zagranicznych III Rzeszy. Spotkanie było załączkiem rozmów, które w ostateczności doprowadziły do podziału Europy Środkowo-Wschodniej¹².

W tym samym czasie dochodziło do rozmów ze stroną brytyjsko-francuską. 19 IV 1939 r. J. Stalin otrzymał propozycję by ZSRS włączył się w układ trzystronny z Wielką Brytania i Francją. Sojusz opierać się miał o wzajemną pomoc na wypadek agresji niemieckiej. W propozycjach do tego układy znalazła się także informacja o państwach sąsiadujących z ZSRS, od Morza Bałtyckiego po Morze Czarne. W chwili ataku na któreś z tych państw sojusz trójstronny miałby wkroczyć z pomocą¹³.

Sytuacja wśród państw europejskich była coraz to bardziej napięta, konflikt zbrojny zbliżał się coraz bardziej. A. Hitler przygotowywał już plan ataku na Polskę. Jedynie czego potrzebowała III Rzeszą w tamtym czasie, to neutralność ze wschodu. Można powiedzieć, że J. Stalin już w kwietniu 1939 r. przysłowiowo „rozdaje karty” w rozmowach sojuszniczych. Zarówno tych prowadzonych z Londynem i Paryżem, jak i tych z Berlinem. Dlatego też radziecki przywódca w maju 1939 r. dokonał swoistego przewrotu kopernikańskiego w polityce zagranicznej ZSRS. Mianowicie wtedy to został odwołany ludowy komisarz spraw zagranicznych Maksym Litwinow. Jaki był powód tej zmiany? Oficjalnie M. Litwinow nie wykonał politycznych zamierzeń Kremla w związku z zbrojnym bezpieczeństwem ZSRS. Dziś jednak wiemy, że realnym powodem było nastawienie ówczesnego komisarz spraw zagranicznych do III Rzeszy. Nastawienie to wynikało z „wady” jaką rzekomo posiadał M. Litwinow, tj. pochodzenia żydowskiego, które w tamtym okresie nie współgrało z zamierzeniami politycznymi i interesami J. Stalina. Można powiedzieć, że M. Litwinow w tamtych realiach politycznych był dla ZSRS *persona non grata*. Nowym ministrem został Wiaczesław Michajłowicz Mołotow, którego wybrano 3 V 1939 r. W. Mołotow był bliskim współpracownikiem J. Stalina, co miało duże znaczenie przy jego wyborze. J. Stalin wykonując

¹¹ A. L. Szcześniak, *op. cit.*, s. 32.

¹² *Ibidem*.

¹³ J. Tyszkiewicz, E. Czapiewski, *Historia powszechna. Wiek XX*, Warszawa 2010, s. 333.

taki ruch pokazał, że widzi w III Rzeszy swojego sojusznika. Moskwa mogła tylko oczekiwać ruchu ze strony Berlina. Odpowiedź na tą zmianę na Kremlu strona niemiecka wysłała w bardzo szybkim czasie. Mianowicie dwa dni później, 5 V 1939 r., doszło do rozmowy w Berlinie pomiędzy radcą ambasady ZSRS Georgijem Astachowem i radcą referatu wschodnioeuropejskiego Juliusem Schnurrem. Rozmowy dotyczyły realizacji zamówienia dla Moskwy z zakładów „Škody”, które zostały ustalone na spotkaniu z 17 IV 1939 r.¹⁴. W wyniku rozmów z 5 V 1939 r. ambasada radziecka w Berlinie uzyskała pozytywną odpowiedź na temat realizowanych planów.

W dniu 17 V 1939 r. odbyło się kolejne spotkanie w Berlinie. Radca ambasady ZSRS w III Rzeszy spotkał się po raz kolejny z J. Schnurrem. Radca G. Astachow zastępował ambasadora A. Mieriekałowa, który w tym czasie przebywał w Moskwie. Spotkanie z 17 V 1939 r. dotyczyło spraw związanych z wymianą handlową¹⁵. Obie strony podczas rokowań doszły do kompromisu, iż wymiana handlowa powinna być obustronna. Strony poruszyły także tematy polityczne, jakie dotyczyć miały przyszłego układu z sierpnia 1939 r. G. Astachow na spotkaniu stwierdził, że: *w sprawach dotyczących polityki międzynarodowej, pomiędzy Niemcami i ZSRS nie widać powodów do spieć*¹⁶. Niemcy podczas spotkania poruszyli kwestię rokowań Moskwy z Londynem. G. Astachow oznajmił, że żadnych rokowań nie ma gdyż negocjacje stanęły w martwym punkcie¹⁷.

Spotkanie to było kolejnym punktem sygnalizującym, że Moskwa widzi w Berlinie swojego sojusznika. Obie strony zachowywały jednak ostrożność. Führer w tym czasie był skłonny do ustępstw na rzecz ZSRS, gdyż zależało mu na jak najszybszym i najbezpieczniejszym wkroczeniu Wehrmachtu do Polski. Problem z jakim borykać się musiał Führer tkwił w ZSRS. Mianowicie, czy Moskwa będzie wspierać III Rzeszę w dążeniach związanych z Polską?

W momencie objęcia przez W. Mołotowa stanowiska ministra nastąpiła zmiana w stosunkach z Europą Zachodnią. Wielka Brytania przedstawiła propozycję 27 V 1939 r. Nowy układ sojuszniczy nie różnił się zbyt wiele od tego z kwietnia 1939 r. Zmiany dotyczyły ewentualnego wejścia sił ZSRS do państw sąsiadujących z nimi. Mianowicie pomoc miała zostać określona układem, lub też udzielona w momencie gdy

¹⁴ K. Grünberg, J. Serczyk, *op. cit.*, s. 152.

¹⁵ *Ibidem*, s. 155.

¹⁶ V. Beshanov, *Czerwony blitzkrieg*, Warszawa 2008, s. 14.

¹⁷ *Ibidem*.

państwa same wyraża taką prośbę¹⁸. Moskwa nie ukrywała swojego niezadowolenia z pomysłu jaki przedstawił rząd brytyjski. W związku z rokowaniami na linii Moskwa-Londyn, strona niemiecka natychmiast zaproponowała spotkanie w Berlinie. Do takiego spotkania doszło już 30 V 1939 r., w którym brał udział G. Astachow reprezentujący ambasadę ZSRS oraz niemiecki sekretarz stanu Ernst von Weizsäcker. Głównym aspektem tej rozmowy było stworzenie radzieckiego przedstawicielstwa handlowego w Pradze¹⁹. Strona radziecka chciała by przedstawicielstwo pozostało w Berlinie. Ostatnim „być albo nie być” dla sojuszu trójstronnego ZSRS, Wielkiej Brytanii i Francji miał być 31 V 1939 r. Na posiedzeniu Rady Najwyższej ZSRS minister określił, że do układu dojdzie, kiedy spełnione zostaną trzy warunki tzn.: podpisany zostanie sojusz trójstronny, określona zostanie pomocy na wypadek ataku na państwa Europy Środkowo-Wschodniej, trzecim warunkiem będzie przedstawienie rozmiaru i rodzaju pomocy zarówno dla partnerów, jak też mniejszych państw ujętych w układzie²⁰. Kreml przedstawił listę państw, które objęte miały być pomocą na wypadek ofensywy niemieckiej²¹.

W dniu 14 VI 1939 r. doszło do bilateralnych rozmów prowadzonych przez ZSRS. Z jednej strony przedstawiciele radzieccy próbowali porozumieć się z mocarstwami Europy Zachodniej, z drugiej zaś strony G. Astachow prowadził rozmowy w Berlinie. Radca ambasady ZSRS w Berlinie wyznał, iż Moskwa w tamtym czasie miała trzy opcje do wyboru. Pierwszą z nich było podpisanie układu z Londynem i Paryżem, drugą było odwlekanie negocjacji, trzecią opcją było szukanie rozwiązania, by jak najszybciej zbliżyć się do III Rzeszy²².

Moskwie zależało najbardziej na trzeciej opcji. Założenie ZSRS było następującej III Rzesza oświadczyłaby brak chęci ataku na ZSRS oraz podpisanie paktu o nieagresji, zaś strona radziecka wycofałaby się z rokowań z mocarstwami zachodnimi²³.

III Rzesza dobrze wiedziała o rozmowach ZSRS z państwami Zachodu. Włoski minister spraw zagranicznych Galeazzo Ciano 30 VI 1939 r., jako pośrednik niemiecki dostarczył do Moskwy informację, o możliwości zawarcia sojuszu na linii Berlin-Moskwa.²⁴

¹⁸ K. Grünberg, J. Serczyk, *op. cit.*, s. 158.

¹⁹ *Ibidem*, s. 159.

²⁰ *Ibidem*, s. 160.

²¹ J. Tyszkiewicz, E. Czapiewski, *op. cit.*, s. 333.

²² A. L. Szcześniak, *op. cit.*, s. 37.

²³ *Ibidem*, s. 37.

²⁴ *Ibidem*.

Pomimo widocznych chęci sojuszniczej ze strony III Rzeszy, ZSRS prowadziło nadal podwójną grę polityczną. W. Mołotow wywierał coraz to większy wpływ na Europę Zachodnią. Lord William Strang jako reprezentant Wielkiej Brytanii w rokowaniach, był pewny, że dojdzie do podpisania układu trójstronnego²⁵.

Lipiec 1939 r. był okresem najintensywniejszych działań politycznych J. Stalina. W Berlinie 19 VII 1939 r. Jewgienij Babarin szef radzieckiego przedstawicielstwa handlowego oznajmił J. Schnurrowi, iż ZSRS jest gotowa do poszerzania interesów gospodarczych z III Rzeszą²⁶. Niemiecki ambasador w Moskwie Friedrich-Werner von der Schulenburg w dniu 22 VII 1939 r. otrzymał wytyczne dotyczące rokowań z ZSRS²⁷.

Ostatnie dni lipca 1939 r. przyniosły ożywienie w rozmowach sojuszniczych Moskwy z mocarstwami zachodnimi. Dyplomaci w ambasadzie III Rzeszy w Moskwie na wieść o rokowaniach na linii ZSRS-Wielka Brytania-Francja przyśpieszyli rozmowy z władzami radzieckimi. W efekcie czego 2 VIII 1939 r. J. Ribbentrop zaprosił do siebie G. Astachowa. Niemiecki minister w rozmowie z G. Astachowem przedstawił stanowisko III Rzeszy. Mianowicie twierdził, iż nad Morzem Bałtyckim jest wystarczająco miejsca dla III Rzeszy i ZSRS. W sprawie Polski obie strony doszły również do konsensusu. W razie „prowokacji” polskiej, III Rzesza upora się z tą sprawą w przeciągu tygodnia oraz chętnie dojdzie do porozumienia w tej sprawie z Kremlem²⁸.

11 VIII 1939 r. doszło do spotkania brytyjsko-francusko-radzieckiego na Kremlu. Stronę radzieką reprezentowali najwyżsi przedstawiciele ZSRS m.in. ludowy komisarz obrony narodowej Kliment Jefrienowicz Woroszyłow. Strona brytyjska i francuska nie podeszła do rozmów tak oficjalnie²⁹. Rokowania radziecko-brytyjsko-francuskie zakończyły się fiaskiem. Ponieważ mocarstwa zachodnie zbagatelizowały spotkanie w Moskwie wysyłając tam niższych rangą dyplomatów. Pokłosiem tego był fakt, że J. Stalin zaczął szukać nowych sojuszników³⁰.

Po fiasku układu trójstronnego prowadzone były rozmowy pomiędzy ministrem W. Mołotowem, a ambasadorem III Rzeszy F. Schulenburgiem. Do rozmów chciał się również włączyć J. Ribbentrop, który zaproponował 14 VIII 1939 r. swój przyjazd do Moskwy. Radziecki minister spraw zagranicznych 18 VIII 1939 r. wyraził zgodę na przyjazd J. Ribbentropa. Dzień później 19 VIII 1939 r. zawarto układ handlowy pomiędzy

²⁵ *Ibidem.*

²⁶ K. Grünberg, J. Serczyk, *op. cit.*, s. 164.

²⁷ *Ibidem*, s. 165.

²⁸ *Ibidem*, s. 167.

²⁹ J. Tyszkiewicz, E. Czapiewski, *op. cit.*, s. 334.

³⁰ *Ibidem.*

ZSRS a III Rzeszą, co przybliżyło rozmowy o sojuszu pomiędzy tymi państwami³¹. Pierwotnie niemiecki minister J. Ribbentrop miał przylecieć do Moskwy 26 VIII 1939 r. w celu podpisania układu sojuszniczego z ZSRS. Führerowi zależało na jak najszybszym podpisaniu paktu, by wkroczyć do Polski. Dlatego też już 20 VIII 1939 r. o godz. 16.45 niemiecki przywódca wysłał depeszę do J. Stalina, gdzie było wspomniane o przyspieszeniu podpisania układu o nieagresji³². W depeszy A. Hitler podał datę 22 VIII 1939 r., ewentualnie najpóźniej 23 VIII 1939 r., kiedy to do Moskwy przylecieć miałby J. Ribbentrop. Dzień po wysłaniu depeszy J. Stalin odesłał odpowiedź, gdzie ustalił datę przyjazdu niemieckiego ministra na 23 VIII 1939 r.³³.

Minister J. Ribbentrop 23 VIII 1939 r. przyleciał do Moskwy, gdzie rozpoczęły się ostateczne rozmowy nad układem o nieagresji. Rozmowy trwały kilka godzin po czym obie strony doszły do porozumienia. Minister W. Mołotow jako przedstawiciel ZSRS oraz minister J. Ribbentrop reprezentującym III Rzeszę w późnych godzinach wieczornych złożyli podpis pod układem o nieagresji pomiędzy tymi państwami. Sojusz ten nazywany jest również „Paktem Ribbentrop-Mołotow” oraz „IV rozbiorem Polski”³⁴.

Niniejsza dysertacja porusza temat walk pomiędzy tymi państwami w obszarze rzeki San w 1941 r. Warto we wstępie pochylić się jednak nad stanem badań nad tematem tzw. Linii Mołotowa, która dość szczegółowo zostanie przedstawiona w II rozdziale pracy. Do tej pory nie powstało zbyt wiele prac na temat walk o Linie Mołotowa. Jednym z historyków zajmujących się tematem walk, jak też rozbudowy radzieckich umocnień z lat 1939-1941 jest Tomasz Wesołowski. Jego prace dotyczą głównie umocnień w na północnym odcinku, czyli w okolicy Brześcia i Białegostoku. Jedną z najważniejszych prac dotycząca tematyki napisaną przez T. Wesołowskiego jest „*Linia Mołotowa*” *Sowieckie fortyfikacje graniczne z lat 1940-1941 na przykładzie 62. Brzeskiego Rejonu Umocnionego*. Praca została wydana w 2001 r. w Białymstoku. Historyk na podstawie materiałów archiwalnych oraz pracy terenowej przedstawił wydarzenia z 1941 r. na tamtym terenie.

Obszar objęty w niniejszej dysertacji również został opracowany przez kilku historyków. Nie mniej jednak żadna z tych prac nie opisuje szczegółowo wydarzeń. Pierwszym z autorów, który podejmował temat walk podczas *Fall Barbarossa* na linii

³¹ A. L. Szcześniak, *op. cit.*, s. 41.

³² K. Grünberg, J. Serczyk, *op. cit.*, s. 180.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

rzeki San był Jan Rożański³⁵. Autor wielu prac *stricte* turystycznych nie był historykiem. W jego publikacjach znaleźć można błędy dotyczące umocnień. Nie mniej jednak pracę jaką autor podjął już od lat 70. XX w. pozwoliła na rozszerzenie wiedzy o temacie. Próbę podjęło kilku historyków. Należą do nich Tomasz Bereza i Piotr Chmielowiec, którzy w 2000 r. wydali pracę *Linia Mołotowa: krótka historia i przewodnik po zapomnianych fortyfikacjach na ziemi przemyskiej i Roztoczu*. Praca ta jest jednak przewodnikiem turystycznym z dość krótkim rysem historycznym. Obaj autorzy dwa lata później w 2002 r. wydali pracę *W cieniu „Linii Mołotowa”. Ochrona granicy ZSRR z III Rzeszą między Wiszną a Sołokiją w latach 1939-1941*. Opracowanie głównie dotyczy walk na Rawsko-Ruskim Rejonie Umocnionym, czyli na północ od obszaru ujętego w niniejszej pracy. Podobnie tematem umocnień w Rawsko-Ruskim Rejonie Umocnionym zajmował się Andrzej Małysz³⁶. Interesującym opracowaniem przedstawiającym walki w okolicach Leska i Sanoka jest praca z 2007 r. *Linia Mołotowa- Przewodnik po rowerowym „Szlaku nadszańskich umocnień”*, autorstwa Krzysztofa Plamowskiego, Roberta Bañosza, Pawła Wójcika oraz Arkadiusza Komskiego.

W latach 90. XX w. oraz na początku XXI w. tematem zajmował się także Jerzy Sadowski, który skupiał się głównie na badaniach terenowych. Pracami terenowymi, które dokumentują pozostałości po tzw. Linii Mołotowa zajmuje się Grupa Badawcza „Kriepost”³⁷. Grupa wykonuje inwentaryzację, jak też opis schronów bojowych z wszystkich Rejonów Umocnionych wchodzących w skład zachodniego systemu radzieckich umocnień granicznych. Dzięki pracy tej grupy badawczej powstała internetowa mapa Linii Mołotowa. Zawiera ona dane związane z położeniem obiektów zarówno na terenie obecnej Polski, jak i Ukrainy oraz Litwy.

Tematyka „Operacji Barbarossa” została poruszona przez wielu historyków zachodnioeuropejskich, jak i rosyjskich. Prace te jednak opisują ogólnie całe wydarzenia od momentu agresji niemieckiej na ZSRS do końca 1941 r. W opracowaniach tych nie ma wyszczególnienia obszaru opisywanego w niniejszej pracy. Zatem są to syntetyczne prace opisujące walki niemiecko-radzieckie w 1941 r. Do głównych prac zachodnioeu-

³⁵ Zob. J. Rożański, *Przemyski Rejon Umocniony z lat 1940-1941* [w:] Galicja. Kultura, Tradycja, Współczesność nr 1-2, Przemyśl 2001.; Idem, *Fall Barbarossa nad Sanem*, Rzeszów 1982; Idem, *Fall Barbarossa –tragiczna karta Przemyśla*, Przemyśl 2001.

³⁶ Zob. A. Małysz, *Fortyfikacje ZSRR batalionowego węzła obrony „Brusno”. Punkt Oporu Wzgórze 330 „Hrebcianka”* [w:] Rocznik Lubaczowski t. IX-X, Lubaczów 2000; Idem, *Schrony betonowe pasa przesłaniania Rawsko-Ruskiego Rejonu Umocnionego na linii Nowe Siolo –Oleszyce* [w:] Rocznik Lubaczowski t. VIII, Lubaczów 1998.

³⁷ Zob. www.kriepost.org.

ropejskich zaliczyć należy pracę *Operacja „Barbarossa”* Paula Carella, czy publikacje Davida Stahela i Samuela Mitchmana przytoczone w I rozdziale.

Przedstawienie wydarzeń z 1941 r. ze strony rosyjskiej podzielić można na dwie strony. Pierwszą z nich są historycy opisujący zaskoczenie i heroiczną walkę ZSRS. Do takich prac zaliczyć należy pracę *1941 22 czerwca* Aleksandra Niekricza, czy *Plan Barbarossa* Pawła Żylina. Ponadto swoje zdanie na temat walk w 1941 przedstawił gen. Gieorgij Żukow, który opisując tamte wydarzenia podkreślał odwagę sił ZSRS³⁸.

Z drugiej strony mamy historyków, którzy przedstawiają wydarzenia z stanem faktycznym. Do historyków tego nurtu należy przede wszystkim Mark Sołonin. Do tego nurtu zaliczyć należy Wiktora Suworowa, który nie jest historykiem. Praca *Lodolamacz*, w której W. Suworow w dość niekonwencjonalny sposób przedstawia wydarzenia z 1941 r. prezentuje zdanie zbliżone z poglądami M. Sołonina.

Prace dotyczące walk niemiecko-radzieckich w 1941r. poruszone zostały również w wielu pracach zbiorowych, czy też opracowaniach dotyczących II wojny światowej³⁹. W opracowaniach dotyczących walk pomiędzy III Rzeszą a ZSRS używa się dwóch pojęć. W historiografii zachodnioeuropejskiej mówi się o froncie wschodnim, który rozpoczął się agresją niemiecką na ZSRS w 1941 r. W historiografii rosyjskiej, a wcześniej radzieckiej okres ten nazywa się początkiem Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Pojęcie to nawiązuje do przemówienia J. Stalina z 3 lipca 1941 r⁴⁰.

Walki o sam Przemyśl przedstawiał w wielu artykułach Jan Rożański. Jak wcześniej wspomniałem prace te jednak zawierają kilka błędów, a ostaną z nich wydana została w 2001 r. Inną z prac przedstawiającą walki o Przemyśl jest książka rosyjskiego autora J. Striżkowa *Герои Перемышля*. Książka przedstawia wydarzenia z czerwca 1941 r. w Przemyślu Krasieczynie i Medyce. Jednak żadna z prac nie zawiera analizy

³⁸ G. Żukow, *Wspomnienia i refleksje*, Warszawa 1976.

³⁹ Zob. Ch. Ailsby, *Waffen-SS. Piekło na froncie wschodnim*, Warszawa 2015; A. Beevor, *Stalingrad*, Kraków 2008; A. Czubiński, *Historia powszechna XX wieku*, Poznań 2003; M. Gilbert, *Druga wojna światowa*, Poznań 2000; K. Macksey, *Największe błędy dowódców II wojny światowej*, Warszawa 2002; K. Bieszanow, *Szaleństwo Stalina*, Warszawa 2005; I. Drogowoz, *Czerwona nawałnica*, t. 1, Warszawa 2000; Idem, *Czerwona nawałnica*, t. 2, Warszawa 2001; V. Nabokov, *Czerwony Blitzkrieg*, Warszawa 2008; *Walczyliśmy w piekle. Raporty niemieckich generałów z frontu wschodniego*, pod red. P. Tsourasa, Warszawa 2014; H. Slesina, *Żołnierze przeciwko śmierci i diabłu*, Gdańsk 2015; Ch. Hartmann, *Wielka Wojna Ojczyźniana 1941-1945*, Poznań 2014; W. Churchill, *Druga wojna światowa*, t. 3: *Wielka koalicja*, Gdańsk 1994-1995; H. Guderian, *Wspomnienia żołnierza*, Warszawa 2003; M. Wawrzyński, Powietrzny pogram ZSRR. 22 czerwca 1941, Warszawa 2015; R. Braithwaite, Moskwa 1941, Kraków 2011; B. Musiał, *Wojna Stalina 1939-1945. Terror, grabież, demontaże*, Poznań 2015; D.E. Murphy, *Co wiedział Stalin. Dlaczego Stalin nie wierzył w atak Niemiec na Związek Radziecki?*, Warszawa 2005; S. Dębski, *Między Berlinem a Moskwą, stosunki niemiecko-sowieckie 1939-1941*, Warszawa 2007.

⁴⁰ L. Rees, *Hitler i Stalin Wojna Stulecia*. Warszawa 1999, s. 106.

obu stron konfliktu. Zarówno J. Strižkov oraz J. Rożański korzystali z archiwaliów rosyjskich.

Niniejsza praca ma zatem za cel przedstawienie najnowszych wyników badań nad tym tematem. W pracach wcześniej wymienionych autorów nie uwzględniono dokumentów zarówno niemieckich, jak i radzieckich. Wobec braku kompletnych opracowań, kluczową rolę odgrywają źródła uzyskane podczas kwerendy w zasobach niemieckich i radzieckich. Ważną częścią w pracy są także badania terenowe wykonane przez autora, pozwalające zweryfikować źródła obu stron konfliktu.

Przedmiotem dysertacji będzie zatem zobrazowanie walk podczas *Fall Barbarossa* wzdłuż rzeki San na przełomie czerwca-lipca 1941 r. z wykorzystaniem źródeł jakie udało się pozyskać podczas kwerend. Analizie poddane zostały dokumenty niemieckojęzyczne z National Archives and Records Administration w Waszyngtonie (NARA). Dokumenty dotyczą dwóch dywizji atakujących stronę radziecką na linii Sannu. Mowa tu o 100. i 101. Dywizji Piechoty. Raporty obu tych oddziałów wprowadzają nowe informacje o przebiegu walk. Szczegółowo źródła zostały przeanalizowane w ostatniej części pracy. Z drugiej strony analizie poddane zostały źródła ze strony radzieckiej. Mowa tu o źródłach z dwóch archiwów rosyjskich, pierwsze z nich pochodzą z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego (RPAW). Dokumenty z tego archiwum dotyczą rozbudowy umocnień oraz raportów oddziałów pograniczników wojsk NKWD, jakie walczyły w 1941 r. na tym obszarze. Drugie archiwum to Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej (CAMO). Źródła pozyskane z tego archiwum dotyczą 26. Armii walczącej na 08. Przemyskim Rejonie Umocnionym. Ze-stawienie obu stron konfliktu pozwala na nowe spojrzenie na konflikt na tym obszarze. Do tej pory nikt w pracach omawiających ten temat nie podjął się analizy niemieckich dokumentów. Zatem też w niniejszej dysertacji po raz pierwszy przedstawione zostaną wyniki badań nad dwiema stronami konfliktu. Przytoczone przeze mnie materiały źródłowe wnoszą nowe informacje o walkach wzdłuż 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego.

Praca podzielona została na cztery rozdziały. Pierwszy rozdział to *Przygotowania wojenne i plany działań III Rzeszy i ZSRS przed 22 czerwca 1941 r.* W tej części pracy przedstawione zostały plany obu stron do przyszłej wojny. Choć powstało wiele prac na ten temat⁴¹, to dla całości dysertacji jest to ważna część. Przedstawienie planu ataku III Rzeszy na wschód rozpocząłem od 1940 r., kiedy to Niemcy wykonywali Ope-

⁴¹ Opracowania na ten temat przedstawione zostały we wcześniejszym przypisie.

racje Seelöwe. Wówczas powstały pierwsze plany inwazji na ZSRS. Informacje przedstawione w tej części pracy obrazują całość planu niemieckiego. Analiza tego planu pomaga zrozumieć założenia III Rzeszy podczas ofensywy w 1941 r. na całej linii demarkacyjnej z ZSRS, z wyszczególnieniem jednostek i planów na linii Sanu. Wyszczególnienie dotyczy 17. Armii wchodzącej w skład Grupy Armii „Południe”. Dokładne dane o obszarze i założeniach tych jednostek zawarto w pierwszej części rozdziału I.

Kolejna część tego rozdziału dotyczy przygotowania strony radzieckiej do defensywy w 1941 r. W podrozdziale omówione zostały wszystkie aspekty Armii Czerwonej przed tzw. Wielką Wojną Ojczyźnianą. Do tych aspektów należy m.in. Wielka Czystka z lat 1937-1938, czy gry wojenne skierowane przeciwko III Rzeszy. Podrozdział ten ukazuje fakt, że ZSRS wcale nie było zaskoczone atakiem niemieckim, jak prezentowali to w różnych pracach historycy z Rosji. Na terenie ważnym dla niniejszej pracy działały jednostki wchodzące w skład Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego. Mowa tu o 26. Armii, a także jednostkach NKWD i Oddziałów Pograniczników. Ponadto ważną część stanowią jednostki 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego.

Podsumowaniem tego rozdziału jest przedstawienie tzw. Teorii Suworowa. Autor ten przedstawił w swojej pracy *Lodolamacz pogląd, iż ZSRS wcale nie było zaskoczone atakiem III Rzeszy, a wręcz przeciwnie samo planowało wykonać ten ruch jako pierwszy*. Teoria została przedstawiona jako inne spojrzenie na wydarzenia z 1941 r. niż wcześniejsze dwa podrozdziały pokazujące stan faktyczny obu stron przed *Fall Barbarossa*.

Drugi rozdział pracy pt. *Nowy system umocnień radzieckiej obrony granicznej. Rys historyczny tzw. Linii Mołotowa z lat 1939-1941* przedstawia stan badań jaki podjąłem nad umocnieniami granicznym ZSRS. Pierwszą częścią tego rozdziału jest rys historyczny budowy umocnień oraz plany ich wykorzystania w czasie wojny. Tą częścią zajmował się dość szczegółowo Tomasz Wesołowski w pracy wcześniej wspomnianej. Nie mniej jednak dla całości tej pracy rys historyczny rozbudowy jest ważny, gdyż tłumaczy dlaczego w taki sposób rozplanowano umocnienie zachodniej granicy. Najważniejszą częścią tego rysu są południowe umocnienia z wyszczególnieniem 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego. Drugi podrozdział wyjaśnia terminologię, typologię umocnień tzw. Linii Mołotowa. Omówienie nazewnictwa schronów oraz uzbrojenia, jak też liczby obiektów pozwala zobrazować stan obrony granicy ZSRS wzdłuż rzeki San.

Ostatnią częścią tego rozdziału jest przedstawienie wyników badań podjętych przez autora nad umocnieniami 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego, których ZSRS

nie zdążyło wybudować. Analiza badań podjęta została na podstawie dokumentów z 1940 r. z RPAW wydanych przez władze radzieckie pod koniec 1940 r. Kwerenda podjęta nad źródłami pozwoliła na przedstawienie nowych, dotychczas nie publikowanych informacji. Schrony miały być wybudowane w dwóch obszarach na północ od Przemyśla (dziś na terenie Ukrainy) oraz pomiędzy Przemyślem a Sanokiem w pobliżu miejscowości Bircza. Wiadomości opracowane w drugim rozdziale dysertacji, wprowadzają nowe informacje o umocnieniach radzieckich na linii Sanu.

Trzeci rozdział pt. *Siły wojskowe III Rzeszy i ZSRS przed 22 VI 1941 r. - analiza porównawcza*, przedstawia zestawienie obu stron konfliktu. Ta część pracy uzupełnia całość dysertacji o wyjaśnienie jakiego uzbrojenia i wyposażenia używały wojska piechoty, siły pancerne oraz artyleria w czasie *Fall Barbarossa*. Choć na ten temat powstał kilkanaście opracowań nawiązujących do uzbrojenia II wojny światowej *etc.*, to w niniejszej dysertacji mają one na celu porównanie stron. W pierwszej części tego rozdziału przedstawione zostało uzbrojenie piechoty Rzeszy. Opisane zostały pod względem uzbrojenia tak jak np. pistolety, rewolwery, czy karabiny maszynowe. Ponadto zwieńczeniem opisu niemieckich wojsk piechoty jest opis umundurowania i wyposażenia żołnierza. Temat ten choć ogólnie znany wśród historyków wojskowości, czy miłośników militariów nie ma zbyt wielu opracowań. Dlatego też przedstawienie tego opisu w niniejszym opracowaniu na podstawie dość okrojonej literatury wzbogaci wiadomości dotyczące tego tematu. W podobny sposób przedstawione zostały siły pancerne, gdzie uwzględniono pojazdy pancerne III Rzeszy, z podziałem na czołgi lekkie i średnie. Takiego typu pojazdów używali Niemcy w ofensywie na wschód w 1941 r. Dodatkowo opisany został czołg zdobyczny z sił francuskich, który w Przemyślu służył jako działo atakujące most kolejowy. W rozdziale tym przedstawiona została także analiza niemieckiego uzbrojenia artyleryjskiego, z uwzględnieniem moździerzy oraz armat i haubic.

Podobnie, jak siły III Rzeszy została opisana strona radziecka, z uwzględnieniem wojsk piechoty, artylerii i sił pancernych. Na podstawie prac polskojęzycznych oraz rosyjskojęzycznych przedstawiłem poszczególne typy uzbrojenia piechoty. Również jak w pierwszej części rozdziału przedstawiony został opis umundurowania Armii Czerwonej. Opis rozróżnia trzy typy umundurowania, którego używały siły ZSRS w 1941 r. W przypadku prac na temat umundurowania radzieckiego również nie ma zbyt wielu opracowań. Dlatego też w pracy użyłem opracowania, które w bardzo szcze-

główny sposób przedstawia umundurowania ZSRS przez cały okres II wojny światowej, wyciągając najważniejszą informację o okresie tutaj omawianym, czyli 1941 r.

Całość pozwala na porównanie uzbrojenia i wyposażenia obu stron, z uwzględnieniem ilości wyprodukowanych np. karabinów, czy pojazdów pancernych jak też armat i haubic.

Ostatni rozdział to *Pierwsze dni Fall Barbarossa wzdłuż rzeki San. Działania wojenne na terenie 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego*. W tej części pracy przedstawiłem wyniki badań nad walkami wzdłuż Sanu w 1941 r. Opis walk przedstawionych w tym rozdziale zaczyna się od głównej siedziby umocnień 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego, w Przemyślu. Tam stacjonowały dowództwa zarówno jednostek schronów, jak i oddziałów 26. Armii. Walki w Przemyślu z 1941 r. zostały opracowane już przez J. Rożańskiego i J. Striżkova. Nie mniej jednak żaden z tych autorów nie analizował niemieckich dokumentów z NARA. Mowa tu o raportach z przygotowania do walk, jak też przebiegu niemieckiej ofensywy. Z drugiej strony w rozdziale przytoczone zostały także raporty z radzieckiej 26. Armii, co ukazuje obie strony konfliktu.

Drugą częścią rozdziału są walki w szeroko rozumianych okolicach Sanoka. Dotyczy to Leska, Załuża oraz obecnego Sanoka (gdyż w czasie *Fall Barbarossa* obecnie dzielnica Sanoka, Olchowce na prawym brzegu Sanu nie należały do miasta). Rozdzielenie na dwie części tego rozdziału wynika z sposobu prowadzonych walk, a także jednostek które walczyły. Mianowicie w Przemyślu i okolicach atak prowadzony był przez jednostki niemieckie. Zaś w Sanoku, Lesku i Załużu niemiecka dywizja 454., nie potrafiła przełamać umocnień tzw. Linii Mołotowa. Linię przełamały oddziały słowackie, które były sojusznikiem III Rzeszy już od 1939 r. kiedy wkraczały na teren Polski w kampanii wrześniowej. Walki jakie prowadziły oddziały słowackie na południowej części różniły się od tych w Przemyślu, co wynikało z uwarunkowań topograficznych.

Zwieńczeniem pracy jest *Epilog*, w którym przedstawiłem rys historyczny 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego po ofensywie niemieckiej w 1941, do czasów obecnych. Na przestrzeni lat 40. i 50. XX w. Polska po zakończeniu II wojny światowej miała swój plan co do umocnień pozostałych na terenie naszego kraju. Epilog omawia te wydarzenia oraz sytuacje pozostałości po schronach w kolejnych dekadach XX w. i początku XXI w.

Dysertacja wsparta została o zbiór fotografii, które posiadam w prywatnej kolekcji oraz ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku. Ponadto w pracy znalazły się ilustracje, mapy, tabele i wykresy, jakie wzbogacają całość badań tutaj opracowanych.

W pracy znalazły się także wspomnienia mieszkańców, którzy przeżyli *Fall Barbarossa*.

Ponadto w załączeniu znajdują się aneksy, które podsumowują całość badań podjętych w dysertacji. Mianowicie w aneksie znalazła się lista dowódców 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego oraz poszczególnych podoficerów walczących w schronach tzw. Linii Mołotowa podczas *Fall Barbarossa*.

Na koniec chciałbym serdecznie podziękować mojemu promotorowi dr hab. Andrzejowi Olejce za pomoc bez której ta dysertacja nie powstała by w takiej formie. Swoje podziękowania kieruje również do Muzeum Historycznego w Sanoku, za udostępnienie materiałów oraz Roberta Bańkosza, bez którego badania dotyczące okolic Sanoka nie zostałyby opracowane w takiej formie, jak przedstawiłem w pracy.

ROZDZIAŁ I Przygotowania wojenne i plany działań III Rzeszy i ZSRS przed 22 czerwca 1941 r.

1.1. Przygotowania III Rzeszy do 22 czerwca 1941 r. Koniec tzw. paktu Ribbentrop-Mołotow.

Adolf Hitler stając na czele państwa niemieckiego 30 I 1933 r., od początku planował stworzenie nowej potęgi politycznej i wojskowej, jaką stać się miała III Rzesza. Swoją plan wobec przyszłości Niemiec ujął w pracy *Mein Kampf*, napisanej w 1924 r., w czasie odbywania kary w więzieniu w Landsbergu po puczu monachijskim z 1923 r. Przyszły Führer przedstawił plan na nowy ład w Europie. Był on związany również z terenami ZSRS, w kontekście stworzenia „przestrzeni życiowej”, (koncepcja *Lebensraum*) dla ludności niemieckiej na wschód od granic III Rzeszy. Oprócz terenów II Rzeczypospolitej owa „przestrzeń” objąć miała obszary ZSRS, a dokładnie Ukraińskiej SRS. Oprócz koncepcji *Lebensraumu* A. Hitler przedstawił także teorię zniszczenia bolszewizmu⁴². Nie mniej jednak od powstania *Mein Kampf* do *Fall Barbarossa* nastąpił swego rodzaju przewrót kopernikański w stosunkach dwóch wrogo nastawionych do siebie dyktatur, czyli nazizmu i bolszewizmu. Geneza przewrotu sięgała lat 20. XX w. kiedy pomiędzy III Rzeszą, a ZSRS doszło do rokowań związanych z układem o nieagresji. Inicjatorem tych rokowań była strona niemiecka, która już podczas wojny polsko-bolszewickiej rozpoczęła pierwsze pertraktacje z ZSRS. Zwieńczeniem tych zabiegów politycznych był tzw. pakt Ribbentrop-Mołotow. Przed układem z 23 VIII 1939 r. podpisana została również umowa handlowa 19 VIII 1939 r. Umowy te (kolejna podpisana została 11 II 1940 r.) nie były wypełniane w 100 % zarówno ze strony niemieckiej, jak i radzieckiej. Związane było to z obustronnym planem nie wspierania swojego „sojusznika” na wypadek zwrotów na arenie działań wojennych, które nastąpiły 22 VI 1941 r.⁴³

Na pewno dużym problemem w relacjach na linii Berlin-Moskwa oraz w realizacji niemieckiego planu *Lebensraumu* była polityka ZSRS wobec państw bałtyckich od czerwca 1940 r. W czasie tzw. *blitzkriegu* wykonywanego przez siły III Rzeszy na zachodzie Europy (m.in. zajęcie Republiki Francji), siły ACz. masowo wysiedlały niemieckojęzycznych obywateli z zajętych terenów państw bałtyckich⁴⁴. Niemiecki przy-

⁴² J. Tyszkiewicz, E. Czapiewski, *op. cit.*, s. 358.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 355; G. Mazur, *Historia polityczna świata XX wieku*, pod red. M. Bankowicza, Kraków

wódca widział rosnące zagrożenie, jakie rodzi się na wschodzie. Niepokój budził fakt, że J. Stalin wykorzystał szanse związane z powiększeniem swoich terytoriów. Mowa tu o wkroczeniu sił radzieckich na tereny Bukowiny i Besarabii⁴⁵. Złóża ropy naftowej jakie znajdowały się w tym regionie były wartościowym surowcem w latach 1939-1945, gdy główną siłą zarówno III Rzeszy, jaki i ZSRS były wojska pancerne.

Wydarzenia w środkowo-wschodniej Europie, czyli zajmowanie kolejnych terenów przez siły ACz. skłoniły Führera do wstępnej analizy szans i możliwości ataku na wschód. Pomimo, iż siły niemieckie działały w zachodniej Europie, a także sztab główny III Rzeszy planował atak na Wielką Brytanię pod kryptonimem *Seelöwe*, nie zapomniano o wstępnym planowaniu ataku na wschód. Należy pamiętać iż pomimo sojuszu niemiecko-radzieckiego, w koncepcji niemieckiego ładu w Europie, nie było miejsca na bolszewizm.

W lipcu 1940 r. A. Hitler wraz ze sztabem planował atak na Anglię. Po przeanalizowaniu szans i możliwości podbicia Wielkiej Brytanii, 19 VII 1940 r. niemiecki dyktator w swoim przemówieniu zawarł możliwość zawarcia pokoju z Brytyjczykami. Jednak z Wysp nie uzyskano odpowiedzi jaką oczekiwał A. Hitler. W trakcie dalszych wydarzeń niemiecki przywódca zakładał, iż Wielka Brytania będzie prowadziła walkę licząc na wsparcie USA i ZSRS.

Po wstępnej analizie ataku na Wielką Brytanię, 21 VII 1940 r. Führer zwrócił się do feldmarszałka Walthera von Brauchistcha, aby ten przeanalizował *problem rosyjski*, jak określił to George E. Blau oraz przedstawił plan ofensywy na ZSRS⁴⁶. Do wstępnych planów kampanii na wschód autor przedstawił następujące wymagania:

1. *Koncentracja sił powinna zająć od 4 do 6 tygodni.*
2. *Wojskowym celem miało być zniszczenie rosyjskiej armii, lub chociaż zdobycie terytorium wystarczającej wielkości, by zakłady zbrojeniowe we wschodnich Niemczech, zwłaszcza w Berlinie i na Górnym Śląsku, oraz rumuńskie pola naftowe znalazły się poza zasięgiem radzieckiego lotnictwa. W tym samym czasie niemieckie siły lądowe miały uderzyć wystraszająco daleko, by europejskie centra radzieckiego przemysłu znalazły się w zasięgu Luftwaffe.*
3. *Wśród celów politycznych były także utworzenie niepodległej Ukrainy*

2004, s. 450-451; A. Niekricz, *1941 22 czerwca*, Warszawa 1967, s. 23; D. Stahel, *Operacja „Barbarossa”*. *Klęska Niemiec na Wschodzie*, Warszawa 2012, s. 41.

⁴⁵ G. Mazur, *op. cit.*, s. 452; D. Stahel, *op. cit.*, s. 41.

⁴⁶ G.E. Blau, *Niemiecka kampania w Rosji. Planowanie i operacje (1940-1942)*, Oświęcim 2014, s. 14.

oraz konfederacji Krajów Bałtyckich pod niemiecką kontrolą.

4. *Armia powinna liczyć około 80-100 dywizji bojowych; Związek Radziecki miał mieć 50-75 dobrych "rosyjskich" dywizji w Europie. Jeżeli kampania przeciw Rosji miałaby się rozpocząć tej jesieni, część niemieckich sił lotniczych rzuconych przeciw Wielkiej Brytanii musiałyby zostać przebazowane na wschód*⁴⁷.

Następnego dnia tj. 22 VII 1940 r., dowódca niemieckiej armii poinformował o swojej rozmowie z A. Hitlerem szefa sztabu armii gen. Franza Haldera oraz rozkazał mu przeanalizowanie możliwych problemów związanych z atakiem na ZSRS. Szef sztabu zwrócił się do ppłk. Eberhardta Kinzela, aby ten jako szef Wydziału Wywiadu Wschód dostarczył informacji o rozmieszczeniu radzieckich wojsk⁴⁸. Gen. E. Kinzel prosił o specjalnego asystenta do pomocy przy przygotowaniu planu ataku szefa Wydziału Operacji płka Hansa von Grieffengerba⁴⁹. Na podstawie danych przesłanych przez gen. E. Kinzela, 26 VII 1940 r. szef sztabu armii zauważył, że powodzenie w marszu na wschód będzie dawała ofensywa z Prus Wschodnich oraz Północnej Polski, w kierunku Moskwy. Efektem tego wg. G.E. Blau'a radzieccy żołnierze, którzy broniliby Ukrainy i Morza Czarnego, zostaliby zmuszeni do walki w realiach odwróconego frontu⁵⁰.

Szkic planu ataku na ZSRS narysowany przez Wydział Operacji zakładał atak 100 dywizji na południe od rzeki Prypeć, jednak gen. F. Halder uważał, iż lepszym kierunkiem będzie atak na północ od bagien Polesia⁵¹. 29 VII 1940 r. do wstępnych planów ataku na ZSRS został oddelegowany gen. Erich Marck⁵² szef sztabu 18. Armii, która

⁴⁷ *Ibidem*, s. 14-15.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 16; Z. Zblewski, *Historia polityczna świata XX wieku*, Kraków 2004, s. 466; A. Niekricz, *op. cit.*, s. 27.

⁴⁹ S.W. Mitcham, *1941 Blitzkrieg w Rosji. Generalowie Hitlera. U źródeł sukcesu i klęsk Wehrmachtu*, Warszawa 2012, s. 26; D. Stahel, *op. cit.*, s. 42-43.

⁵⁰ G.E. Blau, *op. cit.*, s.16.

⁵¹ S.W. Mitcham, *op. cit.* s. 27; A. Niekricz, *op.cit.*, s. 28; D. Stahel, *op. cit.*, s. 42-43.

⁵² Erich Marck- ur. 6 VI 1891 r. w Schönebergu pod Berlinem. Jego ojcem był profesor historii, który specjalizował się w kwestiach dotyczących Otto von Bismarcka. E. Marck studiował na Uniwersytecie we Freiburgu, gdzie pobierał nauki z zakresu prawa i filozofii. W 1910 r. wstąpił do armii niemieckiej służąc w 9. pułku artylerii polowej. Rok później 19 XII 1911 r. awansował do stopnia podporucznika. W czasie Wielkiej Wojny uczestniczył w działaniach bojowych m.in. w Belgii, w bitwie nad Marną, nad rzeką Aise, w Szampanii, a także w bitwie nad Sommą. W czasie bitwy pod Sommą został ranny w twarz, rana była efektem oszpececia do końca życia. Po odzyskaniu zdrowia w 1917 r. został oddelegowany do sztabu. W czasie funkcjonowania Republiki Weimarskiej zaangażował się w formowanie oddziałów *Freikorps* (Wolnych Korpusów), które zwalczały lewicowe i komunistyczne bojówki. Do momentu przejścia władzy przez A. Hitlera, E. Marck piastował stanowisko prasowe w Ministerstwie Sił Zbrojnych (1929-1932), przy kanclerzu Franzu von Popenie (1932) oraz jako sekretarz prasowy przy kanclerzu Kurcie von Schleicherze (1932-1933). W 1933 r. E. Marck jako major wznowił czynną służbę obejmując komendę baonu stacjonującego w Münster, a następnie zostając szefem sztabu Wehrkriesu VIII (później VIII Korpus) gdzie był do wybuchu II wojny światowej. Pod koniec X 1939 r. został szefem sztabu 18. Armii. Po kapitulacji Republiki Francji został oddelegowany do przygotowywania ataku na

została wysłana na granicę z ZSRS. Plany związane z ofensywą na wschód, poruszane były także w sztabie OKW⁵³ oraz Wydziale Obrony Narodowej.

Niemiecki dyktator pierwotnie planował walkę z ideologią w ZSRS już jesienią 1940 r. Jednak feldmarszałek Wilhelm Keitel wskazał Führerowi, że jesienią tego roku siły niemieckie mogą mieć problemy podczas ofensywy przede wszystkim związane z pogodą, a w szczególności z zimą na terenach ZSRS⁵⁴. Dodatkowo problemowe miały być także drogi oraz sieci kolejowe na terenie II RP, gdyż nie były przystosowane do tak ekspresowego przetransportowania wojsk niemieckich na wschód. Przywódca III Rzeszy musiał zatem przełożyć plan inwazji na ZSRS, ustalając wstępną datę na maj 1941 r.⁵⁵

Pierwszym zadaniem z jakim miał zmierzyć się sztab przygotowujący szkic ataku na ZSRS, dotyczył przede wszystkim logistycznego i szybkiego rozmieszczenia sił niemieckich na terenach przedwojennej zachodniej Polski. Plany te rozwijane były w ramach operacji pod kryptonimem *Aufbau Ost* (Rozwój Wschód)⁵⁶. Oficerowie zgromadzeni na spotkaniu związanym z wstępnymi planami ofensywy w kierunku Moskwy zastanawiali się, czy Niemcy staną w obliczu działań wojennych na dwóch frontach. Związane było to z prowadzonymi już działaniami w Wielkiej Brytanii. Gen. Alfred Jodl oznajmił zebranych oficerom: *Jesienią 1941 r., po skonsumowaniu owoców rosyjskiej klęski, nasza Luftwaffe pojawi się na niebie zachodniej Europy silniejsza niż kiedykolwiek*⁵⁷. Oficer mówiąc te słowa dał do zrozumienia zebranych na posiedzeniu, że kampania na Moskwę rozpocznie się niezależnie od wydarzeń na zachodzie Europy. Do posiedzenia związanego z pierwszymi planami przygotowania ofensywy doszło 29 VII 1940 r.

Dwa dni później odbyła się konferencja w Berchtesgaden. Jej głównym punktem była operacja *Seelöwe*. Przywódca niemiecki poruszył także temat ataku na ZSRS oznajmiając, że nastąpi to następnej wiosny tj. 1941 r.⁵⁸. A. Hitler oświadczył zebranych,

ZSRS, o czym mowa w dalszej części pracy. W czasie II wojny światowej brał udział w działaniach na froncie wschodnim oraz w Normandii. Gen. E. Marck zginął 12 VI 1944 r. w Hébécrevon w Republice Francji, kiedy to jego auto w drodze Caen zostało ostrzelane przez amerykański myśliwiec bombardujący. Dane biograficzne na podstawie: S.W. Mitcham, *Dowódcy Barbarossy*, Warszawa 2011, s. 27-28, 268.

⁵³ OKW-Oberkommando der Wehrmacht, czyli Naczelne Dowództwo Wehrmachtu. Były to niemieckie siły zbrojne powołane przez A. Hitlera 4 II 1938 r. Formacja została rozwiązana 23 V 1945 r. rozkazem gen. Dwighta Eisenhowera.

⁵⁴ D. Stahel, *op. cit.*, s. 42-43.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 16; D. Stahel, *op. cit.*, s. 44.

⁵⁷ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 17.

⁵⁸ A. Niekricz, *op. cit.*, s. 30.

iż tylko i wyłącznie jednorazowe i szybkie zniszczenie ZSRS będzie miało sens. Zakładał, że kampanie trzeba wykonać w ciągu 5 miesięcy, tak aby nie prowadzić działań w zimie, co może doprowadzić do klęski. Na konferencji przedstawiono atak z dwóch głównych kierunków: na Kijów, a następnie na Odessę z południa oraz z północy przez państwa bałtyckie na Moskwę. Drugim etapem miało być przejście pól naftowych w Baku. Führer odwołał planowaną w siłach III Rzeszy redukcję i przewidywał powołanie kolejnych 40 dywizji które miałyby zaatakować ZSRS.

Tak w swoim dzienniku gen. F. Halder wspominał plany ujęte na spotkaniu z 31 VII 1940 r.: „Rozbicie Rosji pozbawi Wielką Brytanię ostatecznej nadziei [...] Decyzja: W ramach tej wojny musi dojść także do zniszczenia Rosji. Wiosna 1941 r. Im szybciej Rosja zostanie zmiażdżona, tym lepiej. Atak osiągnie swój cel jedynie wówczas, jeśli państwo rosyjskie zostanie całkowicie rozbite jednym uderzeniem. Okupacja części terytorium nie wystarczy [...] Jeśli rozpoczniemy w maju 1941 r., będziemy mieli pięć miesięcy na finalizację sprawy. Celem jest zniszczenie rosyjskich zasobów ludzkich.”⁵⁹

Powołanie kolejnych 40 dywizji spowodowało, iż Armia Uzupełnień oraz Wehrkries przeprowadziły pięć poborów wojskowych. Podczas pierwszego z nich część żołnierzy z wcześniejszych poborów przeprowadzano do nowo powstałych dywizji, aby współpracowali z nowymi rekrutami z rocznika 1920⁶⁰. Oczywiście część nowych rekrutów trafiała do istniejących już dywizji, tak aby nie osłabić sił niemieckich, które miały zaatakować później ZSRS. We wszystkich dywizjach, czy to już istniejących, czy dopiero powstałych znajdowali się żołnierze poprzednich kampanii. Takie posunięcie pozwalało na uśrednienie pod względem doświadczenia wszystkich jednostek. Istniejące dywizje oddelegowywały po trzy baony do nowo powstałych jednostek⁶¹. Szkolenie żołnierzy z tych poborów zakończyło się w połowie X 1940 r., po czym przystąpiono do kolejnego poboru oraz szkolenia, w którym podobnie jak wcześniej przeprowadzano zmiany w załogach tych dywizji⁶². W czasie trzeciego poboru powołana została m.in. 101. Lekka DP, która walczyła podczas działań bojowych od 22 VI 1941 r. na terenie obecnego Podkarpacia⁶³. W czwartym poborze, który odbył się w listopadzie 1940 r. powoływano kolejne dywizje, których szkolenie zakończyło się na początku 1941 r.

⁵⁹ Fragment z dziennika gen. Franza Haldera za: D. Stahel, *op. cit.*, s. 45.

⁶⁰ S.W. Mitcham, *1941 Blitzkrieg...*, s. 59.

⁶¹ *Ibidem.*

⁶² *Ibidem.*

⁶³ *Ibidem.*

W ciągu pięciu miesięcy tj. I-V 1941 r. dokonano piątego poboru, z którego sformowano kolejnych 15 dywizji. W przypadku wszystkich pięciu poborów wykonywano rozszady, o których wspomniałem wcześniej.

1 VIII 1940 r. doszło do spotkania gen. E. Marck'a oraz gen. F. Haldera. Dotyczyło ono omówienia kampanii ofensywnej na Kijów i Moskwę. Poruszono kwestie celów operacji oraz infrastruktury drogowej i kolejowej, jak też hipotetycznego przebiegu poszczególnych ofensyw⁶⁴. Jak wcześniej wspomniałem plan zakładał atak z dwóch głównych kierunków. Gen. F. Halder zwrócił uwagę, na możliwe problemy. Mianowicie wojska atakujące z południa w kierunku Kijowa, miały ruszać z Rumuni. Jak określił to G.E. Blau atak z Rumunii, będzie to *działanie z niepewnych baz*⁶⁵. Autor przytoczył także pogląd gen. F. Haldera, który uważał, że drugorzędną sprawą będzie opanowanie państwa bałtyckich, ponieważ może to przeszkodzić w zajęciu Moskwy. Wynikiem spotkania z 1 VIII 1940 r. był rozkaz od gen. F. Haldera, by gen. E. Marck przygotował na piśmie plan ataku na ZSRS wraz ze szczegółami organizacji oraz pomocy logistycznej.

Plan taki został przygotowany cztery dni później tj. 5 VIII 1940 r. W pracy G.E. Blau'a plan ten został dokładnie przedstawiony z wyszczególnieniem wszystkich nakażów od gen. F. Haldera. Dlatego w tym miejscu przedstawię tylko ogólne założenia planu Marck'a. Plan dzielił się na: Cel, Teren, Taktyka Rosjan, Szacunki sił Armii Czerwonej, Rozmieszczenie sił rosyjskich, Przebieg operacji (podzielony na trzy podpunkty: 1. Ofensywa na południu, 2. Główne natarcie, 3. Przemieszczanie się), Podział sił niemieckich, Główne zadania sił lądowych, Zadanie sił powietrznych, Zadanie marynarki, Logistyka, Przedziały czasowe.

Celem zawartym w planie Marck'a było zniszczenie sił ZSRS, które po natarciu nie będą w stanie w następnych latach zagrozić Berlinowi. Głównym celem był zajęcie terenów na zachód od linii Rostów-Gorki-Archangielsk, co uniemożliwiło atak radzieckich sił lotniczych na III Rzeszę. Teren jaki przedstawiono w planie był już wcześniej omówiony. Chodzi tu o obszar na drodze do Moskwy oraz na południu w kierunku Kijowa. Gen. E. Marck przedstawił w planie dokładne dane dotyczące zalesienia terenów oraz szans i możliwości w prowadzeniu ataku na danych obszarach. Podsumował to następującymi słowami: *Z powodu lepszej sieci drogowej, obszar na północ od Pry-*

⁶⁴ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 17; S.W. Mitcham, *op. cit.*, s. 28; A. Niekricz, *op. cit.*, s. 30; D. Stahel, *op. cit.*, s. 47.

⁶⁵ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 17.

peci pozwala na większą ruchliwość, Ukraina oferowała zaś korzystniejsze ukształtowanie terenu. Na północy walki byłyby z konieczności ograniczone do dróg⁶⁶. Taktykę rosyjską w planie przedstawiono następująco: *Armia Czerwona przejdzie do obrony wszędzie poza odcinkiem granicy z Rumunią, gdzie może zaatakować chcąc przejść rumuńskie zagłębienie paliwowe. Tak czy inaczej, należy spodziewać się silnych uderzeń lotniczych na pola naftowe*⁶⁷.

Siły rosyjskie, które mogłyby zostać użyte przeciw III Rzeszy w planie określono na 96 DP., 23 DKaw., 28 BZmech. W planie gen. E. Marck przedstawił liczbę wszystkich dywizji, które zostałyby użyte do ofensywy na Kreml na łączną liczbę 147 (24 DPanc., 1 DKaw., 12 DZmot., 110 DP.)⁶⁸. Gen. E. Marck analizując położenie sił radzieckich zauważył, iż są to dwa ośrodki: w pobliżu państw bałtyckich na północy oraz na południu na terenie Ukrainy. Według planu Marck'a siły ACz. były rozłożone po równo na południe i północ od bagien poleskich⁶⁹. W podpunkcie dotyczącym rozmieszczenia gen. E. Marck zwrócił uwagę na duże zagrożenie ze strony sił lotniczych ZSRS.

Jak wcześniej wspomniałem kolejna część planu Marck'a, czyli przebieg operacji została rozpisana w trzech częściach. Ostatecznie jednostki niemieckie atakujące z dwóch kierunków miały połączyć się w całość⁷⁰. Ostatni podpunkt, o przemieszczaniu się sił niemieckich, uwzględniał podział jednostek odpowiedzialnych za ofensywę. W pierwszej kolejności zaatakować miały wojska pancerne wsparte przez lotnictwo, a następnie do walki włączały się oddziały piechoty. Gen. E. Marck uwzględnił także trudności w przemieszczaniu się wojsk, które związane były ze zniszczeniem sieci dróg.

Kolejne trzy punkty, czyli główne zadania sił lądowych, lotnictwa i marynarki przedstawiały plany, jakie miały wykonać poszczególne oddziały. Siły lądowe w planie zostały podzielone na GA "Północ" i "Południe"⁷¹, podobnie jak w przypadku ataku na Polskę we wrześniu 1939 r. W planie wytyczono zadania dla obu armii, jakie odpowiadały za atak na dwóch frontach wcześniej omówionych. Siły lotnicze miały za zadanie zniszczenie strategicznych miejsc koncentracji sił radzieckich, które uniemożliwią im obronę. Siły Kriegsmarine miały za zadanie unicestwić siły floty radzieckiej na Morzu Bałtyckim.

⁶⁶ *Ibidem*, s.18.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 19; D. Stahel, *op. cit.*, s. 49.

⁶⁹ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 19; D. Stahel, *op. cit.*, s. 47.

⁷⁰ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 19-21; D. Stahel, *op. cit.*, s. 47.

⁷¹ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 21-22.

Przedostatni punkt planu dotyczył logistyki całego przedsięwzięcia. Najważniejsze w całym planie było utworzenie specjalnych ośrodków i sztabów, które odpowiadałyby za uzupełnienia zaopatrzeniowe na tyłach obu GA. Gen. E. Marck zakładał także, że siły radzieckie będą chciały zniszczyć wszystkie możliwe drogi prowadzące na wschód. Zobowiązywało to III Rzeszę do przygotowania specjalnych agentów na terenach zajętych przez ZSRS (na Ukrainie i w krajach bałtyckich), którzy przechwyciliby mosty, drogi oraz obiekty kolejowe⁷². Uniemożliwiłoby to siłom ACz. Zniszczenie tych ważnych strategicznie miejsc.

Ostatni punktu planu Marck'a dotyczył chronologii wydarzeń. Autor planu podzielił przebieg działań na cztery etapy, w których wyszczególnione zostały zadania jakie miały wykonać siły III Rzeszy. Całość operacji wg. gen. E. Marck'a miała zająć od 9 do 17 tygodni. W tym czasie planowano zająć tereny do rzek: Don Wołga, Dwina⁷³. Dodatkowo twórca planu uwzględnił opcję działań, gdyby rząd sowiecki nie poddał się w tym czasie. Atak miał być wówczas kontynuowany po góry Uralu. Gen. E. Marck uwzględnił w planie również dodatkowe informacje dotyczące infrastruktury kolejowej, sieci dróg oraz miejsca kwaterowania żołnierzy niemieckich, jak też zaopatrywanie i wyszkolenie sił III Rzeszy⁷⁴.

Autor planu ataku na ZSRS swoje założenia przedstawił attaché wojskowemu w Moskwie, gen. Ernestowi Koestringowi. Wojskowy dyplomata nie uważał, iż zajęcie Moskwy ujęte w trzecim etapie działań będzie decydujące, ponieważ ZSRS posiadało liczne ośrodki przemysłowe w azjatyckiej części państwa⁷⁵. Dodatkowo gen. E. Koestring uważał, że Rosjanie wykonają reorganizację sieci transportowej nawet gdy zdobytą zostanie stolica.

W sierpniu i wrześniu 1940 r. w sztabach zarówno OKW, jak i też OKH⁷⁶ rozpoczęły się prace przygotowawcze do planu *Aufbau Ost*. Na początku sierpnia w Wydziale Obrony Narodowej OKW przygotowano dyrektywę do planów ataku na ZSRS. W dyrektywnie zwrócono uwagę na większe wykorzystanie terenów okupowanej Polski przez Niemcy, jakie nie zostały włączone do III Rzeszy. Problemy na zachodniej granicy Niemiec związane z atakami lotniczymi w tym okresie spowodowały, że szkolenie

⁷² *Ibidem*, s. 22.

⁷³ *Ibidem*, s. 22-23.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 23.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 24; S.W. Mitcham, *op. cit.* s. 28; D. Stahl, *op. cit.*, s. 53.

⁷⁶ OKH- Oberkommando der Heers, czyli Naczelne Dowództwo Wojsk Lądowych. W czasie planowania ataku na ZSRS oraz w czasie działań wojennych w 1941 r. naczelnym dowódcą był feldmarszałek Walther von Brauchitsch.

nowych sił niemieckich, jakie miały zaatakować ZSRS musiało odbywać się na wschodzie. Na nowych terenach wschodnich należących do Niemiec budowano kwatery, gdzie odbywały się szkolenia niemieckich żołnierzy⁷⁷. Dyrektywa została podpisana przez feldmarsz. W. Keitela.

Po przygotowaniu dyrektywy i podpisie feldmarszałka rozpoczęły się prace, które miały za zadanie przegląd strategiczny sił niemieckich w oparciu o plan ataku na wschód z 5 VIII 1940 r. Przeglądem zajął się zastępca szefa sztabu Wydziału Operacji w OKH gen. Friedrich Paulus⁷⁸. W międzyczasie tj. we wrześniu 1940 r., kiedy przygotowywano strategiczne plany do ataku na ZSRS w OKH, podobne przygotowania miały miejsce w Wydziale Obrony Narodowej OKW. Gen. A. Jodl zlecając swoim podwładnym przygotowanie własnych wyników, chciał zweryfikować plany OKH, zanim zostaną przekazane A. Hitlerowi⁷⁹. Wyniki gen. A. Jodlowi zostały przedstawione 19 IX 1940 r. Podwładni gen. A. Jodla sugerowali zwiększenie sił niemieckich na północ od rzeki Prypeć w celu masowego ataku na Moskwę i Leningrad. Za atak na te dwa miasta odpowiedzialne miałyby być GA "Północ" i "Środek". Planowano także atak na Murmańsk z terenów fińskich, gdzie miało skupiać się trzecie zgrupowanie armijne.

W czasie prac sztabowych zarówno w OKH i OKW, dowódca Kriegsmarine, adm. Erich Raeder zasugerował przywódcy III Rzeszy własną koncepcję wobec ZSRS. Mianowicie proponował wsparcie Italii w zdobywaniu Kanału Sueskiego, który był ważny dla marynarki III Rzeszy w tej części świata, w celu późniejszego ataku na Palestynę i Syrię⁸⁰. Takie posunięcie według adm. E. Raedera zmusiłoby Turcję do współpracy z Niemcami, a co za tym idzie stanowiłaby zagrożenie dla ZSRS. A. Hitler zgadzał się z dowódcą Kriegsmarine. Przywódca niemiecki uważał, że Kreml w takiej sytuacji będzie obawiał się siły III Rzeszy. Führer uważał również, że będzie to dobrym posunięciem by skusić ZSRS do natarcia w kierunku południowym, w celu uzyskania dostępu do otwartego morza⁸¹. Taka opcja byłaby korzystniejsza dla Moskwy, gdyż siły radzieckie miałyby większą rolę na otwartym morzu, niż jak dotychczas na Bałtyku.

W X 1940 r. w Wydziale Operacji zakończyły się prace nad przeglądem sił niemieckich pod względem strategicznego przygotowania. Wyniki tych prac zostały oddane gen. F. Halderowi 29 X 1940 r. W studium, które zajmowało się przygotowaniem

⁷⁷ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 24.

⁷⁸ S.W. Mitcham, *op. cit.*, s. 28.

⁷⁹ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 24.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 25.

⁸¹ *Ibidem*.

ataku na ZSRS, zwrócono uwagę na obszar, na jakim mają odbywać się działania wojenne oraz liczebność sił ACz⁸². Niemiecki Sztab Generalny miał także niskie mniemanie o sowieckich żołnierzach. Związane było to z działaniami sił ZSRS w wojnie zimowej z Finlandią. W niemieckim sztabie zakładano także, iż niechęć wobec Kremla na zachodnich terenach ZSRS będzie bardzo duża. Według niemieckich oficerów mogłoby to być pomocne w zdobywaniu terenów ZSRS, ponieważ ludność wspierałaby siły niemieckie, a nie radzieckie.

Głównymi aspektami jakie zostały poruszone w studium z X 1940 r. były: zasoby ludzkie, przestrzeń, czas, informacje wywiadowcze oraz analiza terenów ofensywy. Rozważania dotyczące zasobów ludzkich nie były korzystne dla III Rzeszy. Siły radzieckie miały przewagę około 30 dywizji. Uważano jednak, że sowiecka bojowość stoi na niższym poziomie⁸³. Rozważania nad przestrzenią oraz czasem, w jakim miano przeprowadzić działania bojowe zostały opisane w planie Marcka. Na podstawie tego planu powoływano się także w sztabie OKH podczas omawiania planu ataku na wschód. Informacje wywiadowcze, jakie pozyskał niemiecki sztab mówiły o tym, że siły ACz. znajdują się w dwóch dużych skupiskach: na Ukrainie (70 dywizji) oraz na Białorusi (60 dywizji)⁸⁴. Według danych od wywiadu, na terenie państw bałtyckich stacjonowało około 30 dywizji. W założeniach sztabowych na podstawie informacji wywiadowczych, zakładano dwie opcje. Pierwsza dotyczyła ofensywy radzieckiej, która mogłaby być skierowana na Warszawę. Druga opcja dotyczyła ofensywy niemieckiej, gdzie zastanawiano się, czy ACz. będzie prowadzić walkę na terenach przygranicznych, czy też będzie chciała prowadzić działania opóźniające⁸⁵. Zakładano w sztabie, że siły radzieckie na pewno nie opuszczą terenów za Dźwiną i Dnieprem, ponieważ ośrodki przemysłowe zostałyby bez ochrony. Analizę terenów, gdzie będzie prowadzona ofensywa sztab oparł o plan Marcka. Zatem też Wydział Operacji zakładał podobnie jak gen. E. Marck, że korzystniejszy będzie atak na północ od Prypeci, w kierunku Moskwy.

Na przestrzeni listopada i grudnia 1940 r. rozpoczęły się przygotowywania planu wstępnego do ataku na ZSRS, opartego głównie o plan Marcka oraz studium OKH z X 1940 r. W międzyczasie tj. 12-13 XI 1940 r. do Berlina przybył W.M. Mołotow. W rozmowie z ministrem spraw zagranicznych ZSRS, strona niemiecka proponowała

⁸² S.W. Mitcham, *op. cit.*, s. 32; G.E. Blau, *op. cit.*, s. 25.

⁸³ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 25-26.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 27.

⁸⁵ *Ibidem*.

przyłączenie się do walki przeciw Wielkiej Brytanii⁸⁶. Po wizycie radzieckiego ministra w niemieckim sztabie sądzono, że Führer zmieni zamiary dotyczące ataku na ZSRS. Jednakże takich zmian A. Hitler nie planował. Wstępny plan ataku został przedstawiony A. Hitlerowi 5 XII 1940 r. Prezentacja planu odbyła się na konferencji, gdzie feldmarsz. W. von Brauchistcha oraz gen. F. Halder omawiali poszczególne etapy planu⁸⁷. Dużą uwagę zwrócono na topografię, na jakiej będą prowadzone działania. Odnosiło się to do dwóch kierunków, czyli na północ i południe od Prypeci. Ze względu na lepszą infrastrukturę drogową, lepszym i łatwiejszym do zdobywania według planistów był teren na północ od bagien Polesia.

Ważnymi terenami obronnymi dla sił ACz. były rzeki Dźwina i Dniepr. To tam według wstępnych planów radzieccy żołnierze mogliby się wycofać nie udostępniając ziem, gdzie znajdują się okręgi przemysłowe⁸⁸. Zatem najważniejszym punktem dla sił niemieckich było rozbitcie wojsk radzieckich na zachód od tych rzek.

Wstępne plany niemieckiego sztabu zakładały, iż w ataku na ZSRS miały wziąć udział trzy GA, z niemieckiego *Heeresgruppe*. Pierwsza to GA "Północ" (*Nord*), która miała uderzyć z Prus Wschodnich w kierunku Leningradu. Drugą była GA "Środek" (*Mitte*), z zadaniem zdobycia Smoleńska kierując się przez Mińsk. Ostatnią była GA "Południe" (*Süd*), której zadaniem było zdobycie Kijowa⁸⁹. W przypadku zgrupowania południowego, planowano atak z trzech obszarów. Dwa znajdowały się na terenie Polski, w Lublinie i Jarosławiu oraz trzeci w Mołdawii⁹⁰. Łącznie do przeprowadzenia ofensywy na ZSRS planowano użyć 105 DP., 32 DPanc. oraz DZmot., z których część miała stanowić odwód atakujący jako druga siła natarcia⁹¹.

Przywódca III Rzeszy zaakceptował raport zdany przez gen. F. Haldera oraz podkreślił jak ważne było unicestwienie radzieckich sił już na samej granicy. Najważniejszym z punktów ataku na wschód, który oznajmił A. Hitler zgromadzonym na konferencji było to, że w walce przeciw ZSRS wezmą udział sojusznicy z Finlandii i Rumunii. Führer nie uważał jednak, że najważniejszym celem jest zdobycie Moskwy⁹². A. Hitler wierzył także, że liczba 130-140 dywizji będzie wystarczająca, aby pokonać radzieckie siły. Według Samuela W. Mitchmana to właśnie niezgodność oficerów

⁸⁶ D. Grzybek, *Plan „Barbarossa”* [w:] *Historia II wojny światowej. Bitwy, dowódcy, kampanie, żołnierze*, Kraków 2009, s. 97; *Historia polityczna świata XX wieku...*, s. 454.

⁸⁷ S.W. Mitcham, *op. cit.*, s. 32-33; G.E. Blau, *op. cit.*, s. 28.

⁸⁸ S.W. Mitcham, *op. cit.*, s. 32-33; G.E. Blau, *op. cit.*, s. 28; D. Stahel, *op. cit.*, s. 61.

⁸⁹ D. Grzybek, *op. cit.*, s. 98.

⁹⁰ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 29.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² S.W. Mitcham, *op. cit.*, s. 32-33; G.E. Blau, *op. cit.*, s. 29.

i A. Hitlera, co do zdobycia Moskwy było „ziarenkiem” późniejszej klęski na froncie wschodnim w 1941 r.⁹³.

Plan jaki przedstawiał sztab OKH został przetestowany na poligonach. Odpowiedzialnym za ćwiczenia był gen. F. Paulus. Terenowe założenia planu wstępnego zostały podzielone na trzy etapy. Pierwszy etap rozpoczął się 29 XI 1940 r., gdzie prowadzono inwazję oraz pierwsze bitwy na granicy. Drugi etap zaczął się 3 XII 1940 r., w tej części kontynuowano działania ataku na radziecką Rosję, z założeniem linii Kijów-Mińsk-jezioro Pejpus. Trzeci etap, który rozpoczął się 7 XII 1940 r. W tym etapie prowadzono ćwiczenia na hipotetycznym terenie na wschód od linii założonej w drugim etapie ćwiczeń bojowych⁹⁴. Wyniki z ćwiczeń sztabowych zostały przedstawione gen. F. Halderowi. Wynikło z nich, że siły niemieckie, nie będą w stanie rozwinąć się na linii wyżej opisanej, jeśli ACz. będzie stawiała ciągły opór.

Następnie gen. Eduard Wagner, szef Wydziału Zaopatrzenia i Administracji zlecił przygotowanie ćwiczeń logistycznych na przełomie XII 1940 r. i I 1941 r. W ćwiczeniach położono szczególny nacisk na organizację zaopatrzenia w rejonie koncentrujących siłę sił niemieckich⁹⁵. W tym samym czasie szefowie sztabów GA, mieli rozkaz przygotować raporty związane z trudnościami na ich obszarze. Wyniki miały dotyczyć tylko i wyłącznie terenów Białorusi i zachodniej Ukrainy, co było zawężeniem całości planu wstępnego przedstawionego 5 XII 1940 r. Wyniki tych raportów nie były zgodnie z założeniami sztabu OKH. Zostały one przedstawione na konferencji 13 i 14 XII 1940 r., a dzięki polemice nad problemami, niemieccy oficerowie doszli do porozumienia, co niewątpliwie ułatwiło pracę nad dalszymi planami ataku na ZSRS. W podsumowaniu tej konferencji założono, że kampania na terenie radzieckiej Rosji trwać będą od 8 do 10 tygodni.

W czasie przygotowywania planów, pochyłono się także nad sprawami gospodarczymi. W listopadzie 1940 r. marsz. Herman Göring rozkazał szefowi Biura Gospodarczego OKW, gen. Georgowi Thomasowi przeanalizować ewentualne problemy ekonomiczne podczas niemieckiej kampanii na wschód. Z przygotowanego raportu wynikało, iż w przypadku zdobycia terenów europejskich ZSRS, jakie zakładano w planach, Niemcy zyskają duże ilości surowców. Chodziło tu zarówno o pożywienie jak i surowce naturalne, w postaci np. pól naftowych na Kaukazie. Raport zakładał także wersje, gdy-

⁹³ S.W. Mitcham, *op. cit.*, s. 32-33.

⁹⁴ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 29; D. Stahel, *op. cit.*, s. 62-63.

⁹⁵ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 30.

by siłom niemieckim nie udało się zająć terenów w określonym czasie. W takim przypadku gen. G. Thomas zakładał, że ważnym będzie, aby nie doszło do zniszczenia sprzętu mechanicznego, niezbędnego do produkcji rolnej. Ważnym także będzie, aby uniemożliwić zniszczenie elektrowni oraz dostaw surowców do produkcji przemysłowej⁹⁶. Raport zakładał także, możliwości dostarczania surowców w przypadku nie osiągnięcia połączenia z Dalekim Wschodem. Gen. G. Thomas pisał także o zajęciu Kaukazu oraz ujścia Wołgi i Donu. Tereny te, bogate w surowce według szefa Biura Gospodarczego OKW, były ważne dla logistyki całej ofensywy na wschód. Raport ostatecznie został przedstawiony A. Hitlerowi, jednakże niemiecki przywódca nie wprowadził zmian jakie zasugerował w raporcie gen. G. Thomas mimo, że sam dostrzegł ważne problemy dla całości operacji.

W XII 1940 r. rozpoczęto szkic późniejszej dyrektywy nr 21. Szkic przygotowywany został przez gen. Waltera Warlimonta od 6 XII 1940 r. Sześć dni później szkic znalazł się na biurku gen. A. Jodla, który naniósł kilka poprawek. Jednakże raport Kriegsmarine dostarczony 12 XII 1940 r. mówił, że prowadzenie działań wojennych na dwóch frontach będzie ogromnym niebezpieczeństwem dla sił III Rzeszy⁹⁷. Związane było to z zaangażowaniem sił marynarki w walkach z Wielką Brytanią na zachodzie. Cztery dni później tj. 16 XII 1940 r. gen. W. Warlimont dostarczył poprawioną wersję szkicu dyrektywy. Gen. A. Jodl wraz z gen. W. Warlimontem przeanalizowali szkic oraz ewentualne zagrożenie walki na dwóch frontach, związane przede wszystkim z brakami surowców zaopatrzenia itp. Dzień później po przeanalizowaniu wszystkich problemów oraz wprowadzeniu zmian związanych z zadaniem dla GA "Północ" i "Środek" dyrektywa została przedstawiona A. Hitlerowi⁹⁸. Zmiany dla obu GA związane były z zadaniami zdobycia Leningradu, Kronsztadu oraz zniszczeniu sił radzieckich na terenie państw bałtyckich, a nie jak wcześniej, ze zdobyciem Moskwy jako najważniejszego celu.

Dyrektywa nr 21 została podpisana została przez Führera 18 XII 1940 r., a całość rozkazu brzmiała następująco:

"Dyrektywa nr 21

Operacja *Barbarossa*

18 grudnia 1940

Niemieckie siły zbrojne muszą poczynić przygotowania by zmiażdżyć *Związek*

⁹⁶ *Ibidem*, s. 31.

⁹⁷ D. Stahel, *op. cit.*, s. 71.

⁹⁸ *Ibidem*.

Radziecki w błyskawicznej kampanii, [za G.E. Blau] jeszcze przed zakończeniem działań zbrojnych z Wielką Brytanią (Operacja *Barbarossa*).

W tym celu Armia poświęci wszystkie dostępne siły poza tymi niezbędnymi by strzec okupowanych terytoriów przed niespodziewanym atakiem.

Lotnictwo przeznaczy do wsparcia operacji naziemnych siły wystarczające, by zagwarantować szybkie zakończenie kampanii i zminimalizować jakiegokolwiek potencjalne zniszczenia, których wschodnie Niemcy mogłyby doznać w wyniku ataków powietrznych. Koncentracja sił lotniczych na wschodzie jest jednak z pewnych powodów ograniczona. Po pierwsze, wszystkie znajdujące się pod niemiecką kontrolą bazy wojskowe i centra przemysłu wojennego muszą mieć zapewnioną adekwatną ochronę przed nalotami. Po drugie, nie wolno zmniejszyć intensywności ofensywy powietrznej przeciw Wielkiej Brytanii i w szczególności jej liniom zaopatrzenia.

Marynarka w czasie rozpoczęcia kampanii przeciw Rosji powinna nadal skupiać swoją uwagę na Wielkiej Brytanii.

W odpowiednim czasie, to jest co najmniej osiem tygodni przed planowanym rozpoczęciem operacji, wydam dyrektywę o strategicznej koncentracji przeciw Związkowi Radzieckiemu.

Jakiegokolwiek przygotowania, które wymagają więcej czasu i nie są jeszcze realizowane, zostaną natychmiast rozpoczęte i doprowadzone do końca przed 15 maja 1941 r.

Jest absolutnie konieczne, by przygotowania do ataku pozostały niezauważone.

Planowanie operacyjne poszczególnych służb będzie oparte na poniższych przesłankach:

Ogólny plan

W fazie początkowej, gros rosyjskiej armii stacjonującej w zachodniej Rosji ma zostać zniszczony w serii śmiałych operacji, których głównym elementem będą uderzenia pancerne. Należy zapobiec zorganizowanemu odwrotowi nienaruszonych jednostek przeciwnika w bezmiar rosyjskiego interioru.

W następnej fazie rozpocznie się szybki pościg, prowadzony aż do linii zza której rosyjskie lotnictwo nie będzie w stanie atakować niemieckiego terytorium. Ostateczny cel operacji to osłonić europejski obszar Rosji przed jej azjatycką częścią wzdłuż biegu Wołgi i stamtąd wzdłuż linii biegnącej do Archangielska. Tym samym, w razie takiej konieczności, *Luftwaffe* będzie w stanie zneutralizować ostatnie obszary przemysłowe znajdujące się w rosyjskich rękach, tj. na Uralu.

W rezultacie tych operacji lądowych, Rosyjska Flota Bałtycka szybko utraci swoje bazy i tym samym utraci zdolność operacyjną.

Możliwość skutecznego przeciwdziałania ze strony rosyjskiego lotnictwa zostanie wyeliminowana przez zadanie mu decydujących uderzeń na samym początku kampanii.

Potencjalni sojusznicy i ich zadanie

Oczekiwany jest aktywny udział Rumunii i Finlandii w wojnie z sowiecką Rosją; dostarczą one kontyngenty na odpowiednich skrzydłach naszych wojsk.

W odpowiednim czasie OKW skontaktuje się z tymi krajami i poczyni ustalenia co do sposobu, w jaki ich kontyngenty wojskowe zostaną podporządkowane niemieckiemu dowództwu w momencie ich interwencji.

Rumunia użyje swoich elitarnych formacji by zapewnić przynajmniej na początku ofensywy wsparcie niemieckim oddziałom na południu. Dodatkowe zadania dla Rumunii będą obejmowały związanie wrogich sił na południu, tam gdzie nie będzie to możliwe dla jednostek niemieckich, oraz udzielenie wsparcia w utrzymaniu linii komunikacyjnych.

Finlandia osłoni koncentrację niemieckiej Grupy Północ (część Grupy XXI), która zostanie przerzucona z Norwegii. Następnie oddziały fińskie będą współdziałać z tym zgrupowaniem. Ponadto, Finowie będą musieli zneutralizować Hanko.

Można założyć, że najpóźniej tuż po rozpoczęciu kampanii będzie można skorzystać ze szwedzkich linii kolejowych i szos do przemieszczenia niemieckiej Grupy Północ.

Plan kampanii

A. Armia (w zgodzie z planami dostarczonymi przez armię):

Na potrzeby kampanii teatr operacji podzielony został na południową i północną część, rozdzielone przez Bagna Prypeci. Główny wysiłek zostanie skoncentrowany na północ od Prypeci, gdzie zostaną użyte dwie grupy armii.

Z tych dwóch grup armii, w skład tej działającej po prawej stronie wejdą wyjątkowo silne związki pancerno-motorowe. Ich zadaniem będzie uderzyć z rejonu dookoła, choć przede wszystkim na północ od Warszawy i rozbić wrogie siły na Białorusi. Ta wstępna operacja przygotowuje grunt pod okrężny manewr wykonany przez silne jednostki zmotoryzowane, które ruszą na północ w celu unicestwienia wrogich sił w Krajach Bałtyckich we współpracy z północną grupą armii, która będzie nacierać z Prus Wschodnich w kierunku Leningradu. Po zrealizowaniu tego najpilniejszego za-

dania, muszą zostać zdobyte Leningrad i Kronsztad. Dopiero wówczas będzie można kontynuować operacje ofensywne prowadzące do zdobycia Moskwy, będącej ważnym węzłem komunikacyjnym i centrum przemysłu zbrojeniowego. Równoczesne natarcie na oba cele możliwe będzie tylko w przypadku niespodziewanie szybkiego załamania się rosyjskiego oporu.

Podczas kampanii przeciw Rosji, głównym zadaniem Grupy XXI nadal pozostanie obrona Norwegii. Wszystkie oddziały które nie będą niezbędne, zostaną użyte głównie na północy (korpus górski) do zabezpieczenia rejonu Petsamo i tamtejszych kopalń, oraz szosy łączącej Petsamo z Oulu (autostrada arktyczna). W celu przerwania lądowych linii zaopatrzenia Murmańska siły te razem z kontyngentem fińskim uderzą następnie w kierunku murmańskiej linii kolejowej.

To czy będzie się dało przeprowadzić operację silniejszym zgrupowaniem, liczącym dwie do trzech dywizji i nacierającym z okolic i na południe od Rovaniemi, zależy będzie od szwedzkiej zgody na udostępnienie linii kolejowych w celu przeprowadzenia koncentracji.

Gros fińskiej armii skoordynuje swoje działania z natarciem niemieckiego północnego skrzydła. Jej głównym zadaniem będzie związaniem maksymalnej ilości rosyjskich oddziałów przez atak na zachód od, lub po obu stronach jeziora Łagoda oraz opanowanie Hanko.

Grupa armii użyta na południe od Bagien Prypeci także spróbuje dokonać podwójnego okrążenia. Silne oddziały skoncentrowane na obu skrzydłach mają całkowicie unicestwić rosyjskie siły na Ukrainie na zachód od Dniepru. Główny atak zostanie przeprowadzony z rejonu Lublina na Kijów, zaś wojska skoncentrowane w Rumunii przekroczą bieg dolnego Prutu i utworzą drugie ramię szerokiego manewru okrężnego. Rumuńska armia otrzyma zadanie związania walką rosyjskich oddziałów, które mają zostać pochwycone pomiędzy szczypcami.

Gdy bitwy na północ i południe od Bagien Prypeci zakończą się powodzeniem, rozpoczęty zostanie pościg, o następujących celach:

Na południu, należy bezzwłocznie opanować Donbas, będący wysoce istotny z wojskowo-przemysłowego punktu widzenia.

Na północy, najszybciej jak to możliwe należy dotrzeć do Moskwy. Politycznie i ekonomiczne znaczenie tego miasta jest ogromne. Ponadto, niemiecka okupacja Moskwy pozbawi przeciwnika jego najważniejszego węzła kolejowego.

B. Luftwaffe:

Podstawowym zadaniem będzie sparaliżowanie i wyeliminowanie rosyjskich sił powietrznych, oraz wsparcie operacji Armii w miejscach najważniejszego wysiłku, zwłaszcza w rejonie Grupy Armii Środek oraz wzdłuż północnego skrzydła Grupy Armii Południe. Ze względu na ich znaczenie dla przebiegu kampanii, rosyjskie linie kolejowe mają zostać przerwane przez ataki lotnicze. W niektórych przypadkach, najważniejsze obiekty kolejowe (przeprawy rzeczne!) zostaną opanowane przez desant powietrzny oddziałów spadochronowych i powietrznodesantowych.

W celu skoncentrowania całej siły uderzeniowej Luftwaffe na zneutralizowaniu sił lotniczych przeciwnika i zapewnieniu bezpośredniego wsparcia powietrznego Armii, rosyjski przemysł zbrojeniowy nie będzie atakowany w pierwszej fazie kampanii. Gdy wojna manewrowa zostanie zakończona, takie ataki zostaną wzięte pod rozwagę, zwłaszcza przeciw przemysłowemu obszarowi Uralu.

C. Kriegsmarine:

Poza obroną niemieckiego wybrzeża, zadaniem marynarki będzie także nie dopuszczenie do opuszczenia przez wroga siły Bałtyku. Po opanowaniu rejonu Leningradu, Rosyjska Flota Bałtycka zostanie pozbawiona swoich baz. Jako że jej sytuacja stanie się wówczas beznadziejna, należy unikać walnych bitew morskich do tego momentu.

Po wyeliminowaniu rosyjskiej floty, ważnym zadaniem będzie stworzenie pełnowymiarowego ruchu morskiego na Bałtyku, w tym transportu zaopatrzenia dla sił lądowych w północnej części Rosji (trałowanie min!).

Wszystkie rozkazy wydane przez dowódców poszczególnych rodzajów sił zbrojnych na podstawie tej dyrektywy mają być formułowane w ten sposób, by nie było wątpliwości co do *zapobiegawczej natury tych działań*, na wypadek gdyby Rosja zmieniła wobec nas swoje obecne nastawienie. Liczba oficerów poinformowanych na wstępnym etapie musi być ograniczona do minimum. Dodatkowy personel będzie wtajemniczany do wykonywania ich indywidualnych obowiązków. Zminimalizuje to ryzyko poważnych politycznych i wojskowych konsekwencji, które mogłyby wynikać z odkrycia naszych przygotowań, dla których wcielenia w życie wciąż nie wyznaczono ostatecznego terminu.

V. Żądam, by dowódcy poszczególnych rodzajów sił zbrojnych raportowali mi o ich przyszłych planach opartych na tej dyrektywie.

Wszystkie rodzaje sił zbrojnych będą przedstawić mi raporty o postępach w ich przygotowaniach za pośrednictwem OKW.

ADOLF HITLER"⁹⁹.

Planowany atak w środowisku niemieckich oficerów został przyjęty, jednakże gen. E. Raeder nadal próbował przekonać A. Hitlera, że siły Kriegsmarine potrzebne będą na zachodzie. Próbę taką podjął 27 XII 1940 r. W związku z planowanym atakiem sił III Rzeszy na ZSRS w niemieckim sztabie gen. F. Haldera miał swoją koncepcję dotyczącą GA „Środek”, o czym szerzej w swojej pracy pisał David Stahel¹⁰⁰.

Od początku 1941 r. rozpoczęły się przygotowywania do Operacji Barbarossa. W styczniu 1941 r. każda z armii otrzymała zadanie, zawarte w wyżej przedstawionej dyrektywie. Otrzymane informacje spowodowały rozpoczęcie analizy pola działań oraz szans i możliwości oraz ćwiczenia bojowe przygotowujące do walki¹⁰¹. Ostatniego dnia stycznia 1941 r. na konferencji spotkali się oficerowie, którzy analizowali zadania zawarte w Dyrektywie nr 21. Ostatecznie po przeanalizowaniu szans i możliwości w Wydziale Operacyjnym OKH 3 II 1941 r. został podpisany rozkaz operacyjny¹⁰². Podpis pod rozkazem po wcześniejszym zaakceptowaniu przez A. Hitlera złożył feldmarsz. W. von Brauchistch. We wstępie do rozkazu założony został szybki atak, na wypadek gdyby ZSRS zmieniło swoje nastawienie do III Rzeszy.

Dla całości tej pracy najważniejsze jest przygotowanie sił niemieckich na terenie obecnego województwa podkarpackiego, a dokładnie wzdłuż rzeki San. Na tym obszarze operować miały siły wchodzące w skład GA "Południe". Dlatego też nie będę poruszał przygotowań całych sił III Rzeszy, jakie miały atakować ZSRS, a jedynie siły wchodzące w skład GA "Południe". W rozkazie z 3 II 1941 r. wyszczególnione zostały zadania dla każdej z GA. Zadaniem GA "Południe" było utworzenie dwóch grup, nacierających w kierunku Kijowa. Pierwsza grupa atakować miała z rejonu pomiędzy Jarosławiem a Lublinem, druga zaś z Rumunii wzdłuż rzeki Prut¹⁰³. Po zdobyciu Kijowa poprzez oskrzydłony atak na Zachodniej Ukrainie, GA "Południe" wspierać miała w dalszej kampanii GA "Środek". Z południa przez Kirowograd na Kijów atakować miała 12. Armia, składająca się z jednostek niemieckich i rumuńskich. Na północnej części tego obszaru atak przeprowadzić miała 6. Armia, która wraz z 1. Grupą Pancerną (GPanc.) miały zostać sformowane w rejonie Lublina. Środkowy rejon zdobywać miały jednostki wchodzące w skład 17. Armii. Ta skoncentrowana na wschód od Lublina, bez

⁹⁹ *Ibidem*, s. 32-35.

¹⁰⁰ D. Stahel, *op. cit.*, s. 71-73.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 78-79.

¹⁰² G.E. Blau, *op. cit.*, s. 37.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 38; D. Stahel, *op. cit.*, s. 74.

wsparcia sił pancernych miała zaatakować na wschód przez Winnicę oraz Berdyczów¹⁰⁴. Teren na jakim operowała 17. Armia jest dla tej pracy najważniejszy. Pomimo, iż G.E. Blau w swoim opracowaniu określił te jednostki jako stosunkowo, słabe osobiście uważam, że nie miały najłatwiejszego rejonu do zdobywania. Związane jest to z walką na granicy z zachodnim systemem umocnień granicznych ZSRS, o których będę pisał w dalszej części tej pracy.

Dzień przed wydaniem oficjalnego rozkazu, czyli 2 II 1941 r. doszło do spotkania Führera z dowódcą GA "Środek", feldmarsz. Fedorem von Bockiem. Oficer przedstawił swoją koncepcję inwazji na ZSRS. Według feldmarsz. F. von Bocka siły niemieckie zwyciężą ZSRS, jednak ciężko zmusić ich będzie do podpisania rozejmu. A. Hitler stwierdził, iż zajęcie terenów ZSRS takich jak: Ukraina, Leningrad, czy Moskwa zmusi radzieckie władze do akceptacji przedstawionych warunków. W innym wypadku jednostki III Rzeszy ruszą dalej na wschód w kierunku gór Uralu¹⁰⁵.

Na konferencji dotyczącej działań wojennych na Bałkanach, która odbyła się 3 II 1941 r. poruszona została także kwestia walki z ZSRS. Gen. F. Halder oznajmił, iż siły ACz. liczyć będą 100 DP, 25 DKaw., oraz 30 DZmot. Jednostki piechoty zostaną wsparte przez siły pancerne, które według szefa sztabu OKH były słabe jakościowo¹⁰⁶. W sztabie niemieckim nie były dobrze znane plany ZSRS, jedyną wiadomą było formowanie się sił ACz., oraz rozbudowa fortyfikacji granicznych na północy i południu. Podczas konferencji gen. F. Halder wydał rozkazy trzem GA, które miały atakować na wschód. Podane informacje były związane z opracowanym rozkazem operacyjnym, jaki został wcześniej omówiony. Większe siły przeznaczone były na obszar północny, gdzie dwie GA miały zaatakować w sile 50 DP., 9 DZmot., oraz 13 DPanc. W przypadku GA "Południe", ważniejszej dla omawianego tematu, następująco wyznaczono liczbę jednostek: 30 DP., 3 DZmot., 5 DPanc.¹⁰⁷ Łącznie siły niemieckie na południu to 38 dywizji. W przypadku północnej części planowano użyć 72 dywizji. Szef sztabu OKH poruszył także kwestię odwodów, które w większości miały być na północnym odcinku. Planowano także po zakończonych działaniach na Bałkanach przerzucić na wschód 6 DPanc.

Führer zaakceptował plan gen. F. Haldera oznajmiając, że nie wierzy w to, aby siły ACz. porzuciły Leningrad, czy Ukrainę. W przypadku niepowodzenia sił radzieckich na pewno zostanie zarządzone odwrót na wschód, gdzie znajdować się będzie cof-

¹⁰⁴ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 38; S.W. Mitcham, *op. cit.*, s. 49; D. Stahel, *op. cit.*, s. 74.

¹⁰⁵ D. Stahel, *op. cit.*, s. 82-83; G.E. Blau, *op. cit.*, s. 40.

¹⁰⁶ D. Stahel, *op. cit.*, s. 85.

¹⁰⁷ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 40-41.

nięta linia obronna¹⁰⁸.

W dalszych rozważaniach na konferencji omówione szczegółowo były etapy walk na północy. A. Hitler przedstawił także kwestię jak najszybszego wkroczenia sił niemieckich na południu z Rumunii, tak aby jak najszybciej zająć obszar pól naftowych. Gen. F. Halder zauważył, iż potrzebne będzie wsparcie Węgier, a przynajmniej z obszaru, na którym siły niemieckie swobodnie mogłyby przetransportować jednostki¹⁰⁹. Niemiecki przywódca nie uważał, że sojusznicy z Rumunii i Węgier będą stawiać opór. A. Hitler zauważył jednak, aby nie informować sojuszników o wszystkich planach do momentu, kiedy będzie to już nie do ukrycia¹¹⁰. Wyjątkiem była tu tylko Rumunia. Na konferencji została poruszona przez gen. F. Haldera także kwestia logistyczna oraz wsparcia lotniczego. Zakładano długodystansowy transport samochodowy, tak aby dostarczyć zaopatrzenie na front¹¹¹. Do transportu użyć miano baz na terenie wschodniej Polski oraz Rumunii.

Szef sztabu OKH przedstawił także założenia koncentracji sił. Pierwsze jednostki już w tym czasie były transportowane na wschód. Drugi rzut sił niemieckich miał zostać wysłany w połowie marca 1941 r., a miejscem ich koncentracji były odcinki ryglowe. W kwietniu 1941 r. planowano włączyć w plan Węgry, dokąd miano transportować siły niemieckie. Trzeci etap rozpocząć miał się w połowie kwietnia 1941 r. Ostatni rzut przewidywany był w okresie pomiędzy 25 IV a 15 V 1941 r. Na koniec konferencji z 3 II 1941 r. Führer zaakceptował przedstawiony rozkaz dodając, że: *Gdy rozpocznie się operacja Barbarossa, świat wstrzyma oddech*¹¹².

Pomimo, iż niemiecki przywódca zaakceptował plan ataku na ZSRS sam zlecił przygotowanie dwóch studiów dotyczących bagien poleskich oraz spraw gospodarczo-ekonomicznych. Zarządzenie o przeprowadzeniu analizy zostało wydane 5 II 1941 r¹¹³. Z pierwszego raportu wyszło, że transport kolejowy na Polesiu może być utrudniony ze względu na rozległe bagna. Drugie studium przygotowane przez gen. G. Thomasa dotyczące spraw gospodarczych pokazało, iż paliwa lotniczego wystarczy do jesieni 1941 r., a paliwa dla pojazdów na dwa miesiące operacji. Raport ten datowany był na 13 II 1941 r., jednak do A. Hitlera dotarł dopiero siedem dni później¹¹⁴. W tym czasie na

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 41

¹⁰⁹ *Ibidem*; D. Stahel, *op. cit.*, s. 87.

¹¹⁰ G.E. Blau, *op. cit.* s. 41; D. Stahel, *op. cit.*, s. 87.

¹¹¹ D. Stahel, *op. cit.*, s. 88.

¹¹² G.E. Blau, *op. cit.* s. 41.

¹¹³ D. Stahel, *op. cit.*, s. 90.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 91.

rozkaz feldmarsz. W. Keitla do raportu wprowadzono zmiany, tak aby Führer nie znał szczegółów związanych z ewentualnymi brakami podczas ataku na ZSRS. Jak określił to D. Stahel, raport gen. G. Thomasa był przykładem „*working towards the Führer* [za autorem] - czyli służbą dyktatorowi i jego celom bez względu na praktyczne i moralne uwarunkowania, a niekiedy również ich kosztem”¹¹⁵.

Na przełomie lutego i marca 1941 r. o rozkazie operacyjnym z 3 II 1941 r. OKH zostały poinformowane poszczególne jednostki niższego szczebla. Rozpoczęły się ćwiczenia oraz informowanie poszczególnych formacji o ich zadaniach, założonych przez sztab OKH. Zaowocowało to kolejnymi szkicami do planu ataku na ZSRS. Ćwiczenia organizowane na poszczególnych odcinkach organizowane były z mapami oraz z gramami sztabowymi. Ostatecznie na przełomie maja i czerwca poinformowani zostali także żołnierze najniższego szczebla.

W toku ćwiczeń na poszczególnych obszarach zauważone zostały problemy z przeprowadzeniem ataku. Takim przykładem były ćwiczenia na GA „Południe”, kiedy to 5 II 1941 r. gen. por. Georg von Sodenstern, szef sztabu tej GA zauważył problemy. Mianowicie dotyczyły one ataku na wschód od Dniepru, gdzie stacjonowały oddziały radzieckie w rejonie Prypeci. Mogłyby one przeszkodzić jednostkom niemieckim na północnej flance GA „Południe”¹¹⁶. Takie uwagi zostały włączone do planu ostatecznego, gdyż złe ulokowanie wojsk w pierwszym etapie walk mogłoby utrudnić natarcie. W czasie wprowadzania rozkazu operacyjnego do poszczególnych sztabów poświęcono także uwagę na współpracę jednostek piechoty z siłami pancernymi. Rozwiązano to w ten sposób, że korpus piechoty przydzielony zostać miał do każdej grupy pancerniej¹¹⁷. Zadaniem piechoty było otworzenie przestrzeni dla sił pancernych, które atakując niespodziewanie byłyby większym zaskoczeniem dla sił ACz. Takie rozwiązanie pozwalało na zachowanie sił pancernych do kolejnych etapów działań bojowych w głąb ZSRS. Na przełomie lutego i marca 1941 r. w sztabach OKW i OKH przygotowywano szereg dyrektyw, które przygotowywały siły niemieckie do inwazji na wschód. Warto tu wskazać np. Materiały propagandowe przygotowane przez gen. A. Jodla i jego współpracowników z OKW¹¹⁸.

W marcu 1941 r. po wcześniej naniesionych poprawkach w GA „Południe” przeprowadzono kolejne ćwiczenia sztabowe. Miały one charakter administracyjno-

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 92.

¹¹⁶ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 42-43.

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 43.

¹¹⁸ *Ibidem*.

zaopatrzeniowy. Zwrócono także uwagę na braki sił w jednostkach atakujących od południa w kierunku Kijowa. Mianowicie niezbędne dla gen. F. Haldera było uzupełnienie 12. i 17. Armii o jednostki węgierskie, rumuńskie i słowackie¹¹⁹. W czasie przygotowań 14 III 1941 r., kiedy gen. F. Halder zwrócił uwagę na braki liczbowe, pochyłono się także nad kwestią zasobów paliwowych. Raport gen. G. Thomasa wspominał o ewentualnych brakach paliwowych, jednak A. Hitler nie został o tym poinformowany. Dlatego też sam gen. F. Halder analizując przygotowania do ataku musiał pochylić się nad tym problemem. Efektem tego scenariusza długotrwałej wojny we wschodniej Europie był niemożliwy, koniecznością był zatem krótki i zwycięski marsz na Kreml¹²⁰. Następnego dnia tj. 15 III 1941 r. niepokoje gen. F. Haldera zmoły się. Związane było to z rozkazem dyslokacji sił niemieckich ze wschodu na francuskie wybrzeże¹²¹. Dwa dni później doszło do spotkania A. Hitlera z gen. F. Halderem, który przedstawił dane dotyczące liczby dywizji rosyjskich (155) i niemieckich (134 i 21 w odwodzie, z których część była przeznaczona do Operacji „Marita”)¹²². Na spotkaniu gen. F. Halder poruszył również kwestie wsparcia GA „Południe” przez państwa sojusznicze. Naradę z 17 III 1941 r. A. Hitler otworzył stwierdzeniem, iż „Operacja Barbarossa od samego początku musi być ciągiem wielkich sukcesów”¹²³, dodając iż ewentualne porażki są niemożliwe.

W tym samym czasie doszło do zmian w planach inwazji na ZSRS. W dużym stopniu dotyczyły one GA „Południe”. A. Hitler 18 III 1941 r. zdecydował, że główny atak zostanie przeprowadzony przez 6. Armię. Porzucono zamysł ataku 12. Armii z terenów Mołdawii. Siły jakie miały atakować wzdłuż Prutu, otrzymały teraz za zadanie ściągnąć siły ACz. tylko wtedy, kiedy będą się wycofywać¹²⁴. Zamiany te związane były z nową koncepcją Führera. Niemiecki przywódca doszedł do wniosku, iż rzeka Dniestr będzie zbyt dużą przeszkodą dla ataku czołowego, co mogłoby wywołać opóźnienia w realizacji całości planu. Zatem w nowej koncepcji głównym uderzeniem miała być lewa flanką całego obszaru, gdzie siły 6. Armii przedostać miały się do Kijowa, a następnie zająć linię lewego brzegu Dniestru. Siły sformowane na terenie Mołdawii, jak wcześniej wspomniałem miały za zadanie ewentualną obronę granic Rumunii. Feldmarsz. W. von Brauchistch nie zakładał jednak, że taka obrona będzie potrzebna,

¹¹⁹ D. Stahel, *op. cit.*, s. 93.

¹²⁰ *Ibidem.*

¹²¹ *Ibidem.*

¹²² *Ibidem.*

¹²³ *Ibidem.*

¹²⁴ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 43.

gdyż siły ACz. nie zaatakują Rumunii, gdy druga strona nie zaatakuje ZSRS¹²⁵. Przywódca III Rzeszy nie zakładał udziału sił węgierskich w "Operacji Barbarossa". W przypadku Republiki Słowacji, miała ona udostępnić teren dla koncentracji oraz zaopatrzenia sił niemieckich¹²⁶. Była to swego rodzaju negatywna odpowiedź na apel ze strony gen. F. Haldera. Nie mniej jednak, w działaniach przeciw ZSRS użyte zostały siły słowackie, o których mowa będzie w dalszej części pracy. Takiemu przebiegowi działań sprzeciwiał się dowódca GA „Południe” feldmarsz. Gerd von Rundstedt, który walczył o to, aby w jego części działań wojennych zaangażowano jednostki z państw sojuszniczych tj. siły węgierskie i słowackie¹²⁷.

Wydarzenia na Bałkanach z 26 III 1941 r., czyli jugosłowiański zamach stanu gen. Dušana Simowića, zmusiły A. Hitlera do zmian organizacyjnych w siłach GA „Południe”. Jednostki 12. Armii przerzucone zostały do Grecji, a w zastępstwie na obszarach Mołdawii stacjonowała 11. Armia. Cztery dni później odbyła się konferencja z dowódcami GA „Południe”. Na spotkaniu 30 III 1941 r. A. Hitler wydał rozkazy dotyczące 11. Armii, o której zadaniach dyskutowano na konferencji. Rozkaz mówił o tym, iż siły 11. Armii zostaną podzielone na trzy zgrupowania, które w razie potrzeby wspierać będą rumuńskie jednostki¹²⁸. Zmiany te dotyczyły także wcześniej przydzielonych sił zmotoryzowanych, przeniesionych do 1.GPanc., co związane było z obronnym zadaniem sił 11. Armii. Na konferencji określono zadania dla całej GA. Główny atak z lewej flanki miał na celu okrążenie obszaru Ukrainy. Po zdobyciu Kijowa, siły niemieckie miały skierować się na południe wzdłuż linii rzeki Dniepr¹²⁹. Taki manewr miał zamknąć drogę siłom radzieckim, jakie chciałyby wycofać się na wschód z terenów USRS.

Pokłosiem konferencji były wprowadzone poprawki do rozkazu z 18 XII 1940 r. w punkcie II i III A. Zmiany brzmiały następująco:

"Sekcja II, paragraf 3: rumuńskie wojsko, we współpracy z niemieckimi oddziałami skoncentrowanymi na terytorium Rumunii, zwiążą siły przeciwnika po drugiej stronie granicy i udzielą pomocy w utrzymaniu linii komunikacyjnych.

Sekcja III, A., paragraf 6: grupa armii użyta na południe od Bagien Prypeci, skoncentruje swoje główne siły uderzeniowe w i na południe od rejonu Lublina, na po-

¹²⁵ *Ibidem*, s. 44.

¹²⁶ D. Stahel, *op. cit.*, s. 94.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 44.

¹²⁹ *Ibidem*.

trzeby ataku w kierunku Kijowa. Stamtąd, silne oddziały pancerne uderzą głęboko w terytorium przeciwnika i okrążą go, podążając z biegiem dolnego Dniepru.

Mieszane siły rumuńsko-niemieckie na południu będą miały dwa zadania:

1.1.1. Zabezpieczyć Rumunię jako bazę i tym samym zagwarantować ciągłość operacji w południowej części teatru działań;

1.1.2. Związać stojące naprzeciw siły przeciwnika w trakcie natarcia północnego skrzydła grupy armii. Zgodnie z rozwojem sytuacji, siły mieszane – wsparte przez kontyngent lotnictwa – rozpoczną pościg, by zapobiec zorganizowanemu sowieckiemu odwrotowi przez Dniepr.¹³⁰

Zmiany jakie zostały wprowadzone przez A. Hitlera zostały wprowadzone także do rozkazu operacyjnego GA „Południe”. Jak wcześniej wspomniałem, lewe skrzydło miało przeprowadzić główny atak, a następnie po zdobyciu Kijowa ruszyć na południowy wschód by zająć linię lewego brzegu Dniepru. Zmiany te odniosły się szczególnie do jednostek wchodzących w skład tej GA. Zatem 11. Armia miała za zadanie chronić Rumunię przed wkroczeniem sił ACz., a także prowadzić walkę z wrogiem po drugiej stronie rumuńskiej granicy. Takie działanie miało dezorientować siły radzieckie, że na tych obszarach sformowane są siły niemieckie wraz z sojusznikami¹³¹. W ostatniej fazie, siły 11. Armii miały powstrzymać wycofanie się wojsk radzieckich. Dowódcą 11. Armii stacjonującej w południowej części tej GA był płk Eugen Ritter von Schobert

Najbardziej interesująca nas 17. Armia miała za zadanie przeprowadzić ofensywę z północnego skrzydła, a w efekcie zepchnąć przeciwnika na południowy wschód w kierunku Winnicy i Berdyczowa¹³². Jednostkami stacjonującymi w centralnym obszarze GA „Południe”, czyli 17. Armią dowodził gen. Karl-Heinrich von Stülpnagel.

Północne skrzydło, czyli 6. Armia i 1. GPanc. wspólnie miały ruszyć na Kijów przez Berdyczów i Żytomierz. Po osiągnięciu celów, miały ruszyć wzdłuż Dniepru na południowy wschód, tak aby zamknąć drogę siłom wroga¹³³. Dowódcą 6. Armii był feldmarsz. Walter von Reichenau, a 1. GPanc. płk Ewald von Kleist.

W sztabie OKH dobrze wiadano, że takie plany niosą za sobą trudności, bowiem powodzenie ofensywy zależeć będzie od szybkości reakcji dowódców ACz. Zdawano sobie sprawę, że gdy siły radzieckie zorientują się szybko w planach działania sił

¹³⁰ *Ibidem*, s. 44-45.

¹³¹ *Ibidem*, s. 45; S.W. Mitcham, *op. cit.*, s. 62.

¹³² G.E. Blau, *op. cit.*, s. 45; S.W. Mitcham, *op. cit.*, s. 62; T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *W cieniu „Linii Mołotowa”. Ochrona granicy ZSRR z III Rzeszą między Wiszną a Sołokiją w latach 1939-1941*, Rzeszów 2002, s. 67.

¹³³ S.W. Mitcham, *op. cit.*, s. 62; T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 67.

III Rzeszy mogą ruszyć na lewy brzeg Dniepru, a w szczególności oddziały na granicy z Rumunią. Jak określił to G.E. Blau efekt takiego planu od samego początku był niepewny¹³⁴.

Kwietniowe wydarzenia na Bałkanach z 1941 r. spowodowały zmiany w terminie ataku na ZSRS¹³⁵. Pierwotnie podawano termin przesunięcia od 4 do 6 tygodni. A. Hitler 30 IV 1941 r. podał dokładną datę rozpoczęcia *Fall Barbarossa*. Nową datą inwazji był 22 VI 1941 r. Pomimo walk na Bałkanach większość sił, które miały być przeznaczone do walki na wschodzie przerzucano sukcesywnie na obszar przyszłego pola działań.

Niemieckie władze wojskowe od początku planowania przekonane były o powodzeniu kampanii na wschodzie, tzn. iż siły niemieckie w ciągu 3-4 miesięcy pokonają radziecką Rosję. Wierze w powodzenie ataku nie przeszkodził nawet fakt, iż ZSRS i Japonia podpisały pakt 13 IV 1941 r. Spowodowało to nawet przygotowanie dalszych planów po *Barbarossie*, które zostały określone w Dyrektywie nr 32 z 11 VI 1941 r.

Dzień przed rozpoczęciem *Fall Barbarossa*, czyli 21 VI 1941 r. siły III Rzeszy wraz z sojusznikami, które miały zaatakować ZSRS przedstawiały się następująco: 145 dywizji (19 DPanc.)¹³⁶. Najważniejsze dla tej pracy siły niemieckie, jakie miały ruszyć na wschód to GA „Południe”. Dzień przed inwazją na Ukrainę, siły GA „Południe” zostały rozmieszczone w następujący sposób:

„Grupa Armii Południe (Feldmarszałek G. von Rundstedt).

- 11. Armia: 7 niemieckich i 14 rumuńskich DP w północno wschodniej Rumunii.
- 17. Armia: 7 DP., 4 DG., i/lub lekkiej piechoty, 2 DBez. (policyjne) na zachód od Jarosławia
- 6. Armia, łącznie z 1.GPanc.: 11 DP, 1 DBez. (policyjna), 3 DZmot., 5 DPanc. na południowy wschód od Lublina.
- Rezerwy grupy armii: 1 DP., 2 DG. i/lub lekkiej piechoty¹³⁷.”

Siły GA "Południe" złożone były z 5 DPanc., 3 DZmot., 26 DP, 6 DG. bądź też lekkiej piechoty, 3 DBez. (policyjne). Łącznie 43 dywizje niemieckie oraz 14 dywizji rumuńskich, w następnych etapach działań siły te wsparte miały zostać przez jednostki

¹³⁴ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 45.

¹³⁵ J. Tyszkiewicz, E. Czapiewski, *op. cit.*, s. 359.

¹³⁶ G.E. Blau, *op. cit.*, s. 47.

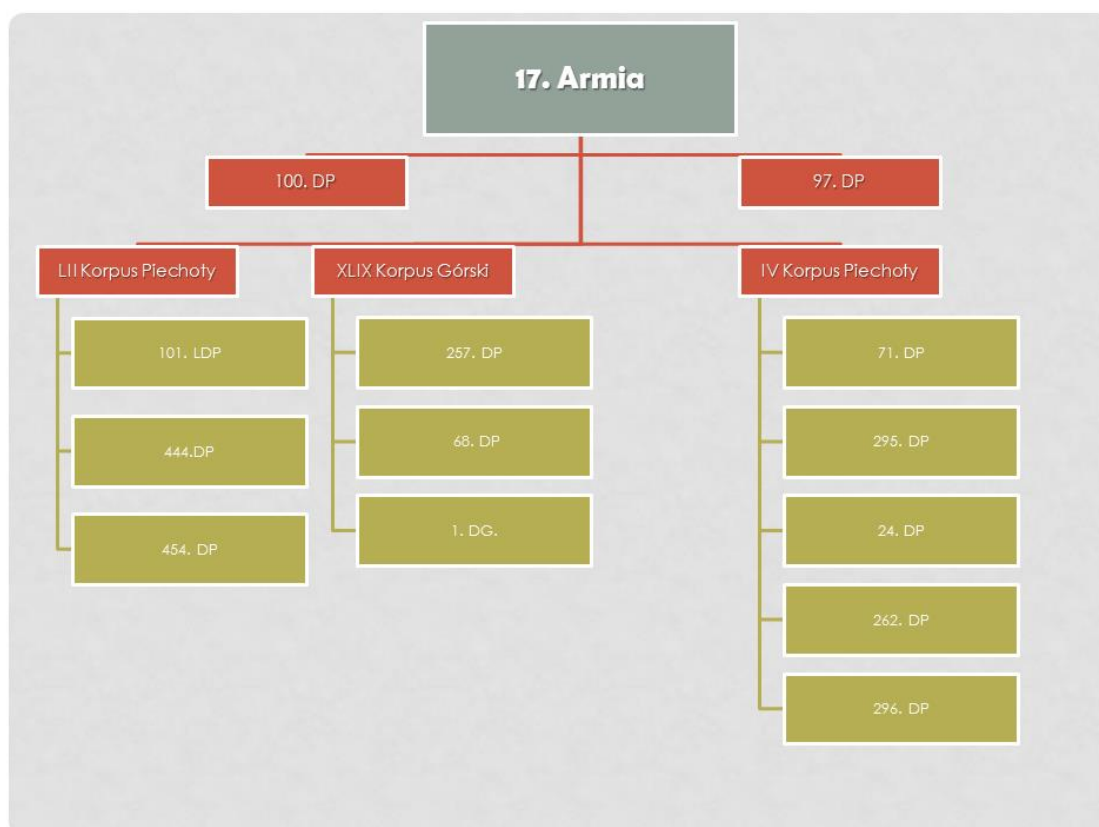
¹³⁷ V. Kamenir, *Krwawy trójkąt. Zagłada Armii Czerwonej na Ukrainie 1941*, Warszawa 2010, s. 20-21; G.E. Blau, *op. cit.*, s. 47.

włoskie, słowackie i węgierskie. W szczególności interesujące dla całości pracy są siły słowackie, które prowadziły działania bojowe na obszarze 08. PRU.

Dodatkowo wsparciem dla całości sił niemieckich i sojusznicznych atakujących ZSRS w tym obszarze były siły Luftwaffe. Dokładniej wsparciem dla GA „Południe” były siły 4. Floty Powietrznej dowodzone przez gen. płk Alexandra Löhra¹³⁸. Siły powietrzne liczyły 930 maszyn różnego typu¹³⁹. Dodatkowym wsparciem lotniczym były dwa korpusy przeciwlotnicze(KPlot.). I Plot. dowodzony przez gen. Waltera von Axthelma oraz II KPlot. Pod dowództwem gen. Otto Deßlocha oraz trzy samodzielne pułki przeciwlotnicze (pplot.)¹⁴⁰.

Przedstawiając wyżej rozmieszczenie wojsk w GA „Południe” określiłem ogólną liczbę jednostek. Dla tej pracy jak już wcześniej wspomniałem ważna była 17. Armia. Dlatego też, poniżej w formie wykresu przedstawię podział wojsk samej 17. Armii.

Wykres 1 Skład 17. Armii przed atakiem na ZSRS w 1941 r.

Opracowane na podstawie: T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 67;
K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Komski, *Linia Mołotowa. Przewodnik po rowerowym „Szlaku nadszańskich umocnień”*, Nowy Sącz 2007, s. 20.

¹³⁸ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 67.

¹³⁹ S.W. Mitcham, *op. cit.*, s. 62.

¹⁴⁰ *Ibidem.*

1.2. ZSRS przed *Fall Barbarossa* – przygotowania Armii Czerwonej do 22 czerwca 1941 r.

Zmiany, jakie nastąpiły w 1939 r. m.in. układ o nieagresji pomiędzy dwoma sąsiadami Polski wpłynęły na politykę ZSRS wobec państw europejskich. Wcześniej ogólnie zarysowałem stosunków na linii Berlin-Moskwa. Warto także przyjrzeć się wschodnim sąsiadom Polski, którzy również zajęli ziemie polskie w ramach układu z 23 VIII 1939 r. W wielu pracach można spotkać się z teorią zaskoczenia sił ACz. w chwili ataku wojsk niemieckich. Efekt wejścia jednostek III Rzeszy w tak krótkim czasie w głąb ZSRS może potwierdzać takowe zaskoczenie. Nie mniej jednak są także teorie o rzekomym ataku sił ACz. na zachód tzn. przede wszystkim na III Rzeszę. Szerzej, na temat takiej teorii piszę w dalszej części pracy. Wracając do analizy sił ACz. przed 22 VI 1941 r. warto zwrócić uwagę na kilka ważnych elementów.

Pierwszy z nich to przede wszystkim analiza przegranej wojny zimowej, w której przeważające siły ACz. zostały pokonane przez fińską obronę. Wojnie zimowej zostało poświęcone wiele prac, dlatego też w tym miejscu nie będę szczegółowo analizował przyczyn klęski ZSRS w walkach z przełomu lat 1939-1940 na Przesmyku Karelskim. Wnioski jakie wyciągnięto po przegranej zostały wykorzystane w czasie analizy wzmocnienia zachodniej granicy ZSRS. Wpłynęły one na budowanie umocnień granicznych, którym zostanie poświęcony osobny rozdział. Doświadczenia spowodowały też, że w strukturach ACz. dokonano rewizji obowiązujących regulaminów dotyczących walk oraz pochyłono się nad unowocześnieniem uzbrojenia różnego rodzaju¹⁴¹. Efektem, tych rozważań było zwołanie plenum KC WKP(b)¹⁴² w dniach 26-28 marca 1940 r. Na spotkaniu marsz. Kliment Woroszyłow przedstawił raport ujmując w nim błędy popełnione w wojnie z Finami¹⁴³. Pokłosiem przegranej były zmiany kadrowe w strukturach ACz., co na pewno wpłynęło na przygotowanie sił radzieckich do wojny w 1941 r. Ważnym aspektem tych przygotowań była niewątpliwie Wielka Czystka z lat 1937-1938, kiedy to pozbyto się większości wyższych oficerów. Eliminacja wyszkolonych formacji w zakresie dowodzenia, łączności jak też wojsk inżynieryjnych na pewno wpłynęła na określony tok wydarzeń z 1941 r. Braki kadrowe nadrabiane były szerego-

¹⁴¹ Cz.K. Grzelak, *Armia Stalina 1939-1941. Zbrojne ramię polityki ZSRS*, Warszawa 2010, s. 244.

¹⁴² WPK (b) Wszechzwiązkowa Partia Komunistyczna (bolszewików), zmieniona w 1925 r. nazwą wcześniej istniejącej Rosyjskiej Partii Komunistycznej (bolszewików), w skrócie RKP(b). Następną nazwą partii komunistycznej rządzącej w ZSRS do końca istnienia tj 1991 r. było KPZR, czyli Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego.

¹⁴³ Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 244.

wymi żołnierzami. Dlatego też w 1941 r. w ramach „Szybkiego rozwoju” sił ACz. utworzono 100 000 etatów oficerskich, które oczywiście zostały obsadzone przez żołnierzy szeregowych¹⁴⁴. Przykładem efektu owych awansów oficerskich mogą być załogi pojazdów pancernych, jakie po odbyciu kilkogodzinnych kursów przygotowujących wsiadały do pojazdów wcześniej im nieznanymi i ruszali na front¹⁴⁵.

Kolejnym z efektów wynikających z przegranej w wojnie zimowej jest fakt, jak podochodzono do agresji na Finlandię. Mianowicie dowódca 7. Armii komandarm II rangi Kiriłł Miereckow, oznajmił, iż wkroczenie na teren Finlandii było obroną przez atak, która w strukturach sił ACz. była wytłumaczeniem wielu ataków. Podobnie opisana została taktyka ZSRS w teorii Suworowa przedstawionej w dalszej części tego rozdziału. Na potwierdzenie takiego myślenia wśród dowódców ZSRS przytoczę tutaj wypowiedź wcześniej wspomnianego dowódcy 7. Armii: *Do tej pory w wyobrażeniach kraju, a także armii powstała opinia, że my będziemy walczyć tylko wtedy, gdy nas napadną. Nasza młodzież była tak wychowywana, że dopóki nas nie ruszają my walczyć nie będziemy. [...] Nasza armia przygotowuje się do ataku, ponieważ atak jest nam potrzebny do obrony. To całkowicie słuszne. [...] My powinniśmy zabezpieczyć nasz kraj nie obroną ale atakiem*¹⁴⁶.

Takie nastawienie do obrony może tłumaczyć wiele wobec następnych etapów działań wojennych ZSRS. Mianowicie, o czym już wcześniej wspomniałem mowa tu o wykorzystaniu „chwili”, gdy siły niemieckie uderzały na zachód Europy. Efektem tego była aneksja państw bałtyckich oraz Bukowiny i Besarabii. Zmiany terenowe miały ogromny wpływ na plan ochrony granicy na wypadek prowadzenia obrony na zachodniej granicy. Przygotowanie do tak rozumianych działań obronnych związane było z nowymi planami sił ACz., które dotyczyły zarówno spraw operacyjnych jak też strategicznych. Po raz pierwszy wprowadzono w życie nowe plany operacyjne, dotyczące szkolenia żołnierzy 16 V 1940 r., gdzie ustalono zakres szkoleń sił ACz. pod względem bojowym i politycznym na lato 1940 r.¹⁴⁷. W lipcu 1940 r. rozpoczęła się reorganizacja w strukturach ACz. Restrukturyzację zaczęto 24 VII 1940 r. od Ludowego Komisariatu Obrony oraz Sztabu Generalnego RKKK¹⁴⁸. Reorganizację przeprowadzono także

¹⁴⁴T. Zając, *Znaczenie zachodniego systemu umocnień granicznych ZSRS w 1941 r. na przykładzie 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego. Linia Mołotowa na terenie Województwa Podkarpackiego*, Rzeszów 2014. Praca magisterska pod kierunkiem prof. UR dr hab. A. Olejki (komputeropis), s. 95.

¹⁴⁵D. Porter, *Pojazdy pancerne Armii Czerwonej 1939-1945*, Warszawa 2010, s. 33-34.

¹⁴⁶Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 248.

¹⁴⁷M. Sołonin, *Nic dobrego na wojnie*, Poznań 2012, s. 15.

¹⁴⁸RKKK (PKKA)-Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona (ros. Рабоче-Крестьянская Красная

w składzie Głównej Rady Wojskowej (GRW), jaka została powołana przez KC WKP(b)¹⁴⁹. Oczywiście odbyło się to za zgodą J. Stalina, który pomimo podpisania powołania nowej Rady wraz z ludowymi komisarzami nie wszedł w jej skład.

W czasie prowadzenia szkolenia, które można powiedzieć było przewrotem ko-pernikańskim w strukturach ACz. przyszły Generalissimus rozkazał przeprowadzić obrady GRW w dniach 24-31 XII 1940 r. podsumowujące efekty reform¹⁵⁰. Na obradach miano również przedstawić plany działania na rok 1941 r. z uwzględnieniem prowadzenia operacji z użyciem wszystkich sił wojskowych ZSRS. Co ciekawe już we wrześniu 1940 r. oznajmiono radzieckim dowódcom o przygotowaniu wcześniej wspomnianych obrad, tak aby mogli spokojnie przygotować dobrze opracowany raport oraz plan na przyszły rok. Przygotowując się do grudniowych obrad GRW nie miano pojęcia, co wydarzy się w listopadzie 1940 r. Mowa tu o wizycie W. Mołotowa w Berlinie w dniach 12-13 XI 1940 r., gdzie J. Ribbentrop zaproponował wspólny atak na Wielką Brytanię, w zamian za wpływy w Indiach oraz Iranie¹⁵¹. Radziecki minister w zamian chciał uzyskać strefę wpływów na Bałkanach, w Finlandii oraz w tureckich cieśninach¹⁵². Oczywiście strona niemiecka nie wyraziła zgody na taki podział dając do zrozumienia, iż Bałkany są pod strefą niemiecką oraz ostrzegając przed ponowny atakiem na Finlandię, o którym niemieckie władze wiedziały¹⁵³. Pokłosiem tej wizyty były niemieckie plany przygotowania ataku na ZSRS.

Grudniowe obrady GRW, które dotyczyły przygotowań wojsk ACZ. rozpoczęły się 24 XII 1940 r. Rozmowy przebiegały już w innej atmosferze, co było wynikiem rozchodzących się dróg pomiędzy Führer, a J. Stalinem. Całość obrad dokładnie opisał Cz.K. Grzelak dlatego też nie będę ich tu przytaczał¹⁵⁴, nie mniej jednak dla tej pracy ważne są wyniki oraz plany wojsk radzieckich zajmujących tereny opisywane w niniejszej dysertacji. Dowódca Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego (KSWO) gen. Grigorij Konstatinowicz Żukow przedstawił pomysł na nowy plan operacji zaczepnej z wykorzystaniem wojsk pancernych, zmechanizowanych oraz sił lotnictwa ZSRS, gdyż

Армия), pełna nazwa sił zbrojnych ZSRS do 1946 r., w skróconej wersji Armia Czerwona. W latach powojennych nazwę sił zbrojnych przemianowano na Armie Radziecką z ros. *Советская армия*.

¹⁴⁹ Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 248.

¹⁵⁰ A. Niekricz, *op. cit.*, s. 111-112; Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 248.

¹⁵¹ A. Niekricz, *op. cit.*, s. 133; D. Grzybek, *op. cit.*, s. 97.

¹⁵² *Ibidem*.

¹⁵³ Zob. M. Sołnin, *22 czerwca 1941, czyli jak zaczęła się Wielka Wojna Ojczyźniana*, Poznań 2007, s. 68.

¹⁵⁴ Zob. Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 251-254.

miały atakować oddziały ryglowe przeciwnika zorganizowane na tyłach¹⁵⁵. Ważnym punktem w tych działaniach zaczepnych wg. gen. G. Żukowa było wykorzystanie sił lotniczych, jakie miały zyskać przewagę w powietrzu i zniszczyć strategiczne obiekty wspomagające przeciwnika w obronie. Postulaty przedstawione przez radzieckich dowódców podczas obrad GRW nie dotyczyły *stricte* III Rzeszy, nie mniej jednak warto się tutaj zastanowić przeciw komu w końcu 1940 r. planowano taktykę obrony poprzez atak, o której już wcześniej wspomniałem. Wydarzenia polityczne, a także militarne roku 1940 jakie miały miejsce w Europie, można jednoznacznie odnieść do planu ataku na III Rzeszę.

Na obradach z grudnia 1940 r. poruszono także kwestię prowadzonych ćwiczeń bojowych jesienią tego samego roku na szczeblu dywizji. W ćwiczeniach tych brały udział także jednostki, które walczyły w 1941 r. w okolicach Przemyśla, Sanoka. Mowa tu o 99. Dywizji Strzeleckiej (DS.), która wchodziła w skład KSWO.

Jednym z problemów, jaki został poruszony na obradach dotyczył braków kadrowych, które niewątpliwie wpływały na przygotowania do późniejszych starć niemiecko-sowieckich w czerwcu 1941 r. Największe braki miały miejsce w jednostkach na szczeblu pododdziałów. W szczególności w wojskach technicznych sięgały w plutonach-kompaniach do 80 %, w batalionach 60-70%¹⁵⁶. Dlatego też masowo awansowano wielu szeregowych żołnierzy, o czym już wcześniej wspomniałem.

Ciekawe było także podejście co do ewentualnych strat poniesionych na froncie w czasie walk. W ramach planowanych działań wojennych nie liczonego się z życiem człowieka, co ewidentnie podkreślały słowa marsz. Grigorija Iwanowicza Kulika: *Tam, gdzie drwa rąbią, wióry lecą. Trzeba jednak by [tych-za Cz.K. Grzelakiem] wiór było jak najmniej. Płakać nad tym, że gdzieś tam kogoś ustrzelili, nie należy*¹⁵⁷. W tym samym czasie kiedy trwały, obrady Ławrentij Pawłowicz Beria rozkazał zatrzymać w jednostkach wojsk pograniczników 7000 żołnierzy, którzy 1 I 1941 r. mieli przejść do rezerwy¹⁵⁸.

Wyniki obrad nie były zadowolające dla J. Stalina ponieważ podsumowania nie różniły się od tych, omawianych po zakończeniu wojny zimowej. Co ciekawe radziecki przywódca chciał dowiedzieć się o ewentualnym przygotowaniu ACz. do wojny z III Rzeszą. Może to oznaczać, że teorie o rzekomym zaskoczeniu Kremla w czerwcu

¹⁵⁵ *Ibidem*, s. 251.

¹⁵⁶ *Ibidem*, s. 252.

¹⁵⁷ *Ibidem*, s. 253.

¹⁵⁸ D.E. Murphy, *Co wiedział Stalin*, Warszawa 2006, s. 121.

1941 r. przez jednostki niemieckie są nieprawdziwe. Szczegółowo problem ten opisał M. Sołonin w jednej ze swoich prac¹⁵⁹. Nie mniej jednak teoriom dotyczącym roku 1941 poświęciłem kolejny podrozdział tej pracy.

W związku z prawdopodobnym zapoznaniem się z niemiecką Dyrektywą nr 21 z 18 XII 1940 r. na Kremlu zaplanowano dwie gry wojenne. Pierwsza z nich przeprowadzona została w dniach 2-6 I 1941 r., na odcinku gdzie planowany był atak G.A. „Północ”, czyli w okolicach wybrzuszenia białostockiego. Druga ważniejsza dla tej pracy została przeprowadzona na bardzo rozległym odcinku (900 km), który wchodzi w obszar mojej pracy badawczej. Mianowicie od 7 I 1941 r. rozpoczęto grę wojenną na kierunku południowo-zachodnim od bagien Prypeci po Morze Czarne¹⁶⁰. W przypadku obu gier wojennych występowały dwie strony konfliktu. Pierwsza z nich nazwana czerwoną, czyli wschodnią miała bronić granic. Druga niebieska, czyli zachodnia była agresorem. W przypadku południowo-zachodniej gry wojennej stroną czerwoną dowodził gen. G. Żukow (uważał, że budowa umocnień na samej granicy jest błędem). Stroną niebieską dowodził gen. Dmitrij Pawłow (zwolennik budowy umocnień na granicy). W przypadku wcześniejszej gry, strony konfliktu były odwrotne. Poniżej przedstawiam tabelę ukazującą obie strony tej gry wojennej.

¹⁵⁹ Zob. M. Sołonin, *Pranie mózgu. Fałszywa historia Wielkiej Wojny*, Poznań 2013, s. 65-81.

¹⁶⁰ Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 255.

Tabela 1. Strony konfliktu podczas gry wojennej na południowo-zachodniej granicy ZSRS z 7 I 1941 r.

Strona niebieska		Strona czerwona
Front (dowódca)	Front Południowo-Wschodni (gen. D. Pawłow), Front Południowy (gen. Fiodor Izydor Kuzniecowa)	Front Południowo-Zachodni (gen. G. Żukow)
Jednostki	9 armii, 94 dywizje (5 pancernych i zmechanizowanych)	7 armii, 1 armia kawaleryjsko-zmechanizowana składająca się z 101 dywizji (w tym 14 pancernych i zmechanizowanych)
Działa i moździerze	8 000	16 000
Czołgi	5 500	8 800
Samoloty bojowe	4 500	5 800

Opracowano na podstawie: Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 255.

Pierwsi mieli zaatakować niebiescy, przemieszczając się w rejony Lwowa. Zadaniem oddziałów dowodzonych przez gen. G. Żukowa było odparcie ofensywy i przejście do kontry w najlepszym momencie działań wojennych. Siły niebieskie w ciągu sześciu dni przebiły się w rejon Proskurowa (Płoskirowa- obecnie Chmielnicki). Strona czerwona poprzez przeprowadzenie wielu kontruderzeń doprowadziła do okrążenia strony atakującej, w tym przypadku wojsk gen. D. Pawłowa w okolicy Kamieńca Południowego. W efekcie okrążenia nastąpić miało przeciwnatarcie na zachód. Przeciwnatarcie przeprowadzone miało być w kierunku Bukaresztu oraz Budapesztu, z końcowym efektem osiągnięcia linii Kraków-Budapeszt-Craiova¹⁶¹. Pokłosiem tego marszu na zachód miała być eliminacja sojuszników III Rzeszy, czyli Węgier oraz Rumunii. Następnie miano dokonać przegrupowania na północy-zachód, a w tym rejonie tj. w okolicach Tarnowa i Sanoka pozostawić 32 dywizje (w tym 6 pancernych i zmechanizowanych), które wystarczyłyby na zniszczenie sił niebieskich¹⁶².

W efekcie zwycięstwo zarówno w grze wojennej na północy, jak też na południu granicy niemiecko-sowieckiej z 14 I 1941 r. przybliżyło gen. G. Żukow do awansu, ponieważ został mianowany na szefa Sztabu Generalnego ACz. W lutym 1941 r. przeprowadzono okrojona (10 osób) kolejną grę wojenną. Uwzględniono w niej trzy etapy działania. Pierwszy to obrona na granicy z wykorzystaniem rejonów umocnionych w tym

¹⁶¹ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 70; Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 255-256.

¹⁶² T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 70; Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 256.

także 08. PRU. Drugi to prowadzenie działań wojennych na 300-400 km od granicy. Trzeci zaś to plan strategiczny dotyczący włączenia rezerwowych jednostek, które miały wspomóc siły ACz. by ostatecznie przeprowadzić kontratak.

W międzyczasie prowadzonych gier terenowych oraz planowanej obrony granic ZSRS, przeprowadzono zmasowaną modernizację sił pancernych. W maju 1940 r. J. Stalin zalecił organizację kilku korpusów zmechanizowanych, w każdym miało być około 1000-1200 czołgów różnego typu. Przeciwny takim planom był gen. D. Pawłow. Nie mniej jednak 9 VI 1940 r. został zatwierdzony przez marsz. S. Timoszenkę plan, w którym uwzględniono powstanie ośmiu korpusów zmechanizowanych. Każdy z korpusów składać się miał z dwóch DPanc. po 375 czołgów, jednej zmotoryzowanej z 275 czołgami oraz dwóch samodzielnych DPanc., łącznie 1025 czołgów w każdym korpusie¹⁶³.

Sowieckie wojska ochrony pogranicza w czasie planowania strategii na Kremlu miały za zadanie zbieranie informacji z terenów im podległych. Pierwotnie tzn. w 1940 r. nie traktowano na poważnie raportów wysyłanych m.in. przez Iwana Maslennikowa, który już w lipcu 1940 r. zauważył ruch po niemieckiej stronie strefy okupowanej. Jednak rok 1941 przyniósł zmiany w postrzeganiu tych raportów. Mianowicie 16 I 1941 r. przysłano raport z obszarów ważnych dla całości tej pracy, w którym to opisano wizytę feldmarszałka W. von Brauchitsch'a w Sanoku¹⁶⁴. Z biegiem czasu raporty o przemieszczaniu się wojsk niemieckich na zachodniej granicy ZSRS nie były odosobnione, o czym wspomnę również w dalszej części tego podrozdziału.

Jednakże siły radzieckie swój plan ataku na III Rzeszę planowały już pod koniec X 1939 r. jak określił to Cz.K. Grzelak. Plany te dotyczyły głównie walk na północ od Warszawy. Jednak 18 IX 1940 r. powstał nowy plan, który zakładał zwiększenie sił ACz. także na południowym odcinku granicy z 28 IX 1939 r. Tak też w ramach tego planu zwiększono liczbę DS. o 31%, Brygad Pancernych (BPanc.) o 300%, pułków lotniczych (plot.) o 59%. Nie cały miesiąc później 14 X 1940 r. został zatwierdzony plan powiększenia liczby jednostek na południowym odcinku¹⁶⁵. Pokłosiem tych zmian były wcześniej już wspomniane gry wojenne oraz wcześniejsze grudniowe narady. Finałnie 1 V 1941 r. miano już w poszczególnych okręgach dopracować plany powiększenia liczby jednostek. W wyniku już opisywanych gier wojennych głównym kierunkiem

¹⁶³ W.J. Sahr, *Generalowie Stalina*, Warszawa 2001, s. 241-242; Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 256.

¹⁶⁴ D.E. Murphy, *op. cit.*, s. 121.

¹⁶⁵ Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 278.

rozwoju ochrony granicy stał się odcinek południowy. Modernizacją nad tym planem kierował już gen. G. Żukow. Według pomysłów nad rozwojem planu operacyjnego na kierunku południowym modernizacja sił ACz. zakończyć się miała do 22 III 1941 r.¹⁶⁶ Prace nad tym planem były kontynuowane, w efekcie czego do 15 V 1941 r. powstał kolejny wariant. Mianowicie został on opracowany przez zespół oficerów Sztabu Generalnego, jakim kierował gen. Aleksander Michajłowicz Wasilewski. Plan opierał się o wcześniejsze koncepcje marsz. S. Timoszenko i gen. G. Żukowa. W wariacie tym zakładano, że wojska radzieckie wykonają prewencyjne uderzenie wyprzedzające siły niemieckie, które koncentrować się miały na wschodniej granicy. Prawdopodobnie J. Stalin miał nie przyjąć tego planu, ponieważ byłoby to prowokowanie Niemiec.

Sowiecki przywódca przez cały czas „sojuszu” z III Rzeszą był dezinformowany przez swoich najbliższych współpracowników w tym Ł. Berię. Przykładem takiej dezinformacji może być przytoczony tutaj raport od wojsk pogranicza dostarczony do Ludowego Komisarza Bezpieczeństwa Państwowego Pawła Michajłowicza Fitina. Mianowicie w raporcie z 12 IV 1941 r. przedstawiono, że: *Przenoszenie dużych jednostek wojskowych, dostarczanie zaopatrzenia i budowę lotnisk w pobliżu granicy radzieckiej rozpoczęto w styczniu 1941 roku, a znacznie przyspieszono w kwietniu. Na początku lutego 1941 roku wojska stacjonujące na południu Polski zostały przewiezione kolejną nad San w okolice Przemyśla i rozmieszczone ok. 40 kilometrów od granicy ZSRR. Czołgi i ostry pontonowe przybyły osobno. [...] W drugiej połowie marca do Sanoka i Krosna przybyły nowe oddziały z Niemiec, głównie z Bawarii*¹⁶⁷. Podobnie sytuację o koncentracji wojsk niemieckich przedstawiał szef wywiadu wojskowego GRU (Główny Zarząd Wywiadowczy) Iwan Josifowicz Proskurow. Raporty nie trafiały bezpośrednio na stół J. Stalina, tylko do rąk szefa NKWD¹⁶⁸. Dlatego też w tym miejscu można „bronić” J. Stalina, ponieważ nie miał pojęcia jak postępować, gdyż nie znał stopnia zagrożenia ze strony niemieckiej. Czy naprawdę nie wiedział? Przykładem tej „nieświadomości” może tutaj być raport stworzony przez Ultrę¹⁶⁹ od Winstona Churchilla, do samego przywódcy ZSRS, w którym Moskwa została zapoznana z planami III Rzeszy. Nad niewiedzą przyszłego Generalissimusa pracował także sam Führer. Dotyczyło to korespondencji w celu wyjaśnienia koncentracji wojsk niemieckich na wschodniej granicy. Niemiecki przy-

¹⁶⁶ *Ibidem.*

¹⁶⁷ D.E. Murphy, *op. cit.*, s. 121.

¹⁶⁸ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 96.

¹⁶⁹ Ultra - nazwa programu, który służył do podsłuchu oraz odszyfrowywania wiadomości radiowych III Rzeszy i jej sojuszników.

wódca w odpowiedzi przesłał informację, że są to jednostki które wycofały się od zasięgu brytyjskich sił powietrznych Royal Air Force. Niemieckie jednostki wywiadowcze wprowadzały również dezinformację wśród służb sowieckich poprzez podsyłanie trefnych informatorów w ręce sił wywiadu ACz. Jednak są też informacje, które wskazują że J. Stalin bardzo dobrze wiedział o ataku III Rzeszy na ZSRS, gdyż najlepszy radziecki szpieg Richard Sorge, który w 1941 r. znajdując się w Japonii podał dokładną datę ofensywy¹⁷⁰.

Wracając jednak do założeń sowieckich dotyczących przyszłej wojny, plan nadal realizowano i nie odbywało się to bez wiedzy sowieckiego dyktatora. Atak rozpocząć się miał dopiero kilka godzin przed atakiem, o ile siły ACz. byłyby gotowe tzn. przygotowane, rozwinięte, i ześrodkowane¹⁷¹. Cz.K. Grzelak zwraca uwagę na to, że uwzględniając wiele aspektów (liczbę wojsk, gęstość i przepustowość linii kolejowych, sprzęt wojskowy, zapasy, możliwości szybkiego transportu etc.) gotowość sił radzieckich byłaby niemożliwa, gdyż takie przedsięwzięcie wymagałoby kilku tygodni, a nie kilku godzin¹⁷². Niestety nie ma potwierdzenia, kiedy został przyjęty plan reorganizacji sił sowieckich, gdyż w realiach ZSRS nie wszystkie decyzje podejmowane były pisemnie. Można się domyślać, że decyzję J. Stalin podjął 19 V 1941 r., kiedy to przyjął do siebie W. Mołotowa, marsz. S. Timoszenkę i gen. G. Żukowa oraz gen. Nikołaja Fiodorowicza Watutina¹⁷³. W tym samym miesiącu 1941 r. doszło na Kremlu również do zmian politycznych. Mimo, że de facto władzę w ZSRS sprawował J. Stalin to 6 V 1941 r. oficjalnie stanął na czele rządu¹⁷⁴. Taki bieg wydarzeń zaskoczył wielu. Po raz pierwszy w historii ZSRS jedna osoba łączyła najważniejsze funkcje w państwie, zarówno partyjną jak i państwową. Tak majowe wydarzenia 1941 r. przedstawił Wiktor Suworow w „*Lodolamaczu*”: *Maj 1941 roku to najbardziej zagadkowy miesiąc w dziejach komunizmu; obfitował w wypadki, których sens pozostaje do dziś niejasny*¹⁷⁵. Zmiany te jednak nie wpływały na umocnienie władzy na Kremlu, przecież i tak wszystkie decyzje były zależne od J. Stalina. Nie mniej jednak utrzymywanie takiego stanu rzeczy umożliwiło mu uniknąć wydania wielu niewygodnych dyrektyw, czyli tak zwane „umycie rąk” od: Wielkiej Czystki, układu o nieagresji z III Rzeszą. Z kart historii wiemy, iż za te wydarzenia odpowiadały inne osoby z kręgu J. Stalina. W tym miejscu można się zasta-

¹⁷⁰ J. Tyszkiewicz, E. Czapiewski, *op. cit.*, s. 359.

¹⁷¹ Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 278.

¹⁷² *Ibidem*.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 279.

¹⁷⁴ S.W. Mitcham, *Dowódcy ...*, s. 66.

¹⁷⁵ W. Suworow, *Lodolamacz.*, Poznań 2011, s. 162.

nowić, w jakim celu radziecki przywódca podjął taką decyzję? W. Suworow, przytaczając słowa niemieckiego ambasadora Friedricha-Wenera von Schulenburga z 12 V 1941 r., iż decyzja ta spowodowana była problemami nie wewnętrznymi, a polityką zagraniczną¹⁷⁶. Zatem nasuwa się kolejne pytanie. Jakie problemy miał ZSRS w polityce zagranicznej w maju 1941 r? Sojuznik, czyli III Rzesza prowadził walki na zachodzie Europy, zdobywając kraje Beneluxu, a upadająca Francja nie stanowiła większych problemów. Wielka Brytania i Stany Zjednoczone Ameryki raczej były pozytywnie nastawione do ZSRS, wyciągając nawet „pomocną dłoń”. Została tylko Japonia, z którą przecież 13 IV 1941 r. ZSRS podpisał pakt o neutralności. Zatem, kto mógł spowodować wcześniej wspomniane problemy? Otóż mowa tu o sojuszniku, czyli III Rzeszy, gdyż dzień przed objęciem władzy tzn. 5 V 1941 r. J. Stalin wygłosił orędzie do absolwentów akademii wojskowej, w którym mówił o starciu bojowym z siłami niemieckimi¹⁷⁷.

Zatem jak można zauważyć pomimo sojuszu plany ewentualnej walki z III Rzeszą na Kremlu były rozważane od samego początku układu o nieagresji z 1939 r. Dlatego też wszystkie plany i działania polityczne w Moskwie prowadzić miały do jednego, czyli do walki z nazistowskimi Niemcami. Kolejnym krokiem do tej wojny był 13 VI 1941 r., kiedy to gen. N. Watutin przygotował informację o rozwijaniu sił ACz. na zachodniej granicy. Jak określił to Cz.K. Grzelak *Zachodnim Teatrze Działań Wojennych (ZTDW)*¹⁷⁸. W pierwszej części planowania strategicznego siły radzieckie określały możliwości przeciwnika, tzn. jaką liczbę poszczególnych jednostek może przeznaczyć wróg (czyli III Rzesza) wraz z sojusznikami na przeprowadzenie ataku. W radzieckich dokumentach wśród sojuszników wymieniani byli: Finowie, Rumuni, Węgrzy, Turcy i Japończycy. Można zauważyć, iż są to niemal wszyscy sąsiedzi ZSRS. Według planów szacowano, że siły III Rzeszy wraz z Węgrami, Rumunią i Finlandią liczyć mogą od 236 do 270 DP. wspieranych przez 10 000 czołgów oraz 12-15 000 samolotów¹⁷⁹. W dokumencie z 15 V 1941 r. samą liczbę sił niemieckich szacowano na 180 dywizji. W 1940 r. zakładano, że główny atak na ZSRS odbędzie się na kierunku północnym, a tereny Zachodniej Ukrainy zdobywać będzie 50 dywizji i ewentualne prawe skrzydło głównego natarcia, czyli część z 130 DP. W roku kolejnym, o czym już nie jednokrotnie wspominałem zakładano także wariant południowy, a co za tym idzie liczba dywizji

¹⁷⁶ *Ibidem*, s. 165.

¹⁷⁷ *Ibidem*, s. 170.

¹⁷⁸ Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 279.

¹⁷⁹ *Ibidem*.

będzie proporcjonalnie odwrotna. Przewidywano również ofensywę z kierunku rumuńskiego na Żmerynkę (obecnie *Жмеринка* na ternie Ukrainy) oraz z kierunku fińskiego na Przesmyk Karelski. Zatem, przy założeniu wariantu południowego w dokumencie z 15 V 1941 r. słuszne było założenie, że główne siły ACz. warto usytuować na Południowo-Zachodnim Kierunku Strategicznym. Patrząc, że głównym założeniem obrony ZSRS był atak, plany z 15 V 1941 r. zakładały odcięcie sił III Rzeszy od sojuszników z południa oraz złóż ropy naftowej¹⁸⁰. Przekonywującym do podjęcia takiej decyzji w planu obrony przez atak na kierunku południowym był przede wszystkim teren działań. Stanowił on w dużej części tereny równinne oraz pasmo górskie na południu, które w sposób naturalny odcinało wsparcie przez niemieckich sojuszników. Plany te nie zakładały działań odwetowych ACz., podobnie było w przypadku agresji na Polskę, Finlandię i kraje bałtyckie¹⁸¹.

W planach z 11 III 1941 r. Front Południowo-Zachodni wraz z Frontem Zachodnim rozbić miał siły nieprzyjaciela na obszarze lubelsko-radomsko-sandomierskim, by następnie przez linie Warszawy i Krakowa ruszyć na zachód¹⁸². Jak widać wszystkie wydarzenia przełomu 1940 i 1941 r. mogą sugerować, że siły ACz. szykowały się do ataku na zachód. Szerzej o tych planach pisze również w dalszej części pracy przytaczając tzw. Teorię Suworowa. W planie z 11 III 1941 r. zostały jasno określone zadania dla południowych sił ACz. Po przeprowadzonych grach wojennych oraz pracach planistycznych przystąpiono do realizacji całego planu. Wracając zatem do planów z początku marca 1941 r., Front Południowo-Zachodni miał za zadanie uderzyć z dwóch skrzydeł, z czego prawe wspierać miało Front Zachodni, by okrążyć i zniszczyć główne siły nieprzyjaciela. W tym samym czasie lewa flanką sił miała przeprowadzić uderzenie na linii Miechów-Kraków-Tarnów przy użyciu czterech Korpusów Zmechanizowanych (KZmech.)¹⁸³. W planach tych jedyny raz w historii ZSRS została określona data przeprowadzenia ofensywy na III Rzeszę. Podpis pod datą 12 VI 1941 r., kiedy miano rozpocząć atak złożył gen. N. Watutin¹⁸⁴. Zadania sił ACz. zostały dokładnie sprecyzowane w planie z 15 V 1941 r., który został zatytułowany „Uwagi o strategicznym rozwinięciu Sił zbrojnych Związku Sowieckiego na wypadek wojny z Niemcami i ich sojusznika-

¹⁸⁰ *Ibidem*, s. 280.

¹⁸¹ *Ibidem*, s. 281.

¹⁸² M. Sołomin, *Czerwiec 1941. Ostateczna diagnoza*, Poznań 2015, s. 118.

¹⁸³ Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 282; M. Sołomin, *Czerwiec 1941...*, s. 118.

¹⁸⁴ S. Dębski, *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939-1941*, Warszawa 2003, s. 556; Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 282.

mi¹⁸⁵. Przytoczę tutaj fragment z pracy Cz.K. Grzelaka na temat tego, co powinna ACz. wykonać w ramach planu: [...] *uprzędzić nieprzyjaciela w rozwinięciu wojsk i zaatakować armię niemiecką w momencie, kiedy będzie się ona znajdować w stadium rozwijania i nie zdąży zorganizować frontu i współdziałania*¹⁸⁶. Warto tutaj zwrócić uwagę na to, iż wszystkie plany ZSRS były rozważane jako domniemania. W planach z połowy maja 1941 r. określono rozbitcie sił niemieckich przez ZSRS w trzech punktach:

1. Front Południowo-Zachodni walcząc na odcinku Kraków-Katowice miał za zadanie odcięcie III Rzeszy od sojuszników;
2. Lewe skrzydło Frontu Zachodniego wspierać miały w/w oddziały na kierunku Siedlce-Dęblin w celu rozbicia sił niemieckich na Lubelszczyźnie;
3. Aktywna defensywa przeciw sojusznikom III Rzeszy oraz w ramach gotowości wykonać uderzenie na Rumunię¹⁸⁷.

Dla całości pracy ważnym obszarem jest działanie na Froncie Południowo-Zachodnim sił ACz. Dlatego też szerzej przedstawię tutaj zadania dotyczące operujących na tym terenie jednostek. Zatem w skład tego frontu wchodziły takie armie : 5., 20., 6., 26., 21., 12., 18., 9A, łącznie 122 dywizje. Ich zadaniem było:

a) *koncentrycznym uderzeniem armii prawego skrzydła frontu okrążyć i zniszczyć główne zgrupowanie wojsk nieprzyjaciela na wschód od rzeki Wisła – w rejonie Lublina;*

b) *jednocześnie uderzeniem z rubieży Sieniawa-Przemyśl-Lutowiska rozbić siły nieprzyjaciela na kierunku krakowskim i kierunku kielecko-sandomierskim oraz opanować rejon Krakowa, Katowic i Kielc, w gotowości do prowadzenia z tego rejonu dalszych działań zaczepnych w kierunku północnym lub północno-zachodnim w celu rozbicia sił północnego skrzydła frontu nieprzyjaciela i opanowania terytorium byłej Polski i Prus Wschodnich;*

c) *uporczywie bronić granicy państwowej z Węgrami i Rumunią oraz być w gotowości do wykonania z rejonów Czerniowce i Kiszyniów skoncentrowanych uderzeń na Rumunię i w zadaniu bliższym rozbić północne skrzydło armii rumuńskiej, wychodząc na rubież rzeka Mołdowa-Jassy*¹⁸⁸.

Siły lotnictwa miały za zadanie głównie uderzenie w węzły kolejowe, mosty oraz miejsca zgrupowań sił niemieckich, co w efekcie miało nie dopuścić do rozwinię-

¹⁸⁵ Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 282.

¹⁸⁶ *Ibidem.*

¹⁸⁷ M. Sołomin. *Czerwiec 1941...*, s. 122.

¹⁸⁸ Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 283-284.

cia sił III Rzeszy. Drugim zadaniem było uzyskanie przewagi w powietrzu, poprzez niespodziewany atak na samoloty znajdujące się na lotniskach w pierwszych dniach wojny.

W opinii radzieckiej zakładano, iż siły niemieckie uderzą na południe z trzech kierunków, wcześniej wspomnianej już Żymierki oraz w kierunku Mukaczewa oraz Sanoka i Lwowa¹⁸⁹. Dla tej pracy ważnym odcinkiem jest zakładany atak w kierunku sanockim na Lwów. M. Sołonin uważa, iż sowieckie plany były błędne, gdyż na tym odcinku nie było żadnej DP., a jedynie jednostki żandarmerii¹⁹⁰. Nie mniej jednak w działaniach wojennych roku 1941 obszar sanocki odegrał ważną rolę, o czym w dalszej części pracy. Fakt, z którym zgadzam się z przywołanym autorem to brak DP. na tym odcinku.

Plany strategiczne ACz., jakie tu przedstawiam związane były z planami mobilizacyjnymi. W kwietniu 1940 r. opracowano nowy plan mobilizacyjny PM-41 (oficjalnie plan mobilizacyjny nr 23), który odnosił się do planu strategicznego z 12 II 1940 r. W ramach PM-41 miano rozwinąć następującą liczbę dowództw:

- 8 frontów;
- 29 armii;
- 62 korpusów strzeleckich;
- 29 korpusów zmechanizowanych;
- 4 korpusów kawalerii;
- 5 korpusów powietrznodesantowych¹⁹¹.

Dodatkowo w ramach tego planu mobilizacyjnego powstać miały również dowództwa na szczeblu dywizyjnym (strzeleckie, strzelców górskich, zmot., panc., zmech., kawalerii, lotnicze) oraz brygad (strzeleckich, artylerii ppanc.). Utworzone miały zostać także dowództwa w 72 pułkach artylerii (pa) Odwodu Naczelnego Dowództwa (OND). Łącznie w ramach PM-41 siła ACz. liczyć miała prawie 8,7 mln żołnierzy, posiadających 106 700 dział i moździerzy, 37 000 czołgów, 22 200 samolotów bojowych, 10 700 samochodów pancernych, ok. 91 000 traktorów, 595 000 aut¹⁹².

Większość z tych jednostek była już uformowana. Związane było to z planem mobilizacyjnym z lata 1939 r. Zgodnie z planem PM-41 proces mobilizacyjny sił radzieckich przeprowadzony miał być w kilku rzutach w ciągu miesiąca, w sposób jawny lub skryty. W planie skrytym, który został opracowany szczegółowo, mobilizacje rozło-

¹⁸⁹ M. Sołonin. *Czerwiec 1941...*, s. 123.

¹⁹⁰ *Ibidem*.

¹⁹¹ Cz.K. Grzelak, *op. cit.*, s. 284.

¹⁹² *Ibidem*.

żone na dwa rzuty. W pierwszym rzucie dotyczyło to 114 dywizji, rejonów umocnionych na zachodniej granicy, 85 % wojsk obrony plot., wojsk powietrznodesantowych, 75 % wojsk lotnictwa i 34 pa OND¹⁹³. W momencie ataku nieprzyjaciela mobilizacja w tym rzucie trwać miała od 2 do 6 godzin. Pozostałe jednostki znajdujące się na obszarze nadgranicznym potrzebowały od 2 do 4 dni, przy wykorzystaniu sił rezerwowych z danego okręgu oraz z głębi kraju. Pozostałe siły ACz. miały dokonać rozwinięcia w ciągu 8-15 dni od momentu mobilizacji, a siły zapasowe i szpitale stacjonarne w przeciągu 16-30 dni¹⁹⁴.

Siły ACz. miały za zadanie ochraniać swoje obszary nadgraniczne, które jak określił Cz.K. Grzelak były zbyt rozległe. Przedstawię to na przykładzie KSWO, gdzie na jedną dywizję strzelecką przypadał obszar 50 km, a powinien sięgać 8-10 km. Świadczyć to może o braku uściślenia planu obronnego na wypadek ataku nieprzyjaciela. Nie mniej jednak w obszarach granicznych rozbudowywano lotniska polowe, a na zapleczu ok. 150-250 km od granicy powstawały obozy jenieckie. Czy zatem, taki przebieg wydarzeń świadczyć może o braku przygotowania? Zapewne nie zakładano w tych planach obrony, a atak. Jednak bieg wydarzeń roku 1941 był inny niż założenia ACz. Wracając do planów sił radzieckich chciałbym zwrócić uwagę na wcześniej już wspomniany szczegółowy skryty plan mobilizacji. Bardzo dokładnie został przedstawiony przez Cz.K. Grzelaka. W swojej pracy chciałbym tylko przybliżyć krótki fragment tego planu. Pochodzi on z planu strategicznego z 15 V 1941 r., który już przedstawiałem wcześniej.

Dla zabezpieczenia przedstawionego wyżej zamiaru, należy zawczasu realizować następujące przedsięwzięcia, bez wykonywania których będzie niemożliwe wykonanie niespodziewanego uderzenia na nieprzyjaciela tak z powietrza jak i lądu:

- 1. pod pozorem ćwiczeń żołnierzy rezerwy przeprowadzić skrytą mobilizację wojsk;*
- 2. pod pozorem wyjścia na poligony i obozy szkoleniowe dokonać skrytego ześrodkowania wojsk w pobliżu zachodniej granicy; w pierwszej kolejności ześrodkować wszystkie armie odwodu Naczelnego Dowództwa;*
- 3. skrycie ześrodkować lotnictwo na lotniskach polowych, rozpocząć rozwijanie jednostek kwatermistrzowskich i zabezpieczenia [działań lotnictwa - za Cz.K. Grzelakiem];*

¹⁹³ *Ibidem*, s. 284-285.

¹⁹⁴ *Ibidem*, s. 285.

4. *pod pozorem ćwiczeń wojskowych i ćwiczeń służb kwatermistrzowskich rozwijać bazę szpitala*¹⁹⁵.

Jak zatem ten skryty plan miał się do rzeczywistości? Już 8 III 1941 r. został zatwierdzony plan wielkiej mobilizacji pod przykrywką „Wielkich Ćwiczeń”, w którym to prawie 1 mln rezerwistów miano przerzucić na zachodnią granicę. Następnie w maju 1941 r. jak mówi drugi punkt wcześniej wspomniany rozpoczęto przerzut sił ACz. na zachodnią granicę. W obszar Frontu Południowo-Zachodniego miano przerzucić 16. I 19. Armie OND. W okresie od 12 do 18 VI 1941 r. został wydany rozkaz o wymianie wojsk w ramach ćwiczeń wojskowych na poligonach. W ramach tej wymiany miano przerzucić siły odwodowe do 1 VII 1941 r. w obszar od 20-80 km od granicy¹⁹⁶. Ćwiczenia wojskowe na poligonach dotyczyły także jednostek stacjonujących w rejonie 08. PRU, o czym będę pisał w dalszej części pracy. Wyjazd na poligony części jednostek z Przemyśla i okolic miał znaczenie w przebiegu walk rozpoczynających się 22 VI 1941 r.

W międzyczasie tych planów na szczeblach regionalnych dochodziło do subiektywnych ocen tych założeń. Przykładem tutaj może być ocena dowódcy 26. Armii gen. Fiodora Kostienko. Mianowicie w rozmowie z komisarzem 8.KZmech. Nikołajem Popielem w Drohobyczu powiedział: „Tak między nami, przesunąłem piechotę do rejonów umocnionych. Nie zamierzam się śpieszyć z poinformowaniem o tym przełożonych. Nie chcę, by uznali że sięję panikę”¹⁹⁷. W pracy tutaj cytowanej występuje błąd, gdyż podane jest, że dowódcą 26. Armii był gen. Iwan Muzyczenko, był on jednak dowódcą 6. Armii.

Jak już wcześniej wspominałem, głównym przedmiotem tej pracy są dwie Armie (pod względem taktycznym, nie nazewnictwa). W poprzednim podrozdziale przedstawiona została niemiecka 17., którą w dalszej części pracy przedstawię dokładniej. Kolejną jest już wspomniana 26. Armia. Struktury tej radzieckiej armii, są ważne dla dalszej części pracy, dlatego też zostaną one szczegółowo omówione podczas przedstawiania wydarzeń z pierwszego tygodnia wojny radziecko-niemieckiej. Dodatkowo za walkę w rejonie Przemyśla i okolic odpowiadać miały także jednostki wojsk pogranicza oraz NKWD, jak też siły odpowiedzialne na umocnienia graniczne, czyli 08. PRU.

Dla ogólnego zarysu struktury 26. Armii oraz jednostek walczących w tej okoli-

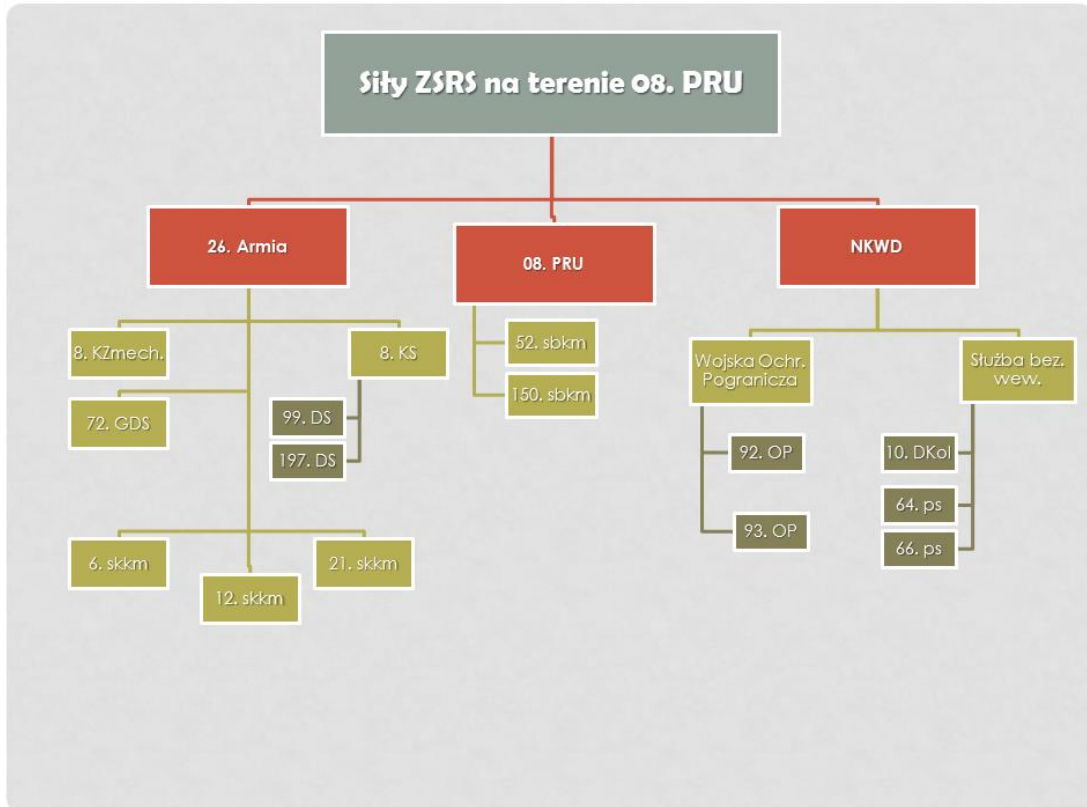
¹⁹⁵ *Ibidem.*

¹⁹⁶ *Ibidem*, s. 286.

¹⁹⁷ V. Kamenir, *op. cit.*, s. 116.

cy w czerwcu 1941 r. przedstawiam poniżej wykres sił radzieckich znajdujących się na granicy z 29 IX 1939 r. na terenie 08. PRU.

Wykres 2. Siły ACz. na terenie 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego.

Opracowano na podstawie: V. Kamenir, *op. cit.*, s. 386-388; K. Plamowski, R Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 18-19; T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 101.

1.3. Poglądy Wiktora Suworowa na przygotowanie sił ZSRS do ataku na III Rzeszę, a Operacja Barbarossa

Celem prezentowanego tutaj podrozdziału jest przedstawienie odmiennego od klasycznego w historiografii spojrzenia na temat konfliktu niemiecko-radzieckiego. Mowa o teorii Suworowa, bo taką nazwę nosi to subiektywne spojrzenie badacza dziejów historii ZSRS. Autor tej teorii przedstawił obraz, iż to strona radziecka przygotowywała atak na III Rzeszę, a nie jak wydarzyło się w rzeczywistości i przedstawiane jest w historiografii. Nie mniej jednak warto podkreślić subiektywność tej teorii. W swojej pracy przedstawiłem spojrzenie na obie strony konfliktu, które opisywane jest w historiografii początków frontu wschodniego II wojny światowej, oraz pracach popularnonaukowych omawiających tematykę czerwca 1941 r. Nie mniej jednak uważam, że w swojej pracy nie mógłbym pominąć pracy badawczej rosyjskiego byłego agenta GRU. Teoria spiskowa, bo tak trzeba ją nazwać pokazuje alternatywną historię tych wydarzeń. Częściowo z niektórymi faktami, jakie zostały tam przedstawione mogę się zgodzić, jednak nie wszystko ma potwierdzenie w źródłach, z jakich korzystał twórca tej teorii. Dlatego też w swojej pracy teorię tę przedstawiam tylko jako przykład alternatywnego spojrzenia na początki frontu wschodniego w 1941 r., a nie jako faktyczne działania polityczne Kremla. Przedstawiając tutaj *Teorię Suworowa*, jej założenia oraz analizując ich rzeczywiste odzwierciedlenie warto przedstawić samego autora tej teorii.

Wiktor Suworow, a właściwie Wiktor Bogdanowicz Riezun urodził się 20 IV 1947 r. w Barabaszu (Nadmorski Kraj) w ZSRS. Był oficerem sił armii radzieckiej. Swoją karierę wojskową rozpoczął w latach 1958-1963 w Woroneskiej Suworowskiej Szkole Wojskowej, a następnie w 1963-1965 w Kalinińskiej Suworowskiej Szkole Wojskowej. Następnie został przyjęty na drugi kurs do Kijowskiej Wyższej Ogólnowojskowej Szkoły Dowodzenia im. M.W. Frunzego. Po ukończeniu szkoły w 1967 r. otrzymał stopień porucznika. Po zakończeniu szkolenia dwudziestoletni por. W. B. Riezun będąc dowódcą kompanii czołgów, został wysłany na Czechosłowację w 1968 r. Do 1970 r. odbywał służbę w 1. baonie 145. Gwardyjskiego Budapesztańskiego Szkolnego Pułku Zmechanizowanego na poligonie Karpackiego Okręgu Wojskowego. Następnie został przeniesiony do Wydziału Zwiadu Nadwożańskiego Okręgu Wojskowego i 808. Samodzielnej Armijnej Kompanii Zwiadu Specnazu. W latach 1971-1974 studiował na Wojskowej Akademii Dyplomatycznej w Moskwie. W latach 1974-1978 peł-

nił służbę w dyplomatycznej rezydenturze GRU w Genewie. Jak sam podaje 10 VI 1978 r. zdradził ZSRS i zbiegł do Wielkiej Brytanii, gdzie przebywa do dziś¹⁹⁸.

Po ucieczce do Wielkiej Brytanii W. Suworow rozpoczął działalność pisarską. Bazując na swojej wiedzy zdobytej na studiach i w strukturach GRU, autor przedstawia wydarzenia związane z ZSRS w pracach o charakterze beletrystycznym, przy czym czasami podaje źródła z jakich korzystał. Pierwszą pracą, w której W. Suworow przedstawia teorię o rzekomym ataku ZSRS na III Rzeszę, jest *Lodołamacz*. W kolejnych publikacjach autor starał się pokazać, że siły radzieckie już od początku rządów J. Stalina przygotowywały się do ataku na państwa Zachodniej Europy. Przedstawiając teorię o ataku ZSRS na III Rzeszę, autor wzbudził wśród rosyjskich historyków pole do polemiki. Temat podjął M. Sołonin, który przeanalizował źródła na temat przygotowań ZSRS do ewentualnego ataku. Badacz starał się odpowiedzieć na pytania jakie w swojej teorii ujął W. Suworow. Pozwolę sobie tutaj przytoczyć Sprawozdanie operacyjne nr 01 Sztabu Głównego ACz. z godz. 10.00 z 22 VI 1941 r.:

O 4.00 22.06.1941 r. Niemcy bez żadnego powodu dokonali nalotów na nasze lotniska i miasta, a ich wojska lądowe przekroczyły granice [...]. Dowódcy frontów realizują plan osłonowy i zdecydowanymi działaniami związków zmechanizowanych próbują zniszczyć oddziały wroga, które przekroczyły naszą granicę. Nieprzyjaciel, przedzając nasze jednostki w rozwijaniu, zmusiły oddziały Armii Czerwonej do przyjęcia walki, podczas gdy zajmowały one pozycje wyjściowe wyznaczone przez plan osłonowy. Wykorzystując tę przewagę, nieprzyjaciel zdołał na poszczególnych kierunkach po części osiągnąć sukces¹⁹⁹.

Podkreślenie w wyżej przedstawionym sprawozdaniu jest odwzorowane za M. Sołoninem. Przytoczony tekst ukazuje, iż ZSRS jednak posiadał przygotowany plan ataku na III Rzeszę. Tematyka ta jednak nie jest dobrze znana, ponieważ jak się przyjęło „ZSRS został zaskoczony”. Faktem jest, iż atak oddziałów Wehrmachtu wraz z sojusznikami na wschód był zaskoczeniem dla Moskwy. Poprzedzające umowy handlowe z 19 VIII 1939 r. i 11 II 1940 r. oraz układ o nieagresji pomiędzy tymi państwami z 23 VIII 1939 r. mogły uśpić czujność Kremla. Warto tutaj zadać pytanie, czy aby na pewno? Przytoczę jeden z podręczników akademickich, gdzie mowa jest o przesyłaniu informacji od szpiegów radzieckich w tym Richarda Sorge do J. Stalina o planach nie-

¹⁹⁸ Wszystkie informacje dotyczące W. Suworowa zostały zaczerpnięte z opracowania W. Suworow, *Lodołamacz*, Poznań 2011 oraz strony www.suworow.pl w dniu 21.03.2015 r.

¹⁹⁹ M. Sołonin, *Czerwiec 1941...*, s. 128.

mieckich związanych z atakiem na ZSRS²⁰⁰. Znana również jest w historiografii gra polityczna jaką prowadził Kreml w 1939 r. pomiędzy Wielką Brytanią i Francją, z jednej strony, a III Rzeszą z drugiej. Pytanie do czego potrzebna była J. Stalinowi podwójna polityka? Być może właśnie do spokojnego przygotowania ataku na Niemcy. Pytanie to jednak pozostanie bez odpowiedzi. W swoich książkach M. Sołonina zaprezentował plany ataku sił ACz. na III Rzeszę. Autor przedstawia następujące dokumenty:

- raport ludowego komisarza obrony ZSRR oraz Szefa Sztabu Generalnego Armii Czerwonej dla KC WKP(b) [na ręce] J.W. Stalina i W.M. Mołotowa „O podstawach rozwinięcia strategicznego Sił Zbrojnych ZSRR na Zachodzie i Wschodzie”, bez numeru, najpóźniej z 15 VIII 1940 r.;

- dokument pod takim samym tytułem, z numerem 103202 z 18 IX 1940 r.;

- raport ludowego komisarza obrony ZSRR oraz szefa Sztabu Głównego Armii Czerwonej WKP(b) [na ręce] J.W. Stalina i W.M. Mołotowa nr 103313 z października 1940 r. (ten dokument zazwyczaj jest nazywany „sprecyzowanym październikowym planem rozwinięcia strategicznego”);

- dyrektywa ludowego komisarza obrony ZSRR dla dowódcy Leningradzkiego OW w sprawie opracowania planu rozwinięcia operacyjnego, bez numeru, z 25 XI 1940 r.;

- wytyczne ludowego komisarza obrony ZSRR w sprawie opracowania planu rozwinięcia operacyjnego armii Kijowskiego SOW, bez numeru, z 28 X 1940 r.;

- raport szefa sztabu Kijowskiego SOW w sprawie uchwały Rady Wojennej Frontu Południowo-Zachodniego w związku z planem rozwinięcia operacyjnego, bez numeru, najpóźniej z grudnia 1940 r.;

- dyrektywa ludowego komisarza obrony ZSRR w sprawie opracowania planu rozwinięcia operacyjnego Nadbałtyckiego SOW, bez numeru, najpóźniej ze stycznia 1941 r.;

- notatka w sprawie planu działań Frontu Zachodniego, bez numeru, najpóźniej z lutego 1941 r.;

- dyrektywa ludowego komisarza obrony ZSRR w sprawie opracowania planu rozwinięcia operacyjnego Nadbałtyckiego SOW, bez numeru, z 3 III 1941 r.;

- raport ludowego komisarza obrony ZSRR oraz szefa Sztabu Głównego Armii Czerwonej WKP(b) [na ręce] J.W. Stalina i W.M. Mołotowa „Sprecyzowany plan roz-

²⁰⁰ Zob. J. Tyszkiewicz, E. Czapiewski, *op. cit.*, s. 359.

winięcia strategicznego Sił Zbrojnych ZSRR na Zachodzie i Wschodzie”, bez numeru, z 11 III 1941 r.;

- dyrektywa ludowego komisarza obrony ZSRR w sprawie opracowania planu rozwinięcia operacyjnego wojsk Zachodniego SOW, bez numeru, kwiecień 1941 r.;

- dyrektywa ludowego komisarza obrony ZSRR w sprawie opracowania planu rozwinięcia operacyjnego wojsk Leningradzkiego SOW, bez numeru, z 11 IV 1941 r.;

- opinie o planie rozwinięcia strategicznego Sił Zbrojnych Związku Radzieckiego na wypadek wojny z Niemcami i ich sojusznikami, bez numeru, maj 1941 r.²⁰¹

Podsumowując warto się zastanowić, czy jest możliwe, aby Kreml mógł być zaskoczony atakiem z 22 VI 1941 r. skoro już rok wcześniej sprawdzał możliwości ACz. na granicach ZSRS? Dlatego też, można zadać pytanie, czy rzeczywiście J. Stalin nie miał informacji o formowaniu się sił III Rzeszy, na wschodniej granicy (czyli okupowanej Rzeczypospolitej)? Otóż W. Suworow poruszył tą kwestię w swoich rozważaniach na temat przygotowania ZSRS w 1941 r. Przykładem tego braku informacji, było przejęcie „oficjalnie” całkowitej władzy przez J. Stalina 6 V 1941 r. Radziecki dyktator tego dnia stanął na czele rządu ZSRS, pełniąc jednocześnie najwyższą funkcję partyjną i państwową²⁰². Wiadomo jest, iż J. Stalin takowe funkcje pełnił już wcześniej. Zatem, po co takie „zaskakujące posunięcie”? Nasuwa się kolejne pytanie, czy dezinformacja na Kremlu dotycząca formowania się wojsk niemieckich na granicy przyszłego frontu wschodniego miała wpływ na posunięcie J. Stalina w maju 1941 r? Czy dyktator chciał oficjalnie odpowiadać za wydarzenia, które wydarzyły się dopiero po maju 1941 r? Wracając pamięcią do 1939 r., a nawet wcześniej do lat 1937-1938, zapewne tak, jednak czy kolejne lata, a dokładnie 1941 r. miały zapewnić J. Stalinowi sławę? Jak widać, tych pytań i zagadek związanych z dezinformacją ZSRS i J. Stalina w 1941 r. jest wiele. Zapewne też, na większość z nich jest trudno odpowiedzieć patrząc z perspektywy kolejnych wydarzeń, jakie nastąpiły po 22 VI 1941 r., ponieważ to ZSRS był zaatakowany, a nie odwrotnie. To J. Stalin stał na czele państwa, które musiało prowadzić defensywę.

Zatem, czy działania J. Stalina z maja 1941 r. były powiązane z teorią jaką przedstawił W. Suworow? Osobiście uważam, że tak, gdyż przedstawione przeze mnie dokumenty jakie przytoczyłem za M. Sołoninen pokazują, iż ZSRS miał plany związane z atakiem na III Rzeszę. Owe „zaskakujące” posunięcie radzieckiego przywódcy mogło być zademonstrowaniem, że to inne osoby (tj. Wiaczesław Michajłowicz Mołotow,

²⁰¹ M. Sołonin, *Czerwiec 1941...*, s. 115-116; Idem, *Nic dobrego...*, s. 25-26.

²⁰² Zob. W. Suworow, *op. cit.*, s. 162.

Ł. Beria) były odpowiedzialne za traktaty, dekry, układy handlowe *etc.* zawierane przez ZSRS. Przewodniczący WKP(b), czyli J. Stalin do 6 V 1941 r. mógł swobodnie zrzucić z siebie winę, za Wielką Czystkę, Pakt Ribbentrop-Mołotow na arenie międzynarodowej, ponieważ to nie jego podpis znajdował się oficjalnie na dokumentach. Dlatego też uważam, że pod planem inwazji na III Rzeszę w 1941 r. J. Stalin mógłby bez problemu złożyć swój podpis. Jednak objęcie władzy rządowej „oficjalnie” w maju 1941 r. mogło być również spowodowane tym, że narastający konflikt pomiędzy sojusznikami, mógł na arenie międzynarodowej postawić Kreml i J. Stalina jako ofiarę A. Hitlera. Odpowiadając na pytanie, czy to posunięcie miało przynieść J. Stalinowi sławę uważam, że jak najbardziej tak. Zakładając, że wojska ACz. wkroczyłyby do Niemiec, czy też odwrotnie jak się w rzeczywistości stało, to przyniosło lub przyniosłoby J. Stalinowi sławę. Obie wersje dla państw zachodniej Europy oraz ZSRS byłyby pozytywne. Jako agresorzy zwalczaliby wroga całej Europy, a jako naród zaatakowany przez Niemcy byli dla zachodu sojusznikiem pokonanej Francji i walczącej z nazistowskim wrogiem Wielkiej Brytanii. Moje pytanie związane z dezinformacją sowieckiego dyktatora, jakie zadałem wcześniej nadal pozostaje bez odpowiedzi, ponieważ nie jest wiadomo, czy J. Stalin był dezinformowany, czy jednak wiedział dobrze o ataku. Na to pytanie myślę, że nigdy nie poznamy odpowiedzi. Można tylko spekulować, że J. Stalin był dezinformowany, a odpowiedzialny za to był Ł. Beria oraz sam A. Hitler, w związku z przemieszczeniem sił Luftwaffe na wschodnią granicę III Rzeszy.

Fakty, jakie tutaj przedstawiłem są jednak negowane zarówno przez naukowe środowiska zachodnie, jak i też rosyjskie. W historiografii zachodniej mówi się o zaskoczeniu ZSRS oraz niewiedzy J. Stalina związanej z planami III Rzeszy. Obszernie w zachodnich opracowaniach przedstawia się plany i przygotowania sił Wehrmachtu, przytaczając dokumenty i plany operacyjne. W historiografii zachodnioeuropejskiej wręcz doskonale przedstawiony jest cały plan ataku wraz z jego genezą, jednak brak w owych pracach wspomnień o drugiej stronie²⁰³. Wyjątkiem są tutaj prace S.W. Mitchama, gdzie został przedstawiony stan faktyczny strony radzieckiej oraz organizacja sił ACz. przed 22 VI 1941 r.²⁰⁴Niemniej jednak, według tego autora, siły ACz. mimo przewagi technicznej były nie wyszkolone *etc.* Zatem z prac zachodnioeuropejskich

²⁰³ Zob. A. Beevor, *Druga wojna światowa*, Kraków 2013, s. 239-265; P. Carell, *Operacja „Barbarossa”*, Warszawa 2000, s. 17-24; D. Stahel, *op. cit.*, s. 9-153; G.E. Blau, *op. cit.*, s. 14-51; S.W. Mitcham, *Dowódcy ...*, s. 9-65; Idem, *1941 Blitzkrieg ...*, s. 9-65.

²⁰⁴ S.W. Mitcham, *Dowódcy ...*, s. 65-70; Idem, *1941 Blitzkrieg ...*, s. 65-70.

można wnioskować, iż radzieckie siły były o wiele słabsze od jednostek niemieckich wraz z sojusznikami. W środowiskach rosyjskich z przyczyn najprawdopodobniej propagandowych założenia te są negowane, na rzecz rzekomego „zaskoczenia” oraz nieprzygotowanej ACz. do walk obronnych²⁰⁵. Idąc tym tokiem myślenia można sądzić, że radzieccy żołnierze *gdyby chcieli to na pewno by pokonali faszystowskie Niemcy, ale nie chcieli ponieważ łączył ich sojusz z 23 sierpnia 1939 r.* Do dziś w szkołach rosyjskich uczy się młodzież, że to *sojusznicze Niemcy* zaatakowały ZSRS. Pytanie jakim sojusznikiem dla ZSRS była III Rzesza w 1941 r. pokazują układy handlowe z lat wcześniejszych oraz i egzekwowanie.

Wracając jednak do założeń teorii W. Suworowa, maj 1941 r. oraz dokumenty wyżej wymienione nie stanowiły genezy planu ataku ZSRS na III Rzeszę. Zatem kiedy Moskwa planowała atak na zachód wg. byłego oficera? Odpowiedzią na to pytanie może być film dokumentalny *Marsz Wyzwolicieli*²⁰⁶ z W. Suworowem w roli głównej. Dokument historyczny przedstawia w prawie godzinnej odsłonie codzienne życie w ZSRS w latach 30. XX w. Jaki związek miał codzienny żywot przeciętnych obywateli sowieckich republik z przygotowaniem planu *inwazji* na III Rzeszę? Moim zdaniem ogromny.

W swoich rozważaniach dotyczących teorii W. Suworowa chciałbym poruszyć tezy zawarte w wyżej przedstawionym filmie dokumentalnym, a także spróbować je skomentować. Cytując słowa W. Suworowa: „*Stalin, nie gotowy do wojny. Tak mówił. Raz komunistyczna propaganda powiedział, że nie gotowy, to nie gotowy. Zadałem sobie pytanie, dlaczego? Dlaczego 22 VI 1941 r. u nas wszystko nie tak? Zawsze byliśmy mądrzy, a 22 VI byliśmy durniami. Zawsze mieliśmy najlepsze czołgi, a 22 VI były słabe*”²⁰⁷, widać już od początku, że zadane pytania powodują zamęt wśród opinii badaczy na temat *Fall Barbarossy*. Wyjątkiem jest grupa badaczy m.in. M. Sołonin, którego już wcześniej przytaczałem. To właśnie, można powiedzieć dzięki teorii W. Suworowa i pytania *dlaczego* rozpoczęły się badania nad faktycznym stanem sił ACz. oraz nad faktycznymi planami ataku na zachód, które odtajnił M. Sołonin. W dalszej w/w wypowiedzi w filmie W. Suworow mówi, że propaganda komunistyczna stworzyła po to teorię złego stanu sił ZSRS, aby ukryć nieudany plan ataku na Zachód (w tym również na Polskę).

²⁰⁵ M. Sołonin, *Nic dobrego ...*, s. 7-11; V. Kamenir, *op. cit.*, s. 60.

²⁰⁶ *Marsz Wyzwolicieli*- polski film dokumentalny reżyserii Grzegorza Brauna. Wyprodukowany w 2009 r., a jego premiera w TVP Historia miała miejsce 17 IX tego samego roku. Film został wydany również na płytach DVD, które jako dodatek znalazły się w dzienniku „Rzeczpospolita” oraz „Biuletynie IPN” nr12/2009.

²⁰⁷ Słowa W. Suworowa wypowiedziane w filmie „*Marsz Wyzwolicieli*”, 2009.

Plan rozpoczęcia działań wojennych w tym atak na III Rzeszę, wg. autora *Lodołamacza* rozpoczął się już po Wielkiej Wojnie. Nawiązując do wydarzeń z lat 1917-1918 na arenie międzynarodowej i w Imperium Rosyjskim, a następnie Rosji bolszewickiej, W. Suworow przytacza słowa J. Stalina *Jeśli rewolucyjna burza w Europie ma się rozpocząć z jakiegokolwiek strony, to właśnie od strony Niemiec[...] zwycięstwo rewolucji w Niemczech – to zapewnienie zwycięstwa rewolucji międzynarodowej*²⁰⁸. Dalej autor przytacza spostrzeżenia Lwa Dawidowicza Trockiego, iż J. Stalin rodzący się „faszyzm” w Niemczech w latach 20. i 30. XX w. traktował jako zapalnik do przyszłej wojny²⁰⁹. Zapalnik, który niczym tytułowy *Lodołamacz* utoruje ZSRS drogę do rewolucji. Jak określił to W. Suworow: *Niech więc Europa się wali i pęka pod uderzeniami lodołamacza!*²¹⁰. Zatem radykalne wydarzenia w Niemczech²¹¹, a następnie utworzenie oraz dojście do władzy NSDAP²¹² miały być owym zapalnikiem. Według J. Stalina to A. Hitler miał wykonać „całą czarną robotę” będąc przysłowiowym *Lodołamaczem*.

O planie walczącej Europy, a następnie wkraczającej zwycięsko ACz. mówi W. Suworow także w filmie dokumentalnym w/w. Były oficer KGB przypomina przygotowania do tego zwycięskiego marszu przy wsparciu mieszkańców ZSRS. Pierwszą kwestią poruszoną w filmie jest sprawa ćwiczeń bojowych wśród ludności cywilnej w latach 30. XX w. Owe ćwiczenia bojowe, to przede wszystkim sprawne (po wcześniejszym alarmie bojowym) formowanie się ludności, organizacja sanitarna oraz zakładanie masek przeciwgazowych, które osobom występującym w filmie najbardziej zapadły w pamięci z lat dziecięcych (szkolnych) w ZSRS. Jak wspominają to bohaterowie filmu, ćwiczenia były przeprowadzane na wypadek wojny, że powinni być na coś gotowi. Pytanie tylko do czego była potrzebna ta gotowość w latach 30. XX w? Kolejną kwestią, która została poruszona w filmie to formacja OSOAWIACHIM²¹³. Organizacja do 1 I 1941 r. miała 13 000 000 członków, którzy byli zrzeszeni w ponad 300 aeroklu-

²⁰⁸ W. Suworow, *op. cit.*, s. 22.

²⁰⁹ *Ibidem*, s. 27.

²¹⁰ *Ibidem*.

²¹¹ Mowa tu o rewolucji listopadowej (niem. Novemberrevolution) z lat 1918-1919.

²¹² NSDAP - Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (niem. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei).

²¹³ OSOAWIACHIM- Związek Wspierania Obronności i Przynależenia Lotniczo-Chemicznego - paramilitarna organizacja państwowa (ros. Общество содействия обороне, авиационному и имическому строительству). Organizacja, która powstała 23 I 1927 r. miała na celu przygotowanie ludności cywilnej do obrony ZSRS ze szczególnym uwzględnieniem działań bojowych związanych z lotnictwem oraz działaniami chemicznymi. Członkami OSOAWIACHIM byli m.in.: marsz. Kliment Jefriemowicz Woroszyłow oraz marsz. Siemion Michajłowicz Budionny. Organizację w 1951 r. przemianowano na DOSAAF (ДОСААФ), czyli Dobrowolne Towarzystwo Pomocy Armii, Lotnictwa i Floty (ros. Добровольное Общество Содействия с Армии, Авиации и Флота). DOSAAF istniało do 1991 r.

bach, klubach motorowych oraz szkołach przysposobienia lotniczego i klubach szybowcowych²¹⁴. Jak wspominają bohaterowie filmu członkami OSOAWIACHIUMU byli wszyscy, organizacja w latach 30. XX w. miała swoje placówki w szkołach, na uczelniach, w zakładach pracy.

W dalszej części W. Suworow odnosi się do budowania nie socjalistycznego, a komunistycznego (lepszego) społeczeństwa ZSRS w latach 30. XX w. Owo lepsze społeczeństwo to kułacy, kołchozy, dietdomy²¹⁵, głód na terenie Ukraińskiej SRS²¹⁶, *etc.* Osoby występujące w filmie wspominają ciężkie czasy swojego dzieciństwa w ZSRS, które miały być rzekomo tylko przejściowe dla budowania nowego komunistycznego imperium. Dla zobrazowania tych czasów W. Suworow przytacza fakt, iż w latach 1931-1932 radziecki konstruktor, a późniejszy generał Andriej Nikołajewicz Tupolew zaprojektował pierwszy na świecie całkowicie metalowy samolot bombowy, a następnie poszerzoną wersję czyli TB-3²¹⁷. W. Suworow podał, iż w tak „ciężkich” czasach wyprodukowano 818 sztuk tegoż samolotu. Rosjanin odniósł się również do zakładów przemysłowych produkujących traktory, w których tak naprawdę montowano czołgi. Zastanowić się można w jakim celu już w początkowych latach 30. XX w. ZSRS rozwijał swój przemysł ciężki w ramach pięciolatek (wtedy drugiej)? Czy nie było to spowodowane planowanym atakiem na „walczącą Europę”? Może jednak J. Stalin liczył na triumf w Europie wcześniej niż dopiero w maju 1945 r? Pozostawię to w tym miejscu bez odpowiedzi, ponieważ to tylko subiektywna ocena, która może być ukierunkowana teorią W. Suworowa.

*Kultura fizyczna w ZSRS sprawą pierwszorzędą w państwie*²¹⁸ tak zachęcano sowiecką młodzież w latach 30. XX w. do podnoszenia sprawności fizycznej. W kolejnej części filmu obywatele ZSRS wspominają o ciągłych ćwiczeniach oraz o propagandzie jej towarzyszącej, jak np. program GTO²¹⁹, czy tworzenie w szkołach drużyn mło-

²¹⁴ G. Żukow, *Wspomnienia i Refleksje* [w:] www.suworow.pl, dane z dnia 1.04.2015 r.

²¹⁵ Dietdom, czyli domy dziecka organizowane przy kołchozach dla dzieci kułaków.

²¹⁶ Mowa tu o Wielkim Głodzie na Ukrainie, Hołodomor (ukr. Голодомор) z lat 1932-1933, w którym w ramach kolektywizacji ZSRS zginęło od 4 000 000 do 7 000 000 obywateli.

²¹⁷ TB-3 (ros. Тяжелый Бомбардировщик – ciężki bombowiec) – ciężki samolot bombowy, znany także pod oznaczeniem cywilnym – ANT-6. Samolot produkowano w Woroneskich Zakładach Lotniczych (wtedy „Zakład Lotniczy nr 18”). TB-3 był pierwszym jednomotowym oraz czterosiłnikowym samolotem bombowym o całkowicie metalowej konstrukcji. Maszyna została oblatana 22 XII 1930 r., a produkowana była w latach 1931-1937. Ze służby został wycofany w 1946 r. Załoga TB-3 liczyła 4-5 osób. Uzbrojony był w 6 karabinów maszynowych kal. 7,62 mm typu DA-2 (Diegtariow Awiacjonnyj) magazynki bębnowe oraz bomby do 2000 kg bomb.

²¹⁸ Hasło wraz z plakatem propagandowym zostało przedstawione w filmie.

²¹⁹ GTO (ГТО) - program „Gotowy do Pracy i Obrony ZSRS” (ros. Готов к труду и обороне СССР) działał w latach 1931-1991. Obejmował obywateli od 6 do 60 roku życia z uwzględnieniem kate-

dego strzelca (dla klas młodszych) oraz Woroszyłowskiego strzelca²²⁰ (w klasach starszych). Petro Browko, bohater „Marszu Wyzwolicielei” mówił, że były to swego rodzaju przygotowania do *wypełniania obowiązków żołnierza*. Osoby, które w filmie reż. G. Brauna opowiadały o latach 30. XX w. w ZSRS mówiły, także o propagandzie dotyczącej ciągłego strachu. Strach opierał się na stwierdzeniu, że ktoś zaatakuje ZSRS. Można w tym miejscu zadać sobie pytanie, czy już wtedy Kreml mógł domyślać się wydarzeń, jakie nastąpiły 22 VI 1941 r., a może sami planowali atak, a ludność przygotowywali do walki poprzez propagandę strachu? Bohaterowie filmu przyznają, że już wtedy szykowali się do wojny, ale członkowie WKP(b) zapewniali, że wojna z wrogiem toczyć się będzie tylko i wyłącznie na terenie wroga. Wobec tego, czy teoria W. Suworowa w tej kwestii się nie potwierdza? Czy ZSRS, nie planował ataku na III Rzeszę oraz inne państwa Zachodnie? Skoro już w latach 30. był bliżej nieokreślony wróg²²¹, czy Moskwa już wtedy nie przygotowywała społeczeństwa na wojnę? Pytanie tylko z kim musiała być ta wojna? Może z Zachodem, a może ze Wschodem, gdzie był ten wróg i na jakiej ziemi miała walczyć sowiecka ludność? Uzupełnieniem oraz częścią odpowiedzią na te pytania i przedstawieniem propagandy tego okresu (późnych lat. 30. XX w.) jest niewątpliwie film „*Aleksander Newski*”²²².

gorii wiekowych. GTO nie obowiązywał tylko w ramach dyscyplin sportowych. Od obywateli wymagano również ćwiczeń wojskowych tj. strzelanie ostrą amunicją oraz rzucanie granatem. W ramach programu przyznawano odznaczenia GTO za zyskane sprawności z różnych dyscyplin.

²²⁰ Drużyny powstały w związku z honorowym odznaczeniem sportowym „Woroszyłowski strzelców” (ros. Ворошиловский стрелок). Odznaczenie przyznawane było w latach 1932-1941 przez Centralną Radę OSOAWIACHIMA. Przyznawane było dla strzelców za wypełnienie normy punktowej.

W związku z tym odznaczeniem w ZSRS zrodziła się legenda. Wydarzenie związane było ze szkoleniem strzeleckim dla dowódców latem 1932 r., które wizytował ludowy komisarz Spraw Wojskowych i Morskich oraz Przewodniczący Rewolucyjnej Rady Wojennej ZSRS narkom. K.J. Woroszyłow. Podczas szkolenia żołnierze osiągnęli słabe wyniki, jeden z dowódców po słabej serii strzeleckiej bronił się słabą jakością broni (strzelał z rewolweru). Ludowy komisarz tą samą bronią po 7 strzałach uzyskał 59 punktów, po czym stwierdził: *Nie ma złej broni, są źli strzelcy* (ros. Нет плохого оружия, есть плохие стрелки). Historię opublikowano, a w następstwie stworzono ruch strzelecki. Najpierw 29 X 1932 r. ustanowiono tytuł „Woroszyłowski strzelców”, a 29 XII 1932 r. odznakę dla najlepszych strzelców. Dla większej rywalizacji w maju 1934 r. wprowadzono II stopień tegoż odznaczenia, a w lipcu 1934 r. utworzono odznakę „młodsze strzelca woroszyłowskiego” (ros. Юный ворошиловский стрелок). Odznaczenie przyznawano za strzelanie z różnego rodzaju broni: karabinu, rewolweru, pistoletu, broni maszynowej. W strukturach ACz. odznakę przyznawano od 1934 r. do maja 1939 r., wtedy zostało wprowadzone własne odznaczenie „Za wzorowe strzelanie RKKA” (ros. За отличную стрельбу РККА). Informacja na podstawie danych z www.odkrywca.pl z dnia 01.04.2015 r.

²²¹ Warto tutaj zauważyć jakie stosunki były pomiędzy Kreml, a Berlinem przed 23 VIII 1939 r.

²²² *Aleksander Newski* - historyczny dramat wojenny reż. Siergieja Eisensteina wyprodukowany w 1938 r. Film nawiązuje do postaci Aleksandra Newskiego (1220-1263) księcia kijowskiego, który musiał zmierzyć się z siłami Zakonu Krzyżackiego, jakie zaatakowały zachodnie rubieże Rusi. Produkcja powstała w czasie konfliktu ZSRS z III Rzeszą, a sam J. Stalin zażądał od reżysera, aby film odstraszał naród niemiecki od najazdu na potęgę jaką był ZSRS, według radzieckiego dyktatora. Produkcja przedstawiała księcia A. Newskiego jako typowego człowieka pracy nawiązując do socjalizmu ZSRS. Ważnym aspektem politycznym było również zobrazowanie sojuszu A. Newskiego z Mongołami przeciwko Zakonowi Krzyżackiemu, które niewątpliwie było alegorią sojuszu ZSRS z Japonią z 10 VIII 1938 r. Film

Kolejnym przykładem przygotowania radzieckiego społeczeństwa do wojny, były niewątpliwie ćwiczenia spadochronowe, o których wspomina W. Suworow w dalszej części filmu dokumentalnego. Były oficer KGB nazwał lata przed II wojną światową okresem „manii spadochronowej w ZSRS” dlatego, że w każdym miejskim parku kiedy odbywały się zabawy miejskie stawiano wieże, z których skakano na spadochronach. Bohaterowie filmu opowiadali, że takie wieże stały nawet w mało zaludnionych miejscach i były masowo wznoszone w całym ZSRS. W. Suworow w sposób ironiczny przedstawił wypowiedź jednego z zachodnich historyków dotyczącą skakania ze spadochronów w ZSRS. Mówił, iż było to swego rodzaju *hobby* narodowe. Rosyjski oficer odniósł się do owego *hobby* przedstawiając informację, iż w ZSRS przygotowywano 1 000 000 spadochroniarzy. Patrząc z perspektywy działań wojennych spadochroniarze nie są potrzebni w celu obrony kraju, a do ataku. W. Suworow może brnąć w swojej teorii dokłada przy tym kolejne informacje tak, aby tworzyły spójność. Jednak czy w drugiej połowie lat 30. XX w. ZSRS potrzebował takich sił spadochronowych do działań na wschodzie? Patrząc z perspektywy czasu i analizując konflikt radziecko-japoński można jednoznacznie stwierdzić, iż nie. W jakim więc celu szkolono taką ilość spadochroniarzy? Być może do ataku na Polskę, jednak w żadnej pracy nie wskazuje się masowych ofensyw radzieckich spadochroniarzy, czy to w Japonii, czy następnie we IX 1939 r. na terenie Polski. Analizując stosunki na linii Moskwa-Berlin przed 10 III 1939 r., można zakładać, że siły spadochronowe potrzebne będą na *Lodołamacza* Europy. Jednak hipotetyczne założenia, wcale nie muszą być słuszne, a przygotowanie i ćwiczenia spadochronowe mogły być tylko iluzorycznym ukazaniem potęgi ZSRS na arenie międzynarodowej lat 30. XX w.

Warto zwrócić uwagę na kwestię wojsk pancernych, którą także poruszył W. Suworow w „Marszu Wyzwolicieli”. Mianowicie były oficer KBG podaje przykład czołgu T-40²²³ ukazując znacznie przesadzoną liczbę. Wg. W. Suworowa, była to liczba 4 000 samych lekkich czołgów pływających T-40. Liczba taka jest możliwa jeśli połą-

przedstawiał w sposób prześmiewczy stosunki z Niemcami, dlatego też po 23 VIII 1939 r. został zdjęty z ekranów, a powrócił po *Fall Barbarossa*. Od 29 VII 1942 r. władze ZSRS przyznawały kadrze oficerskiej odznaczenie wojskowe: Order Aleksandra Newskiego – *za wybitne zasługi w organizacji i kierowaniu operacjami bojowymi oraz za osiągnięte w ich rezultacie sukcesy w walkach za Ojczyznę*- cyt. za: *Order Aleksandra Newskiego* [w:] www.wikipedia.pl z dnia 11.04.2015 r.

²²³ T-40- lekki czołg pływający produkowany w latach 1940-1941. Uzbrojony w wkm kal. 12,7 mm typu DSzk (Diegtariow-Szpagin-Kolesnikow) wz. 1938 oraz km kal. 7,62 mm typu DT (Diegtariow Tanokowoj). Załoga czołgu liczyła 3 osoby. Liczba wyprodukowanych czołgów do 22 VI 1941 r. to nie więcej niż 230, a ogólnie 700 sztuk. Dane [w:] D. Porter, *op. cit.*, s. 34.

czy się wcześniejsze typy tegoż czołgu, czyli T-37 i T-38²²⁴ wraz z T-40, choć nadal jest to liczba zawyżona. Były oficer wspomina również, że siły pancerne ZSRS były większe pod względem ilościowym, niż siły pancerne wszystkich państw Europy Zachodniej. Mowa tu o stanie sprzed 1939 r. Potwierdza to również M. Sołonin, który podaje dane, że na dzień 1 I 1937 r. siły pancerne ACz. to liczba 17 280 czołgów różnego typu²²⁵. Dla porównania liczby czołgów ZSRS podam dane dotyczące sił pancernych III Rzeszy i ZSRS we wrześniu 1939 r.

Tabela 2 Siły pancerne III Rzeszy i ZSRS we wrześniu 1939 r.

Czołgi III Rzeszy		Czołgi ZSRS	
Rodzaj	Ilość	Rodzaj	Ilość
PzKpfw Pz-I (Ausf. A i B)	1493	T-27	2547
PzKpfw Pz-II (Ausf. A, B, C, D i E)	1224	T-37	2627
PzKpfw Pz-35(t)	200	T-38	1340
PzKpfw Pz-38(t) Ausf. A	98	<u>T-26</u>	<u>11400</u>
PzKpfw Pz-III (Aufs. A, B, C, D i E)	120	BT-2	610
PzKpfw Pz-IV (Aufs. A, B i C)	211	BT-5	1884
		BT-7	4613
		T-28	503
PzKpfw- Panzerkampfwagen		T-35A	55
Razem	3346	Razem	25021

Opracowano na podstawie: www.1939.pl z dnia 11.04.2015 r.

Podkreślenie w tabeli, dotyczące czołgu typu T-26 unaocznia, iż liczba tego modelu stanowiła prawie trzykrotność wszystkich czołgów III Rzeszy. Do Polski 17 IX 1939 r. czołgów typu T-26 wysłano 1 601 (878- Front Białoruski, 723- Front Ukraiński)²²⁶, czyli około 1/2 całości sił Panzerwaffe. Analizując owe liczby można zadać sobie kolejne pytanie, w jakim celu pokojowo nastawiony ZSRS w latach 30. XX w. posiadał tak dużą ilość pojazdów pancernych? W jakim celu planowano działania wojenne z użyciem wojsk pancernych, w walce ofensywnej o czym wspomina M. Sołonin, przytaczając słowa z PU-39²²⁷, pkt. 10: *Walka ofensywna jest podstawowym rodzajem działań RKKKA*²²⁸? Czy nadal nie jest to potwierdzeniem, że J. Stalin mógł planować atak na III Rzeszę oraz resztę Europy w imię komunistycznej rewolucji zapoczątkowanej przez Włodzimierza Iljicza Lenina? Zatem w jakim celu budował taką potęgę pancerną? Można stwierdzić, że ZSRS potrzebował takie siły do obrony przed III Rzeszą, jednak może było to przygotowanie do ataku. Tylko w którą stronę, na wschód, czy zachód?

²²⁴ T-37 - produkowany w latach 1933-1936, a T-38 w latach 1936-1939. Oba typy czołgów uzbrojone były w km kal. 7, 62 mm typu DT.

²²⁵ M. Sołonin., *Czerwiec 1941...*, s. 91.

²²⁶ D. Porter, *op. cit.*, s. 23.

²²⁷ PU-39, czyli instrukcja wojskowa dla ACz. z 1939 r. ros. Полевой Устав РККА (ПУ-39).

²²⁸ Zob. M. Sołonin, *Czerwiec 1941...*, s. 79.

Jesień 1939 r. i kolejne wydarzenia pokazały, że ćwiczenia OSOAWIACHIM, propagandowy film jak *Aleksander Newski*, czy rozbudowa tak licznych sił pancernych nie była potrzebna tylko do obrony. Kampania wrześniowa, wojna zimowa oraz zajęcie państw bałtyckich i Besarabii nie są *de facto* tematem jaki przedstawiam w owej pracy, jednak warto zwrócić uwagę, iż było to pokłosiem planu WKP(b) oraz J. Stalina wobec ludności ZSRS. Było to początkiem przedstawianego przeze mnie tutaj *Marszu Wyzwolicielei*.

Działania ACz. na terenach Polski we wrześniu 1939 r., a także kolejne wydarzenia lat 1939-1940 zapewne mogły być początkiem rewolucji jaką planował jeszcze W.I. Lenin. Warto się jednak zastanowić, czy tak naprawdę potrzebne były tak ogromne siły wojsk sowieckich, jakie uderzyły na Polskę, następnie Finlandię i państwa bałtyckie? Zobrazuję to ponownie wracając do liczby pojazdów pancernych typu T-26, które wysłano do Polski. ZSRS wysłał 1 601 sztuk czołgu T-26, a po drugiej stronie siły pancerne Wojska Polskiego miały 943 sztuki (czołgów różnego rodzaju), które wykorzystywano przede wszystkim do walki z Wehrmachtem. Porównując, te liczby to prawie dwukrotność sił pancernych WP, a jest to tylko jeden typ czołgu. Zatem w jakim celu takie siły wysłano na nową zachodnią granicę, którą ustalono z *przyjacielem* w tzw. pakcie Ribbentrop-Mołotow? Czy taka potęga jaką był ZSRS bała się wydarzeń na swojej zachodniej granicy, a może tylko profilaktycznie umocniono granicę zachodnią? Na pewno nie wysłano takich sił przeciwko „polskiej potędze pancernej” we wrześniu 1939 r., bo takową nie była. Ofensywa na Polskę, a przez Rosjan do dziś uważana jako zajęcie terenów przygranicznych²²⁹, była na pewno walką na terenie wroga, do której przygotowywano sowiecką młodzież już od początku lat 30. XX w.

Był to początek marszu ACz. na zachód, który nie zatrzymał się tylko na linii demarkacyjnej ustalonej 28 IX 1939 r. z III Rzeszą. Można to określić jako *pierwsza stacja* na trasie Moskwa-Berlin. Dlaczego Berlin, skoro od sierpnia 1939 r. zawiązano sojusz między ZSRS, a III Rzeszą? Czy ten sojusz był realny, czy może bardziej utopijny? Sądzę, że drugie określenie jest bardziej trafne, ponieważ polityka lat 30. XX w. obu państw nie była przyjacielska wobec siebie, a wręcz przeciwnie (pakt antykominternowski, czy wcześniej przytoczony film *Aleksander Newski*). Nagła zmiana w polityce, czyli II kwartał 1939 r. to nic innego jak gra polityczna obu państw, a nie sojusz.

²²⁹ W dość kontrowersyjny sposób przedstawiał to jeden z bohaterów filmu „Marsz wyzwolicielei”, który jako żołnierz Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego został wysłany do Przemyśla (Front Ukraiński ZSRS), który dla niego był miastem granicznym.

Warto zastanowić się, czy teoria W. Suworowa może być realna, czy jest tylko wymysłem rosyjskiego pisarza? Dlaczego siły ACz. nie zatrzymały się na ustalonej granicy? Dlaczego zajęto Karelię, państwa bałtyckie, Besarabię? Czy poszerzenie wpływów komunistycznych na tych terenach to tylko *pokojowa* rewolucja, a może początek dalej idącego planu? Planu ataku na swojego sojusznika, w celu wprowadzenia tam ideologii Karola Marksa i Fryderyka Engelsa. Więc, czy W. Suworow wysnuwając teorię (można ją nazwać *spiskową*) do nauk rosyjskich, nie przedstawił prawdziwego planu ZSRS wobec Europy? Zatem, skąd plany wojskowe w sztabie ZSRS z 1940 r., które przytoczyłem za M. Sołoninem wcześniej? Skąd tak nagła mobilizacja w strukturach ACz. w czerwcu 1941 r. na zachodniej granicy ZSRS? Czyżby zaskoczony J. Stalin szykował się do obrony? Obrony, ale przed kim? Czy może jednak szykowano się do ataku?

Pozostawię te wszystkie pytania tutaj bez odpowiedzi, ponieważ teoria W. Suworowa przez wielu jest negowana i można uważać ją za abstrakcyjną. Analizując koncentrację wojsk ACz. na zachodniej granicy w maju i czerwcu 1941 r. oraz dyrektywę Głównego Zarządu Politycznego ACz. z 3 VI 1941 r. mówiącą, że: *Leninowska zasada: „bronić swego kraju na cudzej ziemi” w każdej chwili może przejść w fazę praktycznych działań*²³⁰, można stwierdzić, że teoria W. Suworowa dotycząca ataku ZSRS na III Rzeszę w 1941 r. jest całkiem realna. Przygotowanie społeczności radzieckiej do działań wojennych w latach 30. XX w. nie było spowodowane tylko i wyłącznie strachem przed atakiem na ZSRS, a wręcz przeciwnie było planem ataku na zachód. Był to plan ofensywy na III Rzeszę oraz całą Europę. Dla potwierdzenia teorii w filmie dokumentalnym „Marsz Wyzwolicielei”, wypowiadają się byli żołnierze ACz., którzy służyli w 1941 r. Byli żołnierze wspominali mobilizację z maja 1941 r., kiedy to jechali na rzekome ćwiczenia na zachodnią granicę. Już wtedy wszyscy wiedzieli, że jadą na wojnę, a nie ćwiczenia. Ciekawostką jest wypowiedź jednego z żołnierzy Wiktora Liwencewa (służył w 56. DS.), który opowiadał, że w ich jednostce alarm ogłoszono nie 22 VI, a 20 VI 1941 r. Dwa dni stali na granicy i czekali, po czym przyjechał dowódca dywizji gen. mjr Semien Pawłowicz Sachnow i powiedział: *Tak alarm bojowy, ale rozpoczynać walki nie wolno, trzeba tak zrobić, żeby kto inny ją zaczął, żeby się nie okazało, że jesteśmy sprawcami wojny*²³¹. W. Suworow dla zobrazowania „nieprzygotowania” do 22 VI 1941 r. podaje w filmie fakt, że 29 V 1941 r. wydano rozmówki niemiecko-rosyjskie dla żoł-

²³⁰ Cyt. [w:] *Marsz wyzwolicielei*, 2009.

²³¹ *Ibidem*.

nierzy i oficerów ACz., w których były podstawowe zwroty oraz co ciekawe takie zdania jak: „nie musicie się niczego obawiać niebawem przyjdzie Armia Czerwona”²³². Zapewne wiele pytań nurtuje badaczy *Fall Barbarossa*, które związane są z przygotowaniami militarnymi obu stron konfliktu oraz działaniami politycznych ze strony radzieckiej i niemieckiej. Pomimo innych wydarzeń na froncie wschodnim po 22 VI 1941 r. jakie miały miejsce można uważać, że plan jaki przedstawił W. Suworow był całkiem prawdopodobny. Potwierdzeniem tego są na pewno prace M. Sołonina, który jako historyk i badacz dziejów posiłkując się dokumentami z Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej przedstawił realność i prawdopodobieństwo teorii rosyjskiego literata.

Podsumowując teorię W. Suworowa chciałbym skomentować podejście autora do zachodnich umocnień granicznych ZSRS, czyli popularną Linie Mołotowa. Były oficer KGB w swoich pracach m.in. *Lodołamacz*, przedstawia teorie, że umocnienia zbudowano jako prowizoryczne, w celu zademonstrowania swojej potęgi. Otóż, były oficer uważał, że były to tylko atrapy, aby zmylić Niemców i zaatakować. Z tym poglądem nie mogę się zgodzić. Badając jeden z Rejonów Umocnionych, a dokładnie 08. Przemyski, nie uważam, że były to umocnienia prowizoryczne. Potwierdzeniem moich słów powinny być wydarzenia z pierwszych dni Fall Barbarossy wzdłuż rzeki San oraz przydatność tych „prowizorycznych” umocnień²³³. Teorię dotyczącą nowoczesności i przydatności Linii Mołotowa w swojej pracy przedstawił, także M. Sołonin, który stwierdził, że umocnienia stałe były wsparciem przy ofensywie, a nie obronie granic²³⁴.

Oczywiście w późniejszych latach tj. 1944-1945 marsz na Berlin, czyli *końcową stację* powiodł się, a według W. Suworowa rewolucja jaką planował J. Stalin miała pójść o krok dalej i zająć całą Europę, a może i świat. Jednak w tą ostatnią wersję teorii W. Suworowa jest już ciężko uwierzyć, patrząc z perspektywy siły aliantów w latach 1943-1945. Jednakże teorię jaką stworzył W. Suworow pierwotnie w pracy *Lodołamacz*, a następnie w kolejnych książkach, można uważać za całkiem prawdopodobną. Sami bohaterowie w filmie reż. G. Brauna wypowiedali się, że w kraju mówiło się o ataku

²³² *Ibidem*.

²³³ Zob. A. Olejko, *Armia słowacka czasie przelamywania Linii Mołotowa- uderzenie przeciw ZSRR w ramach Fall „Barbarossa”* [w:] „Rocznik Przemyski”, Historia Wojskowości, z.1, t. XLII, Przemysł 2006, s. 95-122; K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Komski, *op. cit.*, s. 16-38; Ю.К Стрижков., *Герои Перемышля*, Москва 1969, s. 32-91; T. Zajac, G. Malik, *Schron-Muzeum „Kaponiera 8813”* [w:] *Fortyfikacje Twierdzy Przemysł. XXV seminarium krajoznawcze WP*, Gliwice 2011, s. 177-188; T. Zajac, *Znaczenie ...*, s. 71-123.

²³⁴ M. Sołonin, *Czerwiec 1941 ...*, s. 68-79.

ZSRS na III Rzeszę, jednak po 1941 r. temat poruszany był tylko w gronie najbliższych i zaufanych ludzi. Na koniec przytoczę słowa z filmu *Aleksander Newski*, które przedstawiają nastawienie społeczeństwa do prawdopodobnego ataku na III Rzeszę wcześniej niż to się wydarzyło, czyli w 1941 r.: „*Kto nie chce bić się na obcej ziemi, nie ma czego szukać na swojej. Na obcej ziemi będziemy się bić. Zrozumieliście!*”.

ROZDZIAŁ II Nowy system umocnień radzieckiej obrony granicznej. Rys historyczny tzw. Linii Mołotowa z lat 1939-1941

Radzieckie umocnienia graniczne z lat 1939-1941, jakie znajdowały się na zachodniej granicy ZSRS zyskały potoczną nazwę, czyli „*Linia Mołotowa*”. Pierwszy raz tego określenia użyła niemiecka prasa w latach 40. XX w. Ponownie nazwę użył rosyjski pisarz W. Suworow w pracy „*Lodołamacz*” wydanej w 1987 r. Miała to być ironiczna nazwa dla nowych umocnień na zachodniej granicy, wyznaczonej w pakcie z 23 VIII 1939 r. ZSRS posiadał wcześniej system umocnień na zachodniej granicy. Mianowicie mowa tu o Linii Stalina. W. Suworow odnosząc się do wcześniej budowanych schronów m. in. na Zbruczu nazwał nowe umocnienia znajdujące się na terenie okupowanej Polski od nazwiska W. Mołotowa. Nawiązywać to miało do faktu, iż to ówczesny minister spraw zagranicznych złożył swój podpis pod układem o nieagresji pomiędzy ZSRS a III Rzeszą z 1939 r. Pojęcie to jednak zostało przyjęte w historiografii jako określenie radzieckiego systemu umocnień na nowej zachodniej granicy.

Umocnienia rozpoczęto budować po zajęciu przez ACz. ziem ujętych w pakcie z 23 VIII 1939 r. Zanim rozpoczęto rozbudowę całości systemu umocnień, jaki liczyć miał ponad 2 500 obiektów, powstać musiał plan budowy tzw. Linii Mołotowa. Inżynierowie wojskowi do projektowania systemu obrony na nowej zachodniej granicy wykorzystali pomysły zastosowane na dwóch innych liniach obrony granicy. Pierwsza z nich to wcześniej wspomniana Linia Stalina, będąca pierwowzorem nowej linii umocnień. Druga to fińska Linia Mannerheima, którą przełamywali żołnierze ACz. podczas wojny zimowej z lat 1939-1940. Po przejściu tych umocnień radzieccy inżynierowie, mogli wyciągnąć wnioski na temat systemu umocnień. W nowych planach uzupełniono braki, które były widoczne na Linii Stalina. Obie linie umocnień szerzej zostały opisane w wielu pracach m.in. przez T. Wesołowskiego, czy R. Jurgę w publikacji pt: *Twierdza Europa. Europejskie fortyfikacje II wojny światowej*.

1. Linia Mołotowa novum radzieckiej obrony

Zmiany, jakie nastąpiły w Europie po 1 IX 1939 r. wpłynęły na cały świat. Miało to również wpływ na zmiany obrony zachodniej granicy ZSRS. Wkroczenie na ziemie ujęte w tajnym protokole z 23 VIII 1939 r. przez ACz. tak naprawdę były zaczątkiem rozbudowy przyszłej Linii Mołotowa.

Zanim rozpoczęto prace budowlane pod przyszłe schrony bojowe, już można było mówić o wielkiej inwestycji na nowej zachodniej granicy ZSRS. W jakim celu budować umocnienia obronne, które chronić miały przed ofensywą wroga skoro zachodni naród sąsiedni to sojusznik?

Interesującą odpowiedzią na to pytanie mogą być słowa ukraińskiego gen. Piotra Gigorewicza Grigorenko, który uczestniczył przy rozbudowie Linii Stalina w latach 1926-1938: „*Tylko ludzie naiwni sądzą, że głównym celem rejonów umocnionych jest obrona. Bynajmniej. Rejony umocnione buduje się w celu lepszego przygotowania natarcia. Mają one osłaniać rozśrodkowanie zgrupowań uderzeniowych, zapewniając swobodne rozwinięcie armii, a gdy wojska przejdą do natarcia, wówczas wspierać je całą siłą ognia*”²³⁵.

Różnie można odbierać te słowa. Moim zdaniem radzieckie umocnienia budowano by pokazać siłę J. Stalina oraz ACz. tak aby wystraszyć wroga. Pierwsze umocnienia, czyli Linia Stalina za zadanie miała przestraszyć Finlandię i Polskę. Druga tzn. Linia Mołotowa miała być ostrzeżeniem dla „sojusznika”, czyli III Rzeszy.

Specjalnie w pracy omawiam okres lat 1939-1941, gdyż tak naprawdę rozbudowa nastąpiła dopiero w 1940 r. o czym będę pisał w tym rozdziale. Nie mniej jednak rok 1939 uważam za ważniejszy jak można wywnioskować z tekstu. Związane jest to z tym, że ACz. zajmując tereny pod późniejszą budowę schronów bojowych, rozpoczęła proces tworzenia nowego zachodniego systemu umocnień granicznych. Po wkroczeniu sił ZSRS do Polski oraz zmianach na linii granicznej z 28 IX 1939 r. żołnierze radzieccy otrzymali rozkazy dotyczące przyszłych umocnień. Na nowej granicy ZSRS żołnierze mieli przygotować projekty pod budowę umocnień polowych. Przygotowania rozpoczęto już w październiku 1939 r. Wiąże się to z rozkazem szefa sztabu Frontu Ukraińskiego komdiwa Nikołaja Watutina z 15 X 1939 r. Wtedy to przystąpiono do pierwszych prac związanych z budową zasieków, umocnień polowych oraz wież obserwacyjnych wzdłuż nowej granicy²³⁶. Pierwsze prace na nowym pasie granicznym przedstawił ks. Józef Mroczkowski w kronice parafii oleszyckiej, gdzie napisał iż: *Przestrzeń od drutów granicznych na 800 metrów była już terenem karnym. Znaczyły go osobne zasieki, przeszkody naturalne (pościnane drzewa), dzwonki i blaszki sygnalizacyjne oraz pułapki*

²³⁵ W. Suworow, *op. cit.*, s. 91.

²³⁶ T. Bereza, *Geneza oraz budowa Przemyckiego i Raworuskiego – Rejonów Umocnionych Linii Mołotowa* [w:] Galicja. Kultura, Tradycja, Współczesność nr 1-2, Przemyśl 2001, s. 42; P. Tomaszek, Ł. Kozdrój, *Linia Mołotowa. Podstawowe zagadnienia* [w:] Galicja. Kultura, Tradycja, Współczesność nr 1-2, Przemyśl 2001, s. 50.

*i samopaly rakietowe. Nawet pod te zasięki nie wolno było podchodzić. Przy pracy polnej patrolowali strażnicy. Patrzenie w stronę granicy było zabronione*²³⁷.

Od stycznia 1940 r. sztaby nadgranicznych OW otrzymały rozkazy dotyczące rozbudowy umocnień stałych. Wraz z otrzymanymi wytycznymi przystąpiono także do organizacji sprzętu oraz materiałów budowlanych potrzebnych do budowy nowych schronów. Ważnym aspektem przygotowań było tworzenie oddziałów pracujących przy budowie umocnień. Rozkaz wydany 10 I 1940 r. przez Radę Komisarzy Ludowych ZSRS mówił o natychmiastowym poborze najemnych pracowników, którzy tworzyć mieli przyszłe brygady budowlane²³⁸. W międzyczasie utworzone zostały bataliony budowlane, które od samego początku były źle oceniane. Powodem tych ocen byli ludzie, jacy znajdowali się w tych batalionach. Przede wszystkim byli to żołnierze, którzy sprawiali problemy dyscyplinarne oraz osoby społeczne „niepoprawne politycznie”.

W pierwszym kwartale 1940 r. rozpoczęto pracę nad planami przyszłych umocnień stałych, jakie miały powstać wzdłuż pasa granicznego pomiędzy ZSRS a III Rzeszą. W grubej pokrywie śnieżnej na przełomie lat 1939-1940 prowadzono pierwsze prace pomiarowe nad wytyczeniem linii pod przyszłe umocnienia²³⁹. Warunki pogodowe nie były sprzyjające dla prac pomiarowych, efektem tego badania były niedokładne. Prace zostały powtórzone wiosną 1940 r., co pozwoliło na ustalenie dokładnej lokalizacji RU²⁴⁰.

Prace projektowe nad systemem obronnym prowadzono już późną jesienią 1939 r. Plany wykonywano równolegle w Sztabie Głównym ZSRS oraz w sztabach nadgranicznych. Ekspresowe tempo projektowania umocnień na zajętych ziemiach spotkało się z blokadą. Mianowicie problem dotyczył niezgodności związanej z lokalizacją obiektów typu stałego. W pierwszej wersji, jaką przedstawił szef Sztabu Generalnego marsz. Borys Michajłowicz Szaposznikow mowa była o umieszczeniu schronów w odległości 25-50 km od granicy tak, aby na granicy pozostawić przedpole. Drugi wariant marsz. K. Woroszyłowa, wówczas ludowego komisarza obrony, mówił o lokalizacji obiektów przy samej granicy bez pozostawienia przedpola. Dziś można się zastanowić, który z pomysłów był lepszy oraz analizować różne warianty. Wtedy decyzję podejmowała jedna osoba, czyli J. Stalin. Ostatecznie Kreml podjął decyzję opierającą się o plan

²³⁷ T. Bereza, *op. cit.*, s. 42.

²³⁸ T. Wesołowski, „Linia Mołotowa” *sowieckie fortyfikacje graniczne z lat 1940-1941 na przykładzie 62 Brzeskiego Rejonu Umocnionego*, Białystok 2001, s. 22.

²³⁹ *Ibidem*.

²⁴⁰ RU - Rejony Umocnione, w przypadku Linii Mołotowa było takie samo nazewnictwo jak na wcześniejszej radzieckiej linii obronnej, czyli Linii Stalina.

przedstawiony przez marsz. K. Woroszyłowa, czyli ułożeniu schronów przy samej granicy²⁴¹. Kolejną blokadą spowalniającą prace nad rozbudową był spór o typ schronów nowego systemu umocnień. Pierwsza koncepcja stworzona została przez Zarząd Operacyjny oraz Oddział RU Sztabu Generalnego przy wsparciu grupy wykładowców z Akademii Wojskowo-Inżynieryjnej, którzy wcześniej pracowali nad problematyką fortyfikacji²⁴². Koncepcją tego planu była budowa umocnień stałych, czyli żelbetonowych schronów, jakie wspierane miały być przez pancerne stanowiska ogniowe. Według tego planu, dopiero w następnym etapie prac zająć się miano budową umocnień polowych. Projekt ten oceniony został krytycznie przez dużą część inżynierów wojskowych. Swojej krytycznej oceny związanej z tą koncepcją nie ukrywał szef Głównego Zarządu Wojskowo-Inżynieryjnego Armii Czerwonej (GZW-I ACz.) gen. Arkadij Fiedorowicz Chrienow oznajmiając, iż: *Przeciw tym decyzjom trudno byłoby oponować, dysponując nieograniczonym zapasem czasu. Lecz do zakończenia takiego budownictwa potrzeba było co najmniej dwa lata*²⁴³.

W efekcie krytycznych ocen tego planu przygotowany został nowy plan rozbudowy przyszłej Linii Mołotowa pod kierownictwem gen. Kirilla Afanasiewicza Miereckowa. Wraz z specjalnie powołanym zespołem GZW-I ACz. rozpoczął przygotowywanie nowego planu. Zmiany kadrowe związane były także ze zmianami w zespole zajmującym się rozbudową nowego systemu umocnień granicznych. Mianowicie 14 VIII 1940 r. gen. K. Miereckow został szefem Sztabu Generalnego, a w jego miejsce w zespole GZW-I ACz. zajmującym się planami nowych umocnień powołano marsz. B. Szaposznikowa²⁴⁴.

Zanim jednak w sierpniu 1940 r. został szefem Sztabu Generalnego, wtedy jeszcze komandarm II rangi K. Miereckow dowodził 7. Armią, która prowadziła wnikliwe badania nad fińską Linia Mannerheima²⁴⁵. Podczas wojny zimowej z lat 1939-1940, gdy przełamano fińskie fortyfikacje na Kreml zostały wysłane próbki betonu z umocnień na Przesmyku Karelskim. Wyniki badań pokazały z jakiego materiału budowano tam umocnienia. Wykorzystywano wysokiej jakości cement „600”. Podczas analizy zwrócono także uwagę na beton oraz grubość ścian, jak też grubość stropów, które liczyły

²⁴¹ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 8.

²⁴² T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 24.

²⁴³ *Ibidem.*

²⁴⁴ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 8.

²⁴⁵ T. Bereza, P. Chmielowiec, *op. cit.*, s. 25.

około dwóch metrów²⁴⁶. Fińskie umocnienia potrafiły wytrzymać trafienia pocisków kal. 203 mm. Dużą uwagę skupiono na projektach schronów dwukondygnacyjnych. Wyniki wszystkich badań pozwoliły na wyciągnięcie znaczących wniosków, które wykorzystano przy projektowaniu nowych radzieckich umocnień.

Po przeprowadzeniu analizy na Linii Mannerheima oraz rozsadach w zespole GZW-I ACz., w kierownictwie rozpoczęto realizację planu rozbudowy nowych radzieckich umocnień. Plan został podzielony na dwa etapy. W pierwszej części tj. w latach 1940-1941, planowano budowę umocnień polowych na linii granicznej oraz zmodernizowanie twierdz fortyfikacyjnych uzyskanych w wyniku zagarnięcia ziem w tym również polskich. Następnie utworzyć miano pomiędzy nimi linię zapór inżynierskich. W drugim etapie, który miał być zrealizowany w latach 1941-1942, planowano wybudować żelbetonowe schrony oraz pancerne stanowiska ogniowe.

Szef GZW-I ACz. gen A. Chrienow uważał takie działania za bardzo dobre, nawet gdyby plan został wykonany tylko w połowie²⁴⁷. Pomimo dobrej oceny władz ZSRS projekt został zmieniony. W ramach pierwszych prac założono rozbudowę umocnień stałych. Za projekt systemu umocnień granicznych odpowiadał twórca Linii Stalina gen. wojsk inżynierskich Dmitrij Michajłowicz Karbyszew²⁴⁸.

Latem 1940 r. został przyjęty projekt budowy przyszłej Linii Mołotowa. Związane było to z wydarzeniami politycznymi, czyli aneksją państw bałtyckich. Wydarzenia polityczne jak też przekładnie budowy nowego systemu umocnień granicznych zaniepokoiły niektórych z dowódców ACz. W maju 1940 r. marsz. Siemion Konstatinowicz Timoszenko objął stanowisko ludowego komisarza obrony, zastępując K. Woroszyłowa. Nowy komisarz wyraził niezadowolenie z powodu odwołanych się prac nad rozbudową Linii Mołotowa. Marszałek krytycznie ocenił pracę poprzednika oraz przygotowanie poszczególnych nadgranicznych OW. S. Timoszenko określił to następująco: *„Jasnego i dokładnego planu przygotowania teatrów pod względem inżynierskim, wynikającego z planu operacyjnego nie ma. Główne rubieże i cały system przygotowania inżynierskiego nie określone [...] System przedpola ostatecznie nie został opracowany, a w okręgach ten problem rozstrzygany jest w różny sposób. Problemy uzbrojenia po-*

²⁴⁶ T. Bereza, P. Chmielowiec, *op. cit.*, s. 25; K. Stadnik, *Fortyfikacje „Linii Mołotowa” w Przemyślu i okolicy* [w:] Fortyfikacje Twierdzy Przemyśl XXV seminarium krajoznawcze WP, Gliwice 2011, s. 128.

²⁴⁷ T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 24.

²⁴⁸ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 9.

nowie tworzonych rejonów umocnionych wymagają szybszego rozstrzygnięcia, w pierwszej kolejności w nowych rejonach umocnionych na granicy zachodniej”²⁴⁹.

Od początku przejęcia stanowiska przez marsz S. Timoszenkę prace na poszczególnych obszarach budowy systemu umocnień ruszyły pełną parą. W efekcie w przeciągu kilku tygodni został przedstawiony pierwotny plan systemu umocnień na zachodniej granicy. W projekcie przedstawiono budowę 11 RU. Dwa z RU miały chronić ZSRS od Finlandii, czyli: Keksholmski RU i Wyborski RU. Dziewięć pozostałych miało znajdować się na granicy z III Rzeszą. Należały do nich:

- Telszewski RU,
- Szawlewski RU,
- Kowieński RU,
- Grodzieński RU,
- Brzeski RU,
- Włodzimiersko-Wołyński RU,
- Strumiłowski RU,
- Rawsko-Ruski RU,
- Przemyski RU²⁵⁰,

Na tym etapie prac zakładano, że schrony znajdować się będą na granicy litewsko-niemieckiej, w pasie pomiędzy miejscowościami Poługi-Kalwaria²⁵¹. W tym samym czasie planowano pozostawić lukę na lewym skrzydle w okolicach Olity²⁵². Zakładano także, że Białoruski Specjalny Okręg Wojskowy (BSOW) zabezpieczać będzie miasta Grodno i Brześć. Opracowano również wariant osłony pasa białostockiego przez dwa RU: Osowiecki i Zambrowski, o czym szerzej pisał T. Wesołowski²⁵³. Na terenie KSOW, (ważniejszego dla całości tej pracy) znaleźć się miała przerwa na wysokości Kowla²⁵⁴. W czasie przygotowywania projektu Litwa nie należała jeszcze do ZSRS, jednak już wtedy interesowano się lokalizacją tam umocnień późniejszej Linii Mołotowa. W czasie gdy na Kremlu prezentowano plany budowy umocnień na BSOW i KSOW przygotowania już były bardzo zaawansowane. Gdy wysyłano projekt dotyczący budowy umocnień do Sztabu Generalnego, na obszarze BSOW i KSOW organi-

²⁴⁹ T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 24.

²⁵⁰ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 9.

²⁵¹ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 62.

²⁵² T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 25.

²⁵³ *Ibidem.*

²⁵⁴ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 62.

zowane były oddziały budowlane, a także gromadzono materiały budowlane oraz sprzęt²⁵⁵.

ZSRS w wyniku zmian jakie nastąpiły w 1940 r. w Europie, musiał pilnie przystąpić do prac związanych z rozbudową nowego systemu umocnień granicznych. Ważnym powodem prac budowlanych w połowie 1940 r. był przede wszystkim sezon budowlany, jaki zakończyć się miał w listopadzie²⁵⁶. Dlatego też, aby wykonać plan związany z pierwszym etapem prac niezwłoczna była szybsza decyzja. Zapadła ona 26 VI 1940 r. wtedy to marsz. S. Timoszenko wydał rozkaz dla obu okręgów wojskowych (BSOW i KSOW) o niezwłocznym przystąpieniu do prac na pasie nadgranicznym, gdzie budowano system umocnień²⁵⁷. Dowództwa dwóch okręgów 17 VII 1940 r. odebrały dokładnie opisane dyrektywy od Sztabu Generalnego. Dyrektywy zawierały informacje o zasadach budowania fortyfikacji granicznych²⁵⁸. W czasie prowadzonych prac na zachodnim pasie nadgranicznym, z dowództwa wysłano także zalecenia do innych Okręgów Wojskowych (OW) tj.: Leningradzkiego, Nadbałtyckiego i Odeskiego. Celem tych działań było szybkie rozpoczęcie prac budowlanych przyszłych umocnień w tych OW.

W związku z pracami, które ruszyły na budowie umocnień nastąpiła ogromna mobilizacja sił budowlanych, a także wzrosło zapotrzebowanie na surowce konieczne do rozbudowy przyszłych schronów. Pokłosiem tego były widoczne bardzo szybko opóźnienia w pracy z powodu braków w materiałach budowlanych. Brakowało także przysłowiowych „rąk do pracy”. Inwestycja na tak dużą skalę potrzebowała przede wszystkim ogromnej ilości pracowników. Siły robotnicze, które docierały na pas nadgraniczny były mobilizowane najszybciej jak było to możliwe, jednak nie był to efekt jakiego życzył sobie Kreml. Podobnie było z dostarczonymi surowcami pod budowę, których cały czas brakowało, by prace mogły posuwać się do przodu zgodnie z planami w Moskwie.

Wynikiem tych opóźnień było powołanie we wrześniu 1940 r. specjalnej komisji kontrolującej prace budowlane na pasie nadgranicznym. Została ona utworzona na rozkaz marsz. S. Timoszenki²⁵⁹. Komisja po przeprowadzeniu ekspertyzy oznajmiła, że: „budownictwo obronne ciągnie się słabo, procent wykonania planu rocznego jest niski

²⁵⁵ *Ibidem*.

²⁵⁶ T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 26.

²⁵⁷ T. Bereza, *op. cit.*, s. 42; K. Stadnik, *op. cit.*, s. 127.

²⁵⁸ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 9.

²⁵⁹ T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 26.

i sięga na 1 września [1940 r.-T.Z.] w Kijowskim SOW 24% i Zachodnim SOW 30%”²⁶⁰.
Gwoli wyjaśnienia Zachodni SOW (ZSOW) to przemianowany BSOW.

Ludowy komisarz marsz. S. Timoszenko po przedstawionej przez komisję ekspertyzie 2 X 1940 r. wydał rozkaz, w którym zwrócił uwagę na liczne błędy podczas prac budowlanych. Związane były one m.in. z: nieodpowiednim wykorzystywaniem sprzętu, materiałów budowlanych, a także kiepską dyscypliną pracy oraz nadużyciami w jednostkach budowlanych, tudzież lekceważeniem planów podczas prac²⁶¹.

Marsz. S. Timoszenko najbardziej obarczał winą kierowników budowlanych, wojska inżynieryjne OW oraz GZW-I ACz. W wyniku pracy komisji zauważono również problemy w kwestiach finansowych, ponieważ w OW w wyniku złego zarządzania budżetem przekroczone zostały dostępne fundusze. Efektem tego było wspieranie budżetu zaciągniętymi kredytami.

Wprowadzona dyscyplina, jaka związana była z rozbudową systemu umocnień, nie przyniosła znaczących efektów. Do końca 1940 r., kiedy kończył się sezon budowlany miał powstać szkielet umocnień granicznych, a zrealizowano jedynie 50% prac, jakie zaplanowano. Zdarzało się nawet tak, iż na niektórych terenach nadgranicznych OW nie rozpoczęto żadnych prac. Pod koniec 1940 r. sytuacja rozbudowy umocnień przedstawiała się następująco: w KSOW powstało 371 obiektów, w SOW powstało 310 schronów, a w Nadbałtyckim SOW (NSOW) rozpoczęto wstępne prace przygotowawcze pod budowę²⁶².

Rezultat prac prowadzonych na zachodniej granicy nie był zadowalający dla władz w Moskwie. Opóźnienia, jakie nastąpiły w pracach budowlanych do listopada 1940 r. przełożono na 1941 r. W związku z tym opóźnienia prac były już od początku nowego sezonu budowlanego w 1941 r.

W czasie prowadzonych prac budowlanych powstał nowy plan operacyjny ZSRS, który zakończono w sierpniu 1940 r. Stworzył go zastępca szefa oddziału operacyjnego Sztabu Generalnego gen. Aleksandr Michajłowicz Wasilewski, który pracował pod kierunkiem Szefa Sztabu Generalnego marsz. B. Szaposznikowem. Plan przedstawiono do ludowego komisarza obrony, jakim był wtedy marsz. K. Woroszyłow. Plan operacyjny został odrzucony. Powodem negatywnej decyzji była zła ocena sił niemieckich w Prusach Wschodnich oraz usytuowane siły Wehrmachtu na północ od ujścia rze-

²⁶⁰ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 63.

²⁶¹ T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 26-27; A. Małysz, *Schrony betonowe ...*, s. 60.

²⁶² T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 27.

ki San do Wisły, nie ujmując uderzenia na południe od Warszawy w kierunku Kijowa²⁶³. Po uwzględnieniu zmian 18 IX 1940 r. został przedstawiony nowy plan zatytułowany: „*Rozważania o założeniach strategicznego rozwinięcia sił zbrojnych Związku Sowieckiego na Zachodzie i na Wschodzie na lata 1940-1941*”, który zatwierdził marsz. S. Timoszenko, a następnie przedstawiono go J. Stalinowi²⁶⁴. Nowy plan J. Stalin podpisał 14 X 1940 r. W planie ujęto zmiany w ocenie sił jednostek wroga, czyli Wehrmachtu. Poprawki, które zostały wprowadzone umożliwiły nasilenie prac budowlanych na SOW, gdzie uderzyć miały siły przeciwnika. Ze względu na opóźnienia w pracach budowlanych (zakończyć się miały 15 X 1940, a zakończyły się 1 XI 1940 r.) nie można było wprowadzić zmian w 1940 r.²⁶⁵

W związku z nowymi planami operacyjnymi w czasie prac budowlanych systemu umocnień została przeprowadzona inspekcja, jaka miała wprowadzić korekty w fortyfikacjach obronnych. Komisji inspekcyjnej przewodniczył szef GZW-I ACz. gen. A. F. Chrienow. We wrześniu 1940 r. zostały przeprowadzone prace terenowe. Wyniki tych kontroli nie były zadowalające. Efektem tych prac był raport dla Szefa Sztabu Generalnego gen. K. A. Mierieckowa. Raport gen. mjr A. F. Chrienowa z 12 X 1940 r. pozwolił gen. K. A. Mierieckowowi wprowadzić zmiany związane z budową RU. GZW-I ACz. znacząco zmienił założenie związane z przedpołem całego systemu obronnego. Od tego momentu miano je ufortyfikować, co umożliwiałoby powstrzymanie sił przeciwnika na przedpolu, a w dalszym etapie obrony pozwolić to miało na reorganizację wojsk ACz. Myślano także o tym, aby cofnąć linię obrony oraz utworzyć schrony polowe w okolicy stałych obiektów bojowych. W GZW-I ACz. uważano, iż zorganizowanie obrony opartej o artylerię, działa przeciwpancerne, lotnictwo oraz wzajemną współpracę wojsk polowych z załogami obiektów stałych, przyniesie sukces obrony na zachodniej granicy ZSRS²⁶⁶.

Założenia te, zatwierdzone 20 II 1941 r., zostały podpisane przez marsz. S. Timoszenkę. Dyrektywa podpisana przez ludowego komisarza obrony mówiła o RU, jako głównej sile defensywnej na głównych kierunkach uderzenia. RU stanowić miały także główną obronę w działaniach na rubieżach terenu objętego walką dla wojsk polowych w celu powstrzymania przeciwnika oraz w miarę możliwości akcjach zaczepnych²⁶⁷.

²⁶³ *Ibidem*, s. 27-28.

²⁶⁴ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 10.

²⁶⁵ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 64.

²⁶⁶ *Ibidem*, s. 64-65.

²⁶⁷ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 10.

Według dyrektywy z 20 II 1941 r. każdy z RU posiadać miał własne garnizony, a oddziały polowe zająć mogły schrony jedynie na rozkaz sztabów SOW. W ramach zmian rozkazano cofnięcie linii defensywy na odległość 30-50 km, a na przedpolu utworzyć miano przeszkody przeciwpancerne i przeciwczołgowe oraz utworzyć umocnienia polowe²⁶⁸.

Główny pas obronny stworzony miał być z Węzłów Obrony (WO), które znajdować się miały na następującym obszarze: szerokość 6-10 km, głębokość 5-10 km. WO składać się miały z Punktów Oporu (P.O.) w liczbie od 3 do 5 o rozmiarach ok. 1,5 km głębokości i szerokości. Każdy z PO miał posiadać od 15 do 20 schronów bojowych²⁶⁹.

W styczniu 1941 r. przeprowadzone zostały gry terenowe, o których wspominałem już w pracy. Efektem tych manewrów w wariantach „północ” i „południe” były zmiany w pracach budowlanych na poszczególnych RU. Mianowicie rozpoczęto prace nad budową umocnień na granicy z Finlandią, czyli:

- Murmańskiego RU,
- Sortawalskiego RU,
- Hanko RU²⁷⁰,

Postanowiono także uzupełnić braki w umocnieniach na granicy z III Rzeszą, w wyniku czego zwiększono prace budowlane na:

- Olickim RU,
- Kowieńskim RU,
- Osowieckim RU,
- Zambrowskim RU²⁷¹.

W wyniku gier terenowych przeprowadzonych w wariantcie „południe” zaplanowano także budowę umocnień na granicy z Rumunią. W efekcie czego zaplanowano budowę RU wzdłuż rzeki Prut. W skład owych planów wchodziła budowa:

- Czerniowieckiego RU,
- Górnoprutskiego RU,
- Dolnoprutskiego RU.

²⁶⁸ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 65.

²⁶⁹ P. Tomaszek, Ł. Kozdrój, *op. cit.*, s. 51; T. Bereza, *op. cit.*, s. 43; T. Bereza, P. Chmielowiec, *op. cit.*, s. 25; J. Rożański, *Przemyski Rejon...*, s. 36.

²⁷⁰ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 10.

²⁷¹ *Ibidem*,

W opracowaniu były także plany na budowę: Dunajskiego i Odeskiego RU, które wchodzić miały w skład Odeskiego OW. Planowano połączyć je z tzw. Linią Mołotowa²⁷². Trzeba jednak zauważyć, że T. Wesołowski w swojej pracy nie potwierdzał, że umocnienia Odeskiego OW miały być połączone z umocnieniami na NSOW, ZSOW, KSOW.

Zmiany związane z rozbudową Linii Mołotowa przyniosły także zwiększenie finansów na prace budowlane. W Moskwie 12 II 1941 r. zdecydowano przeznaczyć na kolejny sezon rozbudowy 4,5 razy większe kwoty niż w roku poprzednim. Kwota przeznaczona na budowę umocnień w 1941 r. miała wynieść 332,9 mln rubli. Dla porównania w 1940 r. kwota przeznaczona na budowę wynosiła 71,7 mln rubli²⁷³. Ciekawie rozkładały się finanse na rozbudowujące się umocnienia na poszczególnych SOW. Otóż NSOW dostał 50%, ZSOW 25%, a KSOW zaledwie 9 % budżetu²⁷⁴.

Zapewne związane było to z planami z wiosny 1941 r., jakie stworzył gen. A. Wasilewski oraz gen. Nikołaj Fiederowicz Watutin pt: „*Rozważania o planie strategicznego rozwinięcia sił Związku Sowieckiego na wypadek wojny z Niemcami i ich sojusznikami*”²⁷⁵. Plan zakładał, że główne uderzenie sił niemieckich będzie prowadzone z terenów Prus Wschodnich, dlatego też tam wkładano największe wysiłki w celu rozbudowy systemu obrony. Przykładem takich założeń może być fakt, iż wysłana dyrektywa dla rady wojennej NSOW mówiła, że powstające umocnienia na tym obszarze były najważniejszym celem operacyjnym na rok 1941²⁷⁶.

W marcu, a dokładniej 18 III 1941 r. następuje zwrot w planach ZSRS związanych z rozbudową systemu umocnień granicznych. Mianowicie marsz. S. Timoszenko wtedy to wyznacza większe kwoty na rozbudowę schronów na terenie KSOW. Zmiany te związane były z meldunkami z tego OW, na temat zwiększającej się mobilizacji sił niemieckich na południowych terenach dawnej Polski. Ludowy komisarz obrony 20 III 1941 r. wydał rozkaz do rady wojennej KSOW dotyczący przyśpieszenia prac budowlanych na przyszłej Lini Mołotowa. Przyśpieszenie to związane miało być z rozbudową systemu umocnień granicznych oraz rozbudowie WO²⁷⁷. Głównie prace prowadzono na Strumiłowskim i Rawo-Ruskim RU.

²⁷² T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 30.

²⁷³ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 66.

²⁷⁴ *Ibidem*, s. 30-31.

²⁷⁵ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 10.

²⁷⁶ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 66.

²⁷⁷ T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 31.

Przyśpieszenie prac budowlanych na południu związane było z planami operacyjnymi do przyszłej wojny. W planach tych główną rolę odgrywały właśnie RU, które znajdowały się na granicy z Niemcami. W przypadku Frontu Południowo-Zachodniego walka prowadzona miała być po głównym odparciu niemieckiej ofensywy. W związku z czym umocnienia na terenie KSOW musiały być oparte głównie o zabudowę obronną stałą, a także o silnie umocnioną obronę polową. Pomimo, iż tematem pracy jest tylko część obszaru należącego do KSOW warto też wspomnieć o planach związanych z Linia Mołotowa na północnej części granicy z III Rzeszą. Zatem walki na terenie Frontu Zachodniego miały być prowadzone na dwa sposoby. Pierwszy to obrona na prawym skrzydle, gdzie miano bronić terenu na łuku białostockim. Druga część miała bronić lewego skrzydła, czyli okolic Brześcia, by następnie dołączyć do walk na Froncie Południowo-Zachodnim²⁷⁸. Wojska ACz. z lewego skrzydła miały dołączyć do walk na południu, jednak w planach nie dotyczyło to terenów przedstawionych w niniejszej dysertacji.

Jak wspominałem pierwszy etap prac budowlanych z 1940 r. przyniósł szkielet przyszłych RU. Główne prace budowlane zaplanowane były na kolejny sezon budowlany, czyli 1941 r. Kolejny etap prac, tzn. wykończenie poszczególnych schronów oraz uzbrojenia planowano na wiosnę-lato 1942 r. Ostatnim etapem pracy przy umocnieniach granicznych miała być budowa drugiego pasa umocnień, które planowano po 1945 r.²⁷⁹. Jak widać plany związane z budową Linii Mołotowa wskazywały na wielki rozmach umocnienia zachodniej granicy ZSRS. Należy stwierdzić że, plany nie współgrały z rzeczywistością. Na granicy liczącej blisko 1 500 km brakowało siły roboczej. Na wschodzie w głębi ZSRS nadal pracowano nad unowocześnieniem Linii Stalina. Tak ogromne przedsięwzięcie spowodowało, że koniecznością stało się utworzenie jednostek robotniczych, by nie brakło przysłowiowych „rąk do pracy” na zachodnim pasie nadgranicznym. Władze widziały braki w jednostkach robotniczych, dlatego też już od wiosny 1940 r. przystąpiono do formowania takich jednostek. Powstało wtedy: 25 zarządów robót, 84 batalionów budowlanych, 25 samodzielnych kompanii budowlanych i 17 batalionów samochodowych²⁸⁰. Powołano także specjalne jednostki saperskie, które były wyszkolone do budowy umocnień obronnych. W poszczególnych SOW praco-

²⁷⁸ *Ibidem*, s. 33-34.

²⁷⁹ *Ibidem*, s. 35.

²⁸⁰ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 67.

wało: Nadbałtyckim – 2 bataliony saperskie, Zachodnim – 15 kompanii, Kijowskim – 20 kompanii, Odeskim – 4 kompanie²⁸¹.

Ogólnie do prac budowlanych na zachodnim pasie nadgranicznym na wiosnę 1941 r. skierowano 136 000 żołnierzy (NSOW – 57 778, ZSOW – 34 930, KSOW – 43 006)²⁸². Dodatkowo formacje budowlane wspierane były przez 17 820 wolnonajemnych robotników, którzy zatrudnieni byli jako cywilni specjaliści. Najczęściej trudnili się w zakresie prac ciesielskich, zbrojarskich, czy betoniarskich. Ludność cywilna zamieszkująca okolice także była najmowana do prac budowlanych oraz robót pomocniczych²⁸³.

Prace, które rozpoczęły się w 1941 r. na nowej granicy ZSRS były niezadowalające. Opóźnienia były widoczne w każdym etapie prac, nawet na obiektach już wybudowanych. Duże problemy związane były z pracami wykończeniowymi. W zakładach przemysłowych występowały problemy związane z produkcją elementów tj.: pancerze, uzbrojenie oraz wyposażenie wewnętrzne schronów. Opóźnienia były także widoczne w przypadku prac betoniarskich²⁸⁴.

W lutym i marcu 1941 r. na spotkaniach GRW dwukrotnie poruszona została tematyka rozbudowy zachodniego systemu umocnień granicznych²⁸⁵. Marsz. Grigorij Iwanowicz Kulik oraz marsz. B. Szaposznikow, którzy byli zastępcami marsz. S. Timoszenki, jak też członek Rady Andriej Aleksandrowicz Żdanow przedstawili koncepcję, aby wycofać uzbrojenie z poprzedniego systemu umocnień z lat 1926-1938, czyli Linii Stalina. Ludowy komisarz obrony był oburzony takimi pomysłami. Wraz z gen. G. Żukowem zgodnie stwierdzili, że druga linia umocnień jest potrzebna. Obaj doskonale wiedzieli, że uzbrojenie ze starej linii umocnień nie nadawało się do montażu w nowo powstałych pancerzach i lawetach, jakie produkowano dla Linii Mołotowa. Jednak temat demontażu uzbrojenia przedstawiony został J. Stalinowi, który rozkazał wycofanie uzbrojenia oraz natychmiastowe przetransportowanie go na zachodnie umocnienia²⁸⁶. Rozkazy te potraktowano poważnie, w efekcie czego w ekspertowym czasie zabierano uzbrojenie z Linii Stalina. Puste schrony zostały przekazane do zarządzenia przez osoby cywilne. W czasie demontażu uzbrojenia ze schronów bojowych, powstał plan szefa GZW-I ACz. pt: *Założenia wykorzystania rejonów umocnionych na starej zachodniej*

²⁸¹ *Ibidem*.

²⁸² P. Tomaszek, Ł. Kozdrój, *op. cit.*, s. 50.

²⁸³ T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 35.

²⁸⁴ P. Tomaszek, Ł. Kozdrój, *op. cit.*, s. 50.

²⁸⁵ T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 36.

²⁸⁶ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 68; P. Tomaszek, Ł. Kozdrój, *op. cit.*, s. 50.

i południowo-zachodniej granicy. W planie tym zakładano, że RU z byłego systemu umocnień miały być obsadzone przez jednostki polowe i powinny być przygotowane jako obiekty z drugiej linii obronnej.

Rady wojenne ZSOW oraz KSOW otrzymały 8 IV 1941 r. od Sztabu Generalnego dyrektywę o utrzymaniu: Słuckiego RU, Siebieskiego RU, Izjasławskiego RU, Starokonstantynowskiego RU i Ostropolskiego RU²⁸⁷. W ramach planu obronnego planowano rewitalizację schronów bojowych w poszczególnych RU. Latem 1941 r. planowano również wzmocnić schrony bojowe powstałe w latach 1938-1939 na obszarze: Łatyczowskiego RU, Mohylowsko-Jamopolskiego RU, Nowogródzko-Wołyńskiego RU, Mińskiego RU, Połockiego RU, Mozyrskiego RU²⁸⁸. Zarząd Budownictwa Obronnego do 1 V 1941 r. przesłać miał wytyczne, które dotyczyć miały spraw technicznych tj.: instalacji uzbrojenia oraz wyposażenia schronów z lat 1938-1939²⁸⁹. Pomimo przeniesienia uzbrojenia z poprzedniego systemu radzieckich umocnień prace nadal nie były zadowalające. W ramach wyposażenia schronów bojowych Linii Mołotowa wykorzystano także elementy z polskich umocnień znajdujących się na terenie Polesia²⁹⁰. Po walkach z września 1939 r. z załogami polskich schronów na Polesiu, przeprowadzone zostały szczegółowe badania dotyczące tych obiektów. W ich wyniku wyszło, że strzelnice polskie nie są wystarczające wytrzymałe. Wpłynęło to na plany związane z Linią Mołotowa, podobnie jak analiza umocnień fińskich. Zadowalające wyniki badań dotyczyły natomiast polskich kopuł obserwacyjno-bojowych wz. 36 oraz wz. 39²⁹¹, któ-

²⁸⁷ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 68.

²⁸⁸ *Ibidem*.

²⁸⁹ T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 37.

²⁹⁰ W ramach polskiego planu „Wschód” zakładano utworzenie systemu umocnień na granicy z ZSRS, który pozwoliłby na opóźnienie ofensywy sił nieprzyjaciela. W ramach tego planu w 1936 r. w rejonie miejscowości Sarny (Polesie) rozpoczęto formowanie baonu Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP) „Sarny”, podlegającego pod pułk KOP „Sarny” nazywany baonem fortecznym. W ramach rozbudowy umocnień w latach 1936-1969 na odcinku 170 km powstały 3 pododcinki umocnień: Pododcinek „Czudel” (77 km długości – 177 schronów bojowych), Pododcinek „Bereźne” (41 km długości – 114 schronów bojowych), Pododcinek „Horyń” (52 km długości – 127 schronów bojowych). Łącznie 358 obiektów. W dniach 19-21 IX 1939 r. toczyły się walki na głównej linii polskich fortyfikacji na Polesiu. ACz. stosowała taktykę doprowadzenie do złamania systemu ogni zaporowych obrony, związanie schronów bojowych walką bezpośrednią oraz paraliżowanie ich ogniem artylerii i dział czołgowych. Jednocześnie następowało zneutralizowanie sąsiednich odcinków, przez wiązanie ich walką ogniową. Saperzy podkładali ładunki bezpośrednio pod wejścia do schronów, aby umożliwić piechocie wtargnięcie do ich wnętrza. Po zakończeniu walk, już na przełomie września i października 1939 r. przeprowadzono szczegółowe badania polskich umocnień odcinka „Sarny”. W celu dokonania oceny wytrzymałości obiektów fortecznych, ciężka artyleria sowiecka ostrzeliwała je. Równocześnie siły ACz. interesowały się technologią i organizacją budowy umocnień. W tym celu w 1940 roku odszukano i zebrano pozostających jeszcze w okolicy pracowników Kierownictwa Robót. Zespół ten pod nadzorem i obserwacją sowieckich inżynierów wojskowych zaprojektował i wybudował w rejonie Sarny schron doświadczalny.

²⁹¹ Kopuła obserwacyjno-bojowa, bądź też bojowa wz. 36 produkowana była w Zakładach

re były zamontowane jak wcześniej wspomniałem na Polesiu, gdzie stacjonowały m.in. oddziały Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP) oraz Samodzielnej Grupy Operacyjnej (SGO) „Narew”²⁹².

Nadal jednak prace związane z doprowadzeniem systemu umocnień granicznych przebiegały zbyt wolno. Inspekcja przeprowadzona w kwietniu 1941 r. przez szefa Oddziału RU Sztabu Generalnego gen. S.I. Szirijajewa, zauważyła wiele problemów związanych z postępującymi pracami budowlanymi. W wyniku inspekcji zanotowano braki m.in. w: zamontowanych pancierzach, uzbrojeniu oraz wyposażeniu wewnętrznym. Wszystkie te braki zostały ujęte w raporcie z przeprowadzonej inspekcji. Sztab Generalny w odpowiedzi na raport wydany przez w/w inspekcję wydał dyrektywę 14 IV 1941 r. W dyrektywie SOW otrzymały rozkazy o montażu w schronach uzbrojenia, jakie mają do dyspozycji oraz natychmiastowe doprowadzenie obiektów do stanu gotowości. W ramach wykonywania tego rozkazu, w zamian za adekwatne uzbrojenie montowano ckm-y, które znajdowały się w magazynach. Natomiast działa artyleryjskie zamontowywane były na stanowiskach polowych. Wewnątrz obiekty niezwłocznie zostały wyposażone w drzwi pancerne oraz kraty przeciwszturmowe²⁹³. Zarząd Budowy Obronnej miał za zadanie udzielenia wskazówek związanych z instalacją prowizorycznego uzbrojenia tak, aby schrony były w stanie gotowości. Nakazano poszczególnym SOW złożyć do Sztabu Generalnego raport o postępach prac na RU do 25 IV 1941 r.²⁹⁴

W nadgranicznych SOW rady wojenne przystąpiły do pracy. W tym czasie została przeprowadzona kolejna inspekcja, której dokonał szef Głównego Zarządu Propagandy Politycznej Armii Czerwonej komisarz armijny 2. rangi Aleksandr Iwanow Zaporożec. W wyniku inspekcji zostało wykazane, iż: *Rejony umocnione, budowane na naszych zachodnich granicach, w większości nie są gotowe do walki. Ukończone schrony bojowe (DOT) nie posiadają należnego uzbrojenia [...] Rejony umocnione nie zostały w niezbędnym stopniu obsadzone stałymi i specjalnie przygotowanymi garnizonami*²⁹⁵. Widać zatem, że negatywne raporty z postępujących prac nie wpłynęły znacząco na tempo rozbudowy RU. Kontrole przeprowadzone z rozkazu marsz. S. Timoszenki,

Ostrowieckich w Ostrowcu Świętokrzyskim. Będąc na wyposażeniu polskich załóg schronów najczęściej montowano w kopule karabin maszynowy typu Browing wz. 30 kal. 7, 92 mm. Kopuła obserwacyjno-bojowa wz. 39 produkowana była w Zakładach Trzynieckich.

²⁹² K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Komski, *op. cit.*, s. 11; K. Stadnik, *op. cit.*, s. 130.

²⁹³ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 69; P. Tomaszek, Ł. Kozdrój, *op. cit.*, s. 50.

²⁹⁴ T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 37-38.

²⁹⁵ *Ibidem*, s. 38.

które odbyły się przed samym rozpoczęciem *Fall Barbarossa* tj. początkiem czerwca 1941 r. wykazywały nadal brak gotowości schronów.

Umocnienia, jakie rozpoczęto budować w 1940 r. były w rozsypce, a stanowiska ogniowe przysypane ziemią. Pokłosiem tych powolnych prac na terenie przeszłej Linii Mołotowa było powrócenie do koncepcji marsz. B.M. Szaposznikowa. W ramach czego zamysły rozbudowy obiektów polowych oraz półstałych w RU zwołane zostały specjalne komisje w sztabach SOW. W pierwszym etapie tzn. od 25 III do 20 IV 1941 r. miano przeprowadzić rozpoznanie terenu, a następnie do 2 V 1941 r. przygotować plan budowy z uwzględnieniem zebrania potrzebnych materiałów budowlanych²⁹⁶. Prace budowlane planowano rozpocząć 15 V 1941 r., a zakończyć 1 VII tego samego roku. Za budowę odpowiedzialne miały być jednostki saperskie. Na zachodnią granicę do prac na RU skierowanych zostało 160 batalionów dywizyjnych²⁹⁷. Koncepcja jaką zaplanowano już w drugim kwartale 1941 r. z perspektywy czasu była niemożliwa do wykonania, ze względu na atak III Rzeszy na wschód 22 VI 1941 r.²⁹⁸

Postęp prac na poszczególnych RU nadal nie był zadowalający. Dlatego też wykorzystano rozwiązanie zastępcze, stosowane wcześniej także na Linii Stalina. Mowa tu *BOT-ach (BOT)*²⁹⁹, czyli pancernych stanowiskach ogniowych. Stanowiska te, tworzone były z wycofanych ze służby czołgów typu T-18 (MS-1)³⁰⁰. BOT-y, jakie zostały przeniesione z Linii Stalina na nowy system umocnień granicznych to ok. 160 czołgów oraz 450 kadłubów³⁰¹. Taki system tzn. BOT, znajdować się miał na schronach polowych w Bykowcach³⁰².

Po przeanalizowaniu całości planu rozbudowy systemu umocnień na zachodniej granicy, która powstała w wyniku paktu z 23 VIII 1939 r. warto zadać sobie pytanie. Czy Kreml był w stanie (pod względem finansowym) wybudować takie umocnienia nazwane później Linią Mołotowa? Myślę, że odpowiedzią na to pytanie powinny być wydarzenia, zapoczątkowane 22 VI 1941 r. Nie mniej jednak ciekawą kwestią samych

²⁹⁶ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 11.

²⁹⁷ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 70.

²⁹⁸ T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 39-40.

²⁹⁹ БОТ- Бронированные огневые точки (*bronirowanyje ogniewyje toczki*), ros. pancerne stanowisko ogniowe.

³⁰⁰ MS-1(ros. МС-1) -pierwotnie oznaczany jako T-18; skrót pochodzi od nazwy *Малый сопровождения* bądź też *Малый советский*).Sowiecki czołg lekki, który jako pierwszy wóz bojowy tego typu skonstruowany został w całości w ZSRS. Prototyp tego czołgu powstał w 1927 r., a seryjna produkcja odbywała się w latach 1928-1931. Ze służby czołg został wycofany w 1938 r. Powstało 900 sztuk tego czołgu. MS-1 uzbrojony był w: jedno działko Hotchkiss kal. 37 mm, jeden karabin maszynowy typu Fiodorowa kal. 6,5 mm. Wersje późniejsze były uzbrojone w dwa karabiny DT kal. 7,62 mm.

³⁰¹ T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 40-41.

³⁰² K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 11.

umocnień, jest ich liczba tzn. dane dotyczące wybudowanych obiektów oraz tych przystosowanych do walki. W chwili ofensywy niemieckiej na wschód w 1941 r. wg sowieckich danych nowy system umocnień posiadał 2 500 schronów bojowych (w tym: 1500 uzbrojonych w karabiny maszynowe, 1 000 z zamontowanym uzbrojeniem artyleryjskim)³⁰³. Dziś jednak jest wiadome, iż dane te były fałszywe. W jednej z prac T. Wesółowski określił, że taką liczbę tj. 2 500 mogły stanowić schrony po połączeniu: Linii Stalina-Linii Mołotowa-Obrona Wybrzeża oraz umocnienia na dalekim wschodzie³⁰⁴. Po działaniach w 1941 r. Sztab Generalny Wojsk Lądowych III Rzeszy i przeprowadzeniu inwentaryzacji określił, iż umocnienia tzw. Linii Mołotowa to: 1 113 schronów bojowych (w tym: 68 obiektów artyleryjskich, 460 umocnień obrony przeciwpancernej, 542 schrony z karabinami maszynowymi oraz 43 schrony dowodzenia)³⁰⁵. Wymienione tutaj typu umocnień zostaną szczegółowo opisane w kolejnym podrozdziale. Dodatkowo w raporcie niemieckich sił po przejściu umocnień wspomniano także o ok. 800 schronach w trakcie budowy. Podsumowując liczba sowieckich schronów systemu umocnień granicznych to wg. niemieckich wyliczeń to ok. 1900 obiektów, rozmieszczonych na granicy o długości 1 500 km. Pomocne tutaj mogą być informacje przedstawione przez T. Wesółowskiego, na podstawie danych ZSRS. Mowa w nich, że na powstałych RU było 1649 schronów. W poszczególnych SOW przedstawiało się to następująco:

Tabela 3. Ilość schronów bojowych na podstawie danych ZSRS z 1 VI 1941 r.³⁰⁶

Specjalny Okręg Wojskowy	Liczba Rejonów Umocnionych	Liczba schronów
NSOW	4	288
ZSOW	4	593
KSOW	5	768
Razem	13	1649

Opracowano na podstawie: T. Wesółowski, *op. cit.*, s. 42.

Dane przedstawione wyżej, to wyniki raportów dla poszczególnych SOW stworzone przez organy odpowiedzialne za budowę umocnień, które przedstawiono przed atakiem III Rzeszy na ZSRS w czerwcu 1941 r. Biorąc pod uwagę tempo prac budowlanych

³⁰³ T. Wesółowski, *op. cit.*, s. 41.

³⁰⁴ *Ibidem*, s. 41.

³⁰⁵ *Ibidem*, s. 41-42.

³⁰⁶ W przypadku KSOW dane zostały przedstawione 1 IV 1941 r.

nych jakie prowadzono na Linii Mołotowa nie ma mowy, aby powstało 2 500 schronów. Zaś możliwe jest to, że od 1 VI 1941 r. do chwili ataku niemieckiego na wschód rozpoczęto budowę umocnień na poszczególnych RU, co mogłoby w przybliżeniu stanowić całościową liczbę 1 900 obiektów.

Na wcześniej zadane przeze mnie pytanie dotyczące możliwości rozbudowy umocnień przez ZSRS na pewno odpowiedzią jest liczba jednostek, jakie miały obsadzić schrony. Bardziej można to określić jako brak sił wojskowych do obsadzenia obiektów, ponieważ pełny stan gotowości załóg miał zakończyć się 1 VIII 1941 r., a w chwili wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej brakowało 34% oficerów, 28% podoficerów oraz 47% szeregowych³⁰⁷. Dlatego też efekt szybkiego zdobycia umocnień nie powinien być zaskoczeniem, co jednak nie zmienia faktu, że były załogi które mimo braków kadrowych stawiały opór, o czym będzie w dalszej części pracy.

2. Przemyski Rejon Umocniony, umocnienia radzieckie wzdłuż rzeki San. Terminologia schronów bojowych Linii Mołotowa

Praca całościowo dotyczy działań wojennych w czerwcu i lipcu 1941 r. wzdłuż rzeki San, dlatego też po ogólnym omówieniu umocnień granicznych chciałbym przybliżyć 08. PRU, który miał za zadanie bronić tego obszaru. Był to ostatni z 13 RU, które powstały na długości 1 500 km. Długość samego RU liczyła 120 km, wzdłuż granicy ustalonej 23 VIII 1939 r. Początek tego rejonu znajdował się w okolicy miejscowości Myczkowce na południu, przechodząc przez Lesko, Olchowce (obecnie Sanok). Kolejnym punktem centralnym tego RU był Przemysł i okolice, gdzie umiejscowiono schrony bojowe. Ostatni obszar tego RU to tereny na północ od Przemyśla w kierunku Sieniawy. Część północna 08. PRU graniczyła z Rawo-Ruskim RU. Na długości 08. PRU miano wybudować około 186 obiektów różnego typu. W momencie przejścia przez III Rzeszę 08. PRU posiadał zaledwie 110 schronów bojowych w poszczególnych P.O. Choć podawana jest także liczba 99, dotyczy to obiektów, jakie były przygotowane do prowadzenia działań wojennych³⁰⁸. Głównym zadaniem tego RU była ochrona przed wkroczeniem nieprzyjaciela, czyli sił niemieckich w rejon Lwowa. Dlatego też w okolicach dwóch ważnych punktów tranzytowych powstał system umocnień granicznych. Mianowicie mowa tu o dwóch mostach kolejowych na rzece San, które łączyły trasę Kraków-Lwów. Mosty te znajdują się do dziś w Przemyślu i Zagórzcu. W czasie II woj-

³⁰⁷ K. Stadnik, *op. cit.*, s. 129.

³⁰⁸ T. Bereza, P. Chmielowiec, *op. cit.*, s. 29.

ny światowej transport kolejowy był najszybszym sposobem na przemieszczenie się wojsk lądowych, jak też dostarczeniem zapasów, czy też żołnierzy z oddziałów odwodowych w rejon prowadzonych walk. W efekcie, jak już wspomniałem, schrony w głównej mierze rozlokowano w okolicach tych dwóch mostów. Na pozostałej części rzeki San również znajdowały się umocnienia, które miały za zadanie ochronę granicy głównie w okolicy możliwych do przejścia brodów.

Wcześniej, przy założeniach taktycznych, przedstawiałem struktury obronne dla systemu umocnień. Jak wiadomo z perspektywy czasu systemu umocnień granicznych nie został ukończony, dlatego też plany obronne nie zostały zrealizowane w całości. W przypadku 08. PRU powstało 9 P.O., które jak wcześniej wspomniałem rozlokowane były wokół głównych tranzytów kolejowych. W części południowej zadaniem P.O. była ochrona mostu kolejowego w Zagórze. Umocnienia w tym obszarze przedstawiają się następująco:

- P.O. Lesko, na którym walki prowadzić miała 21. samodzielna kompania karabinów maszynowych (skkm)
- P.O. Załuż, obsadzona przez żołnierzy z 12. skkm
- P.O. Olchowce, gdzie walczył 6. skkm³⁰⁹.

W części centralnej 08. PRU znajdowało się sześć P.O., które miały za zadanie ochronę mostu kolejowego w Przemyślu. Były to następująco P.O.:

- P.O.: Mielnów, Krasiczyn, Przemyśl, gdzie walki prowadził 150. Samodzielny batalion karabinów maszynowych (sbkm)
- P.O.: Łuczyce, Siedliska, Medyka, obsadzone przez 52. sbkm³¹⁰.

W przypadku tych dwóch sbkm były przypadki, iż obsadzane były przemiennie poszczególne P.O., ze względu na to, że oba sbkm główną siedzibę miały w Przemyślu. Dlatego też, nie było problemów logistycznych z przeprowadzeniem takich rozrad.

Wszystkie oddziały sbkm, jak też skkm wchodziły w skład 08. RU(08 YP)³¹¹. Stąd też pomimo, iż ten RU był ostatni (trzynasty) określany jest ze względu na jednostkę go obsadzającą 08. Komendantem 08. PRU był płk. Dmitrij Matwiejewicz Maśluk³¹² (ur. 1902 r.), a szefem sztabu 08. PRU był kpt. Iwan Nikołajewicz Polewik

³⁰⁹ K. Stadnik, *op. cit.*, s. 140.

³¹⁰ *Ibidem*.

³¹¹ 08 YP- Укрепленный Район (*ukreplennij rajon*) ros. Rejon Umocniony.

³¹² Płk Dmitr Matiejewicz Maśluk - ur. 1902 r., był komendantem 08. PRU. Do Armii Czerwonej wstąpił w 1921 r.. Od 1927 r. był członkiem WKP(b), a na płk. został desygnowany w sierpniu 1940 r. Ukrainiec (tak został określony w dokumentach RPAW), ukończył niższą szkołę wojskową w Czernowie. Nie uczestniczył w wojnie domowej, jak też nie przynależał do wojsk białych: Dane na podstawie: RPAW

(ur. 1907 r.)³¹³ W pracy przedstawiłem całość kard dowództwa 08. PRU oraz 150. sbkm, które zamieszczone zostały w ANEKSIE 1.

W przypadku tego RU schrony bojowe budowane były w odległości 4-5 km od granicy ustalonej 23 VIII 1939 r.³¹⁴. W przypadku niektórych P.O. schrony były usytuowane kilkanaście bądź kilkaset metrów od samej granicy, czyli rzeki San (przykładem są schrony w Przemyśle).

Prace budowlane na ternie 08. PRU prowadzone były pod kierownictwem inż. Semena Markowicza³¹⁵. Prace wykonywane pod budowę umocnień, nie różniły się od robót budowlanych w tym czasie, dlatego też ręcznie kopano fundamenty. W przypadku umieszczenia studni w schronach bojowych robiono odwierty.

Organizacja związana z pracami budowlanymi wyglądała następująco. Kierownictwem całości budowy został obarczony zarząd inżynierski OW. Zarząd ten następnie przydzielał na poszczególnych odcinkach budowy szefów, którzy nadzorowali prace przy schronach Linii Mołotowa. Grupy złożone z rzemieślników budowlanych, jak też zwykłych chłopów prowadziły prace budowlane. Z tych grup utworzone zostały baony budowlane liczące blisko 1000 ludzi w każdym³¹⁶. Robotnicy nie otrzymywali żołdu, nie mniej jednak dostawali pensje za wykonaną pracę. W pracach, które nie były objęte szczególną tajemnicą uczestniczyła ludność cywilna. Do takich robót należały m.in.: prace ziemne i transport.

W czasie prac na 08. PRU (podobnie było także na pozostałych RU) wydany został nakaz dla chłopów, dotyczący 16-dniowej pracy na rzecz ZSRS. W przypadku baonów budowlanych czas pracy wynosił 12 h (na dwie zmiany), a dla ludności cywilnej 7 h (w późniejszym okresie 8 h)³¹⁷. Gdy rozbudowywano umocnienia, zwiększono czas pracy nawet do 14 h dla pracowników cywilnych. Wynagrodzenie za pracę średnio wynosiło od 10 do 15 rubli dziennie³¹⁸. Tak prace budowlane przy radzieckich umocnieniach wspominał mieszkaniec wsi Radawa, Michał Woźny: *Każda wieś musiała wysłać*

f. 25880, op.4, d. 382, s. 4 oraz Karty kadr Armii Czerwonej w dowództwie 8 Rejonu Umocnionego i 150. samodzielnego batalionu karabinów maszynowych na podstawie danych z RPAW (Aneks nr 1).

³¹³ Kpt. Iwan Nikołajewicz Polewik – ur. 1907 r., był szefem sztabu 08. PRU. W siłach Armii Czerwonej od 1930 r., desygnowany na kpt. w sierpniu 1940 r. Od 1931 r. członek WKP(b). Według danych z RPAW był Ukraińcem. Ukończył niższą szkołę wojskową oraz jednoroczny kurs na dowódcę plutonu. Dane na podstawie: RPAW f. 25880, op.4, d. 382, s. 4 oraz Karty kadr Armii Czerwonej w dowództwie 8 Rejonu Umocnionego i 150. samodzielnego batalionu karabinów maszynowych na podstawie danych z RPAW (Aneks 1).

³¹⁴ T. Bereza, *op. cit.*, s. 43.

³¹⁵ T. Bereza, P. Chmielowiec, *op. cit.*, s. 25; J. Rożański, *Przemyski ...*, s. 36.

³¹⁶ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 12.

³¹⁷ *Ibidem*, s. 12.

³¹⁸ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 57.

iluś robotników do prac przy kopaniu umocnień ziemnych. Podobnie było w Radawie. Wraz z kilkunastu innymi ludźmi skierowany zostałem do Ryszkowej Woli. Moje narzędzia to łopata i kilof. [...] Nie było łatwo, kopaliśmy chyba rowy przeciwczołgowe, ziemia była gliniasta i wysuszona, trzeba było wiele nabić kilofem aby wywieść taczkę tego urobku. Spaliśmy w gospodarskich stodołach. Można powiedzieć, że nakrywaliśmy się słomą jedliśmy siano, bo zaopatrzenie w żywność było złe, a chleb przywożono raz w tygodniu. Po dwóch tygodniach kopania zostaliśmy przewiezieni pod Wiązownicę, gdzie mieliśmy zbudować kolejną zaporę przeciwczołgową w pobliżu skrzyżowania szosy Jarosław-Sieniawa i drogi do Radawy³¹⁹.

Wspomnienia te mówią pracy na odcinku Jarosław-Sieniawa. Jak wcześniej wspomniałem był to północny odcinek 08.PRU. W przedstawionych wspomnieniach, jest m.in. mowa o kwestii noclegu. Owszem władze ZSRS zapewniały noclegi w miejscu, gdzie wcześniej zostały wysiedlone rodziny. Puste miejsca noclegowe dla robotników były efektem rozkazu wydanego z Moskwy w marcu 1940 r. Rozkaz dotyczył wysiedlenia ludności cywilnej w strefie 800 m od linii ustalonej najpierw 23 VIII 1939 r., a następnie po poprawkach 28 IX tego samego roku. W całości procesu wysiedlenia ludności uwzględnione były wyjątki tj. Miasta Lesko, Przemyśl (obszar 08. PRU), czy też Sokal i Uhnów (obszar Rawo-Ruskiego RU). Na terenie wysiedlonym zostały usunięte budynki gospodarcze. Mieszkańców tego obszaru przesiedlono do Bukowiny i Besarabii, na tereny opuszczone przez rumuńskich Niemców³²⁰.

Po ukończeniu prac wykonanych przez cywilnych robotników, przystępowano do barykadowania obszaru, gdzie powstać miały przyszłe schrony. W tym miejscu powstawał płot o wysokości od 3 do 5 m. Gdy teren został już ogrodzony przystępowano do prac związanych z szalunkiem, zbrojeniem oraz wykończeniem całości obiektu. W czasie wykonywania prac uwzględniano montaż pancerzy pod przyszłe uzbrojenie danego schronu. W czasie prac prowadzonych za ogrodzeniem, w celu upilnowania tajemnicy, teren był chroniony przez sowieckich żołnierzy przed ciekawością ludności cywilnej. Miało to też na celu uchronienie tajemnicy, która mogła by się przedostać do wywiadu niemieckiego. Dla ochrony takiego obszaru przykładowo w Przemyślu wzdłuż prawego brzegu Sanu wzniesiono ogrodzenia, a posiadanie w rejonie budowy

³¹⁹ Cyt. za: G. Gawęł, Sz. Kalicki, *Fortyfikacje Linii Mołotowa odcinek Radymno-Sieniawa-Oleszyce*, Kraków 2012, s. 22.

³²⁰ T. Bereza, P. Chmielowiec, *op. cit.*, s. 27.

psa, czy też gołębi było surowo zakazane. Uznawano to za szpiegowanie oraz przekazywanie informacji dla wywiadu III Rzeszy, na drugim brzegu rzeki³²¹.

W celu przygotowania betonu pod budowę schronów powstawały specjalne zakłady betoniarskie. W przypadku południowej części interesującego mnie w tej pracy 08. PRU takie zakłady powstały w Bykowcach przy folwarku, a w części centralnej zakłady ulokowano w Przemysłu (na Krzemieńcu i Bakończycach)³²². Z Przemysła transportowano beton do budowy schronów w okolicy Medyki, Siedlisk, Łuczyc oraz Krasiczyna.

Struktura betonu, z jakiego budowano schrony miała spełniać normy ustalone podczas projektowania umocnień. Do budowy używano przede wszystkim kruszywa, które sprowadzano z Wołynia, Podola oraz Kaukazu. Takim materiałem do budowy schronów był np. piaskowiec arkozowy, o barwie czerwonej³²³. Nie mniej jednak w rzeczywistości pod rozbudowę używano tak naprawdę materiałów z okolicy tzn. gruzu, kamienia wapiennego³²⁴.

Pod względem konstrukcyjnym schrony bojowe z radzieckich umocnień były obiektami ciężkimi. Wytrzymałość na ostrzał określono na dwa typy. Typ pierwszy to lekkie schrony, które wytrzymywać miały ostrzał pocisków z armaty kal. 105 mm, haubicy kal. 155 mm oraz uderzenie 50 kg bomby. Drugi typ schronów miał wytrzymywać silniejsze uderzenia. Mianowicie odporność określono na ostrzał z armaty kal. 155 mm, a nawet kal. 203 mm³²⁵.

Ostatnim etapem całości prac było wykończenie obiektu, poprzez otynkowanie oraz wyposażenie każdego z obiektów w uzbrojenie, jak też wyposażenie wewnętrzne. Na sam koniec, gdy obiekt był już wykończony osypywano ziemią ścianę narażoną na uderzenie wroga, czyli zwróconą w stronę granicy. Taki nasyp ziemny miał być swego rodzaju „kulołapem”. Schrony miał być także maskowane. Jednak do maskowania obiektów nigdy nie doszło ze względu na ofensywę niemiecką z 22 VI 1941 r. Na koniec całości prac przedpole systemu umocnień 08. PRU uposażane było w rowy przeciwczołgowe o szerokości 5 m oraz głębokości 3 m, jak też usytuowane zostały w niektórych miejscach tzw. zęby smoka (żelbetowe zapory przeciwczołgowe)³²⁶.

³²¹ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 74.

³²² *Ibidem*.

³²³ *Ibidem*.

³²⁴ T. Bereza, P. Chmielowiec, *op. cit.*, s. 27.

³²⁵ T. Bereza, *op. cit.*, s. 44; T. Bereza, P. Chmielowiec, *op. cit.*, s. 27.

³²⁶ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 13.

W czasie planowania rozbudowy systemu umocnień granicznych zostały uwzględnione fortyfikacje już istniejące w danym regionie. Przykładem mogą być umocnienia na 62. Brzeskim RU, o których pisał T. Wesołowski. Także i na terenie 08. PRU znajdowały się takie fortyfikacje. Fortyfikacja Twierdzy Przemyśl, która była na czołówkach europejskiej prasy w czasie Wielkiej Wojny, dokładnie na przełomie 1914-1915 r. to pozostałości po żołnierzach C.K. Austro-Węgier. Sowieccy planiści w samym Przemyślu wykorzystali fortyfikację z pierścienia wewnętrznego, gdzie w istniejące forty wkomponowane zostały schrony bojowe. Przykładem są obiekty umiejscowione na terenie Szańców S1, S2, S3 oraz Fortu XX Przekopana i Fortu XXI Bakończyce. Podobnie sytuacja się miała w przypadku pierścienia zewnętrznego, gdzie w okolicy Fortu III Łuczyce powstał P.O., a także Fortu XV Borek, gdzie powstały schrony z P.O. Siedliska³²⁷.

2.1. Nomenklatura umocnień 08. PRU

W tej części pracy przedstawię terminologię związaną z systemem umocnień radzieckich, jakie powstały w latach 1939-1940 na terenie 08. PRU. Wyjaśnienie w tej części pracy całości nazewnictwa ułatwi klarowne omówienie problematyki walk.

W pracach poświęconych tematyce tzw. Linii Mołotowa występuje różnorodność związana z terminologią. Przykładowo w pracach T. Berezy, P. Chmielowca użyte zostały nazwy zaczerpnięte z polskiego nazewnictwa³²⁸. W przypadku prac T. Wesołowskiego, jak i Ł. Kozdroja, czy R. Bańkosza³²⁹ oddano oryginalną, rosyjskojęzyczną terminologię. W swoich badaniach także odnoszę się do rosyjskojęzycznej terminologii ze względu na to, iż podczas analizy dokumentów dotyczących 08. PRU takie nazewnictwo występowało.

Przechodząc do analizy terminologii schronów, warto zacząć od głównego elementu całego systemu umocnień granicznych, czyli podziału za względu na schrony żelbetowe i drewno-ziemne. Głównym obiektem był żelbetowy schron bojowy, nazywany DOT (ДОТ)³³⁰, czyli stały punkt ogniowy. Drugim obiektem, choć budowanym na mniejszą skalę był DZOT(ДЗОТ)³³¹, czyli drewno-ziemny punkt ogniowy. Takie na-

³²⁷ Zob. T. Idzikowski, *Twierdza Przemyśl. Powstanie-Rozwój-Technologia.*, Krosno 2014, s. *passim*.

³²⁸ Zob. T. Bereza, P. Chmielowiec, *op. cit.*, s. 41-48; J. Rożański, *Przemyski ...*, s. 37; Idem, *Fall Barbarossa nad Sanem ...*, *passim*; Idem, *Fall Barbarossa –tragiczna karta ...*, *passim*.

³²⁹ K. Płamowski, R. Bańosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 33-38; T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 83-105; A. Małysz, *Fortyfikacje ZSRR ...*, s. 85-102; P. Tomaszek, Ł. Kozdrój, *op. cit.*, s. 52-53.

³³⁰ ДОТ-Долговременная огневая точка (*dołgowriemiennaja ogniewaja toczka*) z ros. stały punkt ogniowy.

³³¹ ДЗОТ (ДЗОТ)- z ros. Дерево-земляная огневая точка, czyli drewniano-ziemny punkt ogniowy.

zewnictwo związane z schronami bojowymi stosowane było zarówno na Linii Stalina jak i Linii Mołotowa. W przypadku DOT-a powstało spolszczenie tego określenia, czyli BSB³³² stworzone przez T. Berezę i P. Chmielowca³³³.

Drugi podział schronów żelbetowych, czyli DOT-ów związany był z sposobem w jaki ten obiekt prowadzić miał ostrzał. Zatem podział ten związany jest z schronami do prowadzenia ognia bocznego (flankujący) i czołowego (frontalny). Pierwsze z nich, czyli do prowadzenia ognia bocznego dzielą się na dwa typy³³⁴:

- do ognia dwustronnego, czyli **kaponiera** ros. Капонир (*kaponir*),
- do ognia jednostronnego, czyli **półkaponiera** ros. Полукапонир (*polukaponir*)

Kolejny podtyp DOT-ów do ognia flankującego jest związany z uzbrojeniem, jakie miał na wyposażeniu. Dlatego też schrony do ognia bocznego dzielą się na:

- **artyleryjskie**, ros. артиллерийский (*artylleriskij*),
- **broni maszynowej**, ros. пулеметный (*puliemietnij*)³³⁵,
- **obrony przeciwpancernej**, które nazywano także jako schrony artylerii i broni maszynowej, ros. орудийно-пулеметный (*orudino-puliemietnij*)³³⁶.

Typy schronów w/w ze względu na typ uzbrojenia dzieliły się też na kaponiery i półkaponiery. Dlatego też aby, określić dokładnie każdy obiekt należy zastosować pełną nazwę np. **kaponiera broni przeciwpancernej**, bądź **półkaponiera broni maszynowej**, czy **półkaponiera artyleryjska** (ten typ schronów można spotkać również pod spolszczoną nazwą **tradytora artyleryjskiego**). W nazewnictwie stosowanym przez radzieckich planistów dla każdego typu schronów używane były skróty. Współcześnie do opisu obiektów Linii Mołotowa stosuje je Grupa Badawcza *Kierpost*, która poprzez oznaczenie miejsca położenia schronów na terenie Polski, Ukrainy, Litwy i Białorusi uwzględnia również jego typ.

Podobnie sytuacja ma się w przypadku schronów do prowadzenia ognia czołowego. Rozróżnia się je ze względu na typ uzbrojenia. W przypadku schronu do ognia

³³² BSB- betonowy schron bojowy.

³³³ T. Bereza, P. Chmielowiec, *op. cit.*, s. 41.

³³⁴ T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 81.

³³⁵ *Ibidem*,

³³⁶ W pracy T. Wesołowskiego, „Linia Mołotowa” *sowieckie fortyfikacje graniczne z lat 1940-1941 na przykładzie 62 Brzeskiego Rejonu Umocnionego*, Białystok 2001 - schron ten opisany jest jako артиллерийско-пулеметный (*artyleryjsko-puliemietnyj*), czyli schrony artylerii. Nie mniej jednak w czasie prowadzenia badań związanych z schronami, które miały powstać na terenie 08. PRU tak przedstawiono nazewnictwo tego typu schronów. Termin użyty jest na podstawie dokumentu z 21 X 1940 r. z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego [Российский Государственный Военный Архив] (dalej RPAW), f. 36967, op.1, d. 238- kopia w prywatnych zbiorach autora.

czołowego nazywano je **kazamata**, ros. каземат (*kaziemat*). Istnieje także nazewnictwo DOT plus pierwsza litera uzbrojenia jakie tam stosowano, czyli np. **kazamata broni maszynowej** to PDOT (puliemietnij DOT).

Ponadto wyróżnia się jeszcze schrony do ognia okrężnego, tzn. **blokhauzy** ros. Блокгауз (*blokgauz*)³³⁷. Nie mniej jednak na nowym systemie umocnień, czyli tzw. Linii Mołotowa powstało niewiele takich schronów. Ostatnim typem schronów na nowej zachodniej granicy ZSRS były schrony obserwacyjne oraz dowodzenia. Obiekty te zostały nazwane **punktem dowódczo-obserwacyjnym** ros. Командно-наблюдательный пункт (*komandno-nabliudatielnyj punkt*)³³⁸. Wśród nich również były podtypy, które zależne były od przeznaczenia.

Poniżej prezentuję tabelę, w której dokładnie przedstawiona została terminologia schronów wraz z użyciem skrótów. Przedstawię także wykres, który pozwoli zobrazować terminologię umocnień.

Tabela 4. Nomenklatura schronów 08. PRU

Skrót rosyjski	Pełna nazwa rosyjska	Skrót polski	Pełna nazwa polska
АПК	Артиллерийский Полукапонир	АРК	Półkaponiera artyleryjska
ОПК	Орудийно-Пулеметный Капонир	ОРК	Kaponiera obrony przeciwpancernej
ОППК	Орудийно-Пулеметный Полукапонир	ОППК	Półkaponiera obrony przeciwpancernej
ППК	Пулеметный Полукапонир	РПК	Półkaponiera broni maszynowej
ОКДОТ	Орудийно-Пулеметная Долговременная огневая точка	ОРДОТ	Kazamata obrony przeciwpancernej
ПДОТ	Пулеметная Долговременная огневая точка	РДОТ	Kazamata broni maszynowej
МС	Упрощенное сооружение на 1 ст. Пулемет	MS	Schron na 1 stanowisko maszynowe
КНУ	Командный Пункт Узла	КПУ	Punkt obserwacyjny WO
КПОП	Командный Пункт Опорного Пункта	КРОП	Punkt obserwacyjny P.O.
НП	Наблюдательный Пункт	NP	Punkt obserwacyjny
УДВ	Удежище для войск	UDW	Schronienie dla wojska

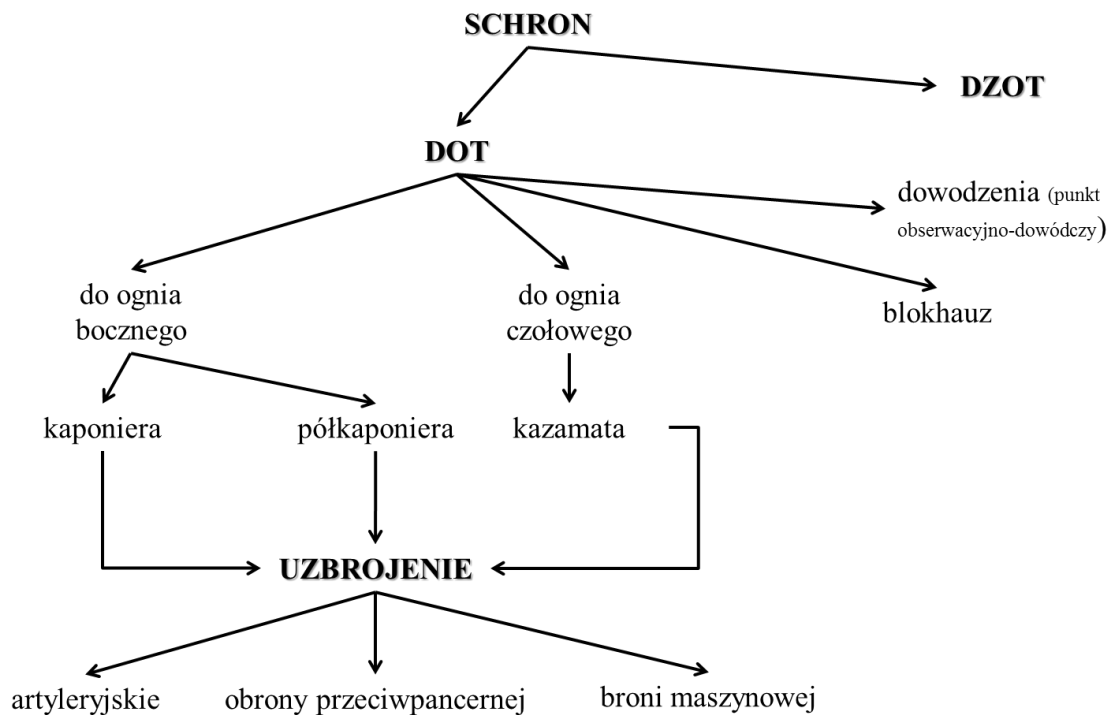
Opracowano na podstawie: RPAW, f. 36967, op.1, d. 239 – kopia w prywatnych zbiorach autora.

³³⁷ T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 82.

³³⁸ *Ibidem*.

Wykres 3. Terminologia umocnień 08. PRU

Terminologia umocnień 08. PRU

Opracowano na podstawie: K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 33-38 ; T. Wesółowski, *op. cit.*, s. 83-105; A. Małysz, *Fortyfikacje ZSRR ...*, s. 85-102; P. Tomaszek, Ł. Kozdrój, *op. cit.*, s. 52-53.

2.2. Typologia schronów

Na 08. PRU budowano różne DOT-y, wśród których wyróżnić można następujące schrony:

- **Półkaponiera artyleryjska (APK)** – schron do ognia bocznego, w którym rozróżniamy dwa typy, czyli jedno bądź dwukondygnacyjny. APK uzbrojona była w działa artyleryjskie kal. 76,2 mm (określane jako stanowisko Ł-17) oraz rkm typu DT (*Diegtiariew Tankowej*) kal. 7,62 mm, które wspierały obiekt³³⁹. W schronach zarówno typu APK, jak i innych DOT-ach wprowadzono strzelnice przeciwrykoszetowe, jako wynik analiz radzieckich inżynierów, podczas planowania rozbudowy systemu umocnień na zachodniej granicy ZSRS. Schron posiadał tzw. *rów diamentowy*, którego zadaniem było przede wszystkim zabezpieczenie DOT-a przed przedostaniem się wrogich sił pod stanowiska ogniowe. Drugim zadaniem owych *rowów* była ochrona strzelnic przed zasypaniem przez żelbetowe odłamki w wyniku walk. Przeznaczeniem *rowów diamentowych* było także składowanie łusek, tak aby nie przeszkadzały w pomieszczeniu bojowym podczas walk³⁴⁰. Obiekt wyposażony był w pomieszczenia samowystarczalne, o których szerzej będę pisał w dalszej części pracy.

- **Półkaponiera obrony przeciwpancernej (PPK)** – DOT do ognia bocznego. PPK posiadała armaty przeciwpancerne kal. 45 mm sprzężone z ckm typu DS.-39. (*Diegtawiew Stankowy*) kal. 7,62 mm (stanowisko DOT-4) oraz ckm typu Maxim kal. 7,62 mm (stanowisko NPS-3) i rkm typu DT kal. 7,62 mm. Obiekt jedno lub dwukondygnacyjny posiadający *rów diamentowy* i izby samowystarczalne³⁴¹.

- **Kaponiera obrony przeciwpancernej (OPK)** – schron do ognia bocznego dwustronnego. DOT o dużej powierzchni, także jedno lub dwukondygnacyjny. Wyposażony w uzbrojenie i izby samowystarczalne, jak w/w półkaponiera.

- **Półkaponiera broni maszynowej (PPK)** – uzbrojony w ckm typu Maxim kal. 7,62 mm oraz rkm typu DT kal. 7, 62. DOT posiadał także izby samowystarczalne. W przypadku tego typu schronów były dwa sposoby odprowadzania łusek. Pierwszy jak w przypadku w/w, zaś drugi to zrzut łusek do miejsca, które znajdowało się w izbie pod stanowiskiem ogniowym.

- **Kazamata obrony przeciwpancernej (OPDOT)** – schron do ognia czołowego, najczęściej obiekt o niewielkiej powierzchni, zazwyczaj jednokondygnacyjny (występu-

³³⁹ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 76; Idem, *Umocnienia graniczne II wojny światowej na terenie miasta-Linia Mołotowa* [w:] „Nasz Przemysł” nr 1/2015, Przemysł 2015, s. 9.

³⁴⁰ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 76.

³⁴¹ T. Zając, *Umocnienia graniczne...*, s. 9.

ją także dwukondygnacyjne). Wyposażone były w stanowiska DOT-4 , NPS-3 oraz rkm typu DT kal. 7, 62 mm³⁴².

- **Kazamata broni maszynowej (PDOT)**- obiekt do ognia czołowego, uzbrojony w system NPS-3 oraz rkm typu DT kal. 7, 62 mm.

2.3. Uzbrojenie schronów bojowych wzdłuż rzeki San

Omawiając terminologię schronów bojowych, czyli DOT-ów, podzieliłem schrony ze względu na sposób prowadzenia ognia oraz używanego uzbrojenia. Tutaj przedstawię uzbrojenie, które montowane było do poszczególnych obiektów. W większości uzbrojenie wykorzystywane w schronach bojowych było sprzężone w stanowisku bojowym, bądź też, wykorzystywano uzbrojenie dostępne na danym odcinku walk. Nie mniej jednak dla zobrazowania całości rozwoju tzw. Linii Mołotowa omówię tu poszczególne typy uzbrojenia sprzężone w poszczególnych stanowiskach ogniowych.

Do uzbrojenia systemu umocnionego na obszarze 08. PRU wyróżnić można następujące typy uzbrojenia:

Działo artyleryjskie kal. 76,2 mm wz. 1938/1939 – montowane w systemie stanowiska ogniowego Ł-17. Uzbrojenie montowano w DOT-ach typu półkaponiera artyleryjska³⁴³. Działo to montowano najczęściej podwójne tworząc pluton, który ostrzeliwał w jedną stronę pewną część odcinka granicznego³⁴⁴. W całości stanowisko Ł-17 złożone było z: w/w uzbrojenia kal. 76,2 mm wraz z celownikiem optycznym typu KT-4, który umieszczony był w pancerzu. Sam pancierz złożony był z dwóch części stalowych połączonych śrubami. Pierwsza część pancierza zewnętrzna, grubości 60 mm posiadała stopnie przeciwrykoszetowe. Wewnętrzna część miała kształt półkulisty, a grubość wynosiła 40 mm. Wewnętrzny pancierz miał za zadanie ochronę jarzma kulistego o grubości 160 mm³⁴⁵. W jarzmie kulistym znajdowała się lufa dział kal. 76,2 mm wraz z celownikiem typu KT-4. Pancierz zewnętrzny osłonięty był kołnierzem pancernym o grubości 230 mm. Działo mogło się obracać dzięki zamontowaniu na łukowej lawecie, która wkomponowana była w całość stanowiska Ł-17. Do stanowiska ogniowego zamontowany był odbijacz łusek, z rurą, której zadaniem było odprowadzenie łusek do *rowu diamentowego*.

³⁴² T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 76; Idem, *Umocnienia graniczne...*, s. 9.

³⁴³ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 60; T. Wesołowski, *op. cit.* s. 111.

³⁴⁴ T. Wesołowski, *op. cit.* s. 111.

³⁴⁵ P. Tomaszek, Ł. Kozdrój, *op. cit.*, s. 54; T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 77.

Prowadzenie ognia z tego uzbrojenia było możliwe do 60° w płaszczyźnie poziomej, jak też od -12° do +12° w płaszczyźnie pionowej³⁴⁶. Zadaniem tego typu uzbrojenia było zwalczanie przeciwnika na przedpolach P.O. za pomocą amunicji odłamkowej (Br-350A), odłamkowo-burzących (OF-350) i szrapneli (Sz-354)³⁴⁷. Maksymalny zasięg ostrzału z tego działa to 7 300 m z szybkością 25 strzałów na min., a za obsługę całości stanowiska Ł-17 odpowiedzialnych było 5 żołnierzy tj: podoficer–dowódca działonu, podoficer–celowniczy, zamkowy, ładowniczy oraz donosiciel amunicji³⁴⁸. Stanowisko Ł-17 przedstawia Rys. 1.

Działo przeciwpancerne kal. 45 mm wz. 1934 – uzbrojenie było częścią stanowiska ogniowego o nazwie DOT-4. Ten typ uzbrojenia był montowany w półkaponierach (jedno działo), kaponierach (dwa działa) oraz kazamaty (czasami nawet do trzech dział)³⁴⁹. Stanowisk DOT-4 składało się z działa w/w ze wzmocnioną kołyską sprzężonego z ckm 7,62 mm wz. 1939 typu DS (*Diegtiarow Stankowyj*) oraz celownika optycznego typu KT-1. Podobnie jak w przypadku poprzedniego uzbrojenia, tak i tu pancierz składał się z dwóch części. Na pancierz składały się dwa elementy ze stali pancerniej (skrzynie) o grubości 40 mm o łącznej masie 1545 kg³⁵⁰. Działo zamontowane było na dwóch lawetach łukowych. Laweta dolna poruszała się na rolkach po kołnierzu, który wystawał z wewnętrznej części pancierza³⁵¹. Górna laweta pozwalała na pionowy ruch armaty. Lufa całego stanowiska wraz z celownikiem i lufą ckm-u usytuowana była w jarzmie kulistym o grubości 230 mm, które poruszało się w płycie pancerniej o grubości 50 mm³⁵². Lufa osłaniana była kołnierzem pancernym z obu stron. Podobnie jak w poprzednim uzbrojeniu tj. stanowisku Ł-17 prowadzenie ognia było możliwe w dwóch płaszczyznach: poziomej (60°) oraz pionowej ($\pm 12^\circ$) zarówno dla działa ppanc. jak i ckm-u DS. Z lewej strony stanowiska znajdowało się siodło celowniczego ze spustem nożnym, a kołyska armaty wyposażona była w odbijacz łusek i rurę do odprowadzania łusek (zarówno 45 mm, jak i 7,62 mm) do *rowu diamentowego*³⁵³. W przypadku braku *rowu diamentowego* łuski odprowadzenie były do zbiorników pod stanowiskiem ogniowym, bądź na dolnej kondygnacji (DOT-y do ognia frontalnego).

³⁴⁶ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 60.

³⁴⁷ T. Wesołowski, *op. cit.* s. 112.

³⁴⁸ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 77.

³⁴⁹ *Ibidem*, s. 78.

³⁵⁰ T. Wesołowski, *op. cit.* s. 115.

³⁵¹ *Ibidem*.

³⁵² T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 61; P. Tomaszek, Ł. Kozdrój, *op. cit.*, s. 54.

³⁵³ T. Wesołowski, *op. cit.* s. 116.

Całość stanowiska DOT-4 ważyła 2 364 kg, a zasięg działa sięgał 3 600 m. Pan-
cerz całości stanowiska ograniczał kąt prowadzonego ostrzału, przez co zasięg realny
to 3 000 m. Ogień z tego działa prowadzono amunicją dwóch typów. Pierwszy to amu-
nicja przeciwpancerna (BR-243) o wadze 1,43 kg osiągającą prędkość początkową
760 m/s. Ten pocisk zapewniał przebicie pancerza 37 mm z odległości 1 000 m oraz
20,8 mm z odległości 2 500 m. Drugi typ to pocisk odłamkowo-burzący (OF-240)
o wadze 2.13 kg osiągający prędkość początkową 335 m/s³⁵⁴. Amunicja do ckm-u typu
DS. stosowano standardowe pociski 7,62 mm x 51R Mosin³⁵⁵. Za obsługę tego stanowi-
ska ogniowego odpowiadało 4 żołnierzy: podoficer–celowniczy, czyli dowódca działo-
nu oraz zamkowy, ładowniczy i donosiciel amunicji³⁵⁶. Zastosowanie półautomatyczne-
go pionowego zamka klinowego umożliwiła osiągnąć szybkostrzelność do 20-25 strza-
łów na min. W przypadku ckm-u typu DS szybkostrzelność praktyczna osiągała 300-
350 strzałów na min (teoretyczna 600-1200). Stanowisko DOT-4 przedstawia Rys.2,3.

Ciężki karabin maszynowy kal. 7,62 mm wz. 1910/30 typu Maxim – wraz
z celownikiem optycznym typu KTP oraz pancierzem składającym się z dwóch części
o łącznej grubości 35 mm tworzył stanowisko bojowe NPS-3³⁵⁷. Tak jak w innych pan-
cerzach, tak i tu zewnętrzna część miała zestopniowanie przeciwrykoszetowe.
Do wewnętrznej części pancerza zamocowana była łukowa laweta, na której poprzez
rolki na dwuczęściowych saniach poruszał się ckm. Lufa wraz z celownikiem zamon-
towana była w jarzmie kulistym o grubości 200 mm, które zabezpieczała gazoszczelna
płyta dociskowa montowana od wewnątrz³⁵⁸. Ten typ uzbrojenia chłodzony był wodą,
dlatego też do całego systemu doprowadzony był system rur zarówno do chłodzenia
lufy ckm-u poprzez dwie skrzynie tworząc zamknięty obieg (górną na świeżą wodę,
a dolną na odprowadzany wrzątek), jak też do odprowadzania gazów prochowych³⁵⁹.
Pod stanowiskiem znajdowała się rura do odprowadzania łusek, tak jak w/w typach
uzbrojenia. Kąt ostrzału z stanowiska NPS-3 prowadzony był w dwóch płaszczyznach:
poziomej (60°) i pionowej ($\pm 12^\circ$), a pociski jakie były używane w tym uzbrojeniu to
amunicja 7,62 mm x 51R Mosin w parcianych pasach po 100 lub 250 sztuk³⁶⁰. Szybko-
strzelność teoretyczna z tego karabinu osiągała 600 strzałów na min., a praktyczna 250-

³⁵⁴ P. Tomaszek, Ł. Kozdrój, *op. cit.*, s. 54.; T. Wesołowski, *op. cit.* s. 116.

³⁵⁵ T. Wesołowski, *op. cit.* s. 120.

³⁵⁶ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 78.

³⁵⁷ T. Wesołowski, *op. cit.* s. 117-119; T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 61;
P. Tomaszek, Ł. Kozdrój, *op. cit.*, s. 54.

³⁵⁸ T. Wesołowski, *op. cit.* s. 119; T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 78.

³⁵⁹ T. Wesołowski, *op. cit.* s. 119.

³⁶⁰ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 61; P. Tomaszek, Ł. Kozdrój, *op. cit.*, s. 54.

300 strzałów na min³⁶¹. Zasięg z tej broni wynosił 5 000 m, a skuteczny 2 200 m. Za obsługę odpowiadało 3 żołnierzy: podoficer–celowniczy, jednocześnie dowódca obsługi oraz tzw. drugi numer obsługi i amunicyjny. Stanowisko NPS-3 przedstawia Ryc. 4,5.

Ręczny karabin maszynowy kal. 7,62 mm wz. 1929 typu DT oraz wz. 1927 typu DP – ten typ uzbrojenia montowano w większych schronach bojowych. Były wsparciem ostrzału bocznego, jak też umieszczano je w strzelnicach do obrony wejścia. Strzelnica dla tego typu uzbrojenia była zabudowywana prostymi płytami pancernymi o grubości 30 mm oraz zamykana jarzmem kulistym o grubości 65 mm³⁶². Jarzmo przystosowano do montażu dla rkm typu DT. Zasięg rkm typu DT to około 1500 m, a szybkostrzelność osiągała 100 strzałów na min. (praktyczna), zasilana przez dysk na 63 naboje. Obsługą tego uzbrojenia stanowił jeden żołnierz. W niektórych schronach posługiwano się także rkm kal. 7,62 mm typu DP (*Diegtiariewa Piechotnyj*) wz. 1927, jako broni dodatkowej w przypadku użycia na zewnątrz schronów³⁶³. Stanowisko dla rkm typu DT przedstawia Rys. 6.

2.4. Wyposażenie wewnętrzne radzieckiego systemu umocnionego

Nowy system umocniony powstały na zachodniej granicy ZSRS w znacznej mierze posiadał schrony dwukondygnacyjne. Dzięki takiemu rozwiązaniu rozmieszczenie pomieszczeń pomocniczo-sanitarnych na dolnej kondygnacji zmniejszyła objętość DOT-a. Inaczej było w przypadku *kazamat*, które często było jedno lub dwuizbowe (drugą izbą była przelotnia). Wyposażenie wewnętrzne we wszystkich obiektach było takie samo. Dlatego też omawiając wyposażenie wewnętrzne nie jest potrzebny opis z uwzględnieniem poszczególnych typów DOT-ów. Zatem do wyposażenia wewnętrznego w schronach 08. PRU należało:

- **wyposażenie optyczne** – do tej części należy zaliczyć peryskopy służące do obserwacji terenu na zewnątrz obiektu, które umieszczone były w stropodachu. Podczas prac betoniarskich zostawiano otwór o wymiarach 50x50 cm, gdzie następnie montowany był peryskop. W schronach obojowych i obserwacyjnych stosowane były peryskopy z ruchomą głowicą (pole obserwacji $\pm 40^\circ$) typu: „TU 1”, „PER 27” i „PER 40”(schrony artyleryjskie), „PER 50”(schrony artyleryjskie), zaś w umocnieniach polowych z stałą głowicą typu: „PSF” (pole obserwacji 30°) i „TU”(pole obserwacji

³⁶¹ T. Wesołowski, *op. cit.* s. 119.

³⁶² T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 78.

³⁶³ T. Wesołowski, *op. cit.* s. 122.

10°)³⁶⁴. Górną część peryskopu stanowiła ruchoma pokrywa z gumowa uszczelką, którą poruszała dźwignia zamontowana w dolnej części peryskopu. W przypadku 08. PRU, jak też schronów należących do KSOW jako peryskop montowano kopuły pancerne, o których już wcześniej wspominałem. Do wyposażenia optycznego zaliczały się również wspomniane wcześniej celowniki optyczne dla poszczególnych typów uzbrojenia. Peryskop oraz stanowisko peryskopowe przedstawiają Rys. 7,8.

- **urządzenia łączności** – służące do komunikacji z dowództwem, jak również z pozostałymi schronami w P.O. oraz do komunikacji wewnętrznej. W przypadku większych obiektów istniały specjalne izby dowodzenia i łączności. W schronach o mniejszej powierzchni, system łączności montowany był w izbach bojowych bądź w korytarzu³⁶⁵. W przypadku łączności zewnętrznej stosowane były trzy systemy. Pierwszy droga radiową, czyli radiostacje krótkofalowe. Do łączności tym systemem stosowano radiostacje typu: 6-PK, RB oraz 5-AK³⁶⁶. Ten system łączności posiadało tylko kilka z schronów poszczególnych P.O., ponieważ zasięg tj. 16 km (klucz) i 8 km (fonia) w przypadku typu 6-PK był pomocny w relacjach na linii schron bojowy - dowództwo P.O., przedstawiając sytuację na polu walk³⁶⁷. Zaś radiostacja typu 5-AK ze względu na zasięg 30 km (klucz) i 15 km (fonia) używana była pomiędzy WO oraz sztabami RU³⁶⁸. Drugim sposobem łączności był system telefoniczny, gdzie używano telefonów polowych typu: telefon z induktorem Una I-28 i 31 oraz z brzęczykiem Una F-28 i 31³⁶⁹. W schronach powinny znajdować się dwa telefony do łączności zewnętrznej. Jeden do łączności z dowództwem P.O. oraz drugi rezerwowo. Trzecim sposobem była łączność optyczna, czyli za pomocą znaków świetlnych i sygnałowych do których używano chorągiewek, latarek, migaczy świetlnych oraz amunicji świetlnej i sygnałowej³⁷⁰.

Łączność wewnętrzna odbywała się w dwojaki sposób. Pierwszy to łączność telefoniczna wewnętrzna. Drugi, to system rur głosowych o średnicy 25 mm, zakończonych ustnikami o średnicy 42 mm³⁷¹. W ramach gąszczyści całości schronu ustniki

³⁶⁴ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 78; T. Wesołowski, *op. cit.* s. 127; *Denkschrift über die russische Landesbefestigung*, Berlin 1942, s. 355.

³⁶⁵ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 79.

³⁶⁶ T. Wesołowski, *op. cit.* s. 130.

³⁶⁷ *Ibidem*.

³⁶⁸ *Ibidem*.

³⁶⁹ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 80.

³⁷⁰ T. Wesołowski, *op. cit.* s. 131.

³⁷¹ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 80; T. Wesołowski, *op. cit.* s. 131.

posiadały membrany uszczelniające, bądź kratki³⁷². W przypadku działań bojowych i dużego poziomu hałasu, łączność odbywała się za pomocą głośnych dzwonek i lampek sygnalizacyjnych.

W pełnowyposażonym i obsadzonym schronie za łączność powinno odpowiadać dwóch łącznościowców. Pierwszy to radiotelegrafista, który utrzymywać miał zewnętrzną łączność radiową, a drugi telefonista odpowiadać miał za zewnętrzną i wewnętrzną łączność telefoniczną³⁷³.

- **system zasilana w energię i oświetlenie** – znajdował się w pomieszczeniu, które nazywaną maszynownią. Zasilanie energetyczne dla obiektu dostarczał silnik spalinowy o zapłonie iskrowym lub samoczynnym, był wyposażony w system chłodzenia i odprowadzania spalin³⁷⁴. Napięcie, jakie wytwarzał silnik spalinowy przetwarzane było przez regulator trójfazowy 220/38 V i transformowane z 220 do 36 V³⁷⁵. Maszyna spalinowa mogła pracować do 60 h bez przerwy. W DOT-ach o mniejszej powierzchni, montowano agregaty o mocy 3,5 kW oraz regulacji napięcia 30-140 V bądź też prądnice, czy akumulatory 36 V³⁷⁶. Do oświetlenia używano także lamp naftowych bądź karbidowych.

- **urządzenia filtrowentylacyjne** – system ten znajdował się w izbie nazywaną filtrowentylatorownią. Filtracja polegała na utrzymywaniu ciągłego nadciśnienia, poprzez co wypychano zużyte powietrze z wnętrza schronu. Utrzymywanie lekkiego nadciśnienia zapobiegało także przed przedostaniem się skażonego powietrza z zewnątrz. Świeże powietrze dostarczane było przez otwór czerpni znajdujący się w przelotni kolkowej. Wymiary czerpni to 700x800x300 mm. W otworze czerpni umieszczane były 3 płyty o grubości 15 mm każda, które były skręcone śrubami. Następnie czyste powietrze dostarczane było przez rury o średnicy 200 mm do urządzenia filtrowentylacyjnego³⁷⁷. Do filtracji powietrza używano urządzeń typu UNF-30, które składały się z baterii filtrów, wentylatora oraz czujników. Wentylator zasilany był specjalnym silnikiem, bądź silnik napędzający agregat prądotwórczy. W razie awarii zasilania wentylator napędzany za pomocą korby³⁷⁸.

³⁷² T. Wesołowski, *op. cit.* s. 131.

³⁷³ *Ibidem*, s. 130.

³⁷⁴ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 80; *Denkschrift...*, s. 358-360.

³⁷⁵ T. Wesołowski, *op. cit.* s. 131; *Denkschrift...*, s. 358-360.

³⁷⁶ T. Wesołowski, *op. cit.* s. 131; *Denkschrift...*, s. 358-360.

³⁷⁷ T. Wesołowski, *op. cit.* s. 132; *Denkschrift...*, s. 361-372.

³⁷⁸ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 80; T. Wesołowski, *op. cit.* s. 132.

System filtrowentylacji przebiegał następująco. W czasie pokoju urządzenie UNF-30 pobierało i pracowało na czystym powietrzu z prawego wlotu dostarczanym przez czujnik II. Następnie mijając filtry powietrze przechodziło przez czujniki i dostarczane był do poszczególnych izb. W razie zagrożenia chemicznego zamykany był zawór II i III, a powietrze przechodziło przez zawór I wpuszczane przez lewy wlot. Następnie trafiało przez czujniki do pochłaniacza pyłów i baterii filtrów. Po wtórnej kontroli tego powietrza dopiero było ono puszczone do wnętrza DOT-a³⁷⁹. Urządzenie UNF-30 służyło również jako system ogrzewania i chłodzenia pomieszczeń. Ważnym aspektem dobrze działającego systemu wentylacji i filtracji powietrza było zachowanie szczelności w schronie. Dlatego też wszystkie drzwi, czy klapy wyposażone były w uszczelki gazoszczelne. Dodatkowo by otrzymać czyste powietrze wewnątrz obiektu, każde z stanowisk ogniowych miało system rur do odprowadzania gazów prochowych, które wydostawały się na zewnątrz. Ponadto, każdy z żołnierzy wyposażony był w maskę przeciwgazową wraz z całym oporządzeniem³⁸⁰. System wentylacji przedstawia Rys. 9.

- **zaopatrzenie w wodę, sanitariat oraz ogrzewanie** – woda potrzebna do funkcjonowania, zarówno żołnierzy jak i wyposażenia schronu dostępna była po przez studnię znajdującą się w schronie (w przypadku większych obiektów). Woda pobierana była za pomocą pompy ręcznej oraz elektrycznej, których zadaniem było przepompowywanie wody do zbiorników w innych pomieszczeniach³⁸¹. Dodatkowo w schronie znajdował się zbiornik o pojemności 5m³, który był rezerwą na wypadek awarii. Za czystość wody oraz zapotrzebowanie odpowiadała jedna osoba, czyli instruktor sanitarno-chemiczny.

Sanitariat, czyli toaleta wraz z umywalką posiadał własny system kanalizacyjny. W schronach jednokondygnacyjnych sanitariat był w pobliżu wyjścia, gdzie montowano strzelnice obrony wejścia. W DOT-ach dwukondygnacyjnych część sanitarna była na dolnej części. W radzieckim systemie umocnień granicznych stosowano *ubikacje tureckie* żeliwne lub aluminiowe. Zbiornik pod sanitariatem był betonowy i wyłożony blachą, a poprzez otwór zamykany pancerną pokrywą znajdujący się w przelotni zbiornik opróżniano. W przypadku umieszczenia toalety na dolnej kondygnacji montowano dodatkowe rury i pompy umożliwiające oczyszczenie zbiornika³⁸². W przypadku mniej-

³⁷⁹ *Denkschrift...*, s. 364-365; T. Wesołowski, *op. cit.* s. 132.

³⁸⁰ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 80

³⁸¹ *Ibidem.*

³⁸² T. Wesołowski, *op. cit.* s. 135.

szych schronów stosowano pojemniki (wiadra) służące jako ubikacja. W schronach dwukondygnacyjnych montowano niekiedy składane natryski, w mniejszych za to były małe miski na składanych uchwytych³⁸³.

Schrony ogrzewane były za pomocą urządzeń do filtracji i wentylacji, o których wcześniej wspominałem. Dodatkowo, aby ogrzać schron montowano blaszane piecyki z jedną fajerką, przez co służyć mogły również jako kuchenka. Dym z piecyka odprowadzany był poprzez rurę o średnicy 100 mm, by następnie przejść do poziomej rury o średnicy 200 mm, z której pod kątem prostym wyprowadzona była na zewnątrz rura komina³⁸⁴. Taki system rur utrudniał wrzucenie granatu ręcznego, bądź ładunku wybuchowego do DOT-a. Piecyk używany w schronach został przedstawiony na Rys. 10.

– **wyposażenie izby załogi** – w przeciwieństwie do umocnień innych państw inżynierowie sowieccy nie zwracali uwagi na funkcjonalność małych powierzchni oraz komfort przebywania w DOT-ach. W pomieszczeniu załogi znajdowały się prycze dla 2/3 załogi oraz kuchenka, o której wcześniej wspominałem. Dodatkowo mieścił się tam zapas opału do piecyka oraz naczynia metalowe powieszono na hakach. Tak ubogie wyposażenie spowodowane było tym, że w czasie pokoju załoga nie stacjonowała w schronie. W tym czasie w obiekcie były tylko jednostki posterunku wartowniczego, a gdy ogłaszano stan podwyższonej gotowości w schronie znajdowali się: obserwator, wartownik i dyżurni stanowisk ogniowych³⁸⁵. Żywność jaka znajdowała się w schronie nie była urozmaicona, przede wszystkim były to skrzynki z konserwami i sucharami. Ewentualnie można było przygotowywać coś na piecyku z fajerką. Dodatkowo w izbie załogi znajdowała się apteczka, a drugą przenośną miał inspektor sanitarno-chemiczny, który był felczerem wojskowym po przeszkoleniu chemicznym³⁸⁶. Rozmieszczenie pomieszczeń z wyposażeniem wewnętrznym przedstawia Rys. 11.

Dodatkowo chciałbym poruszyć kwestię, o której już wcześniej pisał T. Wesołowski, dotyczącej maskowania schronów bojowych. Mianowicie faktem jest, że schrony nie zostały ukończone co widać pod wieloma aspektami, również pod względem maskowania. Pierwszym i najważniejszym sposobem maskowania był nasyp ziemny ściany narażonej na atak przeciwnika. Dodatkowo ściana ta wewnątrz była wzmocniona blachą. Nasypy w przypadku schronów dla ognia flankującego tworzone na ścianie zwróconej w kierunku granicy. W przypadku kazamat były to ściany boczne.

³⁸³ *Ibidem.*

³⁸⁴ *Denkschrift...*, s. 369-371.

³⁸⁵ T. Wesołowski, *op. cit.* s. 135.

³⁸⁶ *Ibidem.*

Kolejnym etapem maskowania były elementy metalowe montowane nad stanowiskami ogniowymi na tzw. *okapach*, gdzie zakładana była siatka maskująca.

Ostatnim elementem maskowania było tynkowanie betonowych schronów we wzory kamuflażowe. Kamuflaż ten składał się z trzech kolorów ułożonych w nieregularne plamy w maskowaniu letnio-jesiennym, bądź też w maskowaniu białym w wersji zimowej. Taki kamuflaż starano się odwzorować na jednym z schronów w P.O. Przemysł, a dokładnie na kaponierze obrony przeciwpancernej przy ul. wyb. J. Piłsudskiego w Przemysłu (obecnie znajduje się tam ekspozycja historyczna z okresu II wojny światowej). Maskowanie na tym obiekcie było stworzone przez Stowarzyszenie tam działające, przez co nie jest to oryginalny typ maskowania. Nie mniej jednak pozwala to na wyobrażenie sobie jak mogły wyglądać DOT-y maskowane, w chwili ukończenia tych obiektów przed 22 VI 1941 r.

2.5. Charakterystyka obiektów Przemyskiego Rejonu Umocnionego

Dla zobrazowania sytuacji radzieckich umocnień na terenie 08. PRU wzdłuż rzeki San, chciałbym przedstawić w tym podrozdziale zestawienie DOT-ów, jakie powstały do 22 VI 1941 r. Przedstawia to poniżej Tabela 5. *Schrony bojowe 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego wybudowane do 22 czerwca 1941 r.* W tabeli ujęte zostały umocnienia zaczynając od P.O. oraz pojedynczych schronów, jakie znajdują się na południowym odcinku 08. PRU, a kończąc na umocnieniach graniczących z Rawo-Ruskim RU:

Tabela 5. Schrony 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego wybudowane do 22 czerwca 1941 r.

Schrony bojowe 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego			
L.p.	Miejscowość	Typ schronu	Liczba schronów
1.	Bóbrka	schron dla armaty przeciwpancernej (ppanc.)	2
		schron dla broni maszynowej (ckm)	
2.	Myczkowce	2 schrony dla ckm	1
3.	Zwierzyń	schron nieczytelny (ruina)	1
4.	P.O. Lesko (Lesko, Posada Leska, Wola Postołowa)	7 schronów dla ckm	16
		2 schrony dla armat ppanc.	
		2 schrony dla armat ppanc. i ckm do ognia czołowego	
		schron dla armaty ppanc. i ckm	
		schron dla armaty 76, 2 mm	
		2 schrony dla armaty ppanc.	
5.	P.O. Załuż	schron obserwacyjny	14
		2 schrony dla armat ppanc. i ckm	
		4 schrony dla ckm	

		2 schrony dla ckm do ognia czołowego	
		2 schrony dla armat 76, 2 mm	
		4 schrony dla armaty	
6.	P.O. Olchowce (Sanok, Olchowce)	4 schrony dla armat ppanc. i ckm	13
		5 schronów dla ckm	
		schron dla ckm do ognia czołowego	
		schron dla armat 76, 2mm	
		schron dla armaty 76,2 mm	
		schron obserwacyjny	
		schron dla armaty ppanc.	
7.	Tyrawa Solna	Schron dla ckm	2
8.	Dobra	schron dla armaty ppanc.	2
		schron dla ckm	
9.	Ulucz	schron dla ckm	1
10.	Jabłonica Ruska	2 schrony dla ckm	3
		schron dla armaty ppanc.	
11.	Siedliska	3 schrony dla ckm	5
		2 schrony dla armaty ppanc.	
12.	Pawłokoma	2 schrony dla ckm	3
		schron dla armaty ppanc.	
13.	Iskań	schron dla ckm	2
		schron dla armaty ppanc.	
14.	Bachów	3 schrony dla ckm	3
15.	P.O. Mielnów	2 schrony dla armat ppanc. i ckm	5
		schron dla armaty 76,2 mm	
		schron dla ckm do ognia czołowego	
		schron obserwacyjny	
16.	P.O. Krasiczyn (Krasiczyn, Dybawka)	4 schrony dla armat ppanc. i ckm	13
		2 schrony dla ckm	
		2 schrony dla armat 76, 2 mm	
		Schron dla ckm do ognia czołowego	
		3 schrony dla armaty 76, 2 mm	
		Schron obserwacyjny	
17.	P.O. Przemyśl	9 schronów dla armat ppanc. i ckm	22
		6 schronów dla ckm	
		3 schrony dla armaty 76,2 mm	
		2 schrony dla ckm do ognia czołowego	
		2 schrony dla armat 76, 2 mm	
18.	P.O. Łuczyce	2 schrony dla armat 76, 2 mm	11
		7 schronów dla armat ppanc. i ckm	
		schron dla ckm	
		schron dla armaty 76, 2 mm	
19.	P.O. Siedliska	6 schronów dla armat ppanc. i ckm	12
		4 schrony dla ckm	
		Schron dla armat 76, 2 mm	
		Schron obserwacyjny	
20.	P.O. Medyka	3 schrony dla armat ppanc.	7
		2 schrony dla armat ppanc. i ckm	
		2 schrony dla ckm	
21.	Kalników	2 schrony dla ckm	2
22.	Stubno	schron dla ckm	1
23.	Kobylnica Ruska	Schron dla ckm	2
		Schron obserwacyjny	
		7 obiektów w budowie (fundamenty)	
24.	Duńkowice	2 schrony dla ckm	2
25.	Wiązownica	Schron dla armaty ppanc.	
26.	Nielepokowice	Schron dla ckm	1
27.	Manasterz	Schron dla ckm	1

28.	Leżachów	2 schrony dla ckm	2
29.	Sieniawa	Schron dla ckm	1

Opracowano na podstawie: K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 42-53; J. Sadowski, *Przemyski Rejon Umocniony- mapy i rysunki*, [w:] Fortyfikacje Twierdzy Przemysł. XXV seminarium krajoznawcze WP, Gliwice 2011,s.238-239

3. Niezrealizowany plan rozbudowy umocnień 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego

W wymienionych P.O. było 110 schronów, pozostałe stanowiły pojedyncze DOT-y na całej długości 08. PRU. Warto zwrócić uwagę, że pojedyncze obiekty znajdują się w Tyrawie Solnej, w okolicach P.O. Olchowce i kończą się w miejscowości Pawłokoma. Następne schrony zlokalizowano w miejscowości Iskań i Bachów. W tym miejscu wzdłuż rzeki San, w linii prostej jest luka o długości około 10-15 km. Następna taka przerwa pomiędzy umocnieniami znajduje się pomiędzy Medyką a Kalnikowem, gdzie odległość wynosi około 14 km. W części północnej 08. PRU, czyli od Radymna po Sieniawę nie powstały P.O., a jedynie pojedyncze obiekty. Tak wielkie odległości na płaskim terenie nie powinny pozostać bez umocnień (uwzględniając, że był to teren graniczny). Wprawdzie, w razie ataku przeciwnik (w tym przypadku siły III Rzeszy) miał naturalną przeszkodę na drodze w postaci rzeki San, jednak brak umocnienia terenu granicznego przez ZSRS dawała możliwość łatwiejszego przemieszczania się wojsk przeciwnika. Z perspektywy czasu oraz wydarzeń jakie miały miejsce w czerwcu-lipcu 1941 r. na terenie obecnego Podkarpacia widać, że jednostki niemieckie wykorzystały wszystkie możliwe luki na froncie tak, aby szybciej przemieścić się na wschód. Zatem można zauważyć, iż ZSRS nie umacniając granicy sam pozwolił na łatwiejsze wkroczenie wroga na swoje terytorium.

W toku badań nad 08. PRU na podstawie rosyjskich dokumentów dotyczących tzw. Linii Mołotowa, dotarłem do dokumentów przedstawiających plany rozbudowy kolejnych P.O. w okolicach przerw między DOT-ami, jakie wyżej wymieniłem tj. pomiędzy Pawłokomą a Iskanią oraz pomiędzy Medyką a Stubnem. Materiały te pozwalają na nowe spojrzenie, które mogłoby zmienić mapę działań wojennych z 1941 r. Obiekty miały powstać w okolicy Birczy oraz Szegini i Starzawy (obecnie na terenie Ukrainy). Moim celem jest zatem przedstawienie tych dokumentów oraz ich analiza, która pozwala na opublikowanie nowych informacji o tzw. Linii Mołotowa. Jednak co najważniejsze, są to tylko i wyłącznie plany. Dlatego też rozważania, czy zmieniło by to obraz pola bitwy podczas Fall *Barbarossa* mogą być tylko i wyłącznie domniemaniem.

W planach dotyczących rozbudowy kolejnych DOT-ów w 08. PRU planowano wybudować kolejne 14 P.O. w miejscach, które w/w. Umocnienia w P.O. w połączeniu tworzyłyby WO. Według planów były to kolejne WO tj. 4., 5., 6. Pierwszy WO. to teren w okolicach głównego sztabu, czyli w Przemyślu. W skład 1. WO. na pewno wchodziły

P.O. Przemysł i Medyka³⁸⁷. Można przypuszczać, że P.O. w okolicach Przemysła tj. Krasiczyn, Łuczyce, Siedliska również wchodziły w skład 1. WO. Natomiast P.O. Mielnów mógł być osobnym obszarem, który miał wspierać 1. WO. Obszar 2. i 3. WO to obiekty skupione na południowej części 08. PRU, czyli P.O. Lesko, Załuż oraz Olchowce. Zatem kolejne WO podzielone na poszczególne P.O. miały własne zadania, które zostały wypunktowane w dokumencie z dnia 21 X 1940 r.

Zatem pierwszy WO jaki będę analizował ma nr 4 i powstać miał w okolicach Birczy. Zapewne plany budowy DOT-ów w tym miejscu spowodowane były bliskością drogi³⁸⁸. Jego zadaniem było niedopuszczenie do przejścia sił wroga na linii Krzeczkowa-Brylińce-Nowa Wieś-Bircza oraz ogólna ochrona linii Bircza-Trójca, Rybotycze-Dobromil³⁸⁹. Teren na jakim miał znajdować się 4. WO w dokumencie został przedstawiony następująco: *Swoim zgrupowaniem 4 węzeł obronny zajmuje następująco: wzgórze o wysokości 476.0 [Mapa 1.] - Cisowa włącznie; z lewej: na zachodnich obrzeżach Korzeniec z oznakowanym wzgórzem o wysokości 406 włącznie; z tyłu na południowych obrzeżach Wola Korzeniecka; Górna [Mapa 3.] włącznie, długość frontu to 6,5 km i 5 km głębokości*³⁹⁰.

W skład 4. WO wchodziło cztery P.O. tj.: Cisowa, Korzeniec, Wola Korzeniecka, Bircza. Pierwszy P.O. Cisowa miał za zadanie ochronę wschodniej części 4. WO, a dokładnie odcinka Olszany-Cisowa, Olszany-Bircza³⁹¹. Ich zadaniem było także nie dopuścić do ruchów przeciwnika na odcinku Krzeczkowa-Cisowa-Rybotycze. W świetle danych z dokumentów z 21 X 1940 r. P.O. Cisowa znajdować się miał na terenie: *Punkt oporu swoim położeniem zajmuje następująco: wzgórze o wysokości 476.0 i Cisowa włącznie; z lewej: wschodni skraj lasu, który znajduje się 1,5 km na zachód od Cisowej włącznie i w głąb Cisowej włącznie. Razem długość frontu wynosi 1 600 m, a głębokość 1 400 m. Przednia krawędź punktu oporu przechodzi przez drogę Przemysł-Bircza*³⁹².

W P.O. Cisowa planowano budowę, aż 20 obiektów. Przypomnę, że największy P.O. Przemysł posiadał 22 obiekty, które miały brać udział w działaniach obronnych

³⁸⁷ W toku badań i na podstawie analizy rosyjskich dokumentów dotarłem do informacji ogólnych, iż P.O. Medyka wchodził w skład 1. WO. Logiczne jest zatem moje domniemanie, iż główny sztab wliczony musiał być także w 1. WO.

³⁸⁸ Mowa tu o obecnej Drodze Krajowej nr 28 z Medyki do Nowego Sącza, która znajduje się także w Birczy. Przed wybuchem II wojny światowej droga ta również istniała łącząc m.in. Przemysł z Sanokiem.

³⁸⁹ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 238. - kopia w prywatnych zbiorach autora.

³⁹⁰ *Ibidem.*

³⁹¹ *Ibidem.*

³⁹² *Ibidem.*

ZSRS. Długość frontu P.O. Przemyśl to ok. 6,5 km, a głębokość ok. 3 km. Zatem warto porównać te liczby i wyjdzie, że P.O. Przemyśl i 4. WO są podobne jeśli chodzi o obszar powierzchniowy. Idąc dalej 1/4 4. WO, czyli P.O. Cisowa stanowił liczbę DOT-ów podobną do całości P.O. Przemyśl. Umocnienia jakie miały powstać na P.O. Cisowa przedstawia Tabela 6:

Tabela 6. Punkt Oporu Cisowa.

L.p.	Nr DOT-a	Typ DOT-a	Skrajny prawy kierunek ostrzału w stopniach	Skrajny lewy kierunek ostrzału w stopniach
1	4410	APK	126	66
2	4411	APK	264	204
3	4412	APK	107	47
4	4413	APK	120	60
5	4414	APK	280	220
6	4210	OPPK	130	70
7	4211	OPPK	273	213
8	4212	OPPK	103	43
9	4213	OPPK	306	246
10	4214	OPPK	108	48
11	4215	OPPK	306	246
12	4110	PPK	318	258
13	4111	PPK	306	246
14	4112	PPK	238	178
15	4315	PDOT	100	350
16	4316	PDOT	105	195
17	4310	OPDOT	141	331
18	4311	OPDOT	82	272
19	4312	OPDOT	50	300
20	410	MS	345	285
21	4610	NP	-	-
22	4710	UDW	-	-
23	4510	KPOP	-	-

Opracowanie własne na podstawie danych z RPAW³⁹³.

Dodatkowo na mapie, gdzie planowano rozbudowę DOT-ów zaznaczone zostały elementy wspomagające obronę w tej okolicy. Pierwszym ważnym elementem wspierającym obronę były pola minowe [oznakowanie na Rys. 17.] w okolicach części przedniej tego P.O. od obiektu 4411 do 4110 oraz na prawej flance przy obiekcie 4315. Pole minowe miało być także na tylnej części P.O. w okolicach obiektów 4112-4413. Na lewej flance znajdować się miał rów przeciwczołgowy wzdłuż obiektów: 4411-4412. Od prawej strony miały stanąć tzw. zęby smoka w okolicy obiektów 4210-4311. Dodatkowymi elementami wspomagającymi obronę miały być DZOT-y oraz zasieki z drutu kolczastego [oznakowanie na Rys. 17.]. W planach radzieccy inżynierowie uwzględnili

³⁹³ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 239, s. 3. - kopia w zbiorach autora.

również przeszkody takie jak skarpa [oznakowanie na Rys. 17.], czyli stok zwrócony w kierunku przeciwnika.

Następnym P.O., który wchodzić miał w skład 4. WO ulokowany miał być w okolicach wsi Korzeniec oraz wsi Boguszówka (obie wioski znajdują się kilka kilometrów na północny wschód od Birczy). W tej okolicy według dokumentacji rosyjskiej powstać miał P.O. o nr 2 nazwany od obu wsi Korzeniec-Boguszówka. Opisywany P.O. miał za zadanie ochronę linii na odcinku Huta Brzuska-Korzeniec oraz Nowa Wieś-Bircza. System radzieckich umocnień granicznych w tej okolicy miał znajdować się na terenie: *Punkt oporu znajduje się w okolicy wzgórza o wysokości 445 i zajmuje: zakręt drogi na wschód od wsi Boguszówka włącznie, z lewej: zachodnie obrzeża wsi Korzeniec z wsią włącznie oraz w głąb na skraj lasu, 400 metrów od Chomniska [Mapa 2.] wyłącznie. Front punktu oporu przechodzi przez drogę Korzeniec-Boguszówka oraz wzdłuż południowego zbocza, 200 m na północ od Boguszówki-Korzeńca. Razem długość frontu wynosi 1 600 m, a głębokość 1 500 m³⁹⁴.*

Drugi P.O. pomiędzy Boguszówką a Korzeńcem liczyć miał 23 DOT-y oraz trzy obiekty wspierające. Przedstawia to Tabela 7:

Tabela 7. Punkt Oporu Boguszówka.

L.p.	Nr DOT-a	Typ DOT-a	Skrajny prawy kierunek ostrzału w stopniach	Skrajny lewy kierunek ostrzału w stopniach
1	4420	APK	283	223
2	4421	APK	277	217
3	4422	APK	85	25
4	4423	APK	286	226
5	4424	APK	85	25
6	4425	APK	317	257
7	4220	OPPK	294	234
8	4221	OPPK	276	216
9	4222	OPPK	91	31
10	4223	OPPK	266	206
11	4224	OPPK	158	98
12	4120	PPK	102	42
13	4325	PDOT	350	240
14	4327	PDOT	90	280
15	4328	PDOT	111	301
16	4320	OPDOT	144	334
17	4321	OPDOT	110	300
18	4322	OPDOT	69	319
19	420	MS	237	177
20	421	MS	72	12
21	422	MS	12	312
22	423	MS	341	281

³⁹⁴ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 238. - kopia w zbiorach autora.

23	424	MS	90	30
24	4720	UDW	-	-
25	4620	NP	-	-
26	4520	KPOP	-	-

Opracowanie własne na podstawie danych z RPAW³⁹⁵.

Wsparciem obronnym w tym P.O. miały być tzw. zęby smoka w okolicy obiektów: na północnym-wschodzie 4422, 4423, 4424, 422; na lewej flance 4222, 4328. Dodatkowo miały być zasieki z druty kolczastej oraz naturalne skarpy.

Trzeci w kolejności P.O. związany z 4. WO znajdował się miał w południowej części tego obszaru obronnego. Mianowicie powstać miał w okolicach wsi Wola Korzenińska oraz Górne (obecnie Łodzinka Górna). Zadaniem tego P.O. była ochrona odcinka Bircza-Krajna oraz Bircza-Górne. Załogi 08. PRU jakie miałyby tu prowadzić działania defensywne miały za zadanie także niedopuszczenie sił przeciwnika do linii Nowa Wieś, Górne, Dobromil. Plany usytuowania opisywanego P.O. przedstawiają się następująco: *Punkt oporu zajmuje: wschodnia część Górnej wyłącznie, z lewej: droga Wola Korzenińska-Krajna wyłącznie, z tyłu: zakręt drogi 1 km na północny-zachód od Krajnego [Mapa 3.]. Razem długość frontu wynosi 1 700 m, a głębokość 1 500 m. Front [P.O.] znajduje się na południowym zboczu wzgórza o wysokości 470.0³⁹⁶.*

P.O. Górne według radzieckich planów rozbudowy posiadać miał 18 DOT-ów różnego rodzaju oraz trzy obiekty pomocnicze. Schrony oraz obiekty pomocnicze P.O. Górne przedstawia Tabela 8:

Tabela 8. Punkt Oporu Górne.

L.p.	Nr DOT-a	Typ DOT-a	Skrajny prawy kierunek ostrzału w stopniach	Skrajny lewy kierunek ostrzału w stopniach
1	4430	APK	300	240
2	4431	APK	100	40
3	4432	APK	123	63
4	4230	OPPK	288	258
5	4231	OPPK	96	36
6	4232	OPPK	324	264
7	4233	OPPK	85	25
8	4234	OPPK	93	33
9	4130	PPK	272	212
10	4131	PPK	111	51
11	4335	PDOT	354	244
12	4336	PDOT	78	268
13	4337	PDOT	105	355
14	4330	OPDOT	114	304

³⁹⁵ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 239, s. 4. - kopia w zbiorach autora.

³⁹⁶ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 238. - kopia w zbiorach autora.

15	4331	OPDOT	48	298
16	430	MS	92	32
17	432	MS	345	285
18	433	MS	280	220
19	4730	UDW	-	-
20	4630	NP	220	80
21	4530	KPOP	-	-

Opracowanie własne na podstawie danych z RPAW³⁹⁷.

Podobnie jak w w/w P.O. także i tutaj uwzględniono dodatkowe elementy obronne. Mianowicie w planach ujęto tzw. smocze zęby w okolicach obiektów 4430-4430, 4131 oraz pomiędzy 432, a 4233. W tym P.O. rów przeciwczołgowy znajdować się miał pomiędzy schronem 4233, a 4335. W obszarze leśnym utworzone miały być zapory leśne [oznakowanie na Rys. 17.]. Dodatkowymi elementami były zasieki z drutu kolczastego oraz skarpy.

Ostatnim obszarem obronnym, jaki miał powstać w ramach 4. WO, był P.O. Bircza na zachodnich obrzeżach tego terenu. Zadaniem dla jednostek radzieckich, które miały tu stacjonować, była obrona na linii Nowa Wieś-Bircza oraz Rudawka-Bircza. Dodatkowo załogi, jakie by tu stacjonowały miały za zadanie chronić przed wtargnięciem sił przeciwnika na linii Rudawka-Leszczawa Dolna, Nowa Wieś-Bircza, Dobromil. Tak przedstawiają się plany rozmieszczenia owego P.O. Bircza: *Przednia krawędź przechodzi po południowym zboczu nieokreślonego wzgórza na północ od Starej Birczy. Na prawej flance- zachodnie obrzeża Birczy. Na lewej flance- zachodnie obrzeża Starej Birczy. Tył- nieokreślone wzgórze, na południowy-zachód od Birczy* [Mapa 4.]. *Długość frontu punktu oporu to 1 625 m, a głębokość to 1 km*³⁹⁸.

Obszar umocniony w Birczy i okolicach liczyć miał 20 obiektów bojowych oraz 3 wspierające. Przedstawia je Tabela 9:

Tabela 9. Punkt Oporu Bircza.

L.p.	Nr DOT-a	Typ DOT-a	Skrajny prawy kierunek ostrzału w stopniach	Skrajny lewy kierunek ostrzału w stopniach
1	4440	APK	97	37
2	4441	APK	100	40
3	4442	APK	300	240
4	4240	OPPK	265	205
5	4241	OPPK	96	36
6	4242	OPPK	318	258
7	4243	OPPK	290	230

³⁹⁷ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 239, s. 5. - kopia w zbiorach autora.

³⁹⁸ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 238. - kopia w zbiorach autora.

8	4244	OPPK	250	190
9	4245	OPPK	320	260
10	4246	OPPK	310	250
11	4247	OPPK	115	66
12	4140	PPK	126	66
13	4141	PPK	98	38
14	4345	PDOT	108	298
15	4336	PDOT	81	271
16	440	MS	245	185
17	441	MS	340	280
18	442	MS	145	85
19	443	MS	322	207
20	444	MS	290	230
21	4640	KPOP	-	-
22	4540	NP	-	-
23	4740	UDW	-	-

Opracowanie własne na podstawie danych z RPAW³⁹⁹.

Także i w tym P.O. planowano dodatkowe elementy obronne. Pola minowe znajdować się miały w okolicach obiektów: na północy 4140, 4244, 4245-4247; na wschodzie 444,4441; na zachodzie 4240-4241. W południowej części planowano rozbudowę DZOT-ów. Brak żelbetowych tzw. smoczyc zębów. Dodatkowym elementem miały być zasieki oraz skarpy.

Plany, jakie dotyczyły przedstawionego 4. WO zostały podpisane przez głównych dowódców 08.PRU. Byli to: płk D. Maśluk, kpt. I. Polewik, kpt. A. Pedko⁴⁰⁰ oraz mjr P. Elizarow⁴⁰¹.

Drugi, a w kolejności numerowany jako 5. WO powstać miał również w okolicach Birczy, na północny-zachód od miasteczka. Zadaniem 5. WO była ochrona terenu wzdłuż linii Łubianka (wzgórze o wys. 453 m w pobliżu wsi Piątkowa)-Poręby-Ulucz w kierunku linii Bircza-Leszczawka i ogólnie w kierunku Dobromil-Chyrów⁴⁰². Obszar jaki zajmować miał 5. WO prezentuje się następująco: *Węzeł obronny rozmieszczony jest na widocznych wzgórzach w stosunku do podłoża terenowego i zajmuje teren: wzgórze o wysokości 481,0, 1 km na południe od Jawornika Ruskiego, wzgórze o wysokości 581,0 [na mapie 531,0] 500 m na północny-wschód od Ropy, Lipa Dolna [na wschodnich obrzeżach], Dobrzanka [południe]. Długość frontu węzła obronnego wynosi 8 m, a głębokość 5 km*⁴⁰³.

³⁹⁹ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 239, s. 6. - kopia w zbiorach autora.

⁴⁰⁰ Kpt. Andriej Gawriolicz Pedko – ur. 1904 r., był komendantem 150. samodzielnego batalionu karabinów maszynowych (sbkm.), wchodzącego w skład 08. PRU. W siłach ZSRS od 1926 r., desygnowany na przełomie sierpnia 1940-stycznia 1941 r.

⁴⁰¹ Mjr Paweł Aleksandrowicz Elizarow – ur. 1900 r., był szefem artylerii 08. PRU. W Armii Czerwonej od 1926 r., desygnowany na mjr. w sierpniu 1940 r.

⁴⁰² RPAW, f. 36967, op. 1, d. 238. - kopia w zbiorach autora.

⁴⁰³ *Ibidem*.

5. WO składać się miał z 4 P.O. tj: Jawornik Ruski-Klementówka, Wola, Lipa Dolna, Dobra Rustykalna. W przypadku tego WO nie została opisana linia obronna, gdzie załogi DOT-ów miały ją bronić. Dlatego też, przedstawię tylko położenie każdego z P.O. oraz typy schronów jakie planowano tam wybudować. Pierwszym P.O. był obszar pomiędzy Jawornikiem Ruskim a Klementówką. Dokładnie ujmując był to teren od wzgórza o wysokości 481,0 oddalonego o 1 km na południe od Jawornika Ruskiego oraz obszar odległy o 2 km od wsi Klementówka⁴⁰⁴. Ówczesny obszar i zabudowę miejscowości oddaje mapa Wojskowego Instytutu Geograficznego z lat 1919-1939 (mapy w skali 1:100 000 nazwane jako: Dobromil, Sanok). Planowany w tym miejscu P.O. byłby na pewno największym pod względem liczby obiektów. Miało tu powstać 24 DOT-y oraz cztery obiekty wspierające. Przedstawia to Tabela. 10.:

⁴⁰⁴ *Ibidem.*

Tabela 10. Punkt Oporu Jawornik Ruski-Klementowka

L.p.	Nr DOT-a	Typ DOT-a	Skrajny prawy kierunek ostrzału w stopniach	Skrajny lewy kierunek ostrzału w stopniach
1	5410	APK	70	10
2	5411	APK	210	150
3	5412	APK	45	345
4	5210	OPPPK	220	160
5	5211	OPPK	10	310
6	5212	OPPK	8	308
7	5213	OPPK	220	160
8	5214	OPPK	210	150
9	5310	OPDOT	25	271
10	5311	OPDOT	300	130
11	5312	OPDOT	341	171
12	5315	PDOT	100	290
13	5316	PDOT	100	270
14	510	MS	312	205
15	511	MS	290	230
16	512	MS	295	235
17	513	MS	141	81
18	514	MS	307	197
19	515	MS	270	210
20	516	MS	15	260
21	517	MS	257	197
22	518	MS	110	50
23	519	MS	160	45
24	509	MS	100	40
25	5610	NP	40	180
26	5611	NP	335	135
27	5510	KPOP	-	-
28	5710	UDW	-	-

Opracowanie własne na podstawie danych z RPAW⁴⁰⁵.

Podobnie jak w/w 4.WO również i tutaj uwzględnione były dodatkowe elementy obronne. Pole minowe znajdować się miało przy obiektach: na północy 517 i 509, na zachodzie 510, na lewej flance 519, 5412. Rów przeciwczołgowy miał być na prawej flance pomiędzy obiektami 510, 5211, 512, 517. Żelbetowe zapory, czyli tzw. zęby smoka powstać miały przy DOT-ach: na północnym-wschodzie 5410, 518 oraz na południu 516, 5311. Na południu umieszczone miały być także leśne zapory przy schronie 5316. Dodatkowymi elementami były zasieki z drutu kolczastego oraz skarpy. Brak DZOT-ów.

Drugim w kolejności P.O. miał być obszar przy wsi Wola (obecnie osada nieistniejąca) [Mapa 6.]. Dokładnie P.O. znajdować się miał na południowych obrzeżach tej wsi⁴⁰⁶. Typy schronów tego P.O. przedstawia Tabela 11:

⁴⁰⁵ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 239, s. 7. - kopia w zbiorach autora.

Tabela 11. Punkt Oporu Wola

L.p.	Nr DOT-a	Typ DOT-a	Skrajny prawy kierunek ostrzału w stopniach	Skrajny lewy kierunek ostrzału w stopniach
1	5420	APK	396	276
2	5421	APK	340	280
3	5422	APK	16	316
4	5220	OPPK	350	290
5	5221	OPPK	158	98
6	5222	OPPK	355	295
7	5120	PPK	335	275
8	5121	PPK	215	155
9	5122	PPK	216	156
10	5123	PPK	345	285
11	5325	PDOT	285	175
12	5320	OPDOT	240	125
13	5327	PDOT	210	95
14	5328	PDOT	30	220
15	5329	PDOT	296	181
16	520	MS	295	235
17	521	MS	210	150
18	522	MS	168	108
19	523	MS	261	201
20	524	MS	221	161
21	525	MS	260	200
22	526	MS	285	225
23	527	MS	280	220
24	528	MS	260	200
25	5520	KPOP	-	-
26	5620	NP	12	152
27	5720	UDW	-	-

Opracowanie własne na podstawie danych z RPAW⁴⁰⁷.

Najliczniejszymi elementami wspierającymi obronę w tym P.O. był tzw. zęby smoka, które umieszczone miały być przy obiektach: na południu 5420, 5121 oraz 525; na północy 528, 5222; na lewej flance 5120. Rów przeciwczołgowy znajdować się miał na lewym boku P.O. pomiędzy schronami 5120, 526. Dodatkowo DOT-y wspierane miały być przez trzy DZOT-y oraz zasieki z drutu kolczastego.

Trzecim P.O. w tym WO był teren w okolicach wsi Lipa Dolna. Umocnienia znajdować się miały na następującym obszarze: *Punkt opory rozmieszczony jest na południowo-zachodnich obrzeżach wsi Lipa Dolna, wzgórze o wysokości 477. Przednia krawędź na północnym-wschodzie przechodzi przez południowo-wschodnie zbocze wzgórza [oddalonego] 1 km od Lipy Dolnej [Mapa 7.]. Prawa flanką znajduje się na*

⁴⁰⁶ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 238. - kopia w zbiorach autora.

⁴⁰⁷ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 239, s. 8. - kopia w zbiorach autora.

północy, południowo-wschodniego zbocza wzgórza [oddalonego] 1 km od Lipy Dolnej. Długość frontu punktu oporu wynosi 2 km, a głębokość 800 m⁴⁰⁸.

Planowany na tym terenie P.O. oraz DOT-y jakie miały tam powstać przedstawia Tabela 12:

Tabela 12. Punkt Oporu Lipa

L.p.	Nr DOT-a	Typ DOT-a	Skrajny prawy kierunek ostrzału w stopniach	Skrajny lewy kierunek ostrzału w stopniach
1	5430	APK	25	325
2	5431	APK	355	195
3	5432	APK	225	165
4	5433	APK	216	156
5	5230	OPPK	210	150
6	5231	OPPK	350	290
7	5232	OPPK	40	340
8	5233	OPPK	5	305
9	5234	OPPK	245	185
10	5130	PPK	210	150
11	5131	PPK	220	160
12	5330	OPDOT	125	315
13	5331	OPDOT	30	220
14	5335	PDOT	225	55
15	5336	PDOT	320	205
16	536	MS	275	215
17	532	MS	290	230
18	533	MS	60	360
19	534	MS	315	255
20	5530	KPOP	-	-
21	5630	NP	355	135
22	5000	KPU	-	-

Opracowanie własne na podstawie danych z RPAW⁴⁰⁹.

Do wsparcia obronnego na tym obszarze planowano rozmieścić rów przeciwczołgowy pomiędzy schronami 5232, a 5330 oraz tzw. zęby smoka przy DOT-ach 5234, 5232. Dodatkowo planowano budowę trzech DZOT-ów przy obiekcie 5000 oraz zasięki z drutu kolczastego wokół P.O. podobnie jak w innych P.O.

Ostatni z P.O. w tym WO. powstać miał w okolicach wsi Dobra Rustykalna. Obecnie jest to część wsi Dobra. Sam P.O. powstać miał na południowy wschód od wsi. Położenie tego P.O. przedstawia się następująco: *Punkt oporu znajduje się na południowy wschód od wzgórza o wysokości 531, znajdującego się 500 m od Dobrej Rustykalnej*

⁴⁰⁸ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 238. - kopia w zbiorach autora.

⁴⁰⁹ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 239, s. 9. - kopia w zbiorach autora.

[Mapa 8.]. *Przednia krawędź – na północno-wschodnim zboczu wzgórza o wysokości 531*⁴¹⁰.

P.O. Dobra Rustykalna posiadać miał 22 DOT-y oraz trzy wspomagające obiekty. Zostały przedstawione w Tabeli 13:

Tabela 13. Punkt Oporu Dobra Rustykalna

L.p.	Nr DOT-a	Typ DOT-a	Skrajny prawy kierunek ostrzału w stopniach	Skrajny lewy kierunek ostrzału w stopniach
1	5440	APK	10	310
2	5441	APK	30	330
3	5442	APK	170	110
4	5240	OPPK	360	300
5	5241	OPPK	240	180
6	5242	OPPK	10	310
7	5243	OPPK	255	195
8	5141	PPK	230	170
9	5142	PPK	345	285
10	5143	PPK	150	90
11	5144	PPK	230	170
12	5145	PPK	160	100
13	5340	OPDOT	290	180
14	5341	OPDOT	265	35
15	5345	PDOT	5	255
16	5346	PDOT	275	105
17	541	MS	345	285
18	542	MS	360	300
19	543	MS	360	300
20	544	MS	270	210
21	545	MS	15	315
22	546	MS	230	170
23	5540	KPOP	-	-
24	5640	NP	20	160
25	5740	UDW	-	-

Opracowanie własne na podstawie danych z RPAW⁴¹¹.

Dodatkowe elementy obronne w tym P.O. przedstawiają się następująco. Pole minowe powstać miało przy obiektach: na północy 5141; na lewej flance 5144, 5441, 541; na południu 5243, 5143. Zęby smoka przy DOT-ach: na lewym boku 5340; na południu 5243. Rów przeciwczołgowy usytuowany miał być pomiędzy obiektami 5143, a 5346. Ponadto planowano budowę DZOT-ów oraz otoczenie terenu P.O. zasiekami z drutu kolczastego.

Plany związane z 5. WO. zostały podpisane przez dowódców z 08. PRU. tj.: płk D. Maśluk, mjr P. Elizarow, kpt.R. Lewin⁴¹², st. lejtnant W. Kuszczenko⁴¹³.

⁴¹⁰ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 238. - kopia w zbiorach autora.

⁴¹¹ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 239, s. 10. - kopia w zbiorach autora.

Trzeci WO, jaki tu przedstawiam był w kolejności numerowany jako 6. Powstać miał na odcinku luki pomiędzy Medyką a Kalinikowem. Na tym obszarze planowano rozbudowę aż sześciu P.O. co na pewno mogłoby wspomóc obronę okolic Medyki, gdzie toczyły się działania wojenne w dniach 22-28 VI 1941 r. Sześć P.O., rozlokowanych miało być w okolicach wsi obecnych na terenie Republiki Ukrainy tj.: Buców (Буців), Szeginie (Шегині), Starzawa (Старява), Zawieruchy (Заверхи), Czerniawa (Черневе) oraz Mazury (Мазури). Wszystkie wymienione wioski znajdują się w obwodzie lwowskim w rejonie mościskim. Przed II wojną światową pomiędzy tymi osadami znajdowały się jeszcze mniejsze wsie, które dla całości opisywanego 6. WO są bardzo ważne. W badaniach nad tym obszarem źródłem zarówno dla mnie jak i radzieckich planistów była mapa regionu Mościska WIG z 1938 r., której fragment prezentuje w niniejszej pracy [Mapa 15.]. Zadanie 6. WO przedstawia dokument z 21 X 1940 r., mówiący, że: *Węzeł obrony 6 za zadanie ma ścisłą współpracę na lewym skrzydle z 1 węzłem obrony [mowa tu o prawym skrzydle P.O. Medyka] i na prawym skrzydle z oddzielnymi punktami oporu Rawo-Ruskiego rejonu umocnionego, [czyli 06. RRU, oprócz tego w okolicy znajdowały się również pojedyncze DOT-y z 08. PRU] szerokość frontu 6 km. Nie dopuścić do wejścia przeciwnika w rejon Czerniawy oraz w rejon autostrady i drogi kolejowej na ogólnym kierunku Mościska-Lwów. Bezpośrednio przez czołową linię do wschodnich obrzeży Nakła, Poździacza [obecnie Leszno] przechodzi równa łąka, którą przecina środkowa część kanału Bucowskiego, o szerokości do 5 m. Zagrożenie [ataku] czołgów na węzeł obrony możliwe jest z prawej flanki. Prawdopodobnego kierunku [ataku] czołgów spodziewać się można z rejonu Nienowic na południowy brzeg r.[zeki] Wisznia. Przedpolem powinny być zalewowe tereny przed położoną tam łąką, zajęcie tego obszaru nie będzie wymagać budowy innych przeszkód⁴¹⁴.*

6. WO. podzielony miał być na sześć P.O. Pierwszy z nich powstać miał w okolicach wsi Starzawa. Obszar na jakim znajdować się miał P.O. przedstawia się następująco: *Punkt opory nr 1 położony jest na granicy, 1 000 m na zachód od Starzawy. Długość frontu to 1 700 m, a głębokość 2 000 m⁴¹⁵*[Mapa 9.].

⁴¹² Kpt. Reuben Abramowicz Lewin – ur. 1907 r., był szefem 2. Wydziału 08. PRU. W Armii Czerwonej od 1929 r., desygnowany do stopnia kpt. w styczniu 1941 r. Zginął w działaniach wojennych w czerwcu 1941 r.

⁴¹³ St. 1-t Wasilij Iwanowicz Kuszczenko – ur. 1912 r., był dowódcą 150. sbkm. W siła ZSRS od 1928 r., desygnowany do stopnia st. 1-t w sierpniu 1940 r. Zginął w działaniach wojennych w czerwcu 1941 r.

⁴¹⁴ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 238. - kopia w zbiorach autora.

⁴¹⁵ *Ibidem*.

P.O. Starzawa liczyć miał 17 DOT-ów oraz 4 schrony wspierające. Typ schronów na tym terenie przedstawia Tabela 14:

Tabela 14. Punkt Oporu Starzawa

L.p.	Nr DOT-a	Typ DOT-a	Skrajny prawy kierunek ostrzału w stopniach	Skrajny lewy kierunek ostrzału w stopniach
1	6414	APK	215	155
2	6410	APK	20	320
3	6411	APK	224	164
4	6412	APK	216	156
5	6413	APK	12	312
6	6010	OPK	24 204	324 144
7	6011	OPK	18 198	318 138
8	6212	OPPK	204	144
9	6211	OPPK	33	333
10	6210	OPPK	210	150
11	6111	PPK	222	162
12	6110	PPK	216	156
13	6311	OPDOT	14	204
14	6312	OPDOT	39	229
15	6310	OPDOT	338	168
16	6315	PDOT	10	200
17	6316	PDOT	10	200
18	6510	KPOP	-	-
19	6610	NP	-	-
20	6611	NP	-	-
21	6710	UDW	-	-

Opracowanie własne na podstawie danych z RPAW⁴¹⁶

W opisywanym P.O. planowano także rozbudowę dodatkowych elementów obronnych. Wokół całego obszaru planowano utworzenie rowów przeciwczołgowych oraz zasieki z drutu kolczastego. Zapewne związane było to z ukształtowaniem terenowym, a co za tym idzie prawdopodobieństwem ataku sił pancernych nieprzyjaciela. Dodatkowo powstać miały zapory przeciwczołgowe, czyli tzw. zęby smoka w okolicy schronów: 6010, 6011, 6212, 6414, 6316, 6413, 6310, 6510, 6411, 6110. Planowano również budowę siedmiu DZOT-ów.

Drugi P.O. jaki planowano w ramach 6. WO powstać miał we wsi Marynka Polska (obecnie osada nie istnieje). Dokładne położenie P.O. określił dokument z 21 X 1940 r.: *Rozłożony pomiędzy wzgórzami o wysokości 188/209 [wzgórze 188 znajdowało się na północny-zachód od wsi Marynka Polska, a 209 na wschód]. Odległość od granicy 6 300 m. Długość frontu 1 500 m, a głębokość 2 000 m*[Mapa 10.].

⁴¹⁶ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 239, s. 11. - kopia w zbiorach autora.

Od czołowej części do wschodnich obrzeży Poździacza [Leszna] – 3 500 m, otwarty teren. W centralnej części punktu oporu przechodzi droga gruntowa z Bucowa w kierunku północno-wschodnim do Starzawy. Po zachodniej stronie drogi znajduje się nieoznakowana na mapie wieś Maryna Polska⁴¹⁷. Wieś zapewne została wysiedlona w ramach położenia przygranicznego, dlatego nie została oznakowana na mapach radiologicznych.

Na obszarze P.O. Maryna Polska powstać miało 13 schronów oraz dwa obiekty wspierające. P.O. został przedstawiony w Tabeli 15:

Tabela 15. Punkt Oporu Maryna Polska.

L.p.	Nr DOT-a	Typ DOT-a	Skrajny prawy kierunek ostrzału w stopniach	Skrajny lewy kierunek ostrzału w stopniach
1	6422	APK	30	330
2	6420	APK	242	182
3	6421	APK	249	189
4	6020	OPK	54 234	354 174
5	6021	OPK	42 222	342 162
6	6220	OPPK	240	180
7	6121	PPK	46	346
8	6120	PPK	42	342
9	6321	OPDOT	10	255
10	6320	OPDOT	38	173
11	6325	PDOT	70	260
12	6326	PDOT	355	181
13	620	MS	321	261
14	6520	KPOP	-	-
15	6620	NP	-	-

Opracowanie własne na podstawie danych z RPAW⁴¹⁸.

Podobnie jak w pierwszym P.O. w tym WO w planach dodatkowej obrony uwzględniono na całym obszarze (dookoła) rowy przeciwczołgowe oraz zasieki. Na południowym-wschodzie planowano zapory leśne. Dodatkowo powstać miały tzw. zęby smoka w okolicy DOT-ów: 6320, 6321, 6020, 6021, 6422, 6325. Powstać miały także trzy DZOT-y.

Trzeci P.O. znajdować się miał w Bucowie. Jego położenie w dokumencie tak zostało przedstawione: *Położony na wschodnich obrzeżach wsi Buców [Mapa 11.]. Odległość od granicy 5 000 m. Część czołowa przechodzi w pobliżu osiedlonych ludzi*

⁴¹⁷RPAW, f. 36967, op. 1, d. 238. - kopia w zbiorach autora.

⁴¹⁸RPAW, f. 36967, op. 1, d. 239, s. 12. - kopia w zbiorach autora.

w Bucowie. Lewy skraj współpracuje z punktem oporu nr 1 [mowa tu o rejonie P.O. Medyka]⁴¹⁹.

Dane dotyczące typów DOT-ów, jakie planowano wybudować w tym P.O. zawarte zostały w Tabeli 16:

Tabela 16. Punkt Oporu Buców.

L.p.	Nr DOT-a	Typ DOT-a	Skrajny prawy kierunek ostrzału w stopniach	Skrajny lewy kierunek ostrzału w stopniach
1	6430	APK	240	180
2	6431	APK	30	330
3	6432	APK	249	189
4	6232	OPPK	57	357
5	6230	OPPK	242	189
6	6231	OPPK	45	345
7	6131	PPK	222	162
8	6130	PPK	220	160
9	6330	OPDOT	314	144
10	6331	OPDOT	70	260
11	6335	PDOT	320	205
12	6336	PDOT	50	240
13	630	MS	35	335
14	6000	KPU	-	-
15	6530	KPOP	-	-
16	6630	NP	-	-
17	6730	UDW	-	-

Opracowanie własne na podstawie danych z RPAW⁴²⁰.

W dodatkowych elementach obronnych w tym P.O. znajdować się miały rowy przeciwczołgowe oraz zasieki (oba elementy wokół całego obszaru). Zęby smoka znajdować się miały w okolicy schronów: 630, 6131, 6230, 6231, 6432, 6331, 6431, 6232, 6130. Dodatkowo na wschodzie planowano budowę zapór leśnych. W tym P.O. planowano budowę, aż 12 DZOT-ów. Ciekawym elementem, który miał wspierać obronę był ukryty punkt ogniowy [oznakowanie na Rys. 17.], w języku ros. Скрывающаяся огневая точка (SOT). Zapewne miało to być stanowisko na uzbrojenie większego kalibru, uwzględniając, iż w tych okolicach spodziewano się ataku pancernego z okolic Nienowic. Opisywany SOT znajdować się miał przy Kanale Bucowskim. Jest to przykład kolejnego podtypu obiektu, jaki planowano rozbudować w ramach tzw. Linii Mołotowa.

⁴¹⁹ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 238. - kopia w zbiorach autora.

⁴²⁰ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 239, s. 13. - kopia w zbiorach autora.

Kolejny, czyli 4. P.O. znajdować się miał w okolicach wsi Starzawa [Mapa 12.] podobnie jak pierwszy z tego WO. Umocnienia znajdować się miał na południowo-wschodnich obrzeżach wsi⁴²¹.

Na tym obszarze planowano budowę 19 różnych obiektów. Typologię tego P.O. przedstawia Tabela 17:

Tabela 17. Punkt Oporu Starzawa 2

L.p.	Nr DOT-a	Typ DOT-a	Skrajny prawy kierunek ostrzału w stopniach	Skrajny lewy kierunek ostrzału w stopniach
1	6440	APK	35	335
2	6441	APK	240	180
3	6442	APK	30	330
4	6443	APK	30	330
5	6040	OPK	36 216	336 156
6	6041	OPK	52 232	352 172
7	6240	OPPK	234	174
8	6241	OPPK	24	324
9	6242	OPPK	246	186
10	6140	PPK	42	342
11	6141	PPK	234	174
12	6340	OPDOT	350	180
13	6341	OPDOT	44	234
14	6345	PDOT	57	247
15	6346	PDOT	348	178
16	6540	KPOP	-	-
17	6640	NP	-	-
18	6740	UDW	-	-
19	640	MS	300	240

Opracowanie własne na podstawie danych z RPAW⁴²².

Podobnie jak poprzednie P.O. również i na tym obszarze planowano wzmocnić obronę poprzez rowy przeciwczołgowe oraz zasieki. Wsparciem obronnym były także zęby smoka przy schronach: 6040, 6041, 6240, 6241, 6242, 6442, 6540. Planowano rozbudowę dodatkowych 7 DZOT-ów oraz jednego SOT-a w centralnym punkcie tego P.O. W okolicach SOT-a powstać miały dwa rowy przeciwczołgowe.

Piąty P.O. nie posiadał własnej nazwy. W dokumencie został opisany jednym krótkim zdaniem: *Północna część wzgórza o wysokości 243*⁴²³. Analizując mapę WIG tego regionu, określiłem, iż P.O. znajdować się miał pomiędzy wsią Maryna Polska (południowy-wschód), a Zwieruchy (południowy-zachód) [Mapa 15.]. W pobliżu znajdo-

⁴²¹ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 238. - kopia w zbiorach autora.

⁴²² RPAW, f. 36967, op. 1, d. 239, s. 14. - kopia w zbiorach autora.

⁴²³ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 238. - kopia w zbiorach autora.

wała się stacja kolejowa we wsi Mazury (obecnie jest tam stacja kolejowa Mościska 2). Pomocne były również plany rozbudowy tego P.O., gdzie zaznaczone są dwa odnośniki: wieś Zawieruchy (ros. Заверхы) oraz tory kolejowe.

P.O. jaki miał powstać na tym terenie nazwałem Zawieruchy, od wsi położonej w pobliżu. Dane dotyczące schronów i obiektów pomocniczych dotyczących 5. P.O. przedstawia Tabela.18.:

Tabela 18. Punkt Oporu Zawieruchy

L.p.	Nr DOT-a	Typ DOT-a	Skrajny prawy kierunek ostrzału w stopniach	Skrajny lewy kierunek ostrzału w stopniach
1	6450	APK	230	170
2	6451	APK	40	340
3	6452	APK	240	180
4	6250	OPPK	220	160
5	6251	OPPK	25	325
6	6252	OPPK	220	160
7	6253	OPPK	40	340
8	6254	OPPK	20	320
9	6150	PPK	45	345
10	6350	OPDOT	290	120
11	6351	OPDOT	97	287
12	6352	OPDOT	90	280
13	6355	PDOT	330	160
14	6356	PDOT	277	107
15	650	MS	330	220
16	651	MS	20	320
17	652	MS	328	213
18	653	MS	190	75
19	6550	KPOP	-	-
20	6650	NP	-	-
21	6750	UDW	-	-

Opracowanie własne na podstawie danych z RPAW⁴²⁴.

Na tym obszarze nie planowano tak dużej ilości rowów przeciwczołgowych. Powstać miały przy schronach: 6250, 6452, pomiędzy 6352, a 6356 oraz pomiędzy 6251, a 6252. Na północy i zachodzie P.O. posiadać miał zapory leśne. Dodatkowo na północy, wschodzie i zachodzie tego obszaru rozmieszczone miały być pola minowe, a na południu rozciągały się tzw. zęby smoka. P.O. otoczony miał być przez zasięki z drutu kolczastego. Ponadto planowano rozmieszczenie czterech DZOT-ów.

Ostatni punkt oporu, czyli 6. powstać miał w okolicy folwarku Kopań [Mapa 14.] w okolicach wsi Szechynie (obecnie Szeginie, Шегині). W rosyjskich dokumentach

⁴²⁴ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 239, s. 15. - kopia w zbiorach autora.

jego położenie zostało opisane w jednym zdaniu: *Fw. [Folwark] Kopań, 200 m na wschód, i 12 000 m od granicy*⁴²⁵.

Dowództwo tego P.O. otrzymało rozkaz o włączeniu P.O. w 1. WO., czyli w obszar Przemysł-Medyka.

Ostatni z P.O. w 6. WO, jaki miał powstać w ramach rozkazu z 21 X 1940 r. był najliczniejszy. Mianowicie powstać tu miało 25 różnych obiektów, w tym 22 DOT-y. Typy umocnień w P.O. Kopań przedstawia Tabela 19:

Tabela 19. Punkt Oporu Kopań

L.p.	Nr DOT-a	Typ DOT-a	Skrajny prawy kierunek ostrzału w stopniach	Skrajny lewy kierunek ostrzału w stopniach
1	6460	APK	20	320
2	6461	APK	25	325
3	6462	APK	78	18
4	6060	OPK	246	186
			66	6
5	6260	OPPK	255	195
6	6261	OPPK	240	180
7	6262	OPPK	66	6
8	6263	OPPK	234	174
9	6160	PPK	251	191
10	6161	PPK	54	354
11	6162	PPK	255	195
12	6360	OPDOT	102	292
13	6361	OPDOT	85	275
14	6362	OPDOT	25	215
15	6365	PDOT	24	24
16	6366	PDOT	48	238
17	660	MS	360	245
18	661	MS	67	7
19	662	MS	252	137
20	663	MS	314	199
21	664	MS	128	68
22	665	MS	313	198
23	6560	KPOP	-	-
24	6660	NP	-	-
25	6760	UDW	-	-

Opracowanie własne na podstawie danych z RPAW⁴²⁶.

Elementy wspierające w tym P.O. przedstawiają się następująco. Dookoła całego obszaru rozciągać się miały zasieki oraz rowy przeciwczołgowe, a na wschodzie pomiędzy obiektami: 6361, a 6461 zamiast rowu przeciwczołgowego znajdować się miały

⁴²⁵ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 238. - kopia w zbiorach autora.

⁴²⁶ RPAW, f. 36967, op. 1, d. 239, s. 16. - kopia w zbiorach autora.

zapory leśne. Brak DZOT-ów, pól minowych oraz tzw. zębów smoka. Dodatkowym elementem były naturalne skarpy.

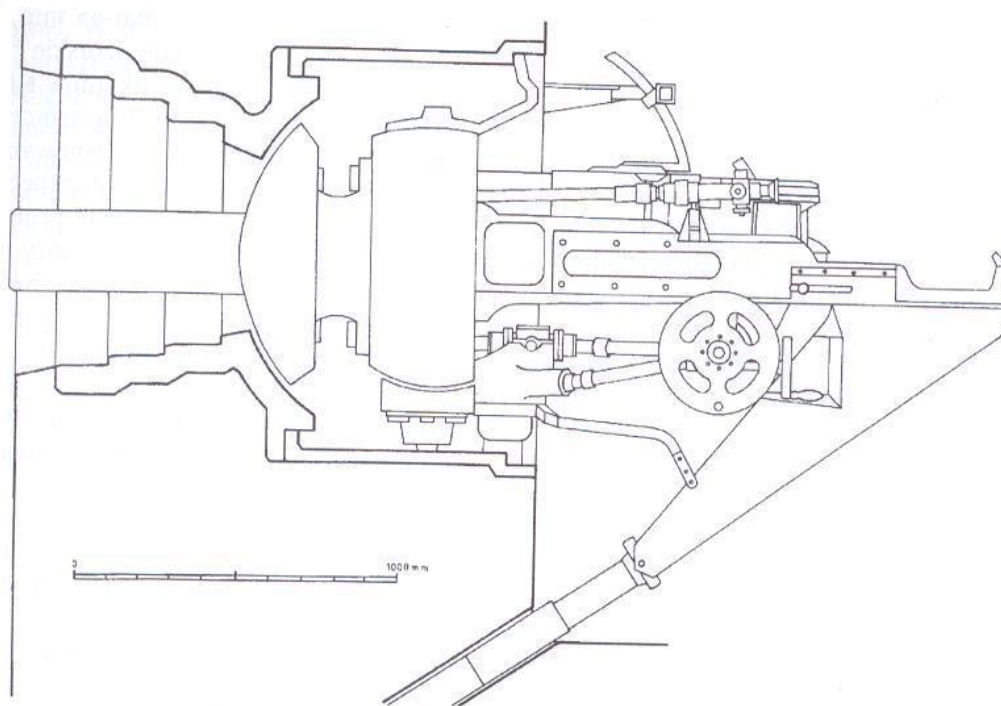
Plany związane z powstaniem 6. WO podpisane zostały przez dowódców 08. PRU tj.: przewodniczącego płk. D. Maśluka oraz członków komisji kpt. I. Polewika, mjr. P. Elizarowa, kpt. N. Grinczuka⁴²⁷.

Podsumowując wyniki poszczególnych ustaleń można stwierdzić, iż gdyby ZSRS wykonał plan i w regionie powstałoby kolejnych 14 P.O., zwiększyłyby szanse na dłuższą obronę przed nieprzyjacielem. W tym przypadku dotyczyć to mogło zarówno wojsk III Rzeszy, jak też Republiki Słowacji, jakie prowadziły atak w ramach *Fall Barbarossa* w czerwcu i lipcu 1941 r. Sądzę, że takie blokady w postaci WO. Na pewno nie byłyby łatwe do zdobycia, ponieważ w każdym z P.O. miało powstać co najmniej po trzy schrony typu półkaponiera artyleryjska, które wyposażone były w stanowiska Ł-17, czyli działo artyleryjskie kal. 76,2 mm. Dodatkowo wszystkie schrony obrony przeciwpancernej (kaponiery, półkaponiery, kazamaty) wyposażone miały być w działa przeciwpancerne kal. 45 mm. Dlatego też uważam, iż siły obronne ZSRS, które by stacjonowały w tych P.O., z takim uzbrojeniem na pewno nie byłyby łatwym przeciwnikiem dla sił niemieckich wraz z sojusznikami. Analiza poszczególnych P.O., jakie miały powstać pokazuje że ACz. była przekonana o ataku wroga na Kanale Bucowskim. Analiza dokumentów, jakie zostały opisane w kolejnym rozdziale pokazują, że radzieccy planiści nie mylili się. Siły niemieckie zaatakowały z Radymna w kierunku Mościsk. Wybór radzieckich planistów okolicy Birczy na rozbudowę umocnień związany była zapewne z biegnącą tam drogą (obecnie krajowa 28). Droga łącząca Przemyśl z Sanokiem pozwalała na szybkie przemieszczanie się wojsk ACz. na południowym odcinku 08. PRU. Jak wynika z walk na przełomie czerwca i lipca 1941 r. w okolicach Sanoka i Leska, to właśnie na obszarze Birczy wojska słowackie przekroczyły rzekę San i przedostały się na strefę radziecką, by następnie wyruszyć w rejon Leska.

Umocnienia opisane w tym podrozdziale w ramach planów radzieckich byłyby na pewno dużym wsparciem. Nie mniej jednak P.O. nie zostały wybudowane. Mogło na to wpływać wiele czynników, taktycznych, finansowych oraz czasowych, gdyż plany datowane są na 21 X 1940 r. a w czerwcu 1941 nastąpił atak niemiecki.

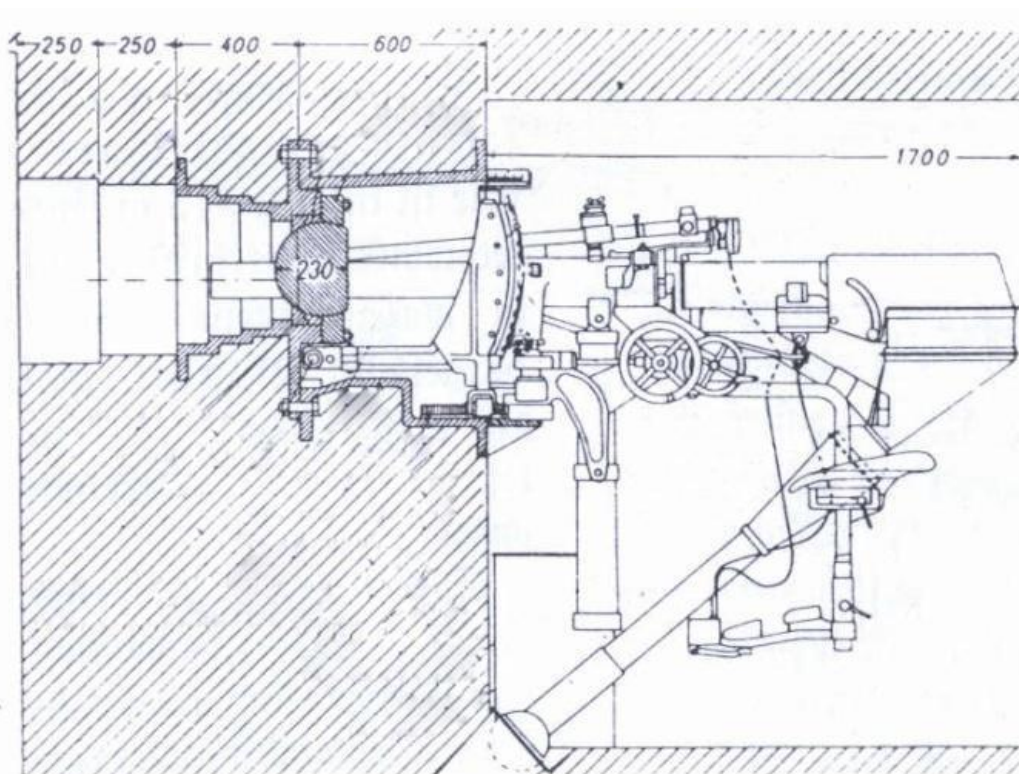
⁴²⁷ Kpt. Nikołaj Jegorowicz Grinczuk- ur. 1904 r. był szefem 1. Wydziału 08. PRU. Do Armii Czerwonej wstąpił w 1928 r., a desygnowany do stopnia kapitana został w sierpniu 1940 r.

Rysunek 1. Stanowisko Ł-17.

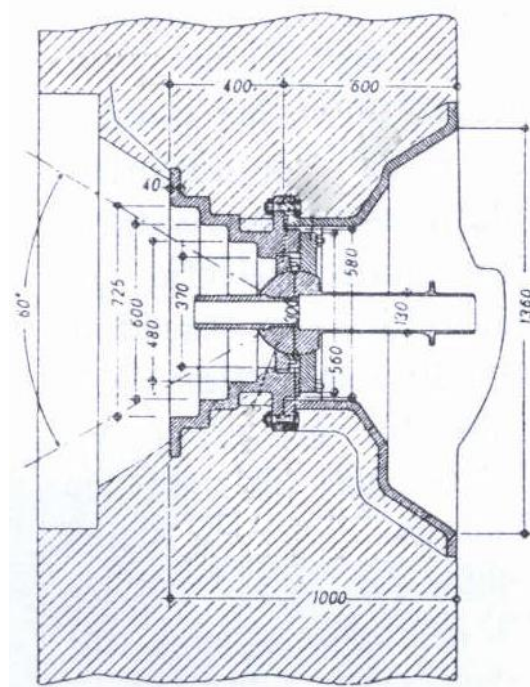
Źródło: T. Wesolowski, *op. cit.*, s. 112.

Rysunek 2. Stanowisko DOT-4

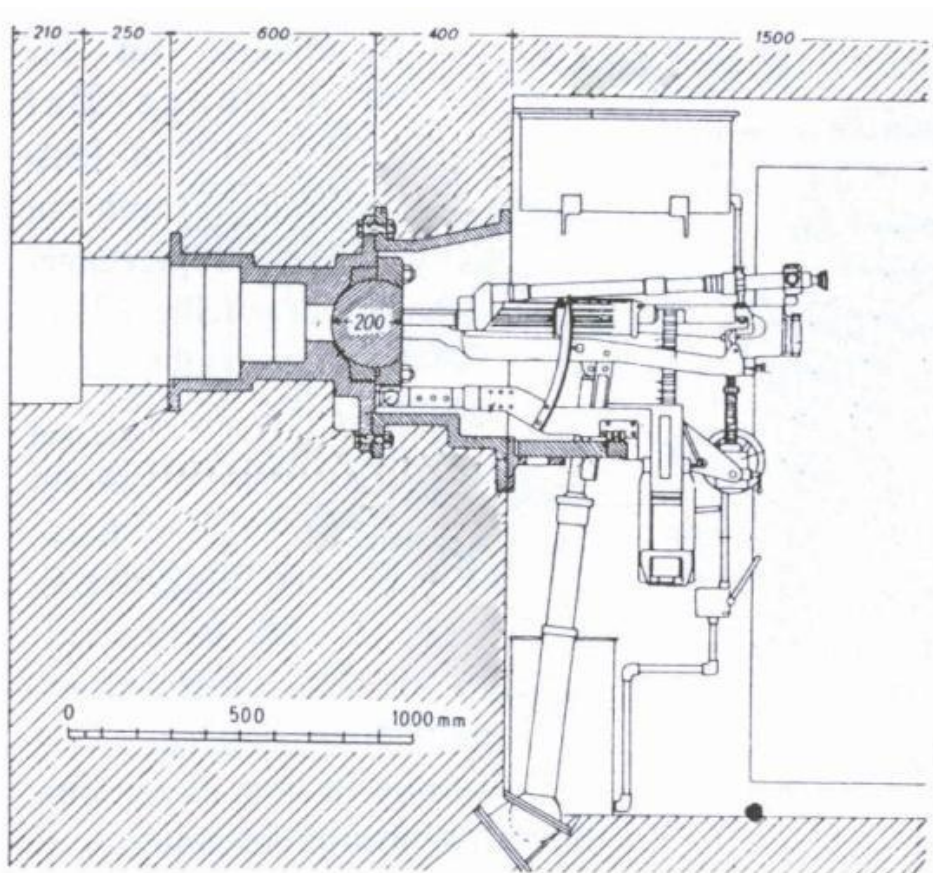
Źródło: *Denkschrift ...*, s.346.

Rysunek 3. Rzut strzelnicy stanowiska DOT-4

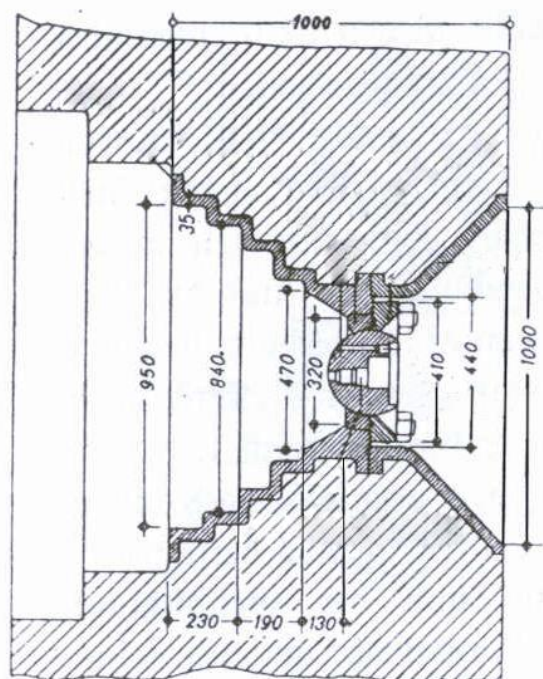
Źródło: *Denkschiff ...*, s. 346.

Rysunek 4. Stanowsko NPS-3

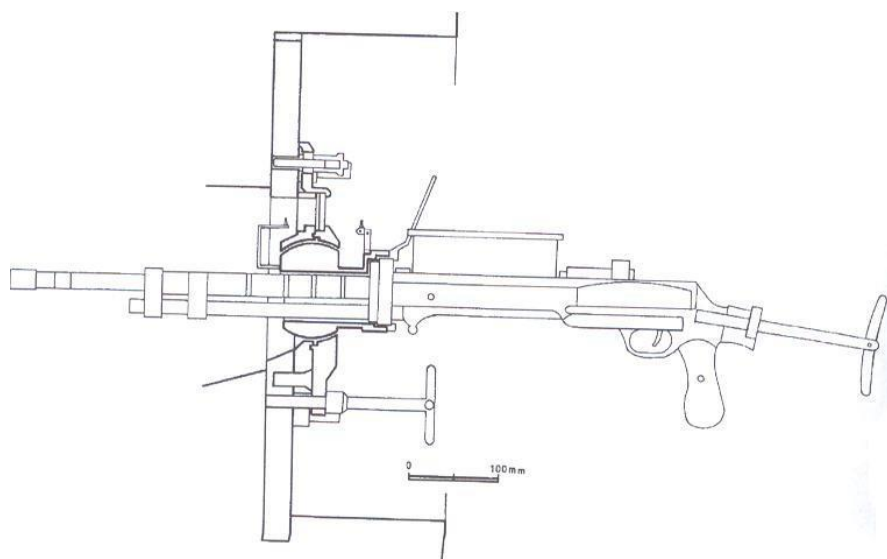
Źródło: *Denkschiff ...*, s. 345

Rysunek 5. Rzut strzelnicy stanowiska NPS-3

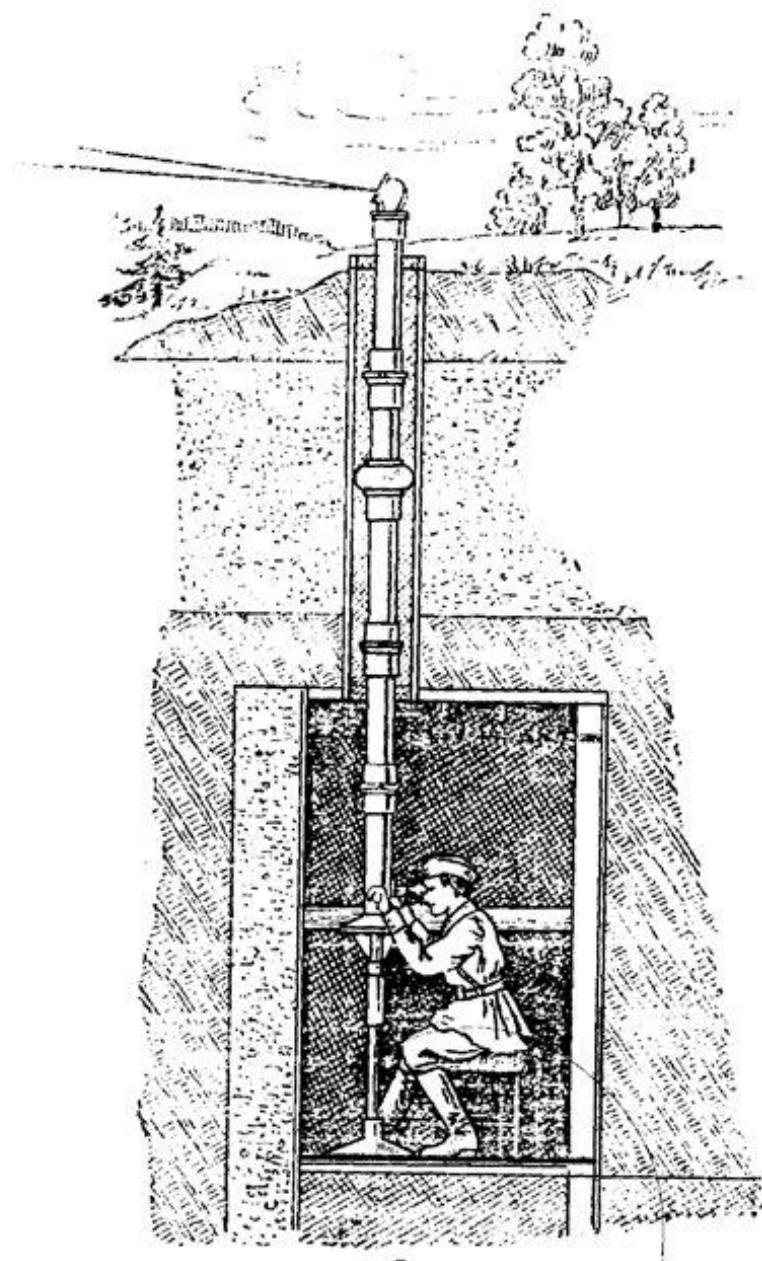
Źródło: *Denkschrift ...*, s. 345.

Rysunek 6. Stanowisko obrony wejścia - Rkm 7,62 mm wz. 1929 DT

Źródło: T. Wesółowski, *op. cit.*, s. 122.

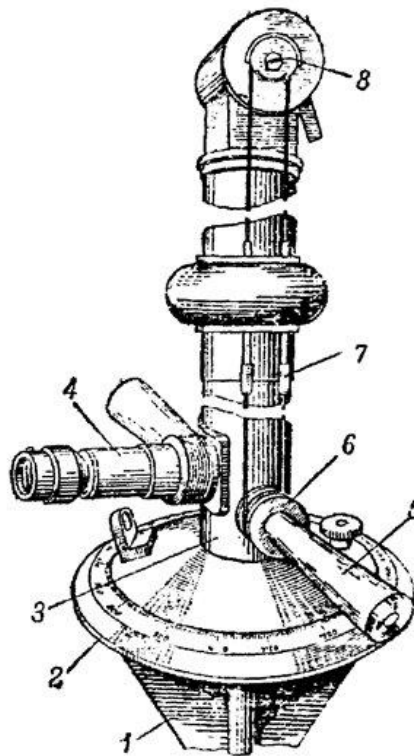
Rysunek 7. Peryskop stosowany w radzieckich schronach z lat 1939-1941

Черт. 94. Общий вид перископа, установленного в убежище

Źródło: zbiory własne autora

Rysunek 8. Część peryskopu używanego w schronach tzw. Linii Mołotowa

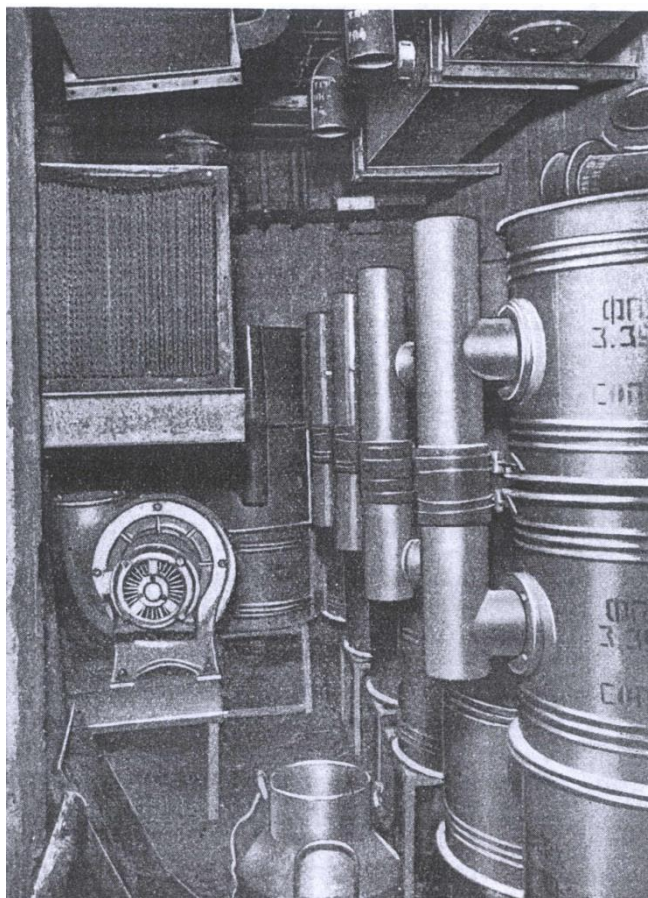

Черт. 95. Детали маховичков перископа ПДН:

1 — неподвижная часть первого колена; 2 — угломерный круг; 3 — вращающаяся часть первого колена; 4 — окулярная трубка; 5 — ручка; 6 — барабаник; 7 — трос; 8 — блок

Źródło: zbiory własne autora

Rysunek 9. System filtrowentylacji

Źródło: *Denkschrift ...*, s. 363.

Rysunek 10. Piecyk grzewczy

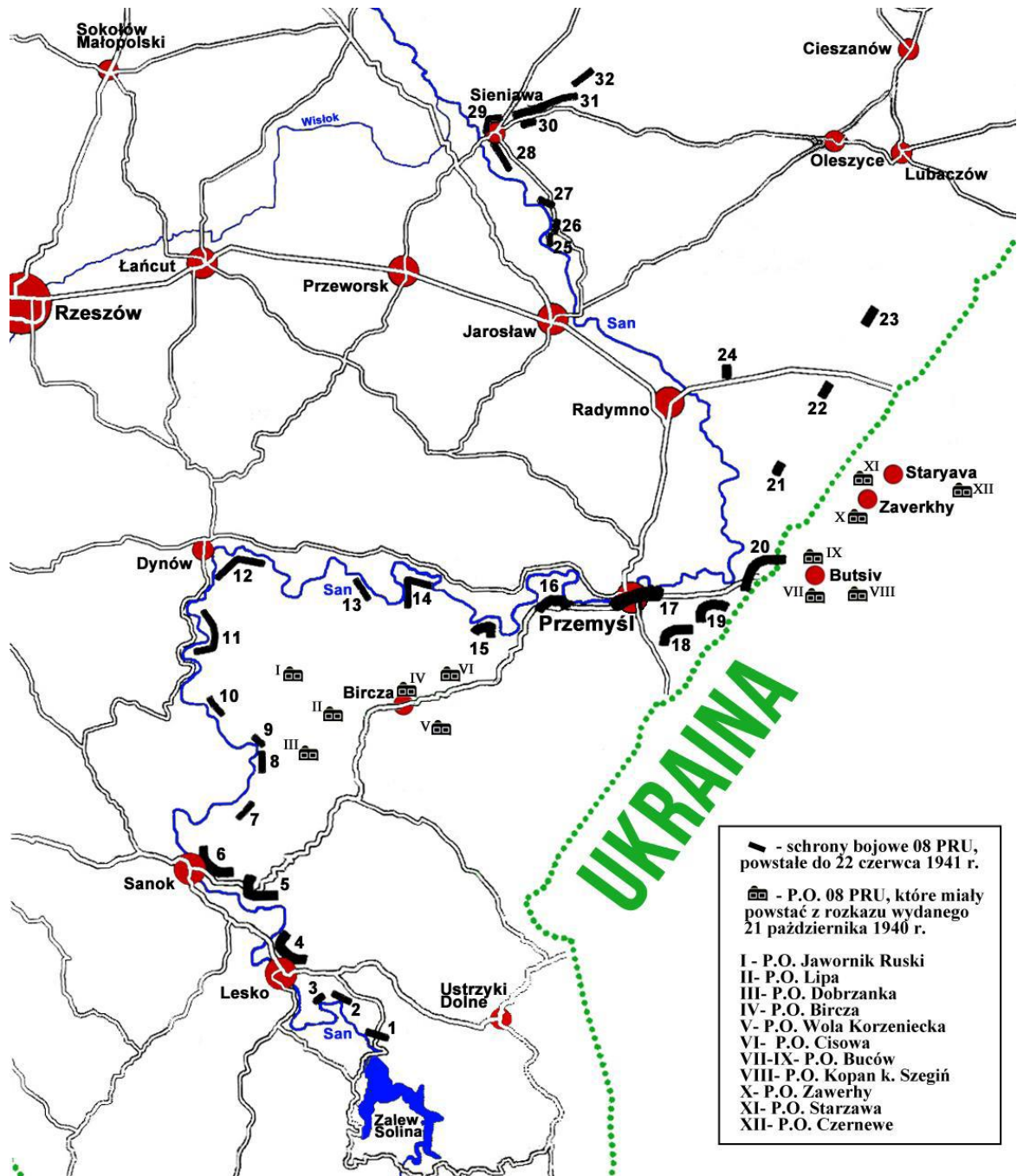
Źródło: *Denkschrift ...*, s. 371.

Rysunek 11. Schemat schronu typu OPK z P.O. Przemysł

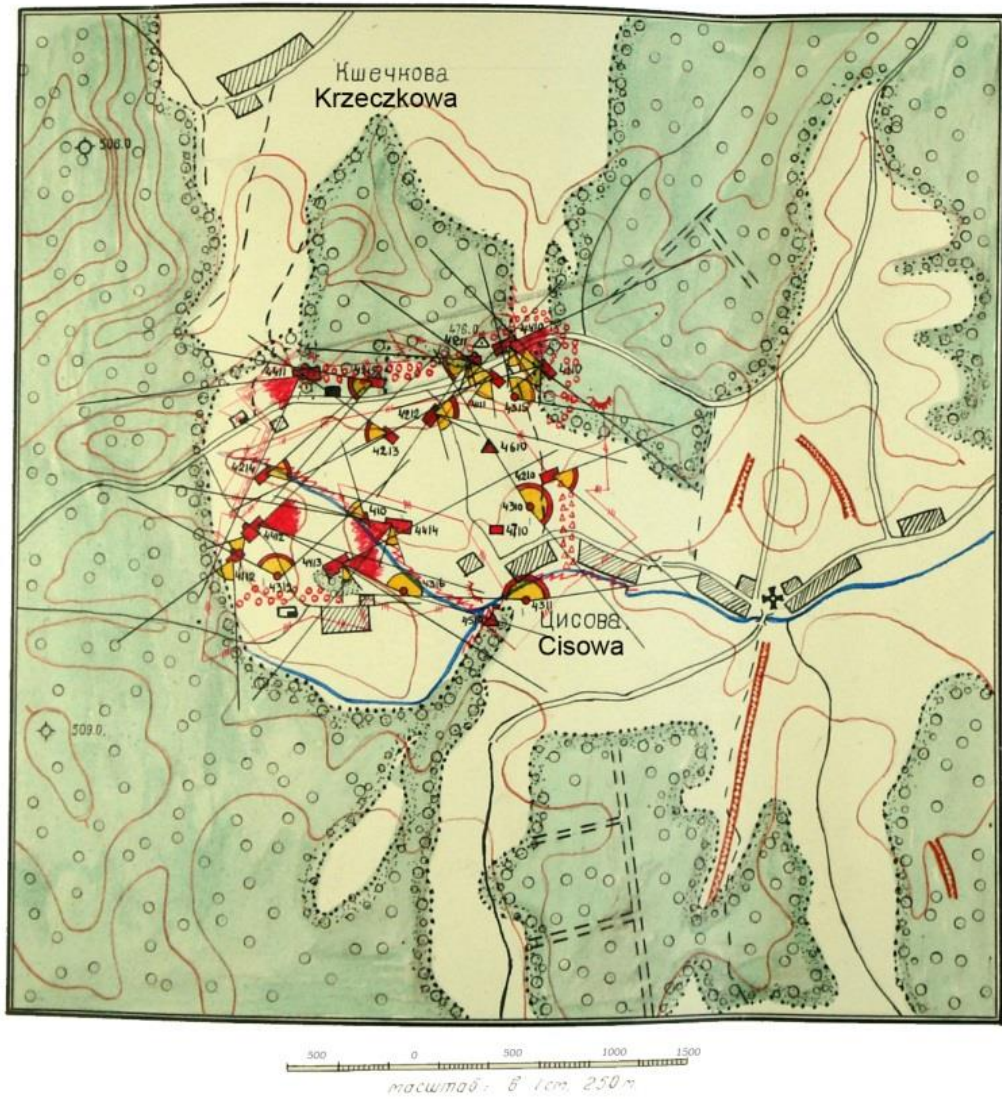
Źródło: zbiór T. Idzikowskiego, legenda własna.

Rysunek 12. Mapa 08. PRU z uwzględnieniem schronów, które miały powstać rozkazem z 21 października 1940 r.

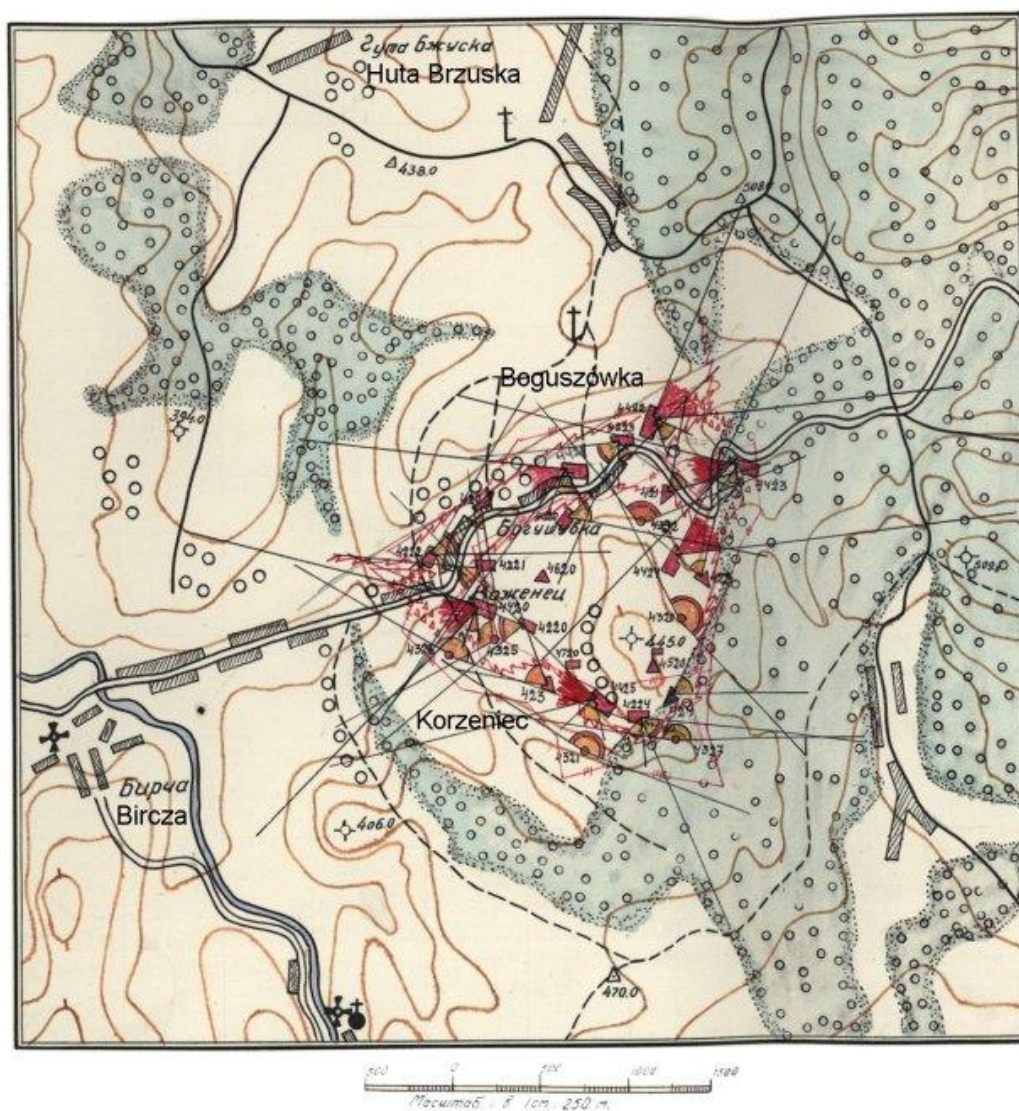
Źródło:

Мапа 1. Punkt Cisowa

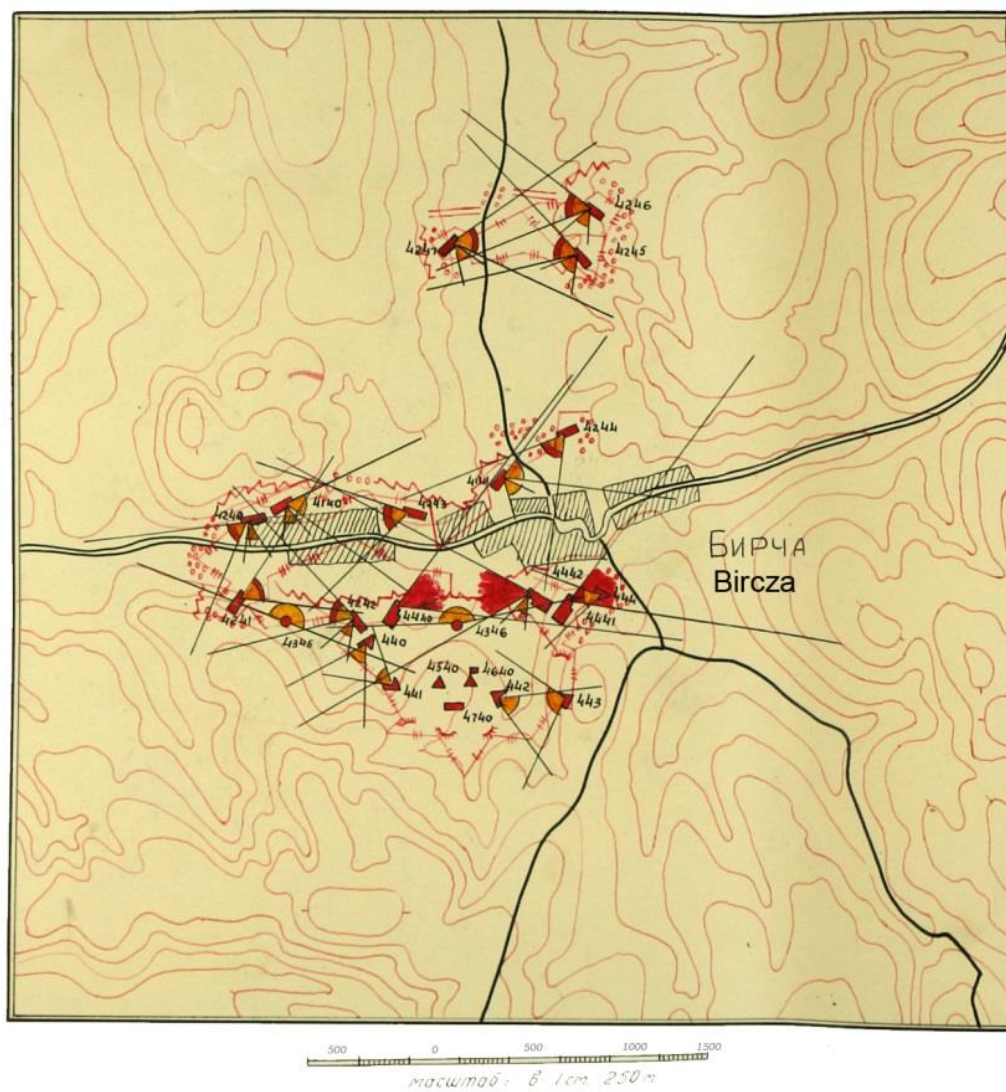
Źródło: własne na podstawie danych z RPAW

Mapa 2. Punkt Oporu Boguszówka

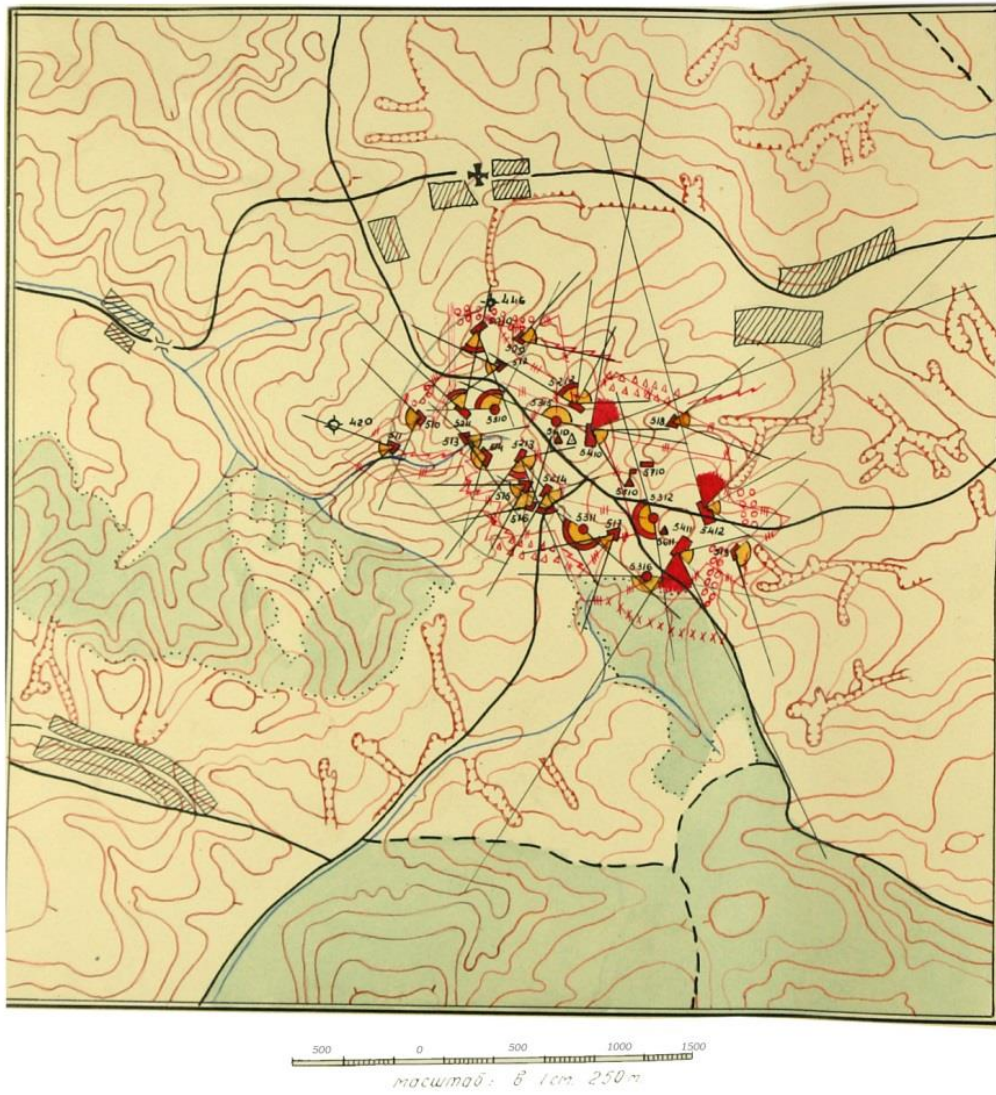
Źródło: własne na podstawie danych z RPAW

Mapa 4. Punkt Oporu Bircza

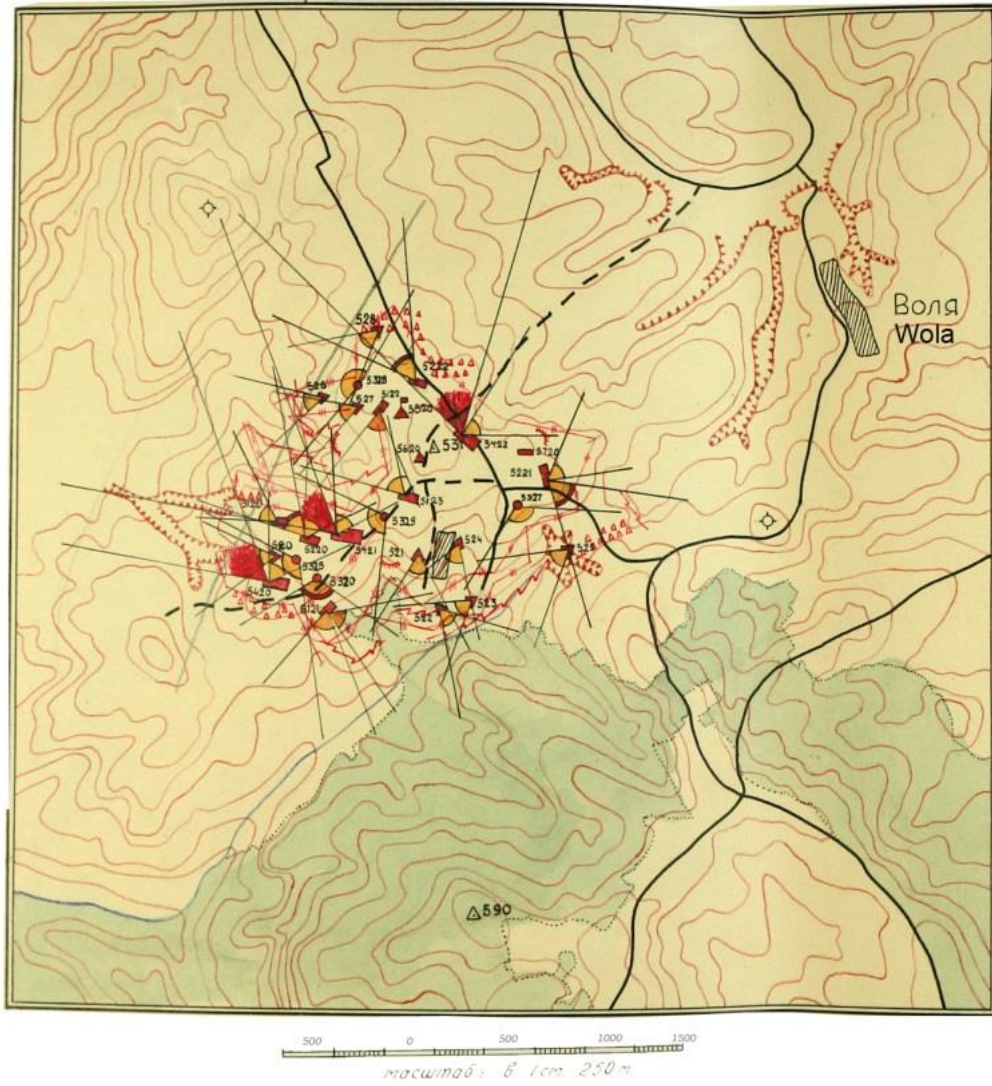
Źródło: własne na podstawie danych z RPAW

Mapa 5. Punkt Oporu Jawornik Ruski-Klementowka

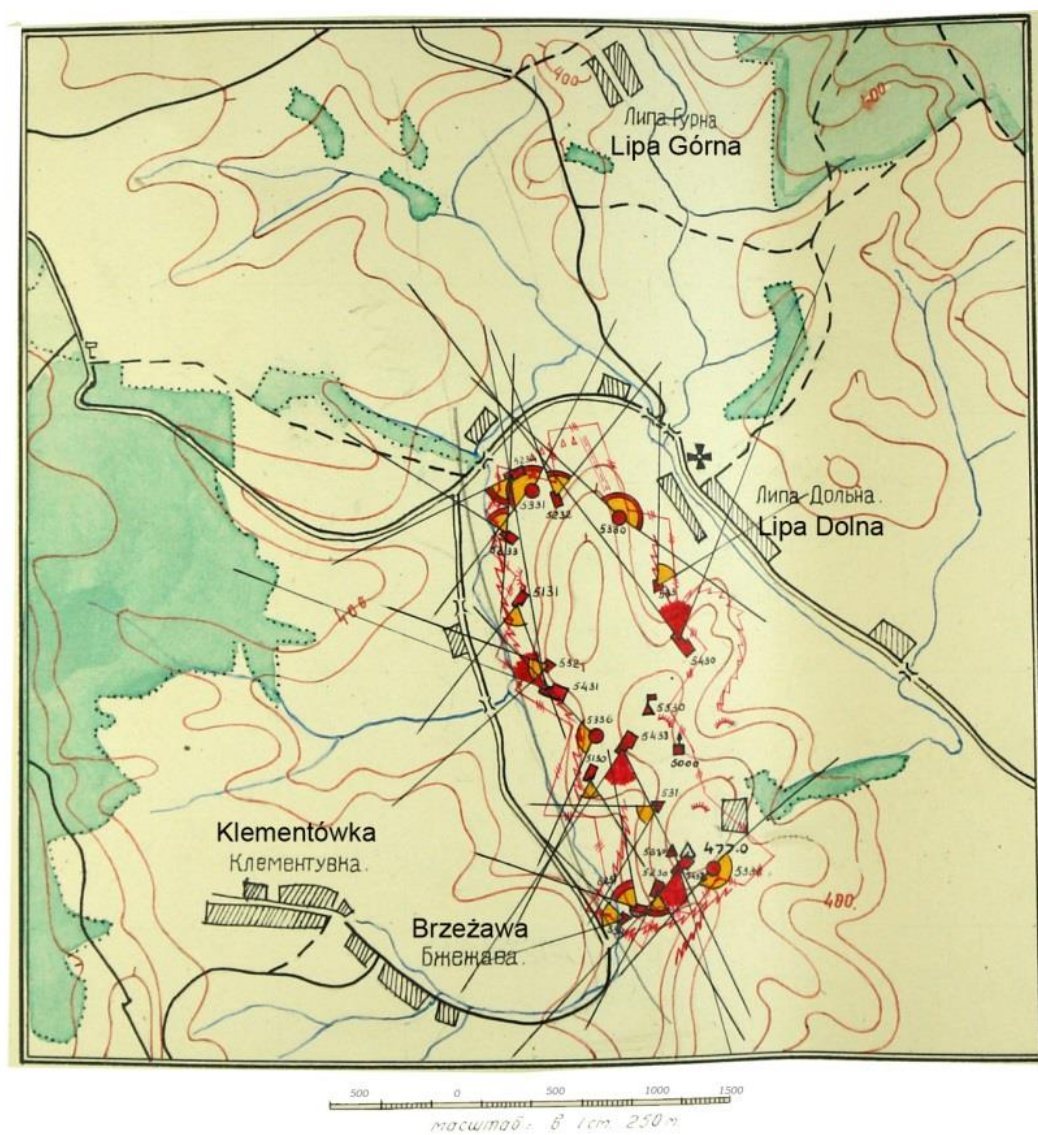
Źródło: własne na podstawie danych z RPAW

Mapa 6. Punkt Oporu Wola

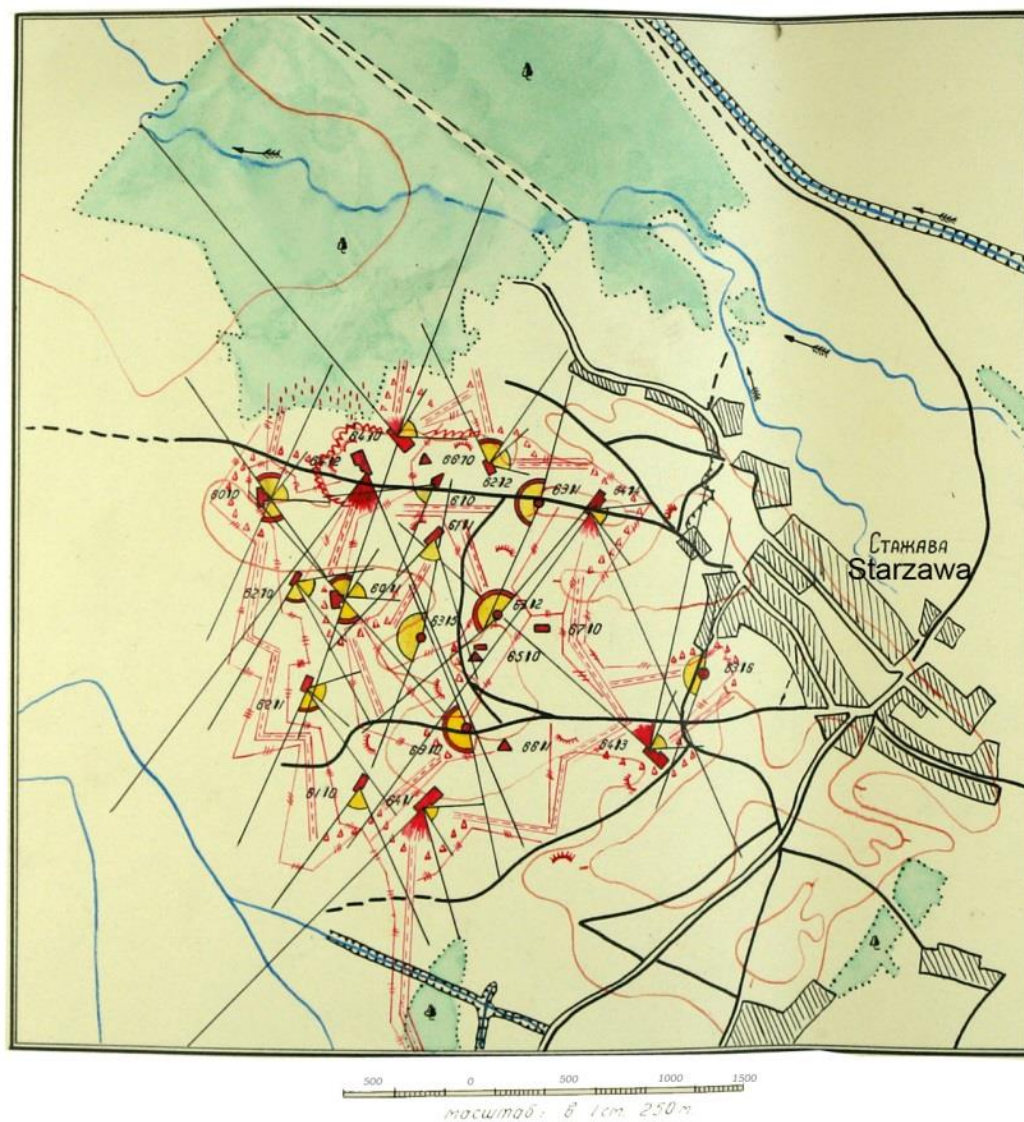
Źródło: własne na podstawie danych z RPAW

Мапа 7. Punkt Oporu Lipa

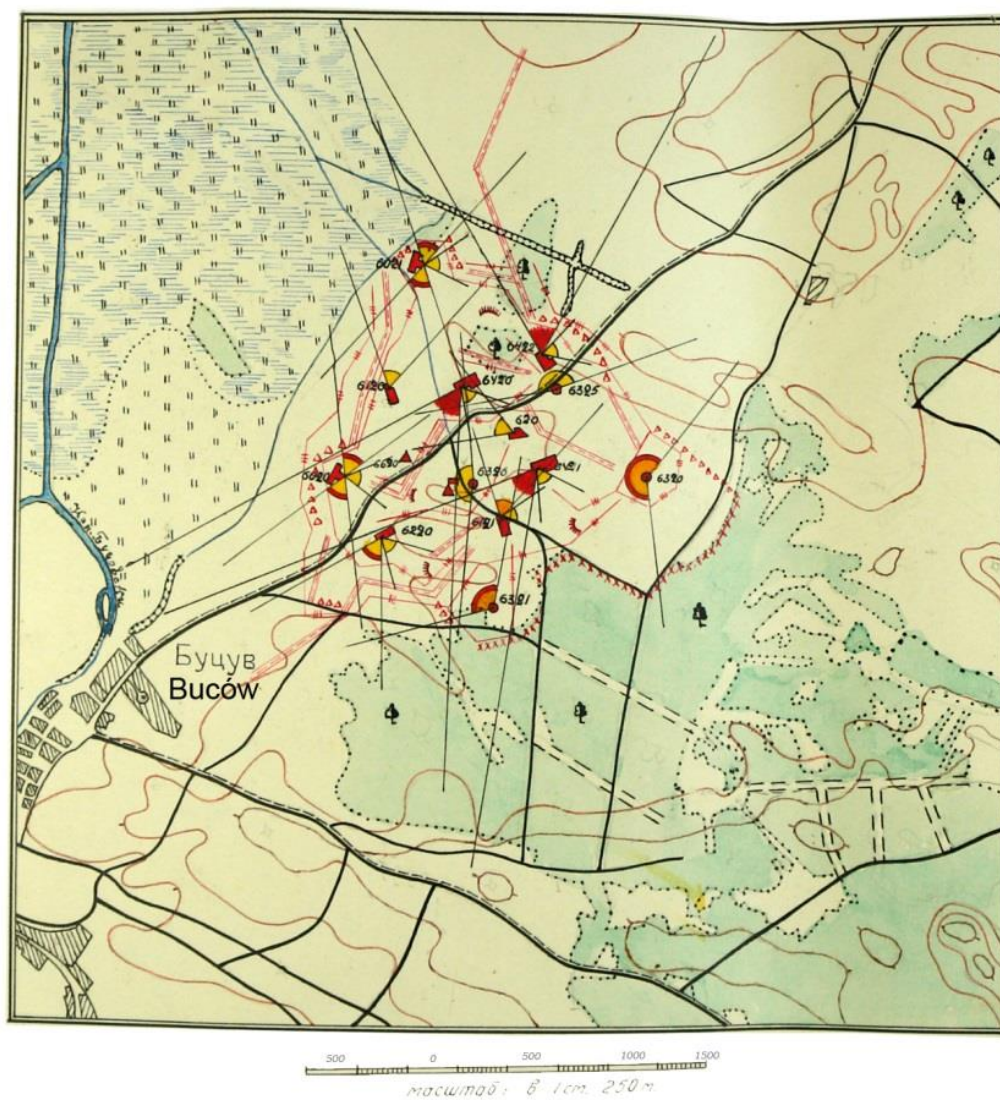
Źródło: własne na podstawie danych z RPAW

Mapa 9. Punkt Oporu Starzawa

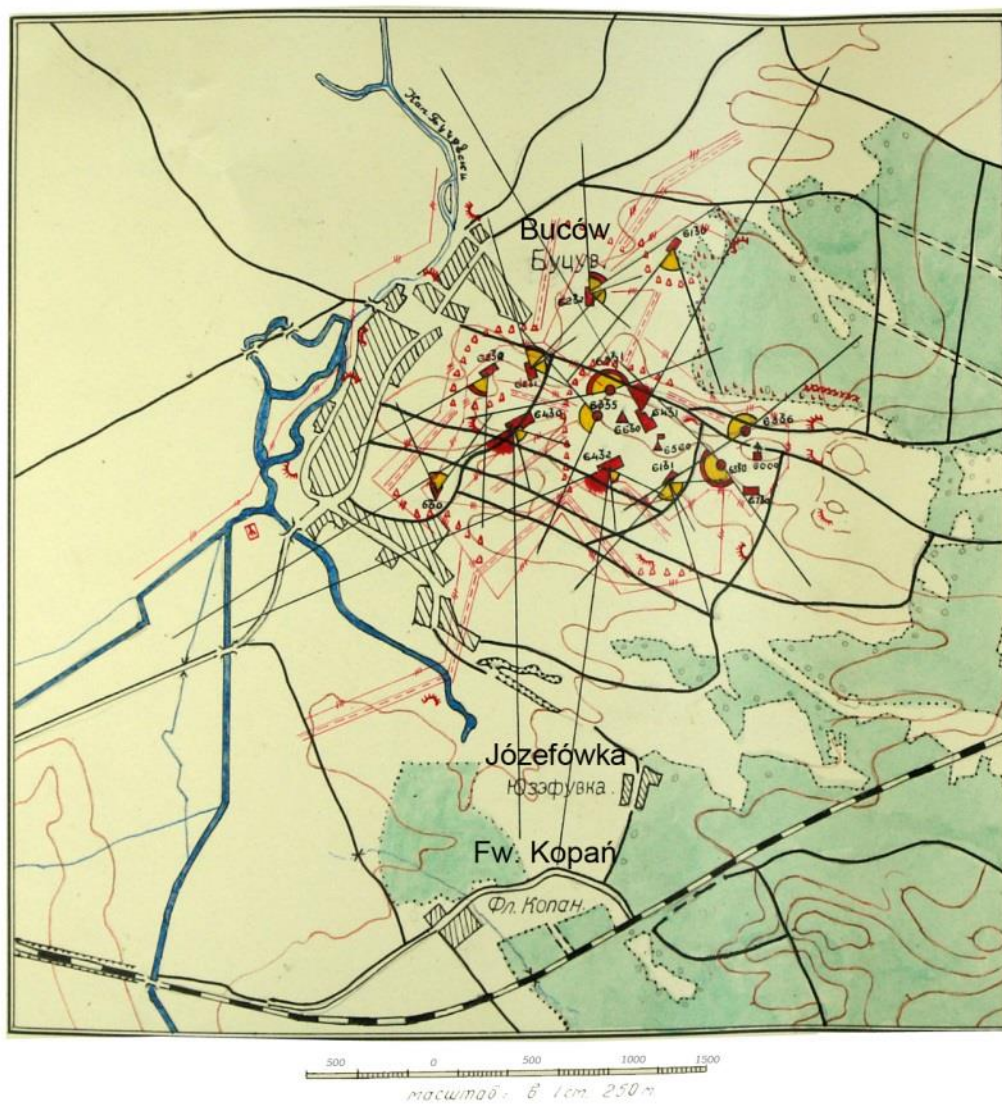
Źródło: własne na podstawie danych z RPAW

Mapa 10. Punkt Oporu Maryna Polska

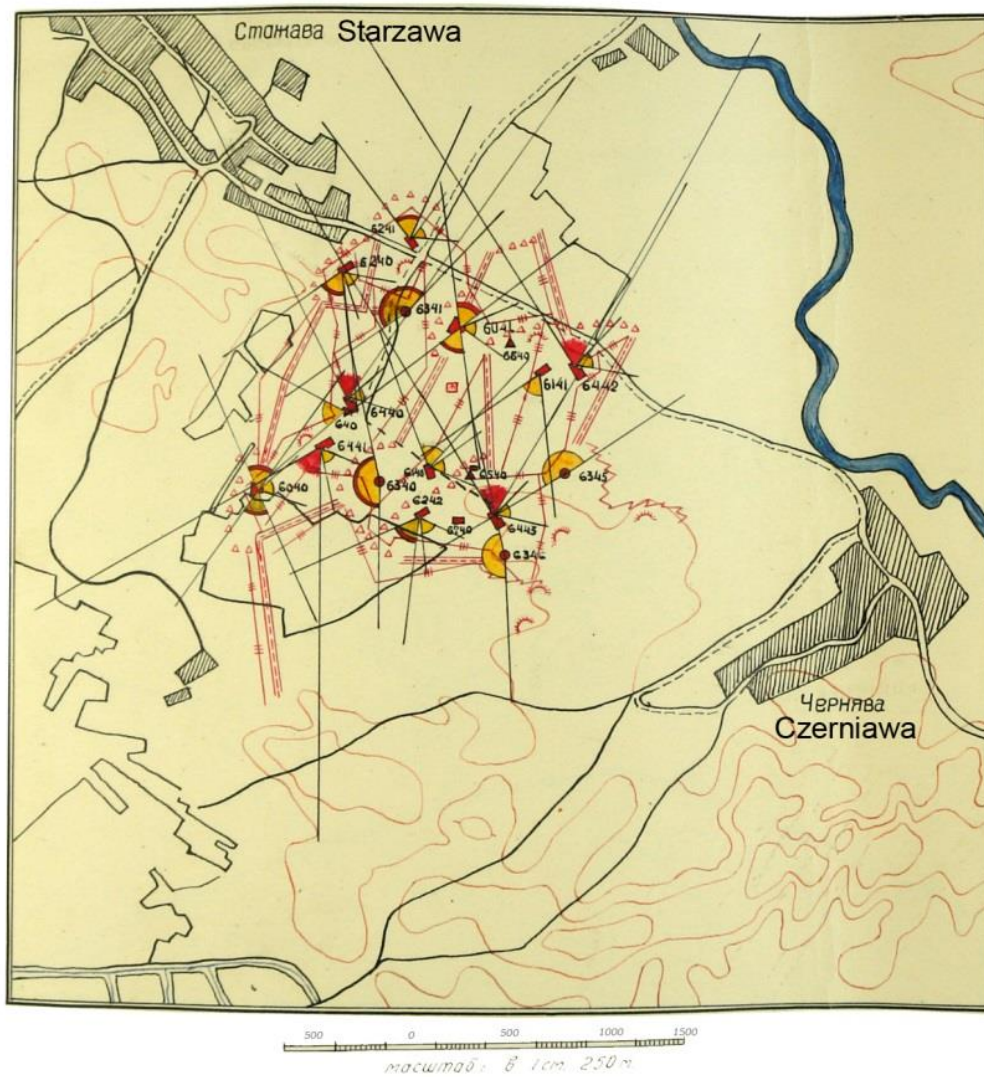
Źródło: własne na podstawie danych z RPAW

Mapa 11. Punkt Oporu Buców

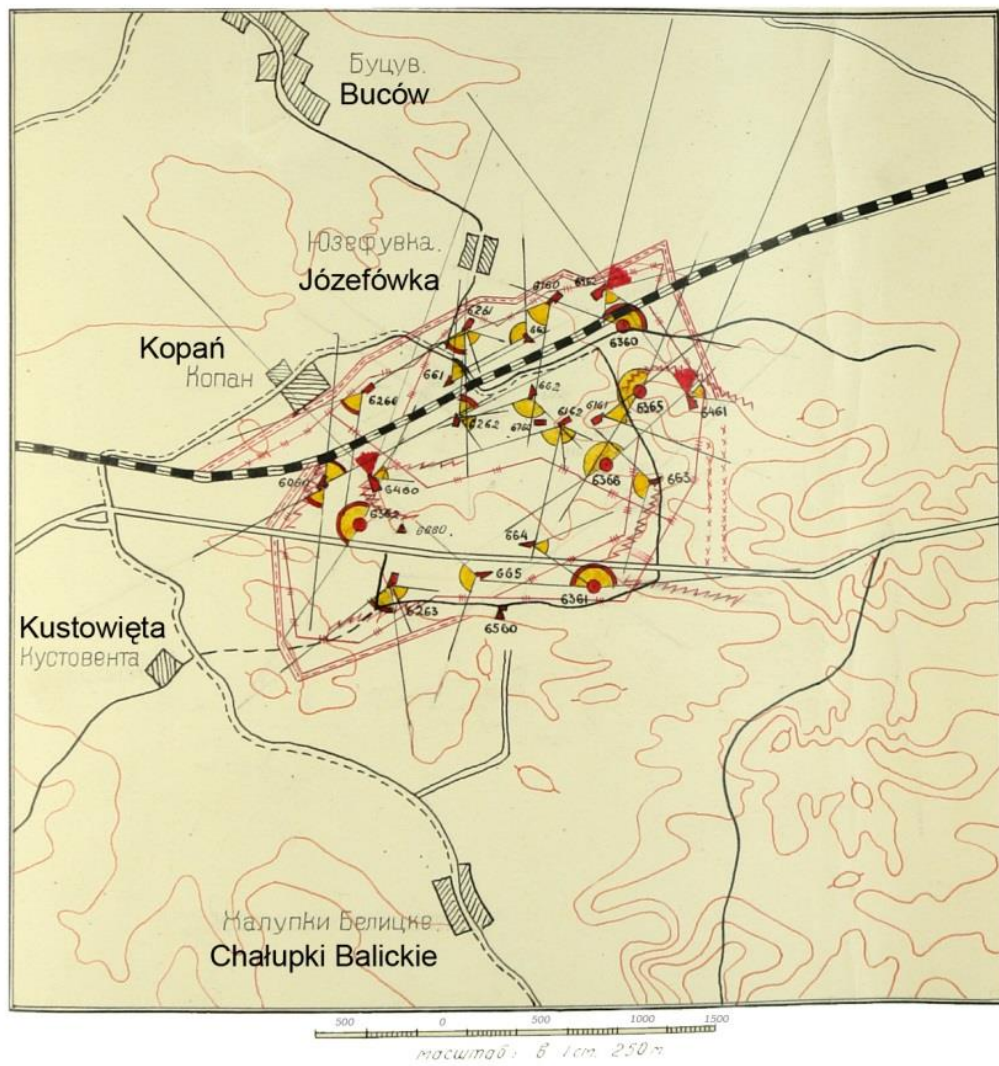
Źródło: własne na podstawie danych z RPAW

Mapa 12. Punkt Oporu Starzawa 2

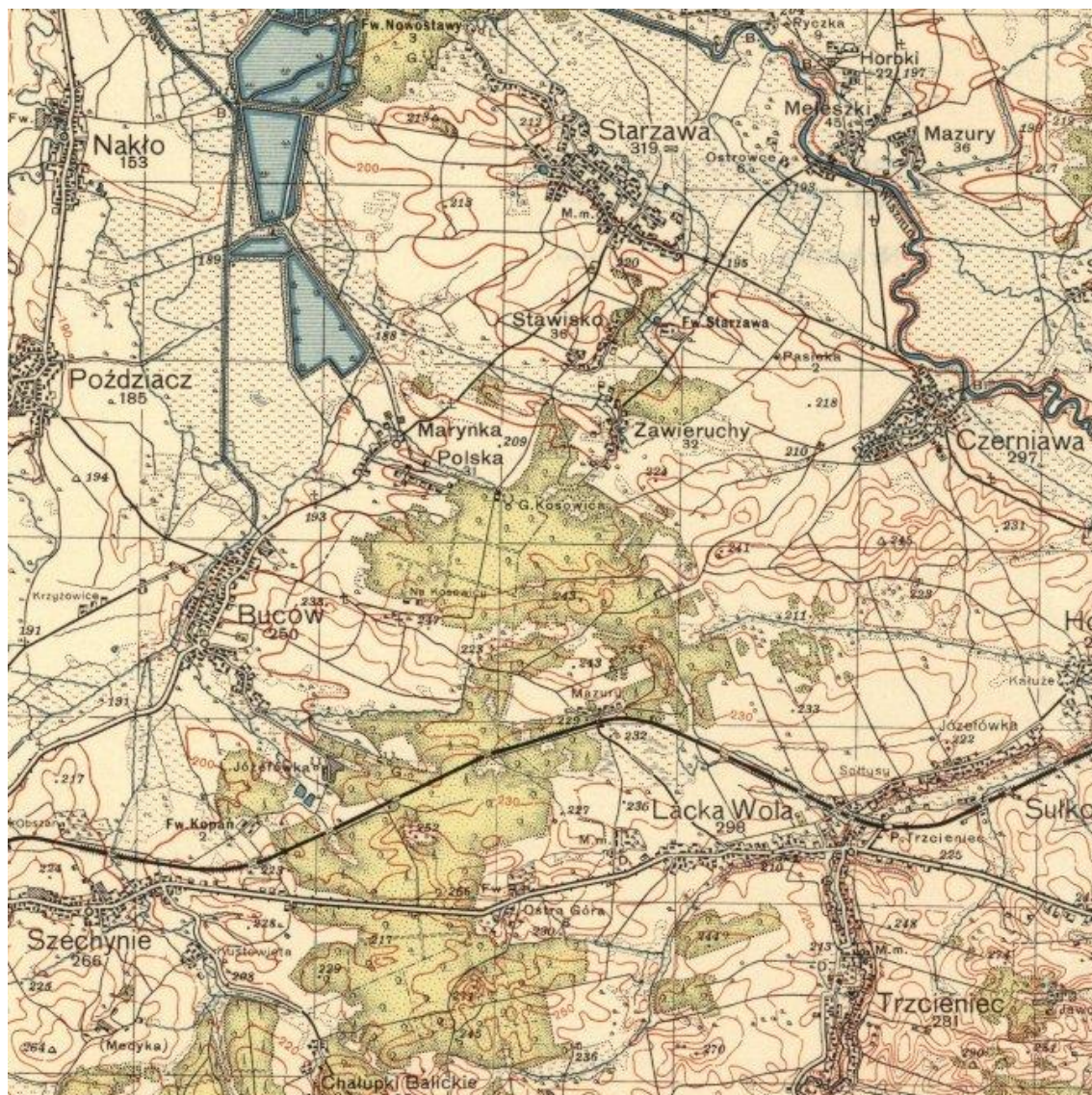
Źródło: własne na podstawie danych z RPAW

Mapa 14. Punkt Oporu Kopań

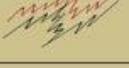

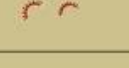

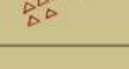

Źródło: własne na podstawie danych z RPAW

Mapa 15. Fragment mapy WIG z 1938 r. -region Mościska

Źródło: własne na podstawie: www.mapywig.org z dnia 15.06.2015 r.

Rysunek 13. Schemat Punktów Oporu 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego

SCHEMAT PUNKTÓW OPORU 08. PRZEMYSKIEGO REJONU UMOCNIONEGO					
1		Półkaponiera artyleryjska	11		Schronienie dla wojsk
2		Kaponiera obrony przeciwpancernej	12		Rów przeciwczołgowy
3		Półkaponiera obrony przeciwpancernej	13		Skarpa
4		Półkaponiera broni maszynowej	14		Zasieki z drutu kolczastego
5		Kazamata obrony przeciwpancernej	15		Zapory leśne
6		Kazamata broni maszynowej	16		Pole minowe
7		Schron na 1 stanowisko karabinowe	17		DZOT
8		Punkt dowodzenia Węzła Obrony	18		SOT
9		Punkt dowodzenia Punktu Oporu	19		Żelbetowe zapory przeciwczołgowe
10		Punkt obserwacyjny			

Źródło: własne na podstawie danych z RPAW

ROZDZIAŁ III Siły wojskowe III Rzeszy i ZSRS przed 22 VI 1941 r.- analiza porównawcza

Tematyka jaką chce podjąć w tym rozdziale została już opracowana przez wielu badaczy, zarówno w ujęciu naukowym, jak też popularno-naukowym⁴²⁸. Na ten temat wyszło wiele „encyklopedii” dotyczących wozów bojowych, artylerii, piechoty itd. Nie mniej jednak uważam, że dla całości pracy warto jest także pochylić się nad tą sprawą, w kontekście walk na terenie obecnego Podkarpacia w 1941 r. W rozdziale tym chciałbym przeanalizować stan wojsk obu armii oraz możliwości jakie obaj okupanci terenów II RP mieli przed 22 VI 1941 r. Analiza ta pozwoli przybliżyć szanse obu stron w chwili konfliktu, który przedstawiony zostanie w dalszej części pracy. Jest oczywistością, iż wyszkolenie i organizacja wojsk niemieckich była lepsza od strony radzieckiej. Jednak czy jakość sił piechoty, artylerii i wojsk pancernych była lepsza od sił ACz.? W tej części pracy spróbuje w jakiejś części przybliżyć stan rzeczywisty obu stron.

1. Niemieckie siły przed Fall Barbarossa

Siły piechoty

Trzonem sił wojskowych pierwszej połowy XX w. była piechota. To do niej głównie należało utrzymanie natarcia. W przypadku sił III Rzeszy w 1941 r. główną jednostką taktyczną była DP., która składała się z pułków piechoty (pp.), a te składały się z baonów. Średnio w jednym pułku było ok. 3 050 żołnierzy, co daje liczbę ponad 9 000 żołnierzy na jedną niemiecką DP⁴²⁹. Podstawowym systemem wsparcia dla oddziałów piechoty niemieckiej był karabin maszynowy. W przypadku sił niemieckich na jeden pp. przypadało 115 ręcznych karabinów maszynowych (rkm) oraz 36 ciężkich karabinów maszynowych (ckm)⁴³⁰. Łącznie daje to 345 rkm oraz 108 ckm na DP. W prowadzeniu walk piechoty wykorzystywano również karabiny powtarzalne, które były słabszym elementem w prowadzeniu walki. Fakt, że ich liczba była większa

⁴²⁸ Zob. M. E. Haskew, *Broń pancerna II wojny światowej*, Warszawa 2014; M. E. Haskew, *Artyleria II wojny światowej*, Warszawa 2015; Idem, *Broń pancerna II wojny światowej*, Warszawa 2015; Idem, *Porównanie broni. Broń piechoty II wojny światowej*, Warszawa 2014; A. Zasięczny, *Czołgi II wojny światowej*, Warszawa 2015; F. Roger, *Historia broni maszynowej od roku 1860 do czasów współczesnych*, Warszawa 1999; Idem, *Tajne bronie III Rzeszy*, Warszawa 2000; W. Gołębiowicz, R. Matuszewski, T. Nowakowski, *Indywidualna broń strzelecka II wojny światowej*, Warszawa 2010; A. Zasięczny, *Broń pancerna III Rzeszy*, t. 1, Warszawa 2013; Idem, *Broń pancerna III Rzeszy*, t. 2, Warszawa 2015; J. Ledwoch, *Czołgi niemieckie 1933-1945*, Warszawa 1994; A. Zasięczny, *Leksykon broni II wojny światowej*, Warszawa 2015.

⁴²⁹ M. Sołomin, *Czerwiec 1941...*, s. 35.

⁴³⁰ *Ibidem*, s. 35-36.

w przeliczeniu na poszczególne pp., gdyż niemieckie jednostki na tym szczeblu posiadały ich 390, co daje liczbę 1170 na DP.

Jak sytuacja miała się do zapasu amunicji dla poszczególnych typów broni piechoty? M. Sołomin w jednej ze swoich prac przedstawił następujące zestawienie. W przypadku jednego baonu liczba amunicji dla rkm-ów i ckm-ów to 58 000 pocisków oraz 24 000 pocisków dla karabinów powtarzalnych⁴³¹. Łącznie dla DP. stanowiło to ponad pół miliona pocisków dla karabinów maszynowych i blisko ćwierć miliona dla karabinów powtarzalnych.

Dodatkowo w zasobie sił piechoty były pistolety samopowtarzalne oraz tzw. bronie automatyczne, czyli pistolety maszynowe. Nie mniej jednak nie stanowiły one tak znaczącej liczby w porównaniu do całości jednostek. Wiadomą jest, że pistolety samopowtarzalne mieli głównie dowódcy, na poszczególnych szczeblach.

Omawiając temat piechoty niemieckiej w chwili przygotowywania do *Fall Barbarossa*, warto szczegółowo przedstawić typ uzbrojenia, jakie wcześniej zostało wymienione. Analiza poszczególnych typów broni obu stron pozwoli na przybliżenie szans i możliwości sił piechoty. Analizę zacznę zatem od najmniejszego typu uzbrojenia tzn. pistoletu samopowtarzalnego używanego przez siły III Rzeszy. Wśród tego typu broni wyróżnić można dwa pistolety używane przez armię niemiecką w czasie *Fall Barbarossa*.

Pierwszy to pistolet **P.08** (gdzie P. to skrót niem. *Piostole*) zwany popularnie *Parabellum*, lub też *Luger*⁴³². Jego produkcja zaczęła się jeszcze w XIX w., jednak dla tej pracy ważny jest okres od 1935 r., kiedy to rozpoczęto produkcję tego pistoletu w Oberndorfie dla sił Wehrmachtu. Od tego momentu produkcją tej broni zajmowały się zakłady Mausera. Zgodnie z normami przyjętymi w armii niemieckiej pistolet P.08 był stemplowany. Na komorze naboju wybity był rok produkcji, a na przednim kolanku zamka kod wytwórcy. Od 1941 r. na tylnej części uchwytu wybijane było oznaczenie typu pistoletu tzn. „P.08”⁴³³. W przypadku tego pistoletu używane były dwa typy magazynków. Standardowo magazynek na 8 naboji oraz magazynek na 32 naboje⁴³⁴. Produkcje tego pistoletu zakończono w 1942 r. ze względu na kwestie ekonomiczne. Roboczogodziny oraz finanse, jakie były potrzebne do produkcji tego pistoletu były zbyt duże (12,5 roboczogodzin i koszt wytworzenia 17,60 marek), a sprzedawano je wojsku

⁴³¹ *Ibidem*, s. 35.

⁴³² J. Wolfram, A. Zasieczny, *Broń piechoty Wehrmachtu 1939-1945*, Warszawa 2009, s. 8.

⁴³³ *Ibidem*.

⁴³⁴ M. Bryja, *Piechota niemiecka 1939-1945*, tom II, Warszawa, 1999, s. 36.

po 40 marek (koszt pistoletu P.38 to 5,60 marki, które sprzedawano wojsku również w cenie 40 marek)⁴³⁵. Poniżej w tabeli przedstawię dane taktyczno-techniczne tego pistoletu. Takie zestawienie tabelaryczne dla poszczególnych typów uzbrojenia pozwoli na analizę uzbrojenia obu storn konfliktu.

Tabela 20. Dane taktyczno-techniczne pistoletu P.08

Pistolet P.08	
Kaliber	9 mm (nabój 9x19 mm Parabellum)
Długość	220 mm
Wysokość	130 mm
Masa z pełnym magazynkiem	0,968 kg
Masa z pustym magazynkiem	0,870 kg
Długość lufy	102 mm
Prędkość początkowa pocisku	320 m/s
Pojemność magazynka	8 naboji (ew. 32)
Celownik	Stały (muszka i szczerbinka)
Zasięg efektywny	50 m

Opracowano na podstawie: J. Wolfram, A. Zasieczny, *op. cit.*, s. 13; M. Bryja, *op. cit.*, Warszawa, 1999, s. 35.

Drugim pistolem, był już wcześniej przedstawiony **P.38** (podobnie jak wcześniej P. to skrót od *pistole*) produkcji Walthera. Jak już wcześniej wspomniałem ten typ broni był tańszy od P.08. Produkcja seryjna tego pistoletu rozpoczęła się w połowie 1939 r. Pierwsze dostawy tego typu broni trafiły do żołnierzy niemieckich już w X 1939 r., jednak były składowane w magazynach gdyż nie były oficjalnie przyjęte do uzbrojenia sił III Rzeszy. Broń przyjęto dopiero 26 IV 1940 r.⁴³⁶ Broń produkowana w zakładach Walthera w Zella-Mehlis miała na lewej stronie zamka oznakowanie firmy. W 1941 r. były to litery „ac” oraz dwucyfrowe oznakowanie roku produkcji⁴³⁷. Wcześniej oznakowaniem była tzw. wstęga Walthera. Pistolet P.38 był lubiany przez żołnierzy niemieckich oraz co ciekawe także przez żołnierzy radzieckich, którzy przejmowali je w czasie walk na froncie wschodnim⁴³⁸. Ze względu na problemy z zacinaniem się tego pistoletu, z powodu zabłocenia rygla częściej na froncie wschodnim używany był pistolet P.08⁴³⁹. W czasie II wojny światowej wyprodukowano ponad milion sztuk tego pistoletu i wśród badaczy był uważany za jeden z najlepszych pistoletów lat 1939-1945⁴⁴⁰. W ręce dobrego strzelca zasięg efektywny sięgał nawet 100 metrów. Poniżej w tabeli przedstawiam dane taktyczno-techniczne tej broni.

⁴³⁵ J. Wolfram, A. Zasieczny, *op. cit.*, s. 13.

⁴³⁶ *Ibidem*, s.14.

⁴³⁷ *Ibidem*.

⁴³⁸ M. Bryja, *op. cit.*, Warszawa, 1999, s. 36.

⁴³⁹ J. Wolfram, A. Zasieczny, *op. cit.*, s. 17.

⁴⁴⁰ M. Bryja, *op. cit.*, Warszawa, 1999, s. 36.

Tabela 21. Dane taktyczno-techniczne pistoletu P.38

Pistolet P.38	
Kaliber	9 mm (nabój 9x19 mm Parabellum)
Długość	216 mm
Wysokość	137 mm
Masa z pełnym magazynkiem	0,94 kg
Masa z pustym magazynkiem	0,86 kg
Długość lufy	125 mm
Prędkość początkowa pocisku	340 m/s
Pojemność magazynka	8 naboń
Celownik	Stały (muszka i szczerbinka)
Zasięg efektywny	50 m

Opracowano na podstawie: J. Wolfram, A. Zasieczny, *op. cit.*, s. 17; M. Bryja, *Piechota ... vol II*, Warszawa, 1999, s. 36.

Kolejnym typem broni, jaki był używany przez siły piechoty niemieckiej był pistolet maszynowy. W czasie prowadzenia ofensywy na wschód w 1941 r. niemieccy żołnierze używali najczęściej pistoletu maszynowego **MP 38** i **MP 40** (gdzie MP to skrót od niem. *Maschinenpistole*). Różnice pomiędzy dwoma typami broni są niewielkie, dlatego też przedstawię je jako jeden typ uzbrojenia. Od 1936 r. produkcją tej broni zajmowały się dwa zakłady, firma Haenel oraz Erma. Pierwotnie MP 38 był chwalony przez żołnierzy za wygodę oraz ergonomię, jednak miał też wady. Okazał się bardzo niebezpieczny. Pistolet nie miał żadnego bezpiecznika, który pozwoliłby zabezpieczyć broń z zamkiem w przednim położeniu, przez co zdarzały się przypadkowe wystrzały przy dużym przeciążeniu⁴⁴¹. Broń była również wrażliwa na zanieczyszczenia, co powodowało jej zacinaenie. W 1939 r. rozpoczęto modernizację MP 38. Planowano model MP 38 (L), który miał zostać wykonany w części z aluminium przez co stałby się lżejszy. Jednak deficyt na aluminium spowodował, że produkcji nie uruchomiono. W niemieckim Urzędzie Uzbrojenia pracowano także nad modernizacją tego typu broni. Głównie dotyczyło to zabezpieczenia przed przypadkowymi wystrzałami. Największą nowością w modernizacji MP 38 były komora zamkowa zaprojektowana przez inż. Antona Petera oraz wykorzystanie w produkcji części wykonanych metodą tłoczenia blachy stalowej⁴⁴². Wprowadzenie tych dwóch elementów uprościło jej produkcję, a także wpłynęło na zmniejszenie zacinaenia się broni w wyniku zanieczyszczenia. Zmodernizowany model dostał nową nazwę MP 40, który oprócz w/w zmian miał jeszcze nowy uchwyt pistoletowy wykonany również metodą tłoczenia blachy stalowej⁴⁴³. Broń tego

⁴⁴¹ J. Wolfram, A. Zasieczny, *op. cit.*, s. 35.

⁴⁴² *Ibidem*, s. 36.

⁴⁴³ M. Bryja, *op. cit.*, Warszawa, 1999, s. 41.

typu wyprodukowano w liczbie miliona egzemplarzy. Poniżej w tabeli przedstawiam dane taktyczno-techniczne dotyczące pistoletu maszynowego MP 38/ MP 40.

Tabela 22. Dane taktyczno-techniczne pistoletu maszynowego MP 38/ MP 40

Pistolet maszynowy MP 38/ MP 40	
Kaliber	9 mm (nabój 9x19 mm Parabellum)
Długość całkowita (z rozłożoną kolbą)	620 mm (830 mm)
Masa z pełnym magazynkiem (MP 40)	4,2 (4,02) kg
Masa z pustym magazynkiem	4,0 (3,9) kg
Długość lufy	251 mm
Prędkość początkowa pocisku	380 m/s
Szybkostrzelność	500 strz/min
Pojemność magazynka	Pudełkowy na 32 naboje
Celownik	Przerzutowy, stały na 100 m i odchylany na 200 m
Zasięg efektywny	150 - 200 m

Opracowano na podstawie: J. Wolfram, A. Zasieczny, *op. cit.*, s. 37; M. Bryja, *Piechota ... vol II*, Warszawa, 1999, s. 41; A. Nieradko, *Pistolety maszynowe PPSz i PPS, TBU nr 105*, Warszawa 1985, s.16.

Najczęściej używaną bronią wśród jednostek niemieckich podczas ataku na ZSRS był karabin powtarzalny. Jak wcześniej wspomniano, była to broń mniej skuteczna niż rkm, czy ckm. W czasie ataku na wschód w 1941 r. siły niemieckie używały karabinu powtarzalnego typu **Kar98k**. Skrót tej nazwy to określenie typu broni **Kar** – karabin (niem. Karabiner) wzór **98**, który nawiązuje do karabinu typu Mouser wzór 98 oraz literka **k** – krótki (niem. Kurz). Jak sama nazwa mówi, była to krótsza wersja wcześniej używanego karabinu typu *Gewehr 98*⁴⁴⁴. Ten typ broni oficjalnie został przyjęty do uzbrojenia sił III Rzeszy 14 VI 1935 r.⁴⁴⁵. Karabin powtarzalny posiadał zamek ślizgowo-obrotowy, który był zasilany dwurzędowym magazynkiem stałym. Magazynek była ładowany odgórnie z łódki, była też możliwość załadowania pojedynczymi nabojami. Karabin był głównie produkowany przez fabrykę Mausera w Oberndorfie i Sauera w Suhl. Jednak w chwili przejścia terenów Austrii, Czech i Polski produkowano ją również w tych państwach, gdyż armie tych państw posługiwały się tym samym typem uzbrojenia⁴⁴⁶. W przypadku II RP Wojsko Polskie używało Mausera kbk wz. 1929, produkowanego w Radomiu. Broń *Kar98k* była podstawową bronią żołnierzy niemieckich do końca II wojny światowej. Na przestrzeni lat 1934-1945 wyprodukowano blisko 9 milionów sztuk⁴⁴⁷. Broń była również używana przez strzelców wyborowych. W tym celu używano do tej broni dwa typy celowników, ZF(Zielfernrohr) 39

⁴⁴⁴ *Ibidem*, s. 38.

⁴⁴⁵ J. Wolfram, A. Zasieczny, *op. cit.*, s. 43.

⁴⁴⁶ M. Bryja, *op. cit.*, Warszawa, 1999, s. 38.

⁴⁴⁷ J. Wolfram, A. Zasieczny, *op. cit.*, s. 44.

i ZF 41⁴⁴⁸. Karabin ten do 1939 r. był bardzo precyzyjnie wykańczany. Posiadał kolbę wykonaną z orzecha. Jednak wraz z wydarzeniami na froncie, jak też zwiększającą się liczbą niemieckich żołnierzy, zaczęto oszczędzać na wykończeniu broni i zamiast drewna orzechowego tworzono kolby warstwowe tzw. sklejkowe wykonane z drzewa bukowego⁴⁴⁹. Od 1940 r. zmieniono kształt stopki kolby, która od tej chwili była płaska⁴⁵⁰. Jedną z nielicznych zmian, która miała wpłynąć na funkcjonalność broni typu *Kar98k* była osłona muszki i wzmocniony suwak celownika⁴⁵¹. Dane techniczno-taktyczne typu *Kar98k* prezentuje tabela poniżej.

Tabela 23. Dane taktyczno-techniczne karabinu powtarzalnego Mauser Kar98k

Karabin powtarzalny Kar98k	
Kaliber	7,62 mm (nabój 7,62x57 mm Mauser)
Długość całkowita(wraz z bagnetem)	1110 mm (1355 mm)
Masa (z kolbą warstwową)	3,8 (4,0) kg
Długość lufy	600 mm
Prędkość początkowa pocisku	755 m/s
Szybkostrzelność	500 strz/min
Pojemność magazynka	Pudełkowy na 5 naboji
Celownik	krzywkowy
Zasięg efektywny	100 - 2000 m

Opracowano na podstawie: J. Wolfram, A. Zasieczny, *op. cit.*, s. 38; M. Bryja, *Piechota ... vol II*, Warszawa, 1999, s. 47.

Przedstawiając wcześniej dane dotyczące broni używanej przez niemieckie siły piechoty wspomniano o liczbie broni typu rkm i ckm na daną jednostkę, jednak wśród niemieckich sił piechoty główną broń stanowił tzw. ukm (czyli uniwersalny karabin maszynowy). Dane dotyczące ilości broni oraz amunicji jakie podałem za M. Sołoninem dotyczą najprawdopodobniej tego typu broni, gdyż stanowiły one większość uzbrojenia (tego typu) w jednostkach piechoty. Oczywiście niemieccy żołnierzy używali również broni nieprzyjaciela, w tym przypadku uzbrojenia ACz., jakie zostanie opisane w dalszej części pracy. Bronią typu karabin maszynowy jaką używali żołnierze niemieccy w czasie ofensywy na wschód w 1941 r. był znany **MG 34**. Skrót ten oznacza karabin maszynowy (niem. **M**aschinengewehr). Broń MG 34 używana mogła być jako rkm oraz z podstawą trójnożną jako ckm, była także możliwość używania tego ukm

⁴⁴⁸ *Ibidem*, s. 45.

⁴⁴⁹ R. Matuszewski, I.J. Wojciechowski, *Karabin Mauser wz. 1898*, TBU nr 91, Warszawa 1983, s. 10.

⁴⁵⁰ J. Wolfram, A. Zasieczny, *op. cit.*, s. 46.

⁴⁵¹ *Ibidem*, s. 47.

jako broni przeciwlotniczej po zamontowaniu na lawecie do tego specjalnie przystosowanej⁴⁵². Broń weszła do użytku już w pierwszym roku produkcji tzn. w 1934 r. W czasie użytkowania starano się zmienić konstrukcje broni, jednak były to tylko prototypy tak jak MG 34s, czy MG 34/41⁴⁵³. Najślabiej ten typ broni spisywał się jako rkm, gdyż potrzebnych było dwóch żołnierzy do jego obsługi (celowniczy opierał broń o plecy amunicyjnego)⁴⁵⁴. Z racji swojej wagi oraz szybkostrzelności ciężko było strzelać z niego w czasie biegu. Nie mniej jednak broń tego typu była również używana jako rkm. Do momentu wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej w czerwcu 1941 r. wyprodukowano blisko 400 000 karabinów typu MG 34⁴⁵⁵. Poniżej prezentuję w tabeli dane dotyczące tego typu broni.

Tabela 24. Dane taktyczno-techniczne karabinu maszynowego MG 34

Karabin maszynowy MG 34	
Kaliber	7,92 mm (nabój 7,92x54 mm)
Długość całkowita	1225 mm
Masa (z podstawą trójnożną)	33 kg
Długość lufy	625 mm
Prędkość początkowa pocisku	755 m/s
Szybkostrzelność	900 strz/min.
Pojemność magazynka	Bębenek na 50 lub 75 naboji; taśma metalowa na 250 naboji
Celownik	Ramkowy, optyczny
Zasięg efektywny	200-3000 m

Opracowano na podstawie: J. Wolfram, A. Zasieczny, *op. cit.*, s. 78; M. Bryja, *Piechota ... vol II*, Warszawa, 1999, s. 43.

Podsumowując ten podrozdział pracy chciałbym przedstawić wyposażenie niemieckich żołnierzy, którzy prowadzili inwazję w ramach *Fall Barbarossa*. Opis wyposażenia warto rozpocząć od ochrony głowy, czyli hełmu jakiego używali żołnierze. Pierwotnie od początków II wojny światowej żołnierze nosili hełmy **Stalhelm wz. 35**, które wprowadzono do armii 25 VI 1935 r.⁴⁵⁶ Hełm ważył blisko 1170 gramów, a koszt jego produkcji wynosił 7,30 marek. W 1940 r. wprowadzono wersję zmodernizowaną, którą określano jako Stelhelm wz. 40. Zmodyfikowana wersja była łatwiejsza w produkcji przez tłoczenie na gorąco oraz zmieniła się kolorystyka maskowania hełmu

⁴⁵² M. Bryja, *op. cit.*, Warszawa, 1999, s. 43.

⁴⁵³ *Ibidem*.

⁴⁵⁴ *Ibidem*.

⁴⁵⁵ J. Wolfram, A. Zasieczny, *op. cit.*, s. 78.

⁴⁵⁶ A. Sáiz, *Deutsche Soldaten. Mundury, wyposażenie i osobiste przedmioty żołnierza niemieckiego 1939-1945*, Poznań 2009, s. 22.

na bardziej szare i chropowate⁴⁵⁷. Oba wzory hełmów używane były przez żołnierzy niemieckich, ponieważ w czasie inwazji w 1941 r. nie wprowadzono jeszcze do wszystkich jednostek hełmów wz. 40. Żołnierze używali różnych sposobów kamuflażu hełmów jak np. błoto, czy pasta do zębów w celu maskowania zimowego. Oficjalnie wojska lądowe dostarczały żołnierzom dwustronne (biały-kamuflaż) bądź jednostronne pokrowce na hełmy. Stosowano także paski do chlebaka „Brotbeutel”, które zawiązywano na hełmie w celu podtrzymania maskowania roślinnego⁴⁵⁸. Dodatkowo żołnierze niemieccy do nakrycia głowy używali furazerek (niem. Feldmütze) produkowanych w takim samym wzorze od 1935 do 1942 r. Ważnym elementem furazerki było godło narodowe oraz odwrócony szewron w kolorystyce odpowiedniej dla danej jednostki⁴⁵⁹.

Umundurowanie żołnierzy niemieckich w 1941 r. składało się z wielu elementów. Pierwszym z nich była **bluza** (niem. Feldbluse) **wz. 40**, które były gorszej jakości niż wcześniejszy wz. 36. W bluzach używano drugorzędnej jakości wełny oraz sztucznych włókien. Bluza wz. 40 posiadała 6 guzików (poprzednia miała 5) oraz zrezygnowano z haftek do podtrzymywania pasa z oporządzeniem. Gorsza jakość materiału powodowała, iż bluza po namoczeniu traciła swój kształt. W swojej pracy Agustín Sáiz szczegółowo przedstawił informacje o elementach bluzy wz. 40, czyli naszywkach, kołnierzykach, pagonach i patkach na kołnierzach⁴⁶⁰. Dlatego też nie będę tutaj poruszał tej tematyki. Pod bluzą żołnierze nosili koszule z kołnierzami wyprodukowane w 1941 r. w kolorze szarozielonym⁴⁶¹. Drugim elementem munduru żołnierzy niemieckich były spodnie, które niezmiennie produkowano od 1936 do 1943 r. Jedyną zmianą było uwzględnienie kolorystyki pasującej do kolejnych wzorów bluz tzn. z koloru szarozielonego w odcień bardziej zielony. Spodnie były zaprojektowane do butów z wysoką cholewą, co oznaczało iż były proste bez zapięć przy kostkach. W spodniach nie było żadnych kieszeni, czy klap. Posiadały guziki dla szelek oraz jeden guzik z tyłu do regulacji obwodu tali⁴⁶². Na wyposażeniu żołnierzy były również płaszcze produkowane w latach 1940-1942 w niezminionej formie, które nie były używane w okresie letnim. Nie będą też zatem opisywane w niniejszej pracy.

Spodnie jakie posiadali niemieccy żołnierze przeznaczone były do butów z wysoką cholewą. Dlatego też od początku wprowadzenia takich typów spodni były produ-

⁴⁵⁷ *Ibidem*.

⁴⁵⁸ *Ibidem*, s. 24.

⁴⁵⁹ *Ibidem*, s. 28.

⁴⁶⁰ Zob. *Ibidem*, s. 37-39.

⁴⁶¹ *Ibidem*, s. 53.

⁴⁶² *Ibidem*, s. 40-42.

kowane buty z wysoką cholewą. Buty zrobione były z czernionej krowiej skóry, gdzie cholewa wynosiła od 35-41 cm, a podeszwa była podwójna z ćwiekami w liczbie 35-45⁴⁶³. Dodatkowo buty były wzmocnione metalową płytką na pięcie. Wiosną 1940 r. wprowadzono zmiany w obuwiu żołnierzy. Skrócono cholewy z długości 35 do 29 cm⁴⁶⁴. Do lipca 1941 r. takie buty posiadały wszystkie jednostki. Od tamtego momentu ten typ obuwia przeznaczony był dla piechoty, rowerzystów, motocyklistów oraz wojsk inżynieryjnych. Drugim typem obuwia były kamasze, które w momencie inwazji na ZSRS posiadały jednostki ryglowe. Takie jednostki atakowały południowy odcinek 08. PRU, o czym w kolejnej części pracy. Obuwie to było również wykonywane ze skóry. Dotyczyło to także sznurowadeł o długości 95 cm⁴⁶⁵. Wysokość cholewy wahała się w granicy 14-16 cm. Do butów typu kamasze stosowane były również opinacze. Podobnie jak buty marszowe z wysoką cholewą kamasze posiadały na podeszwach ćwieki w liczbie od 35 do 38⁴⁶⁶.

Ostatnim elementem umundurowania był pas z klamrą na którym żołnierze nosili część oporządzenia. Pomimo, iż III Rzesza deklarowała swoje poglądy antyreligijne za to na klamrze przez cały okres II wojny znajdował się napis „Gott Mit Uns”, czyli „Bóg z nami”⁴⁶⁷. Pasy wykonane były ze skóry, a szerzej o pasach i klamrach pisze w swojej pracy A. Sáiz⁴⁶⁸. Do części wyposażenia żołnierza noszonej na pasie należały: ładownice (w zależności używanej broni), manierka, chlebak obie wz. 1931 oraz łopatką piechoty (Schanzzeug) lub łopatką składaną (Klappspaten)⁴⁶⁹.

Do przenoszenia innych elementów wyposażenia, które były potrzebne żołnierzowi służyły plecaki: szturmowy (zawierał menażkę wz. 1931, pałatkę oraz koc) oraz plecak marszowy (składał się z pałatki, koca oraz tornistra wz. 39 z krowiej skóry, który wyposażony był w zestaw do higieny i szycia, menażkę, racje chleba, buty, koszulę, kilka par skarpet)⁴⁷⁰.

Ostatnim elementem wyposażenia żołnierskiego, jakie posiadali Niemcy w czasie inwazji na ZSRS była maska przeciwgazowa. W tym czasie stosowano maskę przeciwgazową **Gasemaske M-38** znaną również jako **S-Maske**⁴⁷¹. Model wyprodu-

⁴⁶³ *Ibidem*, s. 69.

⁴⁶⁴ *Ibidem*, s. 70.

⁴⁶⁵ *Ibidem*, s. 72.

⁴⁶⁶ *Ibidem*.

⁴⁶⁷ *Ibidem*, s. 89.

⁴⁶⁸ Zob. *Ibidem*, s. 90-94.

⁴⁶⁹ *Ibidem*, s. 134-147.

⁴⁷⁰ *Ibidem*, s. 122-124.

⁴⁷¹ *Ibidem*, s. 95.

kowano w 1938 r. i używano go do końca II wojny światowej. Maska przenoszona była w metalowym karbowanym pojemniku z parcianym paskiem wraz z płaszczem przeciwgazowym. Pierwotnie maska była w kolorze jasnozielonym, jednak z biegiem czasu robiono maski koloru czarnego⁴⁷². W odróżnieniu od modelu M-30 ta maska była wykonywana z jednego kawałka syntetycznej gumy. Zamiast szytych, czy klejonych paszków podtrzymujących maskę, jak było w modelu M-30, zastosowano aluminiowe klamry⁴⁷³.

Artyleria

Piechota niemiecka podobnie jak i strona przeciwna w 1941 r. nie opierała się tylko i wyłącznie na uzbrojeniu ręcznym. Duża część uzbrojenia stanowiła artyleria. Ten typ uzbrojenia był bardzo ważny w przypadku prowadzenia działań wojennych tamtego okresu. Uzbrojenie artyleryjskie dzielimy na dwa rodzaje. Pierwszy to armaty, które były ważne w czasie zdobywania umocnień, niszczenia punktów dowodzenia, czy stanowisk ogniowych nieprzyjaciela. Dzięki armacie można zniszczyć siły wroga znajdujące się w polu widzenia, gdyż ostrzał z tego typu uzbrojenia prowadzony jest płaskotorowo. W przypadku sił niemieckich, jak i sił radzieckich liczby posiadanego uzbrojenia artyleryjskiego było porównywalne. Drugim typem uzbrojenia artyleryjskiego były moździerze i haubice, które do dziś służą jako broń unicestwiająca pozycje wroga, znajdujące się za wzgórzami itp. przeszkodami topograficznymi, ponieważ ostrzał z tego typu uzbrojenia prowadzony jest stromotorowo tzn. pod kątem. Dzięki takiemu ostrzałowi można zniszczyć np. umocnienia betonowe, żelbetowe, jakie znajdują się w dalszej oględności niż działania wojenne. Podobnie jak w przypadku armat, liczba tego typu uzbrojeniowa była porównywalna po obu stronach konfliktu w 1941 r.

W przypadku moździerzy i haubic liczebność tego uzbrojenia w strukturach niemieckich przedstawiała się następująco: 9 lekkich moździerzy (kal. 50 mm) i 6 średnich (kal. 81 mm) na każdy baon. piechoty oraz 3 lekkie na każdy baon. rozpoznawczy, co daje liczbę 84 lekkich oraz 54 średnich moździerzy na każdą dywizję⁴⁷⁴. Uzbrojenie artyleryjskie do ognia płaskotorowego, czyli armaty w siłach III Rzeszy przedstawiały się następująco: 6 armat kal. 75 mm oraz 2 armaty kal. 150 mm na każdy pp.⁴⁷⁵ Struktura posiadanych haubic przez żołnierzy niemieckich w czasie *Fall Barba-*

⁴⁷² *Ibidem*, s. 105.

⁴⁷³ *Ibidem*.

⁴⁷⁴ M. Sołonin, *Czerwiec 1941...*, s. 38.

⁴⁷⁵ *Ibidem*, s. 38-39.

rossa przedstawia się następująco. Każdy pułk artyleryjski (pa) posiadał 12 ciężkich haubic kal. 150 mm i 36 lekkich haubic kal 105 mm⁴⁷⁶. Dodatkowo na każdy pp. przypadało 12 armat przeciwpancernych kal. 37 mm⁴⁷⁷. Ten typ uzbrojenia miał zwalczać siły pancerne, nie mniej jednak wykorzystywany był także do walki z siłami piechoty nieprzyjaciela. W przypadku niemieckiej DP liczba armat przeciwpancernych kal. 37 mm wynosiła 36 sztuk⁴⁷⁸.

Poniżej w tabeli przedstawię dane liczbowe określające siły artyleryjskie przed 22 VI 1941 r., w dyspozycji III Rzeszy. Dane zostały pozyskane z jednej z prac M. Sołonina:

Tabela 25. Liczebność uzbrojenia artyleryjskiego III Rzeszy przed 22 VI 1941 r.

Typ uzbrojenia	Liczba
Moździerz kal. 81 mm	11767
Armaty kal. 75 mm	4176
Armata kal. 105 mm	760
Armaty kal. 150 mm	867
Haubica kal. 105 mm	7076
Haubica kal. 150 mm	2867
RAZEM	27513

Opracowano na podstawie: M. Solonin, *Czerwiec 1941...*, s. 55.

Tabela powyżej nie przedstawia wszystkich typów uzbrojenia jakie posiadały siły niemieckie przed *Fall Barbarossa*. Nie mniej jednak w zestawianiu z siłami radzieckimi, które przedstawione zostały w dalszej części pracy, można wyciągnąć wnioski szans i możliwości III Rzeszy w walce z ZSRS.

Siły III Rzeszy przed *Fall Barbarossa* w uzbrojeniu artyleryjskim posiadały pięć rodzajów armat. Podział ten dotyczy kalibrażu broni tego typu.

Pierwszym typem takiej broni była armata ppanc. kal. 37 mm wz. 35/36, czyli **armata 3,7 cm Pak 35/36**. Skrót z niem. oznacza **Panzerabwehrkanone** czyli armata ppanc. Produkcję tej broni rozpoczęto już w latach 20. XX w. Jednak dopiero na przełomie 1933/1934 r. zyskała swoją ostateczną konstrukcję⁴⁷⁹. Konstrukcją tej armaty zajmowała się firma Rheinmetall. W 1936 r. otrzymała swoje oznaczenie, czyli 3,7 cm

⁴⁷⁶ *Ibidem*, s 41.

⁴⁷⁷ *Ibidem*, s. 43

⁴⁷⁸ *Ibidem*, s. 45.

⁴⁷⁹ M. Bryja, *Artyleria niemiecka w latach 1933-1945. Taktyka, organizacja, uzbrojenie*, Warszawa 1996, s. 138.

Pak 35/36⁴⁸⁰. Po raz pierwszy broń została użyta podczas hiszpańskiej wojny domowej w latach 1936-1939. W chwili wybuchu II wojny światowej broń była przestarzała. Najbardziej było to widoczne podczas kampanii francuskiej w 1940 r. Powodem był rozwój sił pancernych w Europie, który spowodował, iż niemiecka broń kal. 37 mm nie była w stanie przebić pancerzy. Armata była w stanie przebić pancerz o grubości 30 mm z odległości 500 m⁴⁸¹. Dlatego też w 1941 r. w wojnie przeciw ZSRS armata stanowiła niewielki odsetek baonów ppanc⁴⁸². W myśl tego, że broń była przestarzała w czasie inwazji na wschód postanowiono wykorzystać pociski nadkalibrowe oznaczone jako **Stielgranate 41**, które przypominały granaty nasadkowe⁴⁸³. Armata wyposażona była w łożo dwuogonowe rozstawne wraz z kołami, dzięki czemu mogła być transportowana⁴⁸⁴. W wojnie przeciw wojskom ACz. dobrze sprawdzała się w walce miejskiej. Jednak stając na przeciwko czołgów jak np. T-34 była nieskuteczna. Po walkach w 1941 r. zyskała nazwę *kolatka* z niem. Anklopf⁴⁸⁵. Do obsługi tej armaty potrzebnych było 5 żołnierzy. Ogólnie wyprodukowano blisko 15 000 sztuk tej armaty. W tabeli poniżej przedstawione zostały dane taktyczno-techniczne armaty kal. 37 mm wz. 35/36

Tabela 26 .Dane taktyczno-techniczne armaty ppanc. kal. 37 mm wz. 35/36 (3,7 cm Pak 35/36).

Armata ppanc. kal. 37 mm wz. 35/36 (3,7 cm Pak 35/36)	
Kaliber	37 mm
Długość lufy	1665 mm
Masa bojowa (marszowa)	328 kg (440 kg)
Kąt ostrzału	-8° do +25° (w pionie) 59° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	762 m/s
Szybkostrzelność	12-15 strz/min
Waga pocisku	0,68 kg
Donośność	4000 m

Opracowano na podstawie: M. Bryja, *op. cit.*, s. 137; S. Pataj, *op. cit.*, Warszawa 1975, s. 265.

Kolejną bronią tego typu używaną przez siły niemieckie była **armata ppanc kal. 50 mm wz. 38 (5 cm Pak 38)**. Skrót z niem. **Panzerabwehrkanone**. Produkcja tej broni wynikała z małej przydatności armat kal. 37 mm. Dlatego też pod koniec 1940 r. przyjęto na stan Wehrmachtu armatę kal. 50 mm⁴⁸⁶. Do momentu inwazji na ZSRS w broń tego typu zostały wyposażone baony ppanc. Do armaty tej stosowane były poci-

⁴⁸⁰ www.dws-xip.pl dane z dnia 13.06.2017.

⁴⁸¹ M. Baryja, *op. cit.*, s. 138.

⁴⁸² *Ibidem*.

⁴⁸³ *Ibidem*.

⁴⁸⁴ S. Pataj, *Artyleria lądowa 1871-1970*, Warszawa 1975, s. 265.

⁴⁸⁵ www.dws-xip.pl dane z dnia 13.06.2017.

⁴⁸⁶ M. Baryja, *op. cit.*, s. 140.

ski z wolframem, które potrafiły przebić pancerz radzieckich czołgów⁴⁸⁷. Wraz z armatami kal. 37 mm, armaty te stanowiły wyposażenie kompani w pp. i baonach ppanc do 1943 r. Armata posiadała łoże dwuogonowe z kołami oraz zamek klinowy⁴⁸⁸. Do obsługi tej armaty potrzebnych było 5 żołnierzy. W latach II wojny światowej powstało blisko 9 500 sztuk tego uzbrojenia. Poniżej zaprezentowane zostały dane dotyczące tej armaty.

Tabela 27. Dane taktyczno-techniczne armaty ppanc. kal. 50 mm wz. 38 (5 cm Pak 38).

Armata ppanc. kal. 50 mm wz. 38 (5 cm Pak 38)	
Kaliber	50 mm
Długość lufy	2975 mm
Masa bojowa (marszowa)	1000 kg (1062 kg)
Kąt ostrzału	-8° do +27° (w pionie) 65° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	835 m/s
Szybkostrzelność	12-14 strz/min
Waga pocisku	2,06 kg
Doność	3000 m

Opracowano na podstawie: M. Bryja, *op. cit.*, s. 137; S. Pataj, *op. cit.*, s. 265.

Trzecim typem armat używanym przez siły niemieckie w czasie ataku na ZSRS, były armaty kal. 75 mm. Tutaj rozróżnia się kilka typów armat o tym kalibrze. Pierwszą z nich jest **armata polowa 7,5 cm Fk 18** oraz jest zmodernizowana wersja **Fk 38**. Skrót to z niem. **Feldkanone**, tzn. armata polowa. Armata Fk 18 miała zastąpić przestarzałe uzbrojenie z czasów Wielkiej Wojny, czyli armatę Fk 16⁴⁸⁹. Armata poza wagą nie różniła się znacząco od poprzedniczki. Wersja Fk 38 zamontowana była na łożu z haubicy kal. 105 mm, o której będzie w dalszej części pracy. Wersja Fk 18 weszła do uzbrojenia Wehrmachtu w 1938 r. Zmodernizowanej wersji Fk 38 powstało zaledwie 100 sztuk. Obie armaty były produkowane w zakładach Kruppa.

Drugim typem armaty kal. 75 mm były dwie armaty ppanc. Pierwszą z nich była broń **7,5 cm Pak wz. 40**. Armatę produkowano w latach 1939-1941 i oficjalnie w uzbrojenie III Rzeszy została przyjęta w 1940 r. Nie mniej jednak na front wschodni broń dostarczono pod koniec 1941 r., dlatego też nie była używana w czasie *Fall Barbarossa*. Drugi typ uzbrojenia ppanc. to **armata 7,5 cm Pak 97/38**. Broń powstała z połączenia zdobycznych luf francuskich dział Canon de 75 mle wz. 1897 oraz łoża z niemieckiej armaty 5 cm Pak 38⁴⁹⁰. Broń opracowano w celu szybkiego wprowadze-

⁴⁸⁷ www.lonesentry.com dane z dnia 13.06.2017 r.

⁴⁸⁸ S. Pataj, *op. cit.*, s. 265.

⁴⁸⁹ M. Baryja, *op. cit.*, s. 162.

⁴⁹⁰ *Ibidem*, s. 142-143.

nia do służby większej ilości dział, przed atakiem na ZSRS w 1941 r. Do armaty używane były zdobyte pociski francuskie oraz polskie.

Trzecim typem działa tego kalibru była **armata górską 7,5 cm GebG 36**, która stanowiła podstawowe uzbrojenie w jednostkach górskich wszystkich sił niemieckich⁴⁹¹. Skrót oznacza z niem. **Gebirgsgeschütz**, tzn. działo górskie. Broń produkowana była od 1938 r. i powstało blisko 2 000 sztuk tych armat. Działo posiadało łożo dwuogonowe rozstawne⁴⁹². Armata górską była produkowana przez firmę Rheinmetall. Tabela poniżej przedstawia dane dotyczące armat kal. 75 mm, jakie na uzbrojeniu miały siły niemieckie przed czerwcem 1941 r.

Tabela 28. Dane taktyczno-techniczne armat kal. 75 mm

Armata kal. 75 mm					
	armata polowa 7,5 cm Fk 18	armata polowa 7,5 cm Fk 38	armata ppanc. 7,5 cm Pak 40	armata ppanc. 7,5 cm Pak 97/38	armata górską 7,5 cm GebG 36
Kaliber	75 mm	75 mm	75 mm	75 mm	75 mm
Długość lufy	1940 mm	2550 mm	3450 mm	2721 mm	1450 mm
Masa bojowa (marszowa)	1120 kg (2010 kg)	1380 kg (2340 kg)	1425 kg (1500 kg)	1190 kg (1270 kg)	750 kg (715 kg)
Kąt ostrzału	-5° do +45° (w pionie) 60° (w poziomie)	-5° do +45° (w pionie) 55° (w poziomie)	-5° do +22° (w pionie) 65° (w poziomie)	-8° do +25° (w pionie) 60° (w poziomie)	-2° do +75° (w pionie) 40° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	458 m/s	580 m/s	792 m/s	570 m/s	475 m/s
Szybkostrzelność	8-10 strz/min	10-12 strz/min	12-14 strz/min	10-12 strz/min	6-8 strz/min
Waga pocisku	5,8 kg	5,8 kg	6,8 kg	6,8 kg	5,7 kg
Donośność	9400 m	11 300 m	8100 m	11 000 m	9250 m

Opracowano na podstawie: M. Bryja, *op. cit.*, s. 141-142, 152, 161; S. Pataj, *op. cit.*, s. 264-266.

Kolejnym typem dział, jakie używały siły niemieckie podczas *Fall Barbarossa* była armata kal. 105 mm, czyli **10,5 cm Kanone 18 (10,5 cm K 18)**. Był to dość popularny typ uzbrojenia w siłach III Rzeszy. Pierwotnie działo powstało w 1918 r., jednak w 1931 r. dokonano modernizacji broni⁴⁹³. Wersje zmodernizowaną używano do 1942 r., kiedy to weszła wersja działa 10,5 cm K42⁴⁹⁴. Broń używana była w pułkach artylerii wchodzących w skład DP. Ponadto stanowiły wyposażenie samodzielnych dywizjonów armat, których w 1941 r. było 29⁴⁹⁵. Działo posiadało łożo dwuogonowe rozstaw-

⁴⁹¹ S. Pataj, *op. cit.*, s. 264.

⁴⁹² *Ibidem*.

⁴⁹³ M. Baryja, *op. cit.*, s. 166; S. Pataj, *op. cit.*, s. 266.

⁴⁹⁴ M. Baryja, *op. cit.*, s. 166.

⁴⁹⁵ *Ibidem*.

ne wraz z kołami⁴⁹⁶. W armacie kal. 105 mm używane było podwozie z haubicą kal. 150 mm (15 cm sFH 18)⁴⁹⁷. Działo produkowane było przez firmę Rheinmetall, a koszt produkcji wynosił 37 500 marek. Przed atakiem na ZSRS siły niemieckie posiadały 760 sztuk tej broni. W tabeli pod spodem zostały przedstawione dane dotyczące tej armaty.

Tabela 29. Dane taktyczno-techniczne armaty kal. 105 mm (10,5 cm K 18) wz. 1918/31

Armata kal. 105 mm (10,5 cm K 18) wz. 1918/31	
Kaliber	105 mm
Długość lufy	5460 mm
Masa bojowa (marszowa)	5620 kg (6434 kg)
Kąt ostrzału	0° do +45° (w pionie) 60° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	835 m/s
Szybkostrzelność	6 strz/min
Waga pocisku	15,14 kg
Donośność	19 075 m

Opracowano na podstawie: M. Baryja, *op. cit.*, s. 164; S. Pataj, *op. cit.*, s. 266.

Ostatnim działem, jakie przedstawiam w pracy była armata kal. 150 mm, tzn **15 cm Kanone 18 (15 cm K 18)**. Armata produkowana była w firmie Rheinmetall w Düsseldorfie. Broń posiadała takie samo podwozie jak haubica kal. 150 mm oraz działo kal. 105 mm⁴⁹⁸. Produkcje tego uzbrojenia rozpoczęto w 1938 r. Działo miało bardzo dobrą donośność blisko 25 km. Jednak broń była bardzo ciężka do transportu z powodu jej długości, dlatego też, trzeba było rozkładać ją na dwie części⁴⁹⁹. Armata posiadała łożo jednoogonowe z kołami, dzięki czemu mogła być transportowana. Ciekawym rozwiązaniem zastosowanym w tym dziale była obrotnica, która umożliwiała obrót działa o 360°. W 1939 r. dokonano modernizacji tego uzbrojenia, które nazwano 15 cm K 39. Zmodernizowane działa miały trafić do służby w siłach tureckich. Ostatecznie jednak pozostały na wyposażeniu III Rzeszy. Broń jednak do uzbrojenia została przyjęta dopiero po działaniach wojennych opisywanych w tej pracy. Poniżej w tabeli zestawione zostały dane dotyczące działa 15 cm K 18.

⁴⁹⁶ S. Pataj, *op. cit.*, s. 266.

⁴⁹⁷ *Ibidem.*

⁴⁹⁸ M. Baryja, *op. cit.*, s. 170.

⁴⁹⁹ *Ibidem.*

Tabela 30. Dane taktyczno-techniczne armaty kal. 150 mm (15 cm K 18)

Armata kal. 150 mm (15 cm K 18)	
Kaliber	149,1 mm
Długość lufy	8200 mm
Masa bojowa (marszowa)	12460 kg (18310 kg)
Kąt ostrzału	-2° do +45° (w pionie) 11° (w poziomie) 360° (w poziomie po instalacji obrotnicy)
Prędkość początkowa pocisku	865 m/s
Szybkostrzelność	2 strz/min
Waga pocisku	43 kg
Donośność	24 825 m

Opracowano na podstawie: M. Baryja, *op. cit.*, s. 170; S. Pataj, *op. cit.*, s. 266.

W strukturach sił niemieckich pod względem uzbrojenia artyleryjskiego różniła się również moździerz. W pracy przedstawiam dwa typy tej broni.

Pierwszym z nich był granatnik kal. 50 mm, który jest porównywalną bronią z uzbrojeniem tego typu po stronie ACz. Zatem był to **granatnik kal. 50 mm wz. 36 (IGrW 36)**. Skrót z niem. to **Leichter Granatwerfer**. Pracę nad tą bronią rozpoczęto w 1934 r. w firmie Rheintmell-Borsing AG⁵⁰⁰. Konstrukcja miała być lepszym rozwiązaniem, dzięki temu broń miała być celniejsza. Dlatego też lufa została przymocowana sworzniem do płyty oporowej. Dzięki temu lufa oprócz ostrzału pod kątem w pionie mogła obracać się także w poziomie do 17°⁵⁰¹. W granatniku tym zamontowano inny typ wspornika lufy, który miał zastąpić klasyczny dwójnóg. Duża celność broni spowodowana była zamontowaniem celownika teleskopowego, a następnie celownika-kątomierza. Jednak warunki wojny pokazały, iż tak precyzyjny kąt ostrzału nie jest potrzebny. Dlatego też w 1940 r. zrezygnowano z celowników-kątomierzy, a dwa lata wcześniej z celowników teleskopowych⁵⁰². Obsługę granatnika stanowiły 3 osoby. Broń weszła do uzbrojenia Wehrmachtu w 1936 r. pod oznaczeniem 5 cm leGRW 36⁵⁰³. Ogólnie do 1943 r. wyprodukowano ponad 30 000 sztuk tej broni. Tabela poniżej przedstawia dane dotyczące tego granatnika.

⁵⁰⁰ J. Wolfram, A. Zasieczny, *op. cit.*, s. 137.

⁵⁰¹ *Ibidem.*

⁵⁰² *Ibidem.*

⁵⁰³ *Ibidem.*

Tabela 31. Dane taktyczno-techniczne granatnika kal. 50 mm wz. 36 (IGrW 36)

Granatnik kal. 50 mm wz. 36 (IGrW 36)	
Kaliber	50 mm
Długość lufy	465 mm
Masa	14,2 kg
Kąt ostrzału	42° do 78° (w pionie) 17° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	75 m/s
Szybkostrzelność	15-25 strz/min
Waga pocisku	0,9 kg
Doność	520 m

Opracowano na podstawie: J. Wolfram, A. Zasieczny, *op. cit.*, s. 138; www.1939.pl dane z 12.06.2017

Drugim typem broni był **moździerz kal. 81 mm wz. 34 (GrW 34)**. Skrót oznacza z niem. **Granatwerfer**. Był to podstawowy typ uzbrojenia w siłach Wehrmachtu. Był to moździerz wzorowany na brytyjskich moździerza Wilfreda Stokesa. Podstawą była płyta oporowa z przymocowaną lufą z przyrządami celowniczymi oraz ruchomy dwójnóg, jako podporą całości konstrukcji. Za pracę nad tą bronią zabrała się firma, która skonstruowała granatnik wcześniej opisywany w 1933 r. Konstrukcja wzorowana była na francuskim moździerzu Brandt wz. 1931, z uwzględnieniem własnych modernizacji⁵⁰⁴. W 1934 r. broń weszła do uzbrojenia sił III Rzeszy w oznaczeniu 8 cm GrW 34⁵⁰⁵. Broń miała trwałą i prostą konstrukcję, dzięki temu w warunkach bojowych dość szybko można było ją rozłożyć na trzy części (lufa z dwójnogiem wraz z układem regulacji, płyta oporowa), którą przenosiło trzech żołnierzy. Do moździerza kal. 81 mm produkowano następujące pociski: odłamkowe, dymne, oświetlające i wyznaczające cel, które używane były przy współpracy z samolotami szturmowymi⁵⁰⁶. Podobnie jak w przypadku granatnika kal. 50 mm, obsługą tej broni zajmowało się trzech żołnierzy. W tabeli poniżej znajdują się dane dotyczące opisanego moździerza, używanego przez siły niemieckie w 1941 r.

⁵⁰⁴ *Ibidem*, s. 139.

⁵⁰⁵ *Ibidem*.

⁵⁰⁶ *Ibidem*, s. 140.

Tabela 32. Dane taktyczno-techniczne moździerza kal. 81 mm wz. 34 (GrW 34)

Moździerz kal. 81 mm wz. 34 (GrW 34)	
Kaliber	81,4 mm
Długość lufy	1143 mm
Masa	64 kg
Kąt ostrzału	45° do 90° (w pionie) 23° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	174 m/s
Szybkostrzelność	15-25 strz/min
Waga pocisku	3,5 kg
Donośność	4200 m

Opracowano na podstawie: J. Wolfram, A. Zasieczny, *op. cit.*, s. 140; www.1939.pl dane z 12.06.2017

Ostatnim typem uzbrojenia artyleryjskiego jakie posiadały siły niemieckie w przededniu *Fall Barbarossa* były haubice. W pracy przedstawiam dwa typy haubic, których używali żołnierze III Rzeszy. Pierwszą z nich była haubica kal 105 mm, a przez niemieckie siły oznaczona jako **10,5 cm leFH 18** (skrót z niemc. **leichte Feldhaubitze**, czyli lekka haubica polowa). Ten typ haubic stanowił znaczącą część uzbrojenie w siłach III Rzeszy. Haubice produkowane były od drugiej połowy lat 30 XX w. w firmie Rheinmetall⁵⁰⁷. Pierwsze prace konstrukcyjne nad tą haubicą rozpoczęły się na przełomie 1928 i 1929 r. Broń używana była przez wiele państw np. Węgry podczas zdobywania Rusi Zakarpackiej w III 1939 r., czy Hiszpanię w wojnie domowej. Haubica usadowiona była na łożu dwuogonowym rozkładanym, które posiadało stalowe koła⁵⁰⁸. Haubice można było transportować za pomocą 6 koni. Koszt produkcji haubicy kal. 105 mm wynosił 44 000 marek. Na dzień 1 VI 1941 r. armia niemiecka posiadała 7076 sztuk haubic kal. 105 mm. W 1939 r. rozpoczęto modernizację haubicy i stworzono model 10,5 cm leFH 18 M (**Mündungbremse**). Zmiany dotyczyły donośności broni oraz zwiększenia prędkości holowania haubicy. Donośność broni została zwiększona poprzez zamontowanie dłuższej lufy⁵⁰⁹. Dodatkowo zmodernizowana wersja posiadała hamulec wylotowy. Stąd też oznaczenie literą M tej wersji haubicy. Zmodernizowana wersja haubicy posiadała takie samo łożo z uwzględnieniem wzmocnienia konstrukcji. Zamieniono koła stalowe, na koła z ogumieniem, dzięki czemu broń można było transportować sprzętem zmotoryzowanym⁵¹⁰.

Obie wersje haubicy po walkach w ZSRS okazały się nieskuteczne, gdyż tereny wschodnie w dużej części stanowiły mokradła i broń często grzęzła w drogach. Wynika-

⁵⁰⁷ M. Baryja, *op. cit.*, s. 165.

⁵⁰⁸ S. Pataj, *op. cit.*, s. 270.

⁵⁰⁹ M. Baryja, *op. cit.*, s. 165.

⁵¹⁰ S. Pataj, *op. cit.*, s. 270.

ło to ze zbyt dużej wagi tych haubic. Dlatego też podjęto prace nad lżejszą konstrukcją. W wyniku tych prac powstała haubica 10,5 cm leFH 18/40, w której wykorzystywano elementy lawety z armaty 7,5 cm Pak 40 wcześniej już przedstawionej⁵¹¹. Broń tego typu wprowadzono w okresie późniejszym, niż dotyczy to tematu dysertacji. Tabela poniżej przedstawia haubice kal. 105 mm, jakie wykorzystywała III Rzesza w inwazji na ZSRS 22 VI 1941 r.

Tabela 33. Dane taktyczno-techniczne haubic kal. 105 mm

Haubica kal. 105 mm		
	10,5 cm leFH 18	10,5 cm leFH 18 M
Kaliber	105 mm	105 mm
Długość lufy	2941 mm	3308 mm
Masa bojowa (marszowa)	1985 kg (3490 kg)	2040 kg (3540 kg)
Kąt ostrzału	-5° do +42° (w pionie) 56° (w poziomie)	-5° do +42° (w pionie) 56° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	470 m/s	540 m/s
Szybkostrzelność	6-8 strz./min	8 strz./min
Waga pocisku	14,8 kg	15,14 kg
Donośność	10 675 m	13 325 m

Opracowano na podstawie: M. Baryja, *op. cit.*, s. 163; S. Pataj, *op. cit.*, s. 270.

Drugim typem haubic, jakiej używały siły niemieckie w tym czasie to broń kal. 150 mm. Podstawową bronią tego typu była haubica **15 cm sFH 18** (skrót z niemc. *schwere Feldhaubitze*, czyli ciężka haubica polowa). Działo stromotorowe produkowane było od 1933 r. w firmie Rheinmetall oraz Krupp. Haubica posiadała łożo dwuogonowe rozstawne wraz z kołami, co umożliwiało transport broni konno lub pojazdami zmotoryzowanymi⁵¹². Do transportu lufa była ściągana z łoża haubicy. Haubica została oficjalnie włączona w struktury uzbrojenia Wehrmachtu 23 V 1935 r.⁵¹³ Broń po raz pierwszy użyta została w drugiej wojnie chińsko-japońskiej w 1937 r. Koszt produkcji tej haubicy wynosił 44 000 marek i trwał 9 miesięcy, czyli 5 500 roboczogodzin⁵¹⁴. W międzyczasie produkcji haubicy powstała zmodernizowana wersja 10,5 cm sFH 36, która była lżejsza. Wnikało to z faktu, iż ten typ haubicy był wykonywany z metalu lekkiego. Broń była transportowana tylko i wyłącznie przez zaprzęgi konne⁵¹⁵. W związku z drogim materiałem wykonania haubicy 10,5 cm sFH 36 powstało niewiele sztuk tej broni i bardzo szybko zaprzestano produkcji, ze względu na brak materiałów⁵¹⁶. Haubica kal. 150 mm była mniej skuteczna niż armaty radzieckie kal. 122

⁵¹¹ M. Baryja, *op. cit.*, s. 165.

⁵¹² S. Pataj, *op. cit.*, s. 271.

⁵¹³ www.lexikon-der-wehrmacht.de dane z dnia 24.06.2017.

⁵¹⁴ *Ibidem*.

⁵¹⁵ M. Baryja, *op. cit.*, s. 180.

⁵¹⁶ www.lexikon-der-wehrmacht.de dane z dnia 24.06.2017.

i 152 mm, jakie opisane zostały w dalszej części pracy. Dlatego też siły niemieckie w czasie walk przejmowały zdobyczny sprzęt radziecki. Do takich zdarzeń dochodziło w kolejnych etapach wojny z ZSRS. Radzieckie uzbrojenie oznaczano własnym nazewnictwem. Jednak nie dotyczyło to pierwszego momentu uderzenia III Rzeszy na terenach, których dotyczy ta praca. O oznaczeniach niemieckich uzbrojenia ACz. wspomniane w dalszej części dysertacji. W tabeli poniżej przedstawione zostały dane dotyczące haubicy kal. 150 mm używanego przez siły niemieckie w czasie *Fall Barbarossa*.

Tabela 34. Dane taktyczno-techniczne haubic kal. 150 mm

Haubica kal. 150 mm		
	15 cm sFH 18	15 cm sFH 36
Kaliber	149,1 mm	149,1 mm
Długość lufy	4440 mm	2967 mm
Masa bojowa (marszowa)	5512 kg (6304 kg)	3280 kg (3500 kg)
Kąt ostrzału	0° do +45° (w pionie) 60° (w poziomie)	-1° do +43° (w pionie) 56° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	520 m/s	485 m/s
Szybkostrzelność	4 strz./min	4 strz./min
Waga pocisku	43,52 kg	43,52 kg
Donośność	13 325 m	12 500 m

Opracowano na podstawie: M. Baryja, *op. cit.*, s. 178-179; S. Pataj, *op. cit.*, s. 271.

Siły pancerne

Wg. M. Sołonina umocnienia, siły piechoty, czy artyleria nie pomogą wygrać wojnę⁵¹⁷. Potrzebne są do tego niewątpliwie siły pancerne. W tej części pracy chciałbym przedstawić główną siłę uderzeniową wojsk pancernych jakie posiadali Niemcy w czerwcu 1941 r. Mowa tu oczywiście o czołgach. Na obszarze omawianego 08. PRU siły pancerne były wsparciem dla piechoty. Warto zwrócić uwagę na proces przygotowywania się III Rzeszy do przeprowadzenia *blitzkriegu* na wschód.

Niemcy byli pewni swojego zwycięstwa w ZSRS, o czym świadczą słowa gen A. Jodla: „*Następna zamierzona operacja wojskowa może być z łatwością przeprowadzona obecnymi siłami i zasobami amunicyjnymi ... Jeśli mamy wkrótce przeprowadzić tak wielką kampanię, to można tego równie dobrze dokonać z pomocą zarówno 12 dywizji pancernych, jak i 24 brygad pancernych, ponieważ przed wiosną i tak więcej ich nie będziemy mieli...*”⁵¹⁸. W czerwcu 1940 r. planowano zwiększyć pięciokrotnie produkcję pojazdów pancernych, co było nierealne. W planie pod kryptonimem „plan zbrojeniowy 41” zakładano wyposażenie dla dwudziestu DPanc. oraz dziesięciu DZmot.⁵¹⁹

Ogólnie na całej linii działań wojennych w 1941 r. Niemcy posiadali blisko 3000 czołgów, zaś na terenie, który przedstawiony jest w niniejszej pracy to liczba około 600 czołgów różnego typu⁵²⁰. Główne uderzenie 1. GPanc. przebiegało na północ od 08. PRU, jednak w czasie walk o Przemyśl i w okolicach wykorzystywane były także czołgi.

Przedstawionych zostało tu 7 modeli czołgów używanych 22 VI 1941 r. przez siły III Rzeszy na linii rzeki San. Pierwszym z nich był lekki czołg **Panzerkampfwagen I (PzKpfw I)**. Czołg w chwili ataku na ZSRS był już przestarzały, nie mniej jednak znajdował się na wyposażeniu. Budowę maszyny rozpoczęto w 1932 r. jako ciągnik rolniczy. Projektem pierwszego czołgu sił niemieckich w tamtym czasie zajęła się firma Krupp⁵²¹. Produkcja czołgu rozpoczęła się w 1934 r. w firmie MAN w Norymberdze. Czołg posiadał obrotową wieżyczkę z dwoma karabinami oraz pancierz o grubości 13 mm⁵²². Wyprodukowany czołg już od początku użytkowania w wojnie domowej w

⁵¹⁷ M. Sołomin, *op. cit.*, s. 79.

⁵¹⁸ Fragment cytatu za: D. Stahel, *op. cit.*, s. 111.

⁵¹⁹ D. Stahel, *op. cit.*, s. 112.

⁵²⁰ *Ibidem*, s. 120.

⁵²¹ P. Ponczek, A. Kwolek, *Pojazdy pancerne. Od „Littel Wille“ do Leoparda 2 A6, Gluchotazy 2012*, s. 22.

⁵²² D. Stahel, *op. cit.*, s. 112.

Hiszpanii pokazał, że silnik o mocy 60 KM był za słaby⁵²³. Od 1935 r. silnik ten zastąpiono 6 cylindrowym silnikiem Maybacha o mocy 100 KM⁵²⁴. Jak wcześniej wspomniałem czołg PzKpfw I w 1941 r. był przestarzały, a na całej linii frontu było ich zaledwie 281⁵²⁵. Ten model czołgu 22 VI 1941 r. stanowił wsparcie pomocnicze dla czołgów lekkich i średnich. W późniejszym czasie służył tylko do celów szkoleniowych. Poniżej w tabeli znajdują się dane dotyczące PzKpfw I.

Tabela 35. Dane taktyczno-techniczne czołgu PzKpfw I.

Panzerkampfwagen I	
Typ czołgu	lekki
Załoga	2 osoby
Masa	6 t
Wymiary (długość x szerokość x wysokość)	4,42 m x 1,72 m x 2,06 m
Silnik	6 cylindrowy Maybach NL-38-TR-6
Prędkość	40 km/h
Zasięg	140 km
Uzbrojenie	2 x km 7,92 mm

Opracowano na podstawie: P. Ponczek, A. Kwolek, *op. cit.*, s. 22; D. Jędrzejewski, Z. Lalak, *op. cit.*, s. 170.

Drugim typem czołgów używanych w 1941 r. jako wsparcie był lekki czołg **Panzerkampfwagen II (PzKpfw II)**. Pierwsze modele czołgu oddano do armii niemieckiej w 1935 r. Jednak właściwie zmodernizowaną wersję, która stanowiła podstawę sił pancernych III Rzeszy do *Fall Barborassa* oddano w 1937 r.⁵²⁶ Trzonem uzbrojenia tego pojazdu była armata kal. 20 mm. Drugi typ PzKpfw produkowany był przez także przez firmę MAN wraz z Daimler-Benz AG w Berlinie⁵²⁷. Wersja z 1937 r., czyli PzKpfw II Ausf.C posiadała silnik o mocy 140 KM oraz pancierz o grubości 20 mm. W styczniu 1940 r. rozpoczęto produkcję wersji PzKpfw II Flamingo, który zamiast dział posiadał dwa miotacze ognia⁵²⁸. W czasie II wojny światowej powstało kilka typów tego czołgu, które różniły się grubością pancierza oraz wyposażeniem wewnętrznym.

⁵²³ P. Ponczek, A. Kwolek, *op. cit.*, s. 22.

⁵²⁴ D. Jędrzejewski, Z. Lalak, *Niemiecka broń pancerna 1939-1945*, Warszawa 1993, s. 168.

⁵²⁵ D. Stahel, *op. cit.*, s. 112.

⁵²⁶ P. Ponczek, A. Kwolek, *op. cit.*, s. 23.

⁵²⁷ D. Jędrzejewski, Z. Lalak, *op. cit.*, s. 173.

⁵²⁸ *Ibidem*, s. 175.

Ogólnie na wschodnim teatrze działań w czerwcu 1941 r. użyto 743 sztuk czołgu tego typu⁵²⁹. Tabela poniżej przedstawia informacje na temat tego czołgu.

Tabela 36. Dane taktyczno-techniczne czołgu PzKpfw II.

Panzerkampfwagen II Ausführung C	
Typ czołgu	lekki
Załoga	3 osoby
Masa	9 t
Wymiary (długość x szerokość x wysokość)	4,81 m x 2,22 m x 1,99 m
Silnik	6 cylindrowy Maybach HL-62-TRM
Prędkość	40 km/h
Zasięg	130-200 km
Uzbrojenie	Armata kal. 20 mm , ckm MG-34 kal. 7,92 mm

Opracowano na podstawie: P. Ponczek, A. Kwolek, *op. cit.*, s. 23; D. Jędrzejewski, Z. Lalak, *op. cit.*, s. 178.

W wyniku polityki III Rzeszy przed wrześniem 1939 r. w rękach sił niemieckich znalazły się zdobyczne czołgi z Czechosłowacji. Mowa tu o czołgach oznaczonych przez Niemców jako **Panzerkampfwagen 35 - PzKpfw 35 (t) i PzKpfw 38 (t)**. W wersji czechosłowackiej były to czołgi LT-35 i LT-38 (gdzie LT to skrót lehký tank, czyli czołg lekki). Pierwsza wersja z 1935 r. posiadała główną armatę kal. 37 mm oraz pancierz grubości 35 mm, co oznaczało iż był lepszy niż niemiecki PzKpfw II⁵³⁰. Wersja czechosłowackiego czołgu z 1938 r. miała jakościowo bardzo dobre podwozie, które wykorzystywane było w późniejszym czasie do niemieckich czołgów, dział samobieżnych etc. Nowsza wersja z 1938 r. przeszła modernizację w postaci zmniejszenia grubości pancerza, który wynosił 25 mm, przez co czołg stał się lżejszy⁵³¹. Podobnie jak poprzedni czołg posiadał armatę kal. 37 mm. Ogólnie oba typy czołgów były lepsze niż wcześniej dwa opisane. Załoga czołgu PzKpfw 38 (t) stanowiła 4 osoby na które składały się: ładowacz, kierowca, łącznościowiec, dowódca/działowy⁵³². Poprzednia wersja miała 5 osobową załogę. Jednak w starciu z radzieckimi siłami pancernymi czołgi PzKpfw 35 (t) i PzKpfw 38 (t) nie miały szans, gdyż nie było możliwości wzmocnienia pancerza w tych czołgach⁵³³. W momencie inwazji na ZSRS niemieckie jednostki ata-

⁵²⁹ D. Stahel, *op. cit.*, s. 113.

⁵³⁰ D. Jędrzejewski, Z. Lalak, *op. cit.*, s. 240.

⁵³¹ D. Stahel, *op. cit.*, s. 113.

⁵³² *Ibidem*.

⁵³³ P. Ponczek, A. Kwolek, *op. cit.*, s. 32.

kujące posiadały na stanie 157 sztuk PzKpfw 35 (t) i 651 PzKpfw 38 (t)⁵³⁴. W tabeli poniżej prezentuję dane dotyczące obu czołgów.

Tabela 37. Dane taktyczno-techniczne czołgów PzKpfw 35 (t) i 38 (t).

Panzerkampfwagen		
	PzKpfw 35 (t)	PzKpfw 38 (t)
Typ czołgu	lekki	lekki
Załoga	5 osób	4 osoby
Masa	11 t	10,5 t
Wymiary (długość x szerokość x wysokość)	4,65 m x 2,25 m x 2,35 m	4,55 m x 2,31 m x 2 m
Silnik	Škoda T11/0	Praga EPA I-III
Prędkość	34 km/h	42 km/h
Zasięg	190 km	200 km
Uzbrojenie	Armata kal. 37 mm, 2 x ckm MG-34 kal.7,92 mm	Armata kal. 37 mm, 2 x ckm MG-34 kal.7,92 mm

Opracowano na podstawie: P. Ponczek, A. Kwolek, *op. cit.*, s. 32; D. Jędrzejewski, Z. Lalak, *op. cit.*, s. 243.

Kolejnym typem pojazdu pancernego używanego przez III Rzeszę w tamtym okresie był **Panzerkampfwagen III (PzKpfw III)**. Pierwotnie ten typ pojazdu zaprojektowany był jako 15 tonowy czołg średni i wyposażony miał być w armatę kal. 50 mm⁵³⁵. Niestety ten typ działa nie był jeszcze gotowy. Produkcją z działem kal. 37 mm zajęła się firma Daimler-Benz AG, która w 1937 r. przekazała czołg do uzbrojenia III Rzeszy⁵³⁶. Pierwsze cztery typy Ausf. A-D nie doczekały się seryjnej produkcji. Dopiero PzKpfw III Ausf. E z pancerzem grubości 30 mm wszedł do fabrykacji⁵³⁷. W 1939 r. zmodernizowano tą wersję czołgu wstawiając armatę kal. 50 mm. Czołg posiadał silnik 12-cylindrowy Maybacha HL-12TRM, dzięki czemu moc silnika wynosiła 300 KM⁵³⁸. Na podstawie podwozia PzKpfw III skonstruowane zostało działo pancerne, nazywane niszczycielem czołgów **Sturmgeschütz III (StuG III)**, które po raz pierwszy zostało użyte właśnie podczas *Fall Barbarossa*⁵³⁹. Pojazd ten miał być wsparciem dla sił piechoty. StuG III wyposażony był w działo kal. 75 mm zamontowane w nieobrotowej

⁵³⁴ D. Stahel, *op. cit.*, s. 114.

⁵³⁵ D. Jędrzejewski, Z. Lalak, *op. cit.*, s. 181.

⁵³⁶ P. Ponczek, A. Kwolek, *op. cit.*, s. 27.

⁵³⁷ D. Stahel, *op. cit.*, s. 115.

⁵³⁸ D. Jędrzejewski, Z. Lalak, *op. cit.*, s. 184.

⁵³⁹ D. Stahel, *op. cit.*, s. 116.

wieżycze⁵⁴⁰. W walce przeciw ZSRS udział wzięło 979 czołgów tego typu. W tabeli poniżej zaprezentowane są informacje na temat PzKpfw III Ausf. E.

Tabela 38. Dane taktyczno-techniczne czołgu PzKpfw III Ausf. E.

Panzerkampfwagen III Ausführung E	
Typ czołgu	średni
Załoga	5 osób
Masa	19,5 t
Wymiary (długość x szerokość x wysokość)	5,69 m x 2,34 m x 2,81 m
Silnik	12 cylindrowy Maybach HL-120-TRM
Prędkość	40 km/h
Zasięg	100-175 km
Uzbrojenie	Armata kal. 20 mm , ckm MG-34 kal. 7,92 mm

Opracowano na podstawie: P. Ponczek, A. Kwolek, *op. cit.*, s. 27; D. Jędrzejewski, Z. Lalak, *op. cit.*, s. 192.

Niemcy w czasie inwazji na ZSRS używali także czołgu średniego **Panzerkampfwagen IV (PzKpfw IV)**. W 1934 r. rozpoczęto prace projektowe nad czołgiem klasy wagowej 20 t. Takich prac podjęły się firmy MAN, Krupp, Rheinmetall. Ostatecznie w 1936 r. zaczęto produkcję czołgu takiego typu, którym stał się PzKpfw IV⁵⁴¹. Czołg wyposażony był w działko kal. 75 mm oraz dwa karabiny maszynowe kal. 7,92 mm⁵⁴². Produkcją czołgów tego typu zajęła się firma Krupp. Pojazd posiadał silnik Maybacha o mocy 250 KM. Pancierz w czołgu miał grubość 30 mm. Od początku produkcji tego czołgu powstawały nowsze wersje (Ausf. A-F), by ostatecznie otrzymać wersję z grubością pancerza wcześniej opisaną. Wszystkie modele czołgów używane były w czasie inwazji na ZSRS. Czołgi te stanowiły wraz z PzKpfw III główną siłę uderzeniową⁵⁴³. Po raz pierwszy czołgi tego typu zostały użyte w kampanii wrześniowej w 1939 r. Niemcy utracili wtedy 19 pojazdów⁵⁴⁴. Czołg PzKpfw IV był największym pojazdem używanym przez Niemców w czasie *Fall Barbarossa*, jednak w starciu z pojazdami pancernymi przeciwnika były bez szans⁵⁴⁵. Mianowicie w chwili ataku niemieckiego na wschód ACz. miała na stanie czołgi ciężkie, opisane w dalszej części. W sumie

⁵⁴⁰ D. Jędrzejewski, Z. Lalak, *op. cit.*, s. 186.

⁵⁴¹ P. Ponczek, A. Kwolek, *op. cit.*, s. 25.

⁵⁴² D. Jędrzejewski, Z. Lalak, *op. cit.*, s. 198.

⁵⁴³ D. Stahel, *op. cit.*, s. 116.

⁵⁴⁴ D. Jędrzejewski, Z. Lalak, *op. cit.*, s. 204-205.

⁵⁴⁵ D. Stahel, *op. cit.*, s. 117.

do inwazji na wschód Niemcy wykorzystali 444 sztuki tych czołgów⁵⁴⁶. W tabeli poniżej zaprezentowane zostały dane dotyczące czołgu PzKpfw IV.

Tabela 39. Dane taktyczno-techniczne czołgu PzKpfw IV Ausf. F.

Panzerkampfwagen III Ausführung E	
Typ czołgu	średni
Załoga	5 osób
Masa	22 t
Wymiary (długość x szerokość x wysokość)	5,91 m x 2,86 m x 2,66 m
Silnik	12 cylindrowy Maybach HL-120-TRM
Prędkość	42 km/h
Zasięg	200 km
Uzbrojenie	Armata kal. 75 mm , 2 x ckm MG-34 kal. 7,92 mm

Opracowano na podstawie: P. Ponczek, A. Kwolek, *op. cit.*, s. 25; D. Jędrzejewski, Z. Lalak, *op. cit.*, s. 208.

Ostatni czołg, jaki tu przedstawiam nie stanowił trzonu armii niemieckiej w czasie ataku na wschód w 1941 r. Czołg ten został użyty do walk w samym Przemysłu, czyli centrum całego pasa umocnień. Zapewne było to wsparcie dla artylerii wzdłuż rzeki San. Ponieważ w toku kwerendy napotkałem fotografię z tamtego okresu, gdzie znajduje się pojazd nie produkowany przez Niemcy, z oznaczeniem sił III Rzeszy (czarny krzyż). Zniszczony czołg stał na obecnej ul. Klasztornej przy murze siostr Benedyktynek, skąd Niemcy prowadzili ostrzał na prawy brzeg Sanu. Mianowicie mowa tu o francuskim czołgu **SOMUA S-35**, który po przejęciu przez III Rzeszę oznaczany był jako PzKpfw 35-S 739 (f). Ogólnie do sił niemieckich trafiło blisko 300 sztuk czołgu tego typu⁵⁴⁷. Niestety nie jest znana liczba czołgów, jakie zostały użyte podczas *Fall Barbarossa*. Czołg posiadał armatę kal. 47 mm oraz karabin maszynowy kal. 7,5 mm, a pancierz był grubości 45 mm. Określa się, że był to najlepszy czołg okresu II wojny, jaki posiadały siły francuskie. W strukturach sił pancernych III Rzeszy doszło do kilku modyfikacji tego czołgu. Niemiecka wersja czołgu posiadała przerobioną kopułę (czasem wykorzystywano kopułę z PzKpfw II)⁵⁴⁸. Dodatkowo do załogi 3 osobowej dołączyli czwartego żołnierza, który odpowiadał za radiotelegraf⁵⁴⁹. Ładowniczy zaś zajmował miejsce w wieżyczce. Siły niemieckie z biegiem czasu i walk na frontach przekazywały

⁵⁴⁶ *Ibidem*.

⁵⁴⁷ T. Wachowski, *Czołg średni SOMUA S-35* [w:] „Nowa Technika Wojskowa“ nr 5/2005, Warszawa 2005, s. 52.

⁵⁴⁸ *Ibidem*, s. 55.

⁵⁴⁹ *Ibidem*.

te czołgi swoim sojusznikom. Pierwotnie w 1941 r. otrzymali je Włosi, a następnie w 1942 r. Węgrzy i Bułgarzy. Były to jednak pojedyncze ilości. W walce przeciw ZSRS nie stanowiły one głównej siły, co wynikało z ogólnej liczby posiadanych czołgów. Jak pokazują dane w tabeli poniżej, czołg był zdecydowanie lepszy niż pomocnicze czołgi III Rzeszy, których użyto w 1941 r.

Tabela 40. Dane taktyczno-techniczne czołgu PzKpfw 35-S 739 (f)

Panzerkampfwagen 35 S-739 (f)	
Typ czołgu	średni
Załoga	4 osoby
Masa	19,5 t
Wymiary (długość x szerokość x wysokość)	5,38 m x 2,13 m x 2,63 m
Silnik	8-cylindrowy SOMUA AC4
Prędkość	37 km/h
Zasięg	240 km
Uzbrojenie	Armata kal. 47 mm, km Châtellerault Mle 31 kal. 7,5 mm

Opracowano na podstawie: T. Wachowski, *op. cit.*, s. 57.

2. Armia Czerwona w przededniu wojny

Siły piechoty

Podobnie jak w przypadku sił nieprzyjaciela, czyli III Rzeszy główną siłą ACz. stanowiły jednostki piechoty. Podstawową jednostką była DS., która składała się z ps. oraz baonów. Jak można zauważyć, formacje obu stron nie różniły się tutaj wiel. Podobnie jak w przypadku niemieckim, trzy baony wchodziły w skład pułku, w przypadku ACz. był to ps., te zaś w liczbie trzech stanowiły DS⁵⁵⁰. Liczebność wojsk radzieckich przeważała nieznacznie nad siłami III Rzeszy, gdyż w jednym ps. było ok. 3 200 (czyli blisko 150 żołnierzy więcej na każdy ps.). W rozliczeniu ogólnym daje to liczbę ponad 10 000 żołnierzy na DS. Nie mniej jednak większa liczba żołnierzy nie dawała przewagi, o czym można się przekonać analizując historie wojen od zarania dziejów.

Podobnie ma się sytuacja w przypadku uzbrojenia ACz., którego ilości wg. M. Sołonina były także większe po stronie radzieckiej⁵⁵¹. W przypadku strony radzieckiej głównym uzbrojeniem były również rkm i ckm, a także karabiny powtarzalne oraz samopowtarzalne, o czym szerzej w dalszej części podrozdziału. Dodatkowo na wyposażeniu sił ACz. były pistolety samopowtarzalne oraz pistolety maszynowe.

Przedstawiając strukturę piechoty radzieckiej, przygotowującej się do wydarzeń z 1941 r. omówię szczegółowo typ uzbrojenia, które wykorzystywali żołnierze ACz. w tym okresie. Podobnie jak w przypadku sił niemieckich wśród żołnierzy radzieckich na wyposażeniu była krótka broń, wśród której wyróżnia się dwa typy tego uzbrojenia.

Pierwszym był rewolwer **Nagant wz. 1895**. Broń była zaprojektowana przez belgijskich konstruktorów Leona i Emila Naganta, a w służbie rosyjskiej używany był jeszcze przed Wielką Wojną. Pierwsze rewolwery dla cesarskiej armii Imperium Rosyjskiego produkowane były w Belgii. Jednak od 1898 r. broń zaczęto produkować w fabryce broni znajdującej się w Tule⁵⁵².

W siłach ACz. broń występowała w dwóch wersjach. Pierwsza wersja miała mechanizm spustowy pojedynczego działania, w którym po każdym strzale żołnierz musiał przeładowywać broń ręcznie. Taką broń posiadali żołnierze niżsi rangą. Drugi typ tego rewolweru posiadał mechanizm spustowy podwójnego działania z samonapinaniem. Broń tą posiadali oficerowie oraz siły NKWD. W latach 20. XX w. rewolwer typu „żoł-

⁵⁵⁰ M. Sołonin, *Czerwiec 1941...*, s. 35; Cz. Grzelak, *op. cit.*, s. 291.

⁵⁵¹ Zob. *Ibidem*, s. 35-36.

⁵⁵² В.Н. Шунков, *Красная Армия*, Минск 2010, s. 67.

nierskiego”, czyli bez samonapinania zostały przerobione na typ wcześniej opisywany⁵⁵³. Broń miała całkowicie metalową konstrukcję oraz bębenek na 7 naboji, które ładowane były po odchyleniu pokrywy bębna. Rewolwer Nagat wz 1895 był jedyną bronią gazoszczelną tego typu⁵⁵⁴. Rewolwer typu Nagat był celny i niezawodny, nie mniej jednak jego dość skomplikowana konstrukcja oraz słaba szybkostrzelność spowodowały wyparcie tej broni przez pistolety samopowtarzalne⁵⁵⁵. Dlatego też już w latach 20. XX w. zaczęto pracę nad produkcją własnych pistoletów samopowtarzalnych.

W czasie walk niemiecko-radzieckich z 1941 r. i w kolejnych latach rewolwer Nagat wz. 1895 był przejmowany przez siły niemieckie, które stosowały tę broń pod nazwą **B12 rewolwer (g)**⁵⁵⁶. Rewolwer był również wyposażony w specjalny tłumik, który pozwalał wygłuszać dźwięk broni. Najczęściej tłumiki stosowane były przez jednostki NKWD. Siły niemieckie, głównie oddziały SS, po przejęciu broni stworzyły swoje typy tłumików⁵⁵⁷. Produkcja rewolweru trwała w ZSRS do 1948 r. Ogółem wyprodukowano około 2,5 miliona sztuk tej broni. Poniżej w tabeli zaprezentowane zostały dane taktyczno-techniczne tego rewolweru.

Tabela 41. Dane taktyczno-techniczne rewolweru Nagant wz 1895

Nagant wz. 1895	
Kaliber	7,62 mm
Długość	235 mm
Wysokość	140 mm
Masa z pełnym magazynkiem	0,880 kg
Masa z pustym magazynkiem	0,795 kg
Długość lufy	114 mm
Prędkość początkowa pocisku	272 m/s
Pojemność magazynka	7 naboji
Celownik	Stały (muszka i szczerbinka)
Zasięg efektywny	50 m

Opracowano na podstawie: В.Н. Шунков, *op. cit.*, s. 67; www.opisybroni.republika.pl dane z dnia 05.06.2017 r.

Drugim typem broni krótkiej wśród sił ACz. był pistolet samopowtarzalny **TT wz. 1933** (gdzie TT to skrót Tulski Tokariewa). Jak już wcześniej zostało wspomniane w latach 20. XX w., rozpoczęto prace nad unowocześnianiem broni krótkiej wśród żołnierzy ACz. Takich prac podjął się konstruktor Fiodor Wasiljewicz Tokariew, który w 1930 r. przedstawił swoją konstrukcję tego typu uzbrojenia. W tym samym cza-

⁵⁵³ www.opisybroni.republika.pl dane z dnia 05.06.2017 r.

⁵⁵⁴ В.Н. Шунков, *op. cit.*, s. 67.

⁵⁵⁵ *Ibidem.*

⁵⁵⁶ *Ibidem.*

⁵⁵⁷ *Ibidem.*

sie siły radzieckie testowały pistolety zza granicy m.in. Walthera, Browinga, czy Parabellum. Na skutek badań stwierdzono, iż najlepszą bronią jest pistolet F. Tokariewa jako lekki i kompaktowy. Na początku 1931 r. pistolet został przyjęty przez ACz. pod nazwą 7,62 mm pistolet wz. 1930⁵⁵⁸. Broń otrzymała nieformalną nazwę TT. W trakcie rozwoju technologicznego podczas produkcji broni zostały wprowadzone modyfikacje w 1933 r., stąd też bronią którą posługiwali się żołnierze radzieccy w czerwcu 1941 r. był pistolet TT wz. 33. Modyfikacje dotyczyły unowocześnienia sprężyny spustowej, spustu oraz modułu uderzeniowego⁵⁵⁹. Pistolet po wprowadzonych modyfikacjach został wprowadzony do uzbrojenia sił ACz. w 1934 r. Broń posiadała magazynek pudełkowy na 8 naboji. Po obu stronach pudełka magazynka znajdowało się 6 otworów które wskazywały liczbę naboji w magazynku⁵⁶⁰. Pistolet posiadał przyrządy celownicze składające się z muszki i szczerbinki, celownik ustawiony był na 25m. Zasięg skuteczny z tego typu broni wynosił 50 m. Broń posiadała okładziny uchwytu rękojeści wykonane z tworzywa sztucznego, ale niektóre pistolety produkowane w czasie wojny posiadały okładzinę wykonaną z drewna⁵⁶¹.

Ogólnie pistolet typu TT wz. 33 był bronią niezawodną, lekką i celną. Do wad tej broni można zaliczyć dość spory odrzut oraz brak bezpiecznika nastawnego. Broń produkowano do połowy lat 50. XX w. i ogółem powstało blisko 1 750 000 sztuk tego pistoletu. Poniżej prezentuję dane techniczno-taktyczne pistoletu samopowtarzalnego TT wz. 33.

Tabela 42. Dane taktyczno-techniczne pistoletu TT wz. 33

Pistolet TT wz.33	
Kaliber	7,62 mm
Długość	195 mm
Wysokość	134 mm
Masa z pełnym magazynkiem	0,94 kg
Masa z pustym magazynkiem	0,845 kg
Długość lufy	116 mm
Prędkość początkowa pocisku	420 m/s
Pojemność magazynka	8 naboji
Celownik	Stały (muszka i szczerbinka)
Zasięg efektywny	50 m

Opracowano na podstawie: В.Н. Шунков, *op. cit.*, s. 68; www.opisybroni.republika.pl dane z dnia 05.06.2017 r.

⁵⁵⁸ *Ibidem.*

⁵⁵⁹ www.opisybroni.republika.pl dane z dnia 05.06.2017 r.

⁵⁶⁰ В.Н. Шунков, *op. cit.*, s. 68.

⁵⁶¹ *Ibidem.*

Siły ACz. w ramach uzbrojenia posiadały podobnie jak siły niemieckie, pistolety maszynowe. Przed 22 VI 1941 r. na wyposażeniu radzieckich żołnierzy, był dwa typy takiej broni. Pierwszy typ to **PPD wz. 40** (PPD ros. ППД Пистолет Пулемёт Дегтярёва – pistolet maszynowy Diegtariowa). Wzór z roku 1940 tej broni nie różnił się znacząco od jej pierwowzoru, czyli PPD wz. 34⁵⁶². Broń opracowana była na nabój pistoletowy kal. 7,62 mm TT. Pistolet maszynowy PPD wz. 40 mógł prowadzić ogień stały lub też pojedynczy, zależne było to od przesuwnego bezpiecznika, który znajdował się na ręczce zamka⁵⁶³. Do tej broni stosowano dwa rodzaje magazynków, pudełkowy na 25 naboń oraz bębenkowy na 71. Wzór z roku 1940 r. został delikatnie zmodernizowany, dotyczyło to głębiej osadzonego magazynka, co było problemem w systemie zasilania poprzedniego wzoru⁵⁶⁴. Modernizacja ta spowodowała, że PPD wz. 40 nie zaciął się podczas prowadzenia ognia. Liczba wyprodukowanych pistoletów PPD wz. 40 nie mogła pokryć zapotrzebowania jakie miała ACz., ponieważ tego typu broni powstało zaledwie 80 000. Poniżej prezentuję dane techniczno-taktyczne pistoletu maszynowego PPD wz. 40.

Tabela 43. Dane taktyczno-techniczne pistoletu maszynowego PPD wz. 40

Pistolet maszynowy PPD wz. 40	
Kaliber	7,62 mm (nabój 7,62x25 mm TT)
Długość całkowita	790 mm
Masa (z pełnym magazynkiem)	3,63 kg (5,4 kg)
Długość lufy	260 mm
Prędkość początkowa pocisku	480 m/s
Szybkostrzelność	800 strz/min.
Pojemność magazynka	Pudełkowy na 25 lub bębenkowy na 71 naboń
Celownik	krzywkowy
Zasięg efektywny	50-200 m

Opracowano na podstawie: A. Nieradko, *op. cit.*, s.16; www.info-pc.home.pl dane z 28.03.2017 r.

Pistolet wcześniej przedstawiony, jak wspomniałem nie mógł zaspokoić zapotrzebowania ACz. Dodatkowo, broń ta była trudna w produkcji (wiele elementów wymagało precyzyjnej obróbki). Dlatego też już pod koniec 1940 r. przystąpiono do modernizacji PPD wz. 40. Zajął się tym konstruktor Georgij Siemionowicz Szpagin. Prototyp broni wykonanej przez G. Szpagina nie odbiegał od PPD wz. 40. Różnice były

⁵⁶² A. Nieradko, *op. cit.*, s. 2

⁵⁶³ *Ibidem.*

⁵⁶⁴ *Ibidem.*

znaczące w procesie produkcji. Nowa broń miała być prosta w technologii i konstrukcji. Postawiono na tłoczenie stali na zimno i spawanie, a nie jak wcześniej obróbkę poszczególnych elementów⁵⁶⁵. Zmiany zaszły również w konstrukcji zamka i mechanizmu spustowego, które zostały uproszczone. Po przeprowadzeniu prób w jednostkach ACz. broń wprowadzono do masowej produkcji i przyjęto do uzbrojenia 21 XII 1940 r. jako **PPSz wz. 41**⁵⁶⁶. Nowy pistolet maszynowy PPSz (ros. ППШ) nie odbiegała znacząco od PPD wz. 40, różnice dotyczyły osłony muszki oraz zmiany celownika z krzywkowego na przerzutowy. Pistolet PPSz wz. 41, był bardzo dobrą bronią do walki na niewielkiej odległości, zasięg skuteczny przy strzałach pojedynczych to 100 m, a przy ogniu seryjnym to 200 m⁵⁶⁷. Sposób przełączania prowadzenia ognia (pojedynczy lub seryjny) był rozwiązany podobnie jak w PPD wz. 40 za pomocą przesuwnego bezpiecznika⁵⁶⁸. Ogółem pistoletów maszynowych PPSz wz. 41 wyprodukowano ponad 5 milionów. Poniżej przedstawiam dane techniczno-taktyczne tego pistoletu maszynowego.

Tabela 44. Dane taktyczno-techniczne pistoletu maszynowego PPSz wz. 41

Pistolet maszynowy PPSz wz. 41	
Kaliber	7,62 mm (nabój 7,62x25 mm TT)
Długość całkowita	828 mm
Masa (z pełnym magazynkiem)	3,8 kg (5,4 kg)
Długość lufy	243 mm
Prędkość początkowa pocisku	500 m/s
Szybkostrzelność	800 strz/min.
Pojemność magazynka	Bębnekowy na 35 lub 71 naboji
Celownik	przerzutowy
Zasięg efektywny	100-200 m

Opracowano na podstawie: A. Nieradko, *op. cit.*, s.16; www.info-pc.home.pl dane z 28.03.2017 r.; www.opisbroni.republika.pl dane z 28.03.2017 r.

W przypadku sił radzieckich używany był również karabin powtarzalny. Broń tego typu w siłach ACz. stosowana była do końca II wojny światowej. Model broni tego typu używany przez siły radzieckie to karabin **Mosin wz. 1891**. Konstruktorem tej broni był Siergiej Iwanowicz Mosin (1849-1902). Jednak do roku 1941 r. konstrukcja tej broni była kilkakrotnie modernizowana. W okresie przedstawionym w niniejszej pracy ważny jest model z 1930 r. który był oznaczany jako Mosin wz. 1891/30. Był to karabin po-

⁵⁶⁵ *Ibidem.*

⁵⁶⁶ *Ibidem.*

⁵⁶⁷ *Ibidem*, s. 4.

⁵⁶⁸ *Ibidem*, s. 6.

wtarzalny czterotaktowy posiadający zamek śligowo-obrotowy (podobnie jak niemiecki Kar98k)⁵⁶⁹. W broni używane były łożki na 5 naboji, podobnie jak w przypadku Kar98k. Modernizacją tej broni zajęli się wtedy trzej radzieccy konstruktorzy Władimir Grigorijewicz Fiodorow, Wasilij Aleksandrowicz Diegtariow, F. Tokariew. Jedną z ważniejszych zmian, jaką dokonano w wersji Mosina z 1930 r., była zmiana zewnętrznego kształtu komory zamkowej z graniastej na cylindryczny, która była łatwiejsza w produkcji⁵⁷⁰. Dokonano także przesunięcia osłony muszki z tulei bagnetu na podstawę muszki, a samą trójkątną muszkę zamieniono na słupkową. Długość lufy była podobna do wzoru *dragońskiego*⁵⁷¹. Zmodernizowany został również celownik, mianowicie zastosowano celownik krzywkowy⁵⁷², który stosowany był także w niemieckim odpowiedniku karabinu powtarzalnego. Rok później tzn. w 1931 r. wyprodukowano wariant broni Mosin o takim samym oznaczeniu, jednak z przeznaczeniem dla strzelców wyborowych. Wyróżniał się dłuższą lufą oraz rączką zamkową zagiętą w dół. W tej wersji broni stosowany był celownik typu PT oraz WP oraz PU i PE⁵⁷³. W latach późniejszych również wprowadzano modernizacje tej broni. Np. wz. 1938 służyć miał dla sił artylerii, przez co był pozbawiony bagnetu⁵⁷⁴. Nie mniej jednak na polu bitwy wśród piechoty znaleźć można było ten typ broni, jednak w śladowych ilościach. Broń typu Mosin nie była tylko uzbrojeniem sił ACz., używano ją również w Polsce, czy Finlandii, gdzie najbardziej znanym snajper II wojny światowej Simo Häyhä korzystał z tej broni (Mosin M28, bądź M28/30 produkcji fińskiej). Po wojnie broń ta była na stanie Chińskiej Republiki Ludowej. Ogólnie od 1930 r. do zakończenia produkcji w 1948 r. wyprodukowano 17 mln sztuk tej broni. Poniżej w tabeli prezentuję dane taktyczno-techniczne karabinu powtarzalnego Mosin wz. 1891/30.

⁵⁶⁹ I.J. Wojciechowski, *Karabin Mosin wz. 1891*, TBU 78, Warszawa 1982, s. 5.

⁵⁷⁰ *Ibidem*, s. 6.

⁵⁷¹ Wzór dragoński to skrócona lufa o ok. 76 mm, broń tego typu używana była w jednostkach kawaleryjskich.

⁵⁷² I. J. Wojciechowski, *op. cit.*, s. 6.

⁵⁷³ *Ibidem*, s. 7.

⁵⁷⁴ *Ibidem*.

Tabela 45. Dane taktyczno-techniczne karabinu powtarzalnego Mosin wz. 1891/30

Karabin powtarzalny Mosin wz. 1891/30.	
Kaliber	7,62 mm (nabój 7,62x54 mm)
Długość całkowita (z rozłożonym bagnetem)	1227 mm (1659 mm)
Masa (z bagnetem)	3,86 kg (4,16 kg)
Długość lufy	730 mm
Prędkość początkowa pocisku	865 m/s
Szybkostrzelność	10 strz/min
Pojemność magazynka	Pudełkowy na 5 naboji
Celownik	krzywkowy
Zasięg efektywny	550 m

Opracowano na podstawie: I. J. Wojciechowski, *op. cit.*, s. 16; www.dobroni.pl dane z 16.03.2017 r.

Siły ZSRS w swoim uzbrojeniu miały także karabiny samopowtarzalne, których w czerwcu 1941 r. nie posiadały niemieckie oddziały piechoty. Bronią tego typu, używaną przez ACz. w tym czasie był **karabin SWT-38** (Samozariadnaja Wintowka Tokariewa z ros. Самозарядная винтовка Токарева). Konstruktorem był F. Tokariew, który w 1938 r. podjął prace nad nowoczesną bronią, jaka miała zastąpić karabin Mosina wz. 1891/30. Broń została przyjęta w lutym 1939 r. do uzbrojenia ACz⁵⁷⁵. Po raz pierwszy broń została użyta w wojnie zimowej w latach 1939-1940.

Karabin SWT-38 działał na zasadzie odprowadzania gazów prochowych, które wydobywały się otworem w lufie. Z broni strzelano z zamkniętego zamka, a po wystrzeleniu ostatniego naboju z magazynka zespół ruchowy zamka zatrzymywał się w tylnym położeniu⁵⁷⁶. W karabinie SWT-38 zastosowano mechanizm spustowy, jaki pozwalał na prowadzenie ognia pojedynczego. Broń zasilana była dwurzędowy magazynkiem pudełkowym, do których wprowadzić można było 10 naboji⁵⁷⁷. Dodatkowo karabin SWT-38 miał możliwość zasilania nabojami z Mosina wz. 1891/30 w łódkach po 5 naboji. Broń posiadała drewniana kolbę z specjalnie wykonanym poziomym rowkiem, ułatwiającym chwytanie broni⁵⁷⁸. W karabinie zastosowano przyrządy celownicze, które składały się z muszki oraz celownika krzywkowego ze szczerbinką. W ramach testów w 1940 r. powstała zmodyfikowana wersja SWT-38 tzn. SWT-40. Wyprodukowane zostały także karabiny SWT-40 z celownikiem PU, dla strzelców wyborowych. Do końca 1941 r. wyprodukowano ponad milion sztuk tej broni, gdyż miała ona zastąpić karabiny powtarzalne Mosina⁵⁷⁹. Jednak już w 1942 r. zmniejszono produkcję

⁵⁷⁵ A. Ciepliński; R. Woźniak, *Encyklopedia współczesnej broni palnej (od połowy XIX wieku)*, Warszawa 1994, s. 221.

⁵⁷⁶ www.opisybroni.republika.pl dane z dnia 12.06.2017 r.

⁵⁷⁷ A. Ciepliński; R. Woźniak, *op. cit.*, s. 221.

⁵⁷⁸ www.opisybroni.republika.pl dane z dnia 12.06.2017 r.

⁵⁷⁹ A. Ciepliński; R. Woźniak, *op. cit.*, s. 221.

SWT-38 i SWT-40 i powrócono do masowej produkcji karabinów powtarzalnych. Dużą część karabinów samopowtarzalnych SWT-38 i SWT-40 siły ACz. straciły w pierwszych miesiącach wojny z Niemcami. Siły Wehrmachtu po przejściu oznaczały tą broń jako Selbstladegewehr 258(r), był to SWT-38, Selbstladegewehr 259(r), czyli SWT-40 oraz Selbstlade-Zielfernrohrgewehr 260(r) tzn. SWT-40 z celownikiem PU⁵⁸⁰. Siły niemieckie bardzo chwaliły sobie zdobyczną broń radziecką. Poniżej w tabeli przedstawiłem dane dotyczące karabinu SWT-38 i SWT-40.

Tabela 46. Dane taktyczno-techniczne karabinów samopowtarzalnych SWT-38 i SWT-40

Karabin samopowtarzalny SWT-38 i SWT-40		
	SWT-38	SWT-40
Kaliber	7,62 mm (nabój 7,62x54 mm)	7,62 mm (nabój 7,62x54 mm)
Długość całkowita	1226 mm	1226 mm
Masa (z pełnym magazynkiem)	3,9 kg (4,51 kg)	3,85 kg (4,5 kg)
Długość lufy	635 mm	625 mm
Prędkość początkowa pocisku	840 m/s	840 m/s
Szybkostrzelność	25 strz/min	25 strz/min
Pojemność magazynka	Pudełkowy na 10 naboí	Pudełkowy na 10 naboí
Celownik	krzywkowy	krzywkowy
Zasięg efektywny	1500 m	1500 m

Opracowano na podstawie: A. Ciepliński; R. Woźniak, *op. cit.*, s. 221; www.dobroni.pl dane z 16.03.2017 r.; B.H.Шушков, *op. cit.*, s. 76.

Wśród żołnierzy ACz. na wyposażeniu były także karabiny maszynowe. Wcześniej przedstawiony karabin maszynowy w przypadku sił niemieckich można powiedzieć, iż był bronią uniwersalną. Takiej broni nie było w siłach ZSRS. Tutaj występowały osobno rkm-y i ckm-y, o których już wspomniano.

W przypadku ręcznych karabinów maszynowych była broń **DP wz. 1927**. Ten typ broni przedstawiany był już we wcześniejszym rozdziale pracy, ponieważ używany był również w schronach tzw. Linii Mołotowa. Wracając jednak do tematu karabinu typu **DP** (ros. ДП- Дегтярёва пехотный, czyli Diegtariow Piechotnyj) zaprojektowany został przez W.A. Diegtariowa. Prace nad tym typem broni rozpoczęły się w 1924 r., po serii prób w lutym 1927 r. przystąpiono do seryjnej produkcji tego karabinu⁵⁸¹. Karabin składał się z 65 części. DP wz. 1927 był bronią o prostej konstrukcji. Dla ułatwienia prowadzenia ognia do karabinu mocowany był dwójnóg, podobnie jak w przypadku MG-34 w wersji rkm. W karabinie zamontowany został magazynek tałerzowy, który mógł pomieścić 49 naboí. Jednak z powodu częstych zacięć tej broni do magazynku wkładano 47 naboí, o czym żołnierze byli informowani za pomocą napisu

⁵⁸⁰ www.opisybroni.republika.pl dane z dnia 12.06.2017 r.

⁵⁸¹ R. Maksymowicz, *Ręczny karabin maszynowy DP*, TBU 11, Warszawa 1971, s. 4.

na magazynku. Ułatwiało to sposób prowadzenia ostrzału ciągłego. Kolba karabinu była drewniana. W środku kolby w specjalnie przygotowanym miejscu znajdowała się olejarka⁵⁸². Wzorem broni piechoty w latach kolejnych powstały karabiny dla lotnictwa DA (Diegtariow Awiacjonnyj) czy sił pancernych DT (Diegtariow Tankowyj)⁵⁸³. Karabin maszynowy DP miał wiele wad, o których mówili sami żołnierze ACz. Takimi niedostatkami były: ciężkie i niewygodne do noszenia magazynki (metalowe do których wchodziły trzy talerze), które ciężko było załadować; jeden bezpiecznik nie był wystraszający np. podczas biegu żołnierza; brak uchwytu na lufie powodował problemy z jej wymianą, gdy się nagrzała; odkryte komory zamkowe narażone były na zanieczyszczenia; niestabilność mocowania dwójnogu⁵⁸⁴. Łącznie do 1945 r. wyprodukowano ponad 600 000 broni tego typu. Poniżej w tabeli prezentuję dane taktyczno-techniczne ręcznego karabinu maszynowego DP wz. 1927.

Tabela 47. Dane taktyczno-techniczne ręcznego karabinu maszynowego DP wz. 1927

Ręczny karabin maszynowy DP wz. 1927.	
Kaliber	7,62 mm (nabój 7,62x54 mm)
Długość całkowita	1266 mm
Masa (z pełnym magazynkiem i dwójnogiem)	8,4 kg (11,4 kg)
Długość lufy	605 mm
Prędkość początkowa pocisku	840 m/s
Szybkostrzelność	600 strz/min
Pojemność magazynka	talerzowy na 49 naboji
Celownik	krzywkowy
Zasięg efektywny	800-1000 m

Opracowano na podstawie: R. Maksymowicz, *op. cit.*, s. 15; www.dobroni.pl dane z 30.03.2017 r.; www.1939.pl dane z 30.03.2017 r.

Na wyposażeniu sił radzieckich w momencie rozpoczęcia walk z siłami III Rzeszy głównie były ciężkie karabiny maszynowe typu **Maxim wz. 1910/30**. Broń tego typu używana była w DOT-ach w ramach stanowiska NPS-3, które opisywane było już wcześniej w pracy. Twórcą broni był amerykański konstruktor Hiram Stevens Maxim w 1885 r. W Imperium Rosyjskim broń została zmodyfikowana pierwotnie w 1905 r. jako wz. 1905 przez konstruktorów Pawła Piotrowicza Tretiakowa oraz I. A. Pastuchowa oraz w 1912 r. otrzymując nazwę jako ckm Maxim wz. 1910⁵⁸⁵. Broń produkowana była w fabryce w Tule. W 1930 r. dokonano kolejnych modyfikacji w ckm-ie przez co ostatecznie broń jaką używali żołnierze w 1941 r. to ckm Maxim wz. 1910/30. Zmiany w 1930 r. dotyczyły m.in. zmniejszenia wagi całości broni oraz systemu chł-

⁵⁸² *Ibidem*, s. 8.

⁵⁸³ *Ibidem*, s. 5.

⁵⁸⁴ www.dobroni.pl dane z 30.03.2017 r.

⁵⁸⁵ B.H. ШУНКОВ, *op. cit.*, s. 83.

dzenia, który opierać się miał nie tylko o wodę ale również śnieg czy lód⁵⁸⁶. Dodatkowo w latach 20. XX w. w ramach modyfikacji wprowadzono zmianę podstawy kołowej karabinu, której konstruktorem był płk A.A. Sokołow. Broń zasilana była nabojami 7,62 x 54 R mm na parcianej taśmie na 250 sztuk amunicji⁵⁸⁷. Zasada jego działania opierała się o krótki odrzut lufy. Karabin wyposażony był w celownik muszkowy montowany na chłodnicy lufy oraz celownik ramkowy, który zamontowany był na komorze zamkowej broni⁵⁸⁸. Karabin typu Maxim wz. 1910/30 wyróżniał się dużą trwałością i niezawodnością. Broń była modyfikowana w 1943 r. jednak do końca II wojny światowej piechota ACz. używała wz. 1910/30. Głównym zadaniem jednostek używających tego ckm-u było odpieranie ognia wroga, w tym przypadku sił niemieckich oraz oczyszczenie szlaku dla sił piechoty. Poniżej w tabeli prezentuje dane taktyczno-techniczne ciężkiego karabinu maszynowego Maxim wz. 1910/30.

Tabela 48. Dane taktyczno-techniczne ciężkiego karabinu maszynowego Maxim wz. 1910/30

Ciężki karabin maszynowy Maxim wz. 1910/30	
Kaliber	7,62 mm (nabój 7,62x54 mm)
Długość całkowita	1067 mm
Masa (z podstawą kołową)	23 kg (67 kg)
Długość lufy	721 mm
Prędkość początkowa pocisku	855 m/s
Szybkostrzelność	600 strz/min
Pojemność magazynka	Taśma parciana na 250 naboji
Celownik	Muskowy, ramkowy
Zasięg efektywny	1500 m

Opracowano na podstawie: В.Н. Шунков, *op. cit.*, s. 84; www.opisybroni.republika.pl dane z dnia 05.06.2017 r.

Podobnie jak w przypadku wojsk niemieckich w niniejszej pracy przedstawione zostało także wyposażenie i umundurowanie wojsk radzieckich. Rozróżnia się trzy typy umundurowania, ponieważ osoby krój miały jednostki ACz, a osobny wojska NKWD oraz oddziały pograniczników. Wśród wojsk radzieckich rozróżnia się trzy typy ochrony i nakrycia głowy. Przed 1941 r. wśród jednostek radzieckich występowały dwa typy **helmów**. Pierwszym z nich był hełm **wz. 36** z charakterystycznym grzebieniem, na styl francuski. Hełm wz. 36 używany był do 1939 r. Od 1940 r. wprowadzono nowy model helmów, czyli **wz.40**. Wśród helmów wz. 40 rozróżniano dwa typy, co wynikało z ilości nitów do mocowania fasunku⁵⁸⁹. W przypadku obu typów helmów (wz. 36,40) stosowano

⁵⁸⁶ *Ibidem*, s. 84.

⁵⁸⁷ *Ibidem*.

⁵⁸⁸ www.opisybroni.republika.pl dane z dnia 05.06.2017 r.

⁵⁸⁹ P. Rio, *Żołnierz radziecki drugiej wojny światowej*, Poznań 2012, s. 48.

wano malowanie w kolorze zielonym. Hełmy te używane były przez jednostki ACz. Często na fotografiach spotkać się można z hełmami, jakie miały namalowane gwiazdy. Malowanie to nie było fabryczne. Takie gwiazdy symbolizujące ZSRS robili sami żołnierze. Dodatkowym nakryciem głowy sił radzieckich były **furażerki**, używane również w III Rzeszy. Furażerka była wykonywana z drelichu w kolorze jasnozielonym. Na furażerze umieszczane były emaliowane metalowe gwiazdy, w kolorach czerwonym bądź zielonym⁵⁹⁰. Trzecim typem nakrycia głowy, były **czapki garnizonowe**. Czapki garnizonowe wykonane były z drelichu w kolorze khaki, dla jednostek ACz., a dla wojsk NKWD i OP. w kolorach niebieskim i zielonym. Otok na czapce oznaczał typ jednostek (np. piechota miała otok koloru malinowego, zaś NKWD koloru czerwonego, a OP. ciemnoniebieskiego)⁵⁹¹. Daszek w czapce wykonany był z prasowanego kartonu. W momencie *Fall Barbarossa* obowiązywały czapki garnizonowe **wz. 35**.

Mundury żołnierzy radzieckich podobnie jak nakrycia głowy różniły się w zależności od typu jednostki. Pierwszym elementem munduru była bluza (ros. Гимнастёрка – gimnastiorka). Rozkazem nr 176 z 3 XII 1935 r. wprowadzono gimnastiorki. Bluza wz. 35 używana była w czasie walk w 1941 r. Bluza posiadała dwie kieszenie o wymiarach 12,5 na 15,5 cm⁵⁹². Kołnierzyk zapinany był na dwie lub jedną haftkę. Bluza wz. 35 miała patki na kołnierzyku. Bluza była wykonana z grubego drelichu w kolorze musztardowym, bądź zielonobrunatny. W przypadku wojsk NKWD i OP. obowiązywały bluzy oficerskie wz. 35 w kolorach ciemnozielonym i jasnobrązowym. Wojska NKWD i OP. miały oznaczenie jednostek na przedramieniu. Podobne oznaczenia używane były przez oficerów ACz.

Drugą częścią umundurowania żołnierzy radzieckich były spodnie, a dokładniej bryczesy w kolorze zielonobrunatnym z wysokim stanem⁵⁹³. Wojska NKWD używały podobnie jak oficerowie ACz bryczesów w dwóch kolorach, ciemnoniebieskim oraz zielonobrunatnym. Spodnie wykonane były również z drelichu.

Ostatnim elementem umundurowania było obuwie. Tutaj rozróżnia się dwa typy butów. Pierwszym były trzewiki **wz. 38**, które używane były w 1941 r. przez oddziały ryglowe. Do trzewików stosowane były także owijki **wz. 36** (obmotki) wykonane z wełny w kolorze zielonym, lub brązowym⁵⁹⁴. Ponadto używano także skórzanych

⁵⁹⁰ *Ibidem*, s. 51.

⁵⁹¹ *Ibidem*, s. 54-55.

⁵⁹² *Ibidem*, s. 62.

⁵⁹³ *Ibidem*, s. 74.

⁵⁹⁴ *Ibidem*, s. 79.

sztylpów. Wojska z pierwszej linii frontu używały butów z wysoką cholewą **wz. 38**. Buty obu typów wykonane były ze skóry. W zależności od jednostki gumowe podeszwy były gładkie, bądź z wypustkami⁵⁹⁵. Zamiast skarpet żołnierze używali onucy.

Wyposażenie żołnierzy radzieckich składało się z kilku elementów, podobnie jak w przypadku wcześniej opisywanych jednostek niemieckich. Pierwszym elementem był plecak. Rozróżnia się kilka typów plecaka, jakie używali żołnierze ACz. Jednostki NKWD i OP. nie miały na wyposażeniu plecaków. Pierwszym plecakiem był *raniec*, czyli **wz. 36**. Był to plecak kwadratowy wykonany ze skóry⁵⁹⁶. Drugim typem był plecak **wz. 39**, wykonany z brezentu, a wykończenia były skórzane⁵⁹⁷. Plecak ten posiadał dwie kieszenie zewnętrzne. Trzecim typem był plecak **wz. 30**, czyli tzw. worek na rzeczy (wieszczmieszok). Ten typ plecaka wykonany był z brezentu, a wzorowany był na carskich plecakach z 1910 r. W plecakach żołnierze nosili następujące rzeczy: przybory toaletowe, zapasowe onuce, menażka, racja żywnościowa oraz bieliznę w tym również kalesony⁵⁹⁸.

Kolejnym elementem wyposażenia żołnierza ACz. był pas, na którym znajdowały się m.in. ładownice w zależności od typu broni używanego przez jednostki. Pasy dzielą się na dwa typy. Pierwszy z nich to pas dla podoficerów i żołnierzy **wz. 32** bądź **wz. 35**. Oba pasy wykonane były ze skóry rudobrutnatnej. Od 1938 r. wprowadzano także pasy parciane⁵⁹⁹. Klamra w pasie była mosiężna z jednym trzpieniem. Drugim typem pasów, były pasy oficerskie również **wz. 32** i **wz. 35**. Pasy wykonywane były ze skóry. Klamra w pasie wz. 32 była mosiężna z dwoma trzpieniami, zaś wz. 35. posiadał klamrę z nałożoną gwiazdą z sierpem i młotem. W przypadku obu pasów kolor skóry był jasnobrązowy. Pas oficerski dodatkowo wyposażony był w kolacyjki i rapcie do podwieszania szabli, lub kabury na pistolet czy rewolwer. W przypadku pasa wz. 32 były to i koalicjki i rapcie, zaś w wz. 35 były tylko rapcie.

Ładownica nie była jedynym elementem wyposażenia na pasie żołnierza. Takim wyposażeniem były torby na granaty. Torba miała trzy przegródki. Dwie dla grantu RGD-33 oraz jedna dla grantu F-1⁶⁰⁰. Kolejnym elementem wyposażenia na pasie były kabury na pistolet TT lub rewolwer Nagant. Kabury były na wyposażeniu oficerów ACz. oraz wojsk NKWD i OP.

⁵⁹⁵ *Ibidem*.

⁵⁹⁶ *Ibidem*, s. 82.

⁵⁹⁷ *Ibidem*, s. 83.

⁵⁹⁸ *Ibidem*.

⁵⁹⁹ *Ibidem*, s. 84.

⁶⁰⁰ *Ibidem*, s. 88.

Żołnierze ACz. na pasie nosili również manierki. Występowały dwa rodzaje manierek, jedna aluminiowa, druga szklana. Oba typy miały pojemność 0,75 l. Manierki mocowane były za pomocą drelichowego pokrowca,. Występowały również pokrowce z długim paskiem, które można było przewieszać przez ramię⁶⁰¹.

Do jedzenia żołnierzom radzieckim służyły menażki, które chowane były w plecaku. W ACz. występowały trzy rodzaje menażek. Pierwszym był **kociołek wz. 1924** okrągły z rączką. Drugim typem była **menażka wz. 1926**. Trzecim typem była menażka na wzór niemiecki, czyli **wz. 1936**. Ostatni typ menażki posiadał drelichowy pokrowiec. Dodatkowo żołnierze używali aluminiowych kubków i łyżek. Często spotkać się można z zdobieniami na kubkach i łyżkach. Najczęściej były to nazwiska oraz jednostki w jakich służyli poszczególni żołnierze.

Na wyposażenie żołnierza składał się również sprzęt saperski oraz maski przeciwgazowe. Do sprzętu saperskiego zalicza się łopata piechoty z krótką rączką. Różni się dwa typy łopatek. Pierwsza to **carska**, w której głownia była zakończona prosto. Drugi typ to **radziecka** gdzie głownia zakończona była w szpic. Oba typy łopatek mocowane były przy pomocy szlufek z pokrowca skórzanego bądź parcianego.⁶⁰²

Ostatnim elementem wyposażenia były wcześniej wspomniane maski przeciwgazowe. Maski przymocowane były do pasa w specjalnej brezentowej torbie. W torbie znajdowały się takie elementy jak: część twarzowa maski, filtr, wąż, narzutka z kapturem ochronnym, zapasowe szkła do okularów⁶⁰³. Wśród masek przeciwgazowych różni się pięć typów używanych przez ACz. w 1941 r. Były to maski typu **SzM. 1 wz. 1938**, **MOD-08 wz. 1937**, **GP-2 (odmiana SzM. 1)**, **BS-T5 wz. 1925-35**, **BS-T5 wz. 1930**⁶⁰⁴.

⁶⁰¹ *Ibidem*, s. 91.

⁶⁰² *Ibidem*, s. 92.

⁶⁰³ *Ibidem*, s. 94.

⁶⁰⁴ *Ibidem*.

Artyleria

Jak już wspominałem w podrozdziale dotyczącym sił artyleryjskich III Rzeszy liczba uzbrojenia artyleryjskiego obu stron była podobna, w niektórych przypadkach taka sama. Zatem też w strukturach ACz. nie można mówić o brakach uzbrojenia, które uniemożliwiały walkę z nieprzyjacielem. M. Sołonin w swojej pracy szczegółowo przedstawił szanse i możliwości ACz. na przestrzeni całej linii granicy niemiecko-radzieckiej z 28 IX 1939 r.⁶⁰⁵ dlatego też w swojej pracy nie będę szczegółowo przedstawiał zawartych tam tez. Warto jednak zwrócić uwagę na liczebność sił artyleryjskich po stronie ZSRS.

W siłach ACz. liczba moździerzy oraz haubic była identyczna jak w przypadku III Rzeszy tzn: lekkie moździerze (kal. 50 mm) w liczbie 9 oraz 6 ciężkich (kal. 82 mm), a także 3 kal. 50 mm na baon. rozpoznawczy, daje to liczbę 84 moździerzy kal. 50 mm oraz 54 kal. 82 mm na każdą DS⁶⁰⁶. Liczba armat w strukturach ACz. prezentuje się następująco: 6 armat polowych kal. 76 mm oraz 4 armaty kal. 120 mm na każdy ps.⁶⁰⁷ Różna była liczba haubic przypadająca na poszczególne pułki artyleryjskie każdej DS. tutaj prezentuje się to następująco: pa. składał się z pięciu dywizjonów (dyon), z czego trzy dyony posiadały 12 ciężkich moździerzy kal. 152 mm oraz 24 lekkie kal. 122 mm, jeden dyon posiadał 12 armat długolufowych dywizyjnych kal. 76 mm) ostatni dyon miał uzbrojenie mieszane 4 armaty oraz 8 lekkich haubic⁶⁰⁸. Dodatkowo każdy ps. posiadał 12 armat przeciwpancernych kal. 45 mm⁶⁰⁹. Radziecka DS. posiadała 18 armat przeciwpancernych kal. 45 mm⁶¹⁰.

Poniższa tabela przedstawia dane określające siły artyleryjskie ACz. przed 22 VI 1941 r., Podobnie jak w przypadku sił III Rzeszy dane zostały pozyskane z pracy M. Sołonina.

⁶⁰⁵ M. Sołonin, *Czerwiec 1941...*, s. 38-67.

⁶⁰⁶ Cz. Grzelak, *op. cit.*, s. 291; M. Sołonin, *Czerwiec 1941...*, s. 38.

⁶⁰⁷ M. Sołonin, *Czerwiec 1941...*, s. 38-39.

⁶⁰⁸ *Ibidem*, s. 42.

⁶⁰⁹ *Ibidem*, s. 43.

⁶¹⁰ *Ibidem*, s. 44.

Tabela 49. Siły artyleryjskie ACz. przed 22 VI 1941 r.

Typ uzbrojenia	Liczba
Moździerz kal. 82 mm	14524
Armaty kal. 76 mm	6785
Armaty dywizyjne kal. 76 mm	8513
Armata kal. 107 mm	862
Moździerz 120 mm	3872
Haubica kal. 122 mm	8124
Haubica kal. 152 mm	3817
RAZEM	46497

Opracowano na podstawie: M. Sołomin, *Czerwiec 1941...*, s. 55.

Zaprezentowane powyżej dane wskazują, że to strona radziecka miała przewagę pod względem uzbrojenia artyleryjskiego przed ofensywą niemiecką w 1941 r. Nie mniej jednak wynik walk pokazał, iż przewaga ACz. pod tym względem nie została wykorzystana przez ZSRS.

ACz. w swoim uzbrojeniu artyleryjskim posiadały armaty, o których wcześniej już wspomiano. W czasie walk przełomu czerwca i lipca 1941 r. na stanie sił ZSRS było pięć rodzajów armat pod względem ich kalibru.

Pierwszą z nich była **armata ppanc. kal. 45 mm wz. 1937**. Armata ta była podstawą ppanc. artylerii ACz. w początkowym okresie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Konstrukcja stanowiła kontynuację rozwoju myśli, która rozpoczęła się jeszcze w lutym 1931 r., gdy zakupiono z niemieckiej firmy Rheinmetall armatę kal. 37 mm wraz z dokumentacją⁶¹¹. Po przerobieniu w 1932 r. lufy na kal. 45 mm powstała armata ppanc. dla sił ACz. Konstrukctorem był Michaił Łoginow. Lufa armaty składa się z rury z stali nierdzewnej oraz obudowy. Wprowadzenie półautomatycznego zamka klinowego pozwoliło na osiągnięcie większej szybkostrzelności osiągającej od 15 do 20 strzałów na minutę⁶¹². Armata umieszczana była na lawecie, bądź też w pancierzach DOT-ów. Zwarta konstrukcja armaty oraz niska osłona tarczy sprawiały, że broń była mało zauważalnym celem na polu bitwy. Działo należało do typu holowanych, poprzez co mogło osiągać prędkość 50 km/h⁶¹³. Armata prowadziła ostrzał w poziomie do 60°. Broń była używana głównie do bezpośredniego ognia, na cele pancerne i punkty ogniowe wroga w odległości do 1,0-1,5 km. Z armaty ppanc. kal. 45 mm można było przebić pancierz

⁶¹¹ B.H. ШУНКОВ, *op. cit.*, s. 102.

⁶¹² *Ibidem*.

⁶¹³ www.rzeszow.mm.pl/~jowitek/index.html dane z 05.06.2017.

o grubości do 40 mm w odległości do 500 m, a pancerze do 35 mm z odległości około 1000 m. Wg. badacza W. Szunkowa, w czasie *Fall Barbarossa* taki kaliber broni ppanc., był wystarczający na siły niemieckie⁶¹⁴. Poniżej prezentuję w tabeli dane dotyczące armaty ppanc kal. 45 mm wz. 1937.

Tabela 50. Dane taktyczno-techniczne armaty ppanc. kal. 45 mm wz. 1937

Armata ppanc. kal. 45 mm wz. 1937.	
Kaliber	45 mm
Długość lufy	2070 mm
Masa bojowa (marszowa)	560 kg (1200 kg)
Kąt ostrzału	-8° do +25° (w pionie) 60° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	760 m/s
Szybkostrzelność	15-20 strz/min
Waga pocisku	1,43 kg
Donośność	4200 m

Opracowano na podstawie: B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 102; www.wikipedia.pl dane z dnia 05.06.2017 r.; www.rzeszow.mm.pl/~jowitek/index.html dane z 05.06.2017 r.

Drugim typem armat w siłach ACz. były armaty kal. 76,2 mm. Wśród uzbrojenia kal. 76,2 mm w strukturach ACz. rozróżnia się trzy armaty, wykorzystywane w czasie walk w 1941 r.

Pierwszą była **armata pułkowa kal.76,2 mm wz. 1927**. Armata ta była pierwszym uzbrojeniem artyleryjskim, które opracowali radzieccy projektanci⁶¹⁵. Uzbrojenie przeznaczone było do spierania działań piechoty przeciw nieprzyjacielowi oraz niszczenia schronów, umocnień polowych wroga. Armata została przyjęta do uzbrojenia ACz. 22 XII 1928 r. W 1929 r. działo zostało poddane modyfikacji, dzięki czemu zyskało cylindryczną osłonę lufy. Laweta armaty wyposażona była w kuloodporne gumowe koła, dzięki temu mogła rozwijać szybsze prędkości⁶¹⁶. Średnia prędkość w czasie marszu to od 15 do 20 km/h. Armata przy kącie 60° mogła przebić pancerz o grubości 25 mm z odległości 500 m, a z odległości 1000 m pancerze o grubości do 23 mm. W czasie wojny zimowej siły fińskie przejmowały to uzbrojenie na swoje potrzeby, oznaczając je jako: 76 RK/27 i 76 RK/27-39⁶¹⁷. Ogólnie wyprodukowano do 1943 r. ponad 16 000 sztuk tego uzbrojenia.

Drugim typem broni tego kalibru była **armata dywizyjna kal.76,2 mm F-22 wz. 1936**. W 1934 r. rozpoczęto prace nad konstrukcją armaty uniwersalnej, która pozwoliłaby niszczyć siły nieprzyjaciela na ziemi i w powietrzu. Taką bronią miała zostać arma-

⁶¹⁴ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 103.

⁶¹⁵ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 106.

⁶¹⁶ *Ibidem*, s. 107.

⁶¹⁷ www.jaegerplatoon.net dane z dnia 07.06.2017 r.

ta F-22, skonstruowana przez Wasilija Gawriłowicza Grabina. Została oddana do użytku sił ACz. 11 V 1936 r.⁶¹⁸. Armata F-22 była pierwszym uzbrojeniem, gdzie zastosowano zawieszenia typu samochodowego tzn. resorowane koła⁶¹⁹. Dzięki temu, armata mogła przemieszczać się z prędkością 30 km/h. W uzbrojeniu tym zastosowano półautomatyczny zamek klinowy, co umożliwiło osiągnięcie szybkostrzelności na poziomie 15 strz./min⁶²⁰. Działo zostało po raz pierwszy wykorzystane w wojnie z Japonią nad jeziorem Chasan w 1938 r. W czasie walk z III Rzeszą w 1941 r. część tego uzbrojenia zostało przejęte przez Niemców i oznakowane jako 7.62 cm FK 296(r). Następnie siły niemieckie tak modernizowały armatę F-22, by pasowała do podwozia czołgu PzKpfw 38(t)⁶²¹. Uzbrojenie produkowane było do 1939 r. Z radzieckich fabryk wyjechało blisko 3000 sztuk tej broni.

Trzeci typy uzbrojenia kal. 76 mm powstał ze względu na fakt, iż działo F-22 było mało przydatne, gdyż zbyt lekkie łożo działa uniemożliwiało precyzyjny ostrzał przeciwlotniczy. Stąd też w 1938 r. konstruktor wcześniejszego działa F-22 podjął się pracy modernizującej armatę kal. 76 mm⁶²². Rok później tzn w 1939 r. armata została przyjęta do uzbrojenia armii jako **armata dywizyjna kal.76,2 mm wz. 1939 (USW)**. Początkiem 1941 r. na podstawie sfalszowanych dokumentów dotyczących pancerny niemieckich czołgów przerwano produkcję tej armaty, gdyż wg. raportów produkcja broni poniżej kal. 100 mm nie miała największego sensu przeciw siłom pancernym III Rzeszy⁶²³. Do produkcji powrócono jednak w sierpniu 1941 r. Broń była produkowana do 1942 r., a liczba powstałych egzemplarzy tego uzbrojenia to blisko 9 900. Poniżej prezentuję w tabeli dane dotyczące trzech armat kal. 76,2 mm.

⁶¹⁸ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 109.

⁶¹⁹ *Ibidem*, s. 110.

⁶²⁰ www.rzeszow.mm.pl/~jowitek/index.html dane z 07.06.2017.

⁶²¹ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 110.

⁶²² *Ibidem*.

⁶²³ *Ibidem*, s. 111.

Tabela 51. Dane taktyczno-techniczne radzieckich armat kal. 76,2 mm

Armata kal. 76,2 mm			
	armata pułkowa kal.76,2 mm wz. 1927	armata dywizyjna kal.76,2 mm F-22 wz. 1936	armata dywizyjna kal.76,2 mm wz. 1939 (USW)
Kaliber	76,2 mm	76,2 mm	76,2 mm
Długość lufy	1260 mm	3894 mm	3200 m
Masa bojowa (marszowa)	900 kg (1620 kg)	1620 kg (2820 kg)	1500 kg (2300 kg)
Kąt ostrzału	-7° do +25° (w pionie) 6° (w poziomie)	-5° do +75° (w pionie) 60° (w poziomie)	-5° do +45° (w pionie) 60° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	380 m/s	690-706 m/s	660-700 m/s
Szybkostrzelność	10-12 strz/min	15 strz/min	15 strz/min
Waga pocisku	6,3 kg	6,3	6,3
Doność	8500 m	13 600 m	13 290 m

Opracowano na podstawie: B.H. Шyhков, *op. cit.*, s. 106-111; www.wikipedia.pl dane z dnia 05.06.2017 r.; www.rzeszow.mm.pl/~jowitek/index.html dane z 05.06.2017 r.

W siłach artyleryjskich ZSRS na wniosek marsz. Georgija Iwanowicza Kulika przed 22 VI 1941 r. chciano zaprzestać produkcji dział mniejszych niż kal. 100 mm. Zatem też na wieść, o takich zamiarach w biurze projektowym Fiodora Fiodorowicza Pietrowa w 1939 r. rozpoczęto prace nad działem kal. 107 mm., które do uzbrojenia sił ACz. zostało przyjęte początkiem 1940 r., jako **armata dywizyjna kal. 107 mm M-60 wz. 1940**. Był to trzeci typ armaty, używany w czasie walk z 1941 r. Broń stanowiła unowocześnioną wersją działa wz. 1910/30. Pomimo, iż została przyjęta na stan ACz., to wyprodukowano jej zaledwie 127 szt. ponieważ jej szybkostrzelność na poziomie 5-6 strz/min. oraz toporność w funkcjonowaniu pokazała już w pierwszych chwilach walki nieprzydatność na froncie. Poniżej prezentuję w tabeli dane dotyczące armaty kal. 107 mm (M-60) wz. 1940.

Tabela 52. Dane taktyczno-techniczne armaty kal. 107 mm (M-60) wz. 1940

Armata kal. 107 mm (M-60) wz. 1940	
Kaliber	107 mm
Długość lufy	4480 mm
Masa bojowa (marszowa)	4000 kg (4300 kg)
Kąt ostrzału	do +45° (w pionie) 60° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	737 m/s
Szybkostrzelność	5-6 strz/min
Waga pocisku	17,18 kg
Doność	18 130 m

Opracowano na podstawie: B.H. Шyhков, *op. cit.*, s. 106-111.

Kolejnym typem armaty, stosowanej przez siły ACz. w czasie działań wojennych przeciw III Rzeszy w 1941 r była **armata kal. 122 mm wz. 1931/37**. Armata została przyjęta do uzbrojenia ACz. 29 IV 1939 r. Była to zmodernizowana przez F.F. Pie-

trowa wersja armaty wz. 1931 r. (A-19) skonstruowanej przez S.P. Szukałowa. Pierwsza wersja armaty posiadała dwuogonowe łoża oraz koła z gumowymi bandażami. W drodze eksploatacji działa okazało się, iż dużym problemem były niedopracowane odciążacze lufy. Rozwiązaniem było zastosowanie do tej armaty standardowego łoża 52-L-504A z haubicoarmaty o kal. 152 mm, jakie przedstawił F.F. Pietrow⁶²⁴. Pomimo znacznych zmian w nowym wzorze armaty kal. 122 mm zostało zachowane oznaczenia armaty jako A-19.

Pierwotnie armata A-19 służyć miała do ostrzału umocnień, fortyfikacji oraz stanowisk ogniowych nieprzyjaciela, poprzez ogień pośredni. W czasie użytkowania okazało się, że armata ta była dobrą bronią ppanc., która unicestwiała cel ogniem bezpośrednim⁶²⁵. Armata kal. 122 mm wz. 1931/37 składała się z następujących elementów: lufy z zamkiem półautomatycznym, kołyski oporopowrotnika, odciążacza, łoża górnego oraz dolnego z ogonami, osłony ochronnej, celownika wraz z całym oprzyrządowaniem. Armata posiadała resorowane podwozie kołowe z oponami ciśnieniowymi. Do transportu tej armaty w 1941 r. stosowany był ciągnik artyleryjski S-65 „Stalaniec”⁶²⁶. W chwili rozpoczęcia działań niemieckich przeciw ZSRS, w siłach ACz. było 1255 sztuk armaty A-19 wz. 1931/37. Siły niemieckie po przejęciu tego uzbrojenia oznaczały je jako 12,2 cm Kanone 390/2(r)⁶²⁷. Do armaty kal. 122 mm A-19 wz. 1931/37 stosowano następujące pociski: odłamkowo-burzacy długi (OF-471), odłamkowo-burzacy krótki (OF-471N), odłamkowo-burzacy stalowy haubiczny (OF-462), przeciwbetonowy (G-471), ppanc ostrogłowicowy (BR-471), ppanc z czepcem balistycznym (BR-471B). Poniższa tabela przedstawia dane dotyczące armaty kal. 122 mm wz. 1931/37.

⁶²⁴ www.rzeszow.mm.pl/~jowitek/index.html dane z 13.06.2017.

⁶²⁵ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 117.

⁶²⁶ www.rzeszow.mm.pl/~jowitek/index.html dane z 13.06.2017.

⁶²⁷ *Ibidem*.

Tabela 53. Dane taktyczno-techniczne armaty kal. 122 mm (A-19) wz. 1931/37

Armata kal. 122 mm (A-19) wz. 1931/37	
Kaliber	122 mm
Długość lufy	5650 mm
Masa bojowa (marszowa)	7250 kg (7905 kg)
Kąt ostrzału	-2 do +65° (w pionie) 58° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	780 m/s
Szybkostrzelność	3-4 strz/min
Waga pocisku	25 kg
Doność	20 400 m

Opracowano na podstawie: B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 117;

www.rzeszow.mm.pl/~jowitek/index.html dane z 13.06.2017 r.

Ostatnim działem uzbrojenia artyleryjskiego ACz. użytym w 1941 r., jakie chcę przedstawić była **haubicoarmata kal. 152 mm (MŁ-20) wz. 1937**. Jej części wykorzystywane były w armacie A-19. Konstruktorem tej haubicoarmaty był wcześniej wspomniany F.F. Pietrow. Prace nad tym modelem uzbrojenia rozpoczęto w 1936 r. ponieważ wcześniejszy model wz. 1910/34 okazał się nieskuteczny. Broń MŁ-20 została przyjęta do uzbrojenia ACz. w 1937 r.⁶²⁸ W haubicoarmacie zastosowano nowe łożo, które wykorzystano również w armacie A-19. Mechanizm kierunkowy i podniesieniowy tego łoża pozwalał na zwiększenie kątów prowadzenia ognia oraz prędkości naprowadzania⁶²⁹. Łoże 52-L-504A było prostsze i tańsze w produkcji niż wcześniejsze, czyli z armaty kal. 122 mm wz. 1931⁶³⁰. Pierwszy raz działo zostało wykorzystane w wojnie zimowej. Zastosowanie tej broni było takie samo, jak wcześniej opisywanego działa kal. 122 mm. Niczym również nie różniła się konstrukcja i sposób transportowania haubicoarmaty kal. 152 mm.

Do haubicoarmaty MŁ-20 stosowano następujące pociski: odłamkowo-burzacy dalekosiężny haubiczny (OF-530), odłamkowo-burzacy dalekosiężny haubiczny (OF-530A), odłamkowo-burzacy dalekosiężny armatni (OF-540), przeciwbetonowy (G-530, G-545), ppanc ostrogłowicowy (BR-540), ppanc z czepcem balistycznym (BR-540B), ppanc kumulacyjny (BP-540), radiozakłócający (RS-540), dymny (D-540)⁶³¹. Ogólnie wyprodukowano prawie 7 000 sztuk tego uzbrojenia, z czego latem 1941 r. na zachodniej granicy ZSRS było 1830 sztuk⁶³². Siły Wehrmachtu zdobywcze działa tego typu

⁶²⁸ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 123.

⁶²⁹ www.rzeszow.mm.pl/~jowitek/index.html dane z 13.06.2017.

⁶³⁰ *Ibidem*.

⁶³¹ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 124.

⁶³² *Ibidem*.

oznaczały jako 15.2 cm KH 433/1 (r)⁶³³. Tabela poniżej przedstawia dane dotyczące tej haubicoarmaty.

Tabela 54. Dane taktyczno-techniczne armaty kal. 152 mm (MŁ-20) wz. 1937

Armata kal. 152 mm (MŁ-20) wz. 1937	
Kaliber	152,4 mm
Długość lufy	4925 mm
Masa bojowa (marszowa)	7250 kg (8070 kg)
Kąt ostrzału	-2 do +65° (w pionie) 58° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	655 m/s
Szybkostrzelność	3-4 strz/min
Waga pocisku	43,56 kg
Doność	17 230 m

Opracowano na podstawie: В.Н.Шушков, *op. cit.*, s. 117;

www.rzeszow.mm.pl/~jowitek/index.html dane z 13.06.2017 r.

Wśród sił ACz. w skład uzbrojenia artyleryjskiego wchodziły, także moździerz, czyli działa prowadzące ostrzał stromotorowo. W pracy przedstawię trzy typy tego uzbrojenia, które były wykorzystywane w czasie walk rozpoczętych 22 VI 1941 r. Pierwszy z nich to lekki moździerz.

Pracę nad konstrukcją moździerza w ZSRS zostały zaprojektowane w biurze Borysa Iwanowicza Szawyrina, na podstawie trójkąta typu Stokesa⁶³⁴. Podstawa trójkątna stosowana była w czasie II wojny światowej w większości typów moździerzy ACz. Pierwszym radzieckim uzbrojeniem tego typu, który był używany w walkach z czerwca 1941 r. był **lekki moździerz kal. 50 mm wz. 1938**. Ostrzał z tego moździerza można było prowadzić pod kątem od 45 do 75°. Konstrukcja była dość lekka 12 kg, co umożliwiało przenoszenie moździerza przez jednego żołnierza. W ramach modyfikacji podjęto prace nad nową konstrukcją moździerza lekkiego, przez co powstał **lekki moździerz kal. 50 mm wz. 1940**. Modernizacja polegała głównie na uproszczeniu konstrukcji całego moździerza, co ułatwiało prowadzenia ognia przez żołnierzy ACz⁶³⁵. Jak w większości nowinek technologicznych, tak też w przypadku nowszej konstrukcji moździerza zastosowano stal tłoczoną na zimno i spawaną⁶³⁶. Dotyczyło to dwójnoga wspierającego konstrukcję oraz lufy. Pozwoliło to na osiągnięcie jeszcze mniejszej wagi oraz kosztów robocizny. ACz. na dzień 22 VI 1941 r. posiadała blisko 40 000 moździerzy z czego 24 000 były kal. 50 mm, a większość z nich stanowiły moździerze wz. 1940. Poniżej prezentuję w tabeli dane dotyczące moździerza kal. 50 mm.

⁶³³ www.rzeszow.mm.pl/~jowitek/index.html dane z 13.06.2017.

⁶³⁴ В.Н. Шушков, *op. cit.*, s. 131.

⁶³⁵ *Ibidem*, s. 132.

⁶³⁶ *Ibidem*, s. 133.

Tabela 55. Dane taktyczno-techniczne moździerz kal. 50 mm

Moździerz kal. 50 mm		
	Moździerz wz. 1938	Moździerz wz. 1940
Kaliber	50 mm	50 mm
Masa	12 kg	9 kg
Kąt ostrzału	45° do 75° (w pionie)	45° do 75° (w pionie)
Prędkość początkowa pocisku	97 m/s	97 m/s
Szybkostrzelność	30 strz/min	30 strz/min
Waga pocisku	0,85 kg	0,85 kg
Doność	800 m	800 m

Opracowano na podstawie: B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 131-133.

Drugim typem tej broni używanej w czasie walk niemiecko-radzieckich był **średni moździerz kal. 82 mm wz. 1937**. Jego konstruktorem również był B.I Szawyrin. Do służby został przyjęty w 1939 r.⁶³⁷. Konstrukcja tego moździerza nie różniła się zbytnio od tej wyprodukowanej w 1936 r. Moździerz składał się z czterech części: lufy, podstaw na dwójnogu, płyty oporowej w kształcie koła oraz celownika⁶³⁸. W boju ten typ broni został użyty po raz pierwszy podczas wojny zimowej (1939-1940). Broń produkowano w 182 roboczogodziny, dla porównania produkcja działa kal. 76,2 mm potrzebnych było 1202 roboczogodzin⁶³⁹. Ten model moździerza był najczęściej używaną bronią tego typu w strukturach ACz. Dwójnog montowany w broni posiadał mechanizm kierunkowy, podniesieniowy, poziomujący oraz dźwigar i osłabiacz odrzutu⁶⁴⁰. W czasie transportu broń była rozkładana na trzy części: lufa, podstawa oraz płyta oporowa. Do 22 VI 1941 r. wyprodukowano blisko 13 000 moździerzy kal. 82 mm z czego większość stanowił wz. 1937⁶⁴¹. Poniżej prezentuję w tabeli dane dotyczące moździerza kal. 82 mm wz. 1937.

Tabela 56. Dane taktyczno-techniczne moździerz kal. 82 mm wz. 1937

Moździerz kal. 82 mm wz. 1937	
Kaliber	82 mm
Masa	56 kg
Kąt ostrzału	45° do 85° (w pionie) 6° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	211 m/s
Szybkostrzelność	30 strz/min
Waga pocisku	3,1 kg
Doność	3040 m

Opracowano na podstawie: B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 135; A. Ciepliński; R. Woźniak, *op. cit.*, s. 149.

⁶³⁷ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 135.

⁶³⁸ A. Ciepliński; R. Woźniak, *op. cit.*, s. 149.

⁶³⁹ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 136.

⁶⁴⁰ A. Ciepliński; R. Woźniak, *op. cit.*, s. 149.

⁶⁴¹ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 136.

Ostatnim typem moździerza, jaki używany był przez siły ACz. w czasie walk ujętych w tej pracy był **średni moździerz kal. 120 mm wz. 1938**. Moździerz ten miał szerokie zastosowanie w siłach ACz. Podobnie jak w przypadku wcześniejszych moździerzy, konstruktorem był również. B.I. Szawyrin. Konstrukcja składała się z czterech elementów czyli lufy, podstawy, płyty oporowej oraz celownika. Broń była wytwarzana z elementów stali tłoczonych na zimno, które spawano na sztywno⁶⁴². Do moździerza kal. 120 mm stosowano cztery rodzaje pocisków: odłamkowo- burzące (OF-843), odłamkowo-burzące z dodatkowym napędem raketowym (OF-843A), oświetlające (F-843) oraz dymne (D-843A)⁶⁴³. Moździerz przewożony był na podwoziu dwukołowym, które holował samochód na dalsze odległości⁶⁴⁴. W przypadku krótszych dystansów zajmowała się tym obsługa moździerza. W czasie walk siły III Rzeszy używały tego moździerza jako broń zdobyczną oznaczoną jako 12 cm Granatwerfer 378 (r)⁶⁴⁵. Tabela poniżej przedstawia dane dotyczące moździerza kal. 120 mm wz. 1938.

Tabela 57. Dane taktyczno-techniczne moździerz kal. 120 mm wz. 1938

Moździerz kal. 120 mm wz. 1938	
Kaliber	120 mm
Masa	275 kg
Kąt ostrzału	45° do 80° (w pionie) 3° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	272 m/s
Szybkostrzelność	15 strz/min
Waga pocisku	15,9 kg
Donośność	5700 m

Opracowano na podstawie: B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 140; A. Ciepliński; R. Woźniak, *op. cit.*, s. 149.

Ostatnim typem uzbrojenia artyleryjskiego w siłach ACz. jaki tu przedstawiam są haubice. W pracy przedstawię dwa typy tej broni. Pierwszym z nich była **haubica kal. 122 mm wz. 1938 (M-30)**. Konstruktorem był F.F. Pietrow, który w kwietniu 1938 r. przedstawił prototyp haubicy kal. 122 mm⁶⁴⁶. Rok później 29 IX 1939 r. haubica została przyjęta do uzbrojenia ACz. Ten model miał zastąpić haubicę z 1910 r. Haubica wz. 1938 została tak zaprojektowana, aby jej produkcja była prostsza w porównaniu do poprzedniego modelu oraz dużo tańsza⁶⁴⁷. Broń produkowana była w kilku fabrykach jednocześnie, co umożliwiło szybsze wprowadzenie na stan jednostek. Fakt, iż do

⁶⁴² *Ibidem*, s. 139.

⁶⁴³ A. Ciepliński; R. Woźniak, *op. cit.*, s. 149.

⁶⁴⁴ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 136.

⁶⁴⁵ J. Wolfram, A. Zasieczny, *op. cit.*, s. 143.

⁶⁴⁶ Cz. Rychlewski, *Haubica kal. 122 mm wz. 1938*, TBU 79, Warszawa 1982, s. 5.

⁶⁴⁷ *Ibidem*, s. 7.

budowy tej haubicy wykorzystywano elementy z innych armat, pozwolił na tańszą i szybszą produkcję. Do takich elementów należały m.in. celownik z haubicoarmaty MŁ-20, czy koła z armaty kal. 76 mm F-22⁶⁴⁸. Haubica kal. 122 mm wz. 1938 służyła głównie do likwidacji umocnień stałych i polowych oraz niszczenia artylerii i stanowisk ogniowych nieprzyjaciela. Wykorzystywano ją także do walki z siłami pancernymi oraz ułatwiania przejścia dla piechoty przez pola minowe⁶⁴⁹. Haubica składała się z dwóch podstawowych części: lufy wraz z zamkiem oraz łoża. Do ustawienia lufy pod danym kątem do ostrzału, służył mechanizm podniesieniowy składający się przekładni zębatych i ślimakowych⁶⁵⁰. W łożu haubicy zastosowane zostały samochodowe koła na resorach oraz hamulce, co pozwalało osiągnąć prędkość marszu do 50 km/h. Do transportu haubicy służył ciągnik S-65. W haubicy kal. 122 mm wz. 1938 stosowano następujące pociski: odłamkowo-burzący (OF-462), odłamkowy (O-460A, O-462A), przeciwpancerny kumulacyjny (BP-460A, BK-463, BK-463U, BK-463,UM), dymny (D-462, D-462A), oświetlający (S-462, S-463, S-463Ż)⁶⁵¹. Siły III Rzeszy w czasie walk z ZSRS przejmowały tę broń dając jej oznaczenie 12,2 cm sFH 396(r). Poniżej przedstawione zostały dane dotyczące haubicy kal. 122 mm wz. 1938 (M-30).

Tabela 58. Dane taktyczno-techniczne haubicy kal. 122 mm wz. 1938 (M-30)

Haubica kal. 122 mm wz. 1938 (M-30)	
Kaliber	122 mm
Długość lufy	2800 mm
Masa bojowa (marszowa)	2450 kg (3100 kg)
Kąt ostrzału	-3° do +63,5°(w pionie) 49° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	515 m/s
Szybkostrzelność	5-6 strz/min
Waga pocisku	21,76 kg
Donośność	11 800 m

Opracowano na podstawie: B.H. ШУНКОВ, *op. cit.*, s. 120; Cz. Rychlewski, *op. cit.*, s. 16.

Drugą haubicą używaną przez ACz. w czasie walk z Niemcami w 1941 r. była **haubica kal. 152 mm wz. 1938 (M-10)**. Projektantem tej haubicy podobnie jak poprzednich był F.F. Pietrow. Była to zmodernizowana wersja haubicy kal. 152 mm wz. 1909/30 oraz wz.1910/37. Różnicę stanowiła nowa laweta, która posiadała dwuogonowe łożo wraz z resorowanymi kołami samochodowymi oraz dłuższą lufę⁶⁵². Za-

⁶⁴⁸ B.H. ШУНКОВ, *op. cit.*, s. 121.

⁶⁴⁹ Cz. Rychlewski, *op. cit.*, s. 7.

⁶⁵⁰ *Ibidem*, s. 10.

⁶⁵¹ B.H. ШУНКОВ, *op. cit.*, s. 121; Cz. Rychlewski, *op. cit.*, s. 12.

⁶⁵² B.H. ШУНКОВ, *op. cit.*, s. 122.

montowany nowy mechanizm podniesieniowy zwiększył kąt ostrzału w poziomie z 6° do 50°⁶⁵³. Dodatkowo lufa w haubicy wz. 1938, czyli M-10 była gwintowana, czego brakowało w poprzedniej wersji. Haubica M-10 produkowana była w Fabryce nr 172 w Permie. Haubica kal. 152 mm wz. 1938 została przyjęta na stan uzbrojenia ACz. 29 IX 1939 r. Do wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej wyprodukowano blisko 1 500 sztuk tej broni. Zaraz po wkroczeniu wojsk niemieckich do ZSRS przerwano jej produkcję. Szczegóły tej decyzji nie są znane. Wehrmacht w ramach działań wojennych przejął radzieckie działa oznaczając je jako 15,2 cm sFH 443(r). Tabela poniżej przedstawia dane dotyczące haubicy kal. 152 mm wz. 1938 (M-10).

Tabela 59 .Dane taktyczno-techniczne haubicy kal. 152 mm wz. 1938 (M-10)

Haubica kal. 152 mm wz. 1938 (M-10)	
Kaliber	152 mm
Długość lufy	3117 mm
Masa bojowa (marszowa)	4150 kg (4550 kg)
Kąt ostrzału	-1° do +65° (w pionie) 50° (w poziomie)
Prędkość początkowa pocisku	508 m/s
Szybkostrzelność	2-4 strz/min
Waga pocisku	40 kg
Donośność	12 390 m

Opracowano na podstawie: В.Н. Шунков, *op. cit.*, s. 122.

⁶⁵³ *Ibidem.*

Siły pancerne

ACz. produkcję czołgów rozpoczęła w latach 30. XX w. Warto zauważyć, iż w tym czasie strona niemiecka miała zakaz rozbudowy wojsk pancernych. W pierwszej pięcioletce w latach 1928-1932 w ZSRS powstawało blisko 4 000 maszyn w ciągu jednego roku⁶⁵⁴. Świadczyć to powinno o przewadze militarnej sił ACz. w momencie ataku III Rzeszy. Oczywiście liczby pokazują dość sporą przewagę na rzecz ZSRS, o czym już wspomniane było w I rozdziale pracy, przy porównaniu wojsk we wrześniu 1939 r. Podobnie miała się sytuacja w czerwcu 1941 r. Nie mniej jednak siły pancerne ACz. nie odegrały znaczącej roli w pierwszych dniach walk. W pracy chciałbym skupić się na wojskach pancernych wchodzących w skład KSOW, a dokładniej 4. i 8.KZmech. wchodzącym w skład 26. Armii. To właśnie te jednostki dowodzone przez gen. Dmitrija Iwanowicz Riabyszewa (8.KZmech.) i gen. Andrieja Andrejewicza Własowa (4.K.Zmech.) miały walczyć na terenie opisywanym w niniejszej pracy⁶⁵⁵. Ogólnie na całej linii frontu przeciw III Rzeszy siły radzieckie posiadały ponad 23 000 czołgów różnego typu, a w okolicach 08. PRU było ich ponad 1400⁶⁵⁶. Siedzibą 8. KZmech. był Drohobycz, a 4. KZmech. Lwów. Oba miasta oddalone były od linii granicznej o ok. 90 km.

W wielu pracach poświęconych analizie sił pancernych obu stron konfliktu, można spotkać się z zdecydowanym stwierdzeniem, iż to siły ACz. przeważały pod każdym względem, czy to liczebnym czy jakościowym⁶⁵⁷. Jednak co przesądziło o wyniku korzystniejszym dla sił niemieckich w 1941 r.? M. Sołonin stwierdził, iż na wynik wpłynęła wartość bojowa żołnierzy ACz⁶⁵⁸. Mianowicie do 1941 r. siły niemieckie przeprowadziły wiele walk z wykorzystaniem swoich czołgów, czy to w Polsce, czy w Europie Zachodniej. Nie można tego powiedzieć o ACz. Pomimo swojej przewagi liczebnej i jakościowej, żołnierze radzieccy po prostu nie mieli gdzie wykorzystać swojej pancernej potęgi. Inaczej miała się sytuacja w późniejszym okresie na froncie wschodnim. Jednak interesujący tutaj okres pierwszych dni *Fall Barbarossa*, nie odznaczył się chwalebными osiągnięciami wojsk pancernych. Wojska w tym rejonie prowadziły walkę na wschód od granicy na rzece San.

⁶⁵⁴ V. Kamenir, *op. cit.*, s. 46.

⁶⁵⁵ *Ibidem*, s. 76.

⁶⁵⁶ D. Porter, *op. cit.*, s. 47.

⁶⁵⁷ M. Sołonin, *op.cit.*, s. 79-81; V. Kamenir, *op. cit.*, s. 45-48; D. Stahel, *op. cit.*, s. 117-120.

⁶⁵⁸ M. Sołonin, *op. cit.*, s.81.

W tym miejscu warto jednak się nad siłami pancernymi ACz. w czerwcu 1941 r. Można rozgraniczyć trzy typy czołgów używanych przez ZSRS. Mianowicie były to czołgi lekkie, średnie i ciężkie, których nie było po stronie niemieckiej w tamtym czasie.

Wśród czołgów lekkich używanych przez ACz. w 1941 r. rozróżnia się 3 modele. Pierwszym z nich był czołg **BT-5** (z ros. **Быстроходный танк**, czyli czołg szybkobieżny). Czołg został wprowadzony do służby w 1933 r.⁶⁵⁹. Model tego czołgu został wyposażony w armatę kal. 45 mm. Wcześniejsze BT posiadały armatę kal. 37 mm. W zestawieniu z czołgiem niemieckim PzKpfw I, II, czy 38(t) najstarszy czołg radziecki był lepiej uzbrojony. Po raz pierwszy w działaniach bojowych maszynę tego typu wykorzystano w wojnie domowej w Hiszpanii, kiedy to w sierpniu 1937 r. wysłano tam 48 czołgów tego typu⁶⁶⁰. Silnik montowany w tych czołgach miał moc 400 KM. W zestawieniu z siłami niemieckimi czołg ten miał lepszy silnik, niż średni czołg PzKpfw IV. Pozwalało to na osiągnięcie prędkości prawie dwukrotnie większej, niż niemieckie lekkie czołgi. Zamontowanie większego działa w czołgu BT-5 spowodowało zmniejszenie wieżyczki, która mieściła dwóch żołnierzy⁶⁶¹. Dodatkowo czołgi BT-5 mógł poruszać się na kołach przy złożeniu gąsienic⁶⁶². Czołg produkowany był do 1941 r.

W międzyczasie powstała zmodernizowana wersja tego czołgu o oznaczeniu **BT-7**. Czołg wszedł do produkcji w 1935 r. Podobnie jak w poprzedniej wersji używana była armata kal.45 mm wraz z karabinem maszynowym DT kal. 7,62 mm. Modernizacji poddany został kadłub czołgu, gdzie montowano nowszą wersję wieżyczki oraz zbiorniki na paliwo⁶⁶³. Dodatkowo w tej wersji BT został zamontowany silnik o mocy 500 KM. Oba czołgi lekkie BT-5 oraz BT-7 mogły przestrzelić pancerz o grubości 52 mm z odległości 100 m⁶⁶⁴. Jeśli zestawimy to z czołgami niemieckimi, to widać wyraźnie iż pancerz największego czołgu PzKpfw IV jest cieńszy niż 52 mm. Pancerze w czołgach BT-5 i BT-7 również nie należały do najgrubszych. Ich grubość wynosiła 22 mm. Takie rozwiązanie związane było z wykorzystaniem taktycznym tych czołgów jako szybkobieżnych, które osiągały prędkość ponad 70 km/h. W ramach modyfikacji powstała wersja czołgu BT-7A, czyli artyleryjska. Czołg powstał w latach 1936-1937. Wersję artyleryjską wyposażono w armatę kal. 76,2 mm oraz trzy km DT. kal.

⁶⁵⁹ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 179.

⁶⁶⁰ D. Porter, *op. cit.*, s. 21.

⁶⁶¹ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 179.

⁶⁶² D. Porter, *op. cit.*, s. 36.

⁶⁶³ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 180.

⁶⁶⁴ D. Stahel, *op. cit.*, s. 117.

7,62 mm⁶⁶⁵. Powstało około 200 sztuk czołgów BT-7A⁶⁶⁶. Czołg typu BT-7 po raz pierwszy został użyty przeciw Japonii w 1939 r. w Mandżurii nad rzeką Chałchyn Goł⁶⁶⁷. W tabeli poniżej zaprezentowane zostały dane dotyczące obu modeli czołu BT.

Tabela 60. Dane taktyczno-techniczne czołgów BT-5 i BT-7

Быстроходный танк			
	BT-5	BT-7	BT-7A
Typ czołgu	lekki	lekki	lekki
Załoga	3 osoby	3 osoby	3 osoby
Masa	11,5 t	14 t	14,5 t
Wymiary (długość x szerokość x wysokość)	5,58 m x 2,23 m x 2,25 m	5,66 m x 2,29 m x 2,42 m	5,66 m x 2,29 m x 2,52 m
Silnik	M-5	M-17T	M-17T
Prędkość	72 km/h	86 km/h	86 km/h
Zasięg	200 km	250 km	250 km
Uzbrojenie	Armata kal. 45 mm, km DT kal.7,62 mm	Armata kal. 45 mm, km DT kal.7,62 mm	Armata kal. 76,2 mm, 3 x km DT kal.7,62 mm

Opracowano na podstawie: D. Porter, *op. cit.*, s. 24,36,38; B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 180-181.

Kolejnym z pojazdów lekkich używanych przez ACz. w momencie niemieckiej agresji był czołg **T-26** (gdzie T oznacza Tank, czyli czołg). Czołg produkowano od 1931 r. w pierwszej wersji posiadał dwie wieżyczki. Do 1941 r. powstało wiele modernizacji tego czołgu⁶⁶⁸. Dla omawianych walk na terenie 08. PRU ważny był model z 1938 r. Czołg T-26 stanowił trzon ACz. 22 VI 1941 r. ZSRS posiadał wtedy 11 000 czołgów tego typu, czyli prawie połowę całości sił pancernych. Pojazd T-26 podobnie jak BT posiadał dość cienki pancerz, który miał grubość 20 mm. Stąd też był łatwym celem do przestrzelenia. Dzięki silnikowi o mocy 91 KM, czołg osiągał prędkość max. 28 km/h⁶⁶⁹. Nie mniej jednak czołg ten wyposażony był w armatę kal. 45 mm podobnie jak BT oraz trzy km DT kal. 7,62 mm. Takie uzbrojenie dawało przewagę stronie radzieckiej, w momencie uderzenia, a nie obrony⁶⁷⁰. Podobnie jak czołgi BT, T-26 mógł przestrzelić nawet niemiecki PzKpfw IV, czy PzKpfw 35-S. Czołgi tego typu na dużą skalę po raz pierwszy zostały użyte w hiszpańskiej wojnie domowej oraz w Mandżurii w 1939 r.⁶⁷¹ Czołgi T-26 w czasie *Fall Barbarossa* oraz kolejnych etapach walk w 1941 r. na dużą skalę były porzucane przez żołnierzy radzieckich. Pojazd ten można ogólnie porównać do niemieckiego PzKpfw II. Nie mniej jednak jego słaby silnik przez

⁶⁶⁵ D. Porter, *op. cit.*, s. 24.

⁶⁶⁶ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 181.

⁶⁶⁷ D. Porter, *op. cit.*, s. 17.

⁶⁶⁸ Zob. B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 177-178; D. Porter, *op. cit.*, *passim*.

⁶⁶⁹ D. Porter, *op. cit.*, s. 36.

⁶⁷⁰ *Ibidem*.

⁶⁷¹ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 178.

co czołg był wolniejszy, dawało przewagę niemieckiemu czołgowi wspomagającemu. W tabeli poniżej przedstawiłem dane dotyczące tego lekkiego czołgu.

Tabela 61. Dane taktyczno-techniczne czołgu T-26

T-26	
Typ czołgu	lekki
Załoga	3 osoby
Masa	10,4 t
Wymiary (długość x szerokość x wysokość)	4,8 m x 2,39 m x 2,33 m
Silnik	8 cylindrowy GAZ T-26
Prędkość	28 km/h
Zasięg	200 km
Uzbrojenie	Armata kal. 45 mm, 3 x km DT kal.7,62 mm

Opracowano na podstawie: D. Porter, *op. cit.*, s. 36; B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 178.

Kolejnym typem pojazdów gaśnicowych używanych przez siły ACz. w 1941 r., były czołgi średnie. W literaturze można znaleźć dość dużo informacji o poszczególnych czołgach tego typu w ZSRS. Wśród nich znajdowały się także pojazdy pływające. W pracy jednak przedstawiłem najważniejszy czołg tej klasy. Był nim czołg **T-34**. Podobnie jak w przypadku T-26 oznaczona litera to skrót od *tank*, czyli z rosyjskiego czołg. Najbardziej znany czołg II wojny światowej, używany w późniejszych latach również przez Polaków. Czołg ten miał być rozwinięciem lekkiego czołgu T-26 oraz czołgów BT. Pierwotnie konstruktorem prototypu czołgu tej klasy był Michaił Iljicz Koszkin, który rozpoczął prace nad czołgiem średnim w 1937 r.⁶⁷². Podobnie jak maszyny typu BT posiadał zawieszenie skonstruowane przez Johna Waltera Christiego, przez co czołg mógł poruszać się na gaśnicach lub samych kołach, jednak w czołgu T-34 nie było możliwości jazdy na kołach⁶⁷³. Do 1939 r. powstały dwa prototypy czołgu średniego A-30 oraz A-32. W ramach prób na prototypach stwierdzono, że czołg jest w stanie wytrzymać ciężar pancerza o grubości 45 mm. Czołgi tego typu miano po raz pierwszy wykorzystać na początku 1940 r. w wojnie zimowej z Finlandią. Dlatego też pierwsze czołgi T-34 rozpoczęto produkować w 1940 r. Odległość jaką musiały pokonać czołgi z Charkowa do Karelii spowodowały, iż na front dotarły za późno. W efekcie podróży zauważono niedociągnięcia w zawieszeniu czołgu, które do Charkowa powróciły w maju 1940 r.⁶⁷⁴ Na skutek podróży wraz z prototypami przyszłego czołgu T-34 zmarł M.I. Koszkin, a jego miejsce przy dalszych pracach zajął Ołeksandr Morozow⁶⁷⁵.

Po wprowadzeniu modernizacji dotyczących pancerza, uzbrojenia (dłuższa lufa

⁶⁷² *Ibidem*, s. 186.

⁶⁷³ P. Ponczek, A. Kwolek, *op. cit.*, s. 34.

⁶⁷⁴ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 186.

⁶⁷⁵ www.wikipedia.pl dane z dnia 07.07.2017 r.

kal. 76,2 mm), produkcję seryjną czołgu rozpoczęto początkiem 1941 r.⁶⁷⁶. Część podzespołów robiono w Charkowie oraz Leningradzie i Moskwie. Ostatecznie od 1941 r. czołg T-34 budowany był w Stalingradzkiej Fabryce Traktorów⁶⁷⁷. Uzbrojenie czołgu w armatę kal. 76,2 mm spowodowało, iż był jednym z najlepiej wyposażonych średnich pojazdów gąsienicowych na początku lat 40. XX w.⁶⁷⁸. W porównaniu z czołgami niemieckimi ten model pojazdu radzieckiego przewyższał wszystkie modele III Rzeszy. Jak określił to D. Stahel żaden z niemieckich czołgów w momencie *Fall Barbarossa* nie był w stanie przebić pancerza T-34 z odległości większej niż 500 m⁶⁷⁹. W tabeli poniżej zaprezentowane zostały dane dotyczące czołgu T-34 produkowanego w 1941 r., czyli po wprowadzeniu dłuższej lufy.

Tabela 62. Dane taktyczno-techniczne czołgu T-34

T-34	
Typ czołgu	lekki
Załoga	4 osoby
Masa	26,5 t
Wymiary (długość x szerokość x wysokość)	5,92 m (8,12 m z lufą) x 3,00 m x 2,44 m
Silnik	12 cylindrowy W-2-34
Prędkość	28 km/h
Zasięg	400 km
Uzbrojenie	Armata kal. 76,2 mm, 2 x km DT kal. 7,62 mm

Opracowano na podstawie: D. Porter, *op. cit.*, s. 55; B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 187; P.

Ponczek, A. Kwolek, *op. cit.*, s. 34.

Ostatnim typem czołgów, jakich używała ACz. w 1941 r. były czołgi ciężkie. Jak już wcześniej wspomniałem po stronie niemieckiej w tamtym czasie nie było takich czołgów. W pracy przedstawię trzy modele czołgów ciężkich, które na stanie posiadały 4. i 8 KZmech. Pierwszym z nich był czołg **KW-1 (Kliment Woroszyłow)**. Pierwsze prace nad czołgiem ciężkim KW-1, który miał przełamywać linie obrony rozpoczęto 1 II 1939 r. Równoległe do prac nad KW-1 trwały prace nad czołgiem SMK (Siergiej Mironowicz Kirow), który nie wszedł do produkcji seryjnej⁶⁸⁰. Czołgi KW-1, które były gotowe już od września 1939 r. po raz pierwszy użyte zostały w wojnie zimowej w 1940 r. Okazało się wtedy, iż ich pancerze o grubości 30-40 mm były nie do przebicia dla sił fińskich⁶⁸¹. W tamtym momencie był to największy i najlepszy czołg na świecie.

⁶⁷⁶ D. Porter, *op. cit.*, s. 55.

⁶⁷⁷ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 187.

⁶⁷⁸ P. Ponczek, A. Kwolek, *op. cit.*, s. 34.

⁶⁷⁹ D. Stahel, *op. cit.*, s. 117.

⁶⁸⁰ P. Ponczek, A. Kwolek, *op. cit.*, s. 30.

⁶⁸¹ B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 190.

Konstrukctorem tego czołgu był Żozef Jaklewicz Kotin. Po zakończonej wojnie zimowej, czołg KW-1 został wprowadzony do seryjnej produkcji. Na uzbrojeniu czołgu była armata 76, 2 mm oraz trzy karabiny maszynowe DT. Maszynie wyposażono w silnik o mocy 600 KM. Po zakończonej wojnie zimowej oprócz KW-1 do produkcji wszedł również zmodernizowany model **KW-2**. Drugi typ czołgu ciężkiego posiadał taką sama konstrukcję oraz silnik. Różne było uzbrojenie. Mianowicie w zmodernizowanej wieżycie zamontowana została armata kal. 152 mm, która używana była również w haubicy M-10⁶⁸². Niemieckie siły podczas inwazji na ZSRS nie miały żadnych szans w starciu z obiema wersjami KW. Dlatego też, czołgi te odegrały dość ważną rolę w tamtym okresie. Jednak na terenie opisywanym w pracy czołgi te zostały zdobyte przez Niemców, już w późniejszych dniach. Świadczą o tym zdjęcia zniszczonych czołgów tego typu prawdopodobnie w okolicach Drohobycza i Sambora. W tabeli poniżej przedstawiłem informacje na temat czołgów ciężkich typu KW

Tabela 63. Dane taktyczno-techniczne czołgów KW

Kliment Woroszyłow		
	KW-1	KW-2
Typ czołgu	ciężki	ciężki
Załoga	5 osób	5 osób
Masa	45 t	52 t
Wymiary (długość x szerokość x wysokość)	6,75 m x 3,32 m x 2,71 m	6,79 m x 3,32 m x 3,65 m
Silnik	12 cylindrowy W-2K	12 cylindrowy W-2K
Prędkość	34 km/h	26 km/h
Zasięg	335 km	140 km
Uzbrojenie	Armata kal. 76,2 mm, 3 x km DT kal.7,62 mm	Armata kal. 76,2 mm, km DT kal.7,62 mm

Opracowano na podstawie: P. Ponczek, A. Kwolek, *op. cit.*, s. 30; B.H. Шунков, *op. cit.*, s. 190-191; D. Porter, *op. cit.*, s. 29,37.

Kolejnym czołgiem używanym przez ACz. w rejonie 08. PRU był ciężki czołg **T-35**. Konstrukcja już wtedy była przestarzała. Stąd też produkcja w/w KW. Czołgi tego typu zostały uszkodzone przez siły Luftwaffe już w pierwszy dzień *Fall Barbarossa*, o czym szerzej w dalszej części pracy. Czołg został przyjęty do służby ACz. 11 VIII 1933 r. po licznych próbach od 1932 r⁶⁸³. Czołgi w czasie ataku niemieckiego na ZSRS były na wyposażeniu 32.DPanc. wchodzącej w skład 8. KZmecz. w liczbie 49 sztuk⁶⁸⁴. Pojazd wyposażony był w trzy armaty, jedną kal. 76,2 mm oraz dwie kal. 45mm. Do-

⁶⁸² *Ibidem*, s. 191.

⁶⁸³ J. Magnuski, *Czołg ciężki T-35* [w:] „Nowa Technika Wojskowa“ nr 5/1994, Warszawa 1994, s. 12.

⁶⁸⁴ *Ibidem*, s. 16.

datkowo na uzbrojeniu było sześć karabinów DT kal. 7,62 mm. Czołg T-35 był pierwszym czołgiem ciężkim jaki powstał w ZSRS. Poniżej w tabeli zaprezentowane zostały dane dotyczące czołgu T-35.

Tabela 64. Dane taktyczno-techniczne czołgu T-35

T-35	
Typ czołgu	ciężki
Załoga	11 osób
Masa	45 t
Wymiary (długość x szerokość x wysokość)	9,72 m x 3,20 m x 3,43 m
Silnik	W-12 M-17
Prędkość	29 km/h
Zasięg	150 km
Uzbrojenie	Armata kal. 76,2 mm, 2x armata kal. 45 mm, 6 x km DT kal.7,62 mm

Opracowano na podstawie: В.Н. Шунков, *op. cit.*, s. 189; J. Magnuski, *op. cit.*, s. 17

ROZDZIAŁ IV Pierwsze dni Fall Barbarossa wzdłuż rzeki San. Działania wojenne na terenie 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego

Ostatnim rozdziałem niniejszej dysertacji jest rozdział poświęcony walkom wzdłuż rzeki San na przełomie czerwca oraz lipca 1941 r. Wcześniej omówione rozdziały przedstawiają stan przygotowania obu stron, jak też ewentualną obronę w przypadku strony radzieckiej. Mowa tu o umocnieniach granicznych. Okres walk niemiecko-radzieckich na tym terenie pozostawił wiele zniszczeń. Głównie dotyczyły one Przemyśla oraz umocnień radzieckich na południowym odcinku 08. PRU. W historiografii państw zachodniej Europy wydarzenia w ramach *Fall Barbarossa* określa się jako początek Frontu Wschodniego podczas II wojny światowej. Strona rosyjska, czy też wcześniej radziecka określa to jako początek „Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”. Pojęcia tego użył J. Stalin w wystąpieniu radiowym z 3 VII 1941 r., gdzie określił tak walki radzieckich żołnierzy od 22 VI 1941 r. broniących granic ZSRS⁶⁸⁵. Oczywiście warto nadmienić, iż dotyczy to granic określonych 28 IX 1939 r.

W swojej pracy przedstawiam działania na 08. PRU. Obszar ten podzielić można na trzy odcinki. Pierwszy na północy w okolicach Sieniawy, gdzie umocnienia były pojedyncze i nie stanowiły większej przeszkody dla sił niemieckich⁶⁸⁶. Drugą częścią jest obszar Przemyśla. W okolicy miasta jak i w samym mieście walki były największe. Związane było to z mostem kolejowym, który łączył Kraków z Lwowem. Trzecim obszarem były miasta Lesko i Sanok, położone w pobliżu drugiego mostu kolejowego w Zagórzcu łączącego dwa brzegi Sanu. Na tamtym obszarze żołnierze ACz. walczyli przede wszystkim z siłami sojusznicznymi III Rzeszy, czyli Słowakami.

1. Działania wojenne w 1941 r. na terenie Przemyśla i okolic, czyli dowództwa 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego

Przemyśl w czasie walk niemiecko-radzieckich w 1941 r. stał się jednym z ważniejszych miast południowego odcinka teatru działań wojennych. Jak już wcześniej wspominałem wynikało to z linii kolejowej oraz mostu kolejowego na Sanie, który umożliwiał przemarsz wojsk z Krakowa do Lwowa. Transport kolejowy w czasie II wojny światowej był kluczowym środkiem lokomocji. Jak ważnym terenem był Przemyśl oraz linia kolejowa świadczyć może fakt, iż już wiosną 1941 r. do miasta

⁶⁸⁵ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 90.

⁶⁸⁶ G. Gawęł, Sz. Kalicki, op. cit., s. 35-36; s. 62; T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, op. cit., s. 81.

przybył wywiad niemiecki, w celu opracowania taktyki przejścia mostu kolejowego. Odpowiadać za to miał szef Wydziału II (sabotaż i zadania specjalne) Abwehry, płk Ervin Lahousen⁶⁸⁷. Niemieccy planiści mieli różne sposoby na przejście mostu kolejowego. Jedną z metod było wysłanie pociągu pancernego. Świadczy o tym dokument z 6 VI 1941 r. wysłany do dowództwa 17. Armii o następującej treści:

[...] *Dowództwo Armii 17*

Oddział Ia Nr 286-41 [...]

Dotyczy: Kolej żelazna – pociąg pancerny [...]

1. *LII Korpusowi Armijnemu [Piechoty] zostanie doprowadzony i dostarczony pociąg pancerny 31. Zaopatrzenie reguluje O.Qu., A.O.K. 17 [dowództwo 17. Armii]. On [pociąg] jest przewidziany do operacji przy zamachu koło Przemyśla. [...]*

1. *Wagon pociągu pancernego będzie przeprowadzony po jego wykończeniu i po wykształceniu załogi do najpóźniej 10.6 do Tarnowa (miejsce przygotowania).*

2. *Lokomotywa dla pociągu pancernego będzie już w następnych dniach bez opancerzenia w Żurawicy (3km na północny – wschód od Przemyśla) (Miejsce akcji)[...]*

3. *Zestawienie, przeprowadzenie i przygotowanie pociągu w miejscu akcji będzie w połączeniu z oddziałem transportu polowego tak przygotowane, że [operacja] w czasie nocy powiedzie się⁶⁸⁸.*

W pracach dotyczących walk o Przemyśl w 1941 r. pojawiła się również koncepcja tzw. „konia trojańskiego”. Mianowicie w pociągu pancernym znajdować się miały jednostki ukraińskie z baonu „Nachtigal” dowodzone przez Romana Szuchewycza⁶⁸⁹. W przededniu wojny niemiecko-radzieckiej w Przemyślu znajdowały się dwie kompanie 2. i 4. z 800. pułku szkoleniowego „Brandenburg” oraz dwie kompanie wcześniej wspomnianego baonu⁶⁹⁰. W wspomnieniach jednego z ukraińskich żołnierzy służącego w tej jednostce dzień 22 VI 1941 r. to moment kiedy mieli dopiero wyruszyć z Radymna do Przemyśla⁶⁹¹. Dużym prawdopodobieństwem jest sfałszowanie daty, co można wnioskować z wcześniej przytoczonego faktu pobytu tych jednostek w Przemyślu przed 22 VI 1941 r. W założeniach „konia trojańskiego” żołnierze

⁶⁸⁷ T. Zając, *Fall Barbarossa 22 czerwca 1941 roku – walki na terenie 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego* [w:] „Rocznik Przemyski”, Historia Wojskowości, z. 1, t. 51, Przemyśl 2015, s. 136.

⁶⁸⁸ National Archives and Records Administration (NARA), *Records of German field commands division*, t. 315, r. 1221, s. 71. - kopia w zbiorach autora.

⁶⁸⁹ J. Różański, *Fall Barbarossa nad Sanem ...*, s. 9; Idem, *Fall Barbarossa – tragiczna...*, s. 10

⁶⁹⁰ P. Chmielowiec, *Ostanie tygodnie sowieckiej okupacji w Przemyślu (maj-czerwiec 1941 r.)* [w:] *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939-1941*, pod red. P. Chmielowa, Rzeszów-Warszawa 2005, s. 230

⁶⁹¹ M. Kalba, *Nachtigal. Ukraiński batalion 1941*, Detroit-Lwów 1995, s. 35.

ukraińscy mieli zaatakować z pociągu stronę radziecką, po przejechaniu przez most kolejowy⁶⁹².

Czy realną koncepcją był tzw. „koń trojański” ciężko odpowiedzieć. W dokumentach 17. Armii dotyczących przygotowania pociągu pancernego nie było wzmianki na ten temat. Załącznik do wcześniej przedstawionego dokumentu pokazuje jednoznacznie, że plan ataku pociągiem pancernym był dobrze opracowany. Mianowicie w dokumencie został opisany skład pociągu pociągu, który był następujący:

[...] *Skład pociągu pancernego Nr 31*

Pociąg pancerny 31: 1 wagon szturmujący, 1 wagon dla czołgu (czołg jest francuskim zdobycznym pojazdem typu „Somua”), 1 wagon dla piechoty, 1 lokomotywa G10, 1 wagon dla czołgu (czołg jest francuskim zdobycznym pojazdem typu „Somua”), 1 wagon szturmujący [...] ⁶⁹³.

Dodatkowo w załączniku do pisma Nr 286-41 określony został wykaz sił wojskowych dla pociągu pancernym Nr 31. Załącznik zawierał następujące informacje:

Pociąg pancerny Nr 31

1. Obsada techniczna - 2 podoficerów, 2 żołnierzy, 4 karabiny

2. Obsada starcia

a) Grupa dowódcza – 1 oficer, 3 żołnierzy, 4 pistolety (w tym 1 pistolet maszynowy dla oficera)

b) Grupa czołgowa – 2 podoficerów, 6 żołnierzy, 8 pistoletów (w tym 2 pistolety maszynowe dla podoficerów)

3. Tabor - 2 żołnierzy, 2 karabiny, 1 samochód (ciągnik samochodowy)

Łącznie: 1, oficer, 4 podoficerów, 13 żołnierzy, 6 karabinów, 12 pistoletów (w tym 3 maszynowe), 1 samochód (ciągnik samochodowy)⁶⁹⁴. Na obsługę techniczną składali się: maszynista (podoficer), obsługa lokomotywy (palacz), maszynista rezerwowi (podoficer), obsługa lokomotywy (palacz) rezerwowi⁶⁹⁵. Były to osoby zatrudnione w Kolei III Rzeszy. Obsadę bojową stanowili: Grupa dowódcza - kierownik pociągu pancernego (oficer), radiooperator, człowiek do pracy mgielnej, sanitariusz w stopniu; Grupa czołgowa - dowódca czołgu (podoficer), kierowca, ochrona, obsługa

⁶⁹² J. Rożański, *Fall Barbarossa nad Sanem ...*, s. 9.

⁶⁹³ NARA, *op. cit.*, s. 72. - kopia w zbiorach autora.

⁶⁹⁴ *Ibidem*, s. 72-73.

⁶⁹⁵ *Ibidem*, s. 72.

broni palnej⁶⁹⁶. Tabor składał się z: kierowcy, drugiego kierowcy i ciężarówki z amunicją i zaopatrzeniem⁶⁹⁷.

Niemieckie jednostki przed atakiem na ZSRS w Przemyślu przeprowadziły szereg przygotowań na lewym brzegu Sanu. Kamienice oraz budynki, jakie znajdowały się w pobliżu granicy zostały bezzwłocznie opuszczone przez mieszkańców. W większości budynków znajdujących się na lewym brzegu Sanu usytuowane były stanowiska ogniowe. Przykładem może być budynek ss. Felicjanek (obecnie ul. J. Poniatowskiego 33), gdzie w murze klasztornym od strony rzeki zostały ustawione zamaskowane stanowiska ogniowe⁶⁹⁸. W budynku ss. Benedyktynek (obecnie przy moście im. Orłąt Przemyskich) mieściła się polska szkoła zawodowa tzw. handlowa przeniesiona od ss. Felicjanek. Niemieckim rozkazem z 13 VI 1940 r. zakończono rok szkolny 1940/1941 w szkole handlowej⁶⁹⁹. Budynek zakonnic znajdował się przy samej linii granicznej, stąd też potrzeba wykorzystania klasztoru w czasie walk. Tak wydarzenia z przedednia wojny opisał ks. Stanisław Czenczek: *Z chwilą wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej 22 czerwca 1941 r. Przemyśl, który dzieliła rzeka San na dwie strefy okupacyjne, był terenem szczególnie zaciekłych walk. Klasztor sióstr benedyktynek, położony nad Sanem pomiędzy mostem kolejowym, a mostem dla pieszych [w chwili ataku III Rzeszy most był wysadzony], stał się tym razem bastionem bojowym. W początkach czerwca 1941 r. żołnierze niemieccy zamknęli bramę wjazdową do klasztoru od strony Sanu [i] umieścili w niej zamaskowaną armatę⁷⁰⁰.*

Za przejście prawobrzeżnego Przemyśla i okolic odpowiedzialne były oddziały 17. Armii. Główną dywizją, która atakowała na tym odcinku była 101. DP pod dowództwem gen. E. Marcka⁷⁰¹. W dniu 19 V 1941 r. do dowództwa LII. Korpusu Piechoty (KP) dotarła informacja o prowadzeniu działań przez 101. DP w Przemyślu i jego okolicach. Treść rozkazu brzmiała następująco:

Oddział generalny LII Korpusu Armii

Ia Nr 8/41

19.5.41 [...]

Dotyczy: Zlecenie dla 101 lekkiej Dywizji [Piechoty] [...]

B. I. Zlecenia dla 101. lekkiej Dywizji:

⁶⁹⁶ *Ibidem*, s. 73.

⁶⁹⁷ *Ibidem*.

⁶⁹⁸ s. M. Paschalisa Lenart CSSF, *Felicjanki*, [w:] *Diecezja Przemyska w latach 1939-1945*, pod red. J. Drausa i J. Musiała, Przemyśl 1990, s. 198; T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 100.

⁶⁹⁹ J. Rożański, *Fall Barbarossa – tragiczna...*, s. 12.

⁷⁰⁰ ks. St. Czenczek, *Benedyktyнки*, [w:] *Diecezja ...*, Przemyśl 1990, s. 33.

⁷⁰¹ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 49.

101 lekka Dywizja znajdować się ma w dzień B-Tag [dzień Barbarossa] do 2 godzin przed początkiem ataku w obszarze Pruchnik Miasto – Rokietnica – strona Dtsch. [Deutsch] Przemyśl tak aby się zmobilizować i móc wykonać następujące zlecenia:

1. *Upozorowanie ataku na odcinku niedaleko Przemyśla – a żeby wrogie siły skrepować [...] Przeprowadzenie ataku nie wchodzi w grę, co więcej, starać się odciąć, siły wroga od Przemyśla przy południowym – zachodzie [...]*

Granicami 101 Lekkiej Dywizji na odcinku San są:

na prawo: Wapowce (wyłącznie)

na lewo: Wyszatycze (włącznie) [...]

2. *Atak na przyczółki w Przemyślu, jeśli te wcześniej nie zostały zniszczone przez wroga.*

Rozwiązanie tego przedsięwzięcia zostanie przeprowadzone, krótko przed rozpoczęciem przez główne dowództwo wspólnych działań. Rozkaz wykonania przedsięwzięcia zostanie wydany, jeśli będzie można się spodziewać całkowitego położenia wroga, oraz że obrona mostu przy niewielkich siłach operacyjnych na południe od Sanu i mocnej ochrony przeciwogniowej z północnego brzegu będzie możliwa.

3. *Szczególne przyporządkowanie do zadania 1) i 2):*

a) *Artyleria dywizji ma w ramach zadania 1 i 2 wspierać ewentualne przejście części lewego skrzydła od Radymna na Medykę [...] w przestrzeni Torki – pkt. 217 (1,5 km na północny – wschód od Medyki), - Medyka (2km na południe Medyki). [...]*

c) *Wszystkie rozpoznania mają być przeprowadzone w starannym kamuflażu. Im bliżej pola widzenia wroga tym staranniej zachować kamuflaż (tylko ubrania celne). Zalecane jest podjęcie połączenia z urzędem celnym w Jarosławiu. [...]*

II. Dalsze plany wykorzystania 101 Lekkiej Dywizji po ukończeniu zadania I przewidują:

1. *Przeprowadzenie przez przyczółki koło Radymna; nie przed dniem B, a dzień później.*

Odpowiednie rozpoznanie drogi [...]

Albo 2. Jeśli nieprzyjaciel opuści Przemyśl i okolice przewidziane jest natychmiastowe przejście 101 Lekkiej Dywizji koło Przemyśla przez San na południe. [...]

101 Lekka Dywizja zamelduje się do niedzieli wieczór 24.05. o 14.00 [...] ⁷⁰².

Ponadto na lewym skrzydle 101. DP wspierała 257 DP. oraz w okolicach Radymna 100. DP. Dodatkowo w okolice Przemyśla przybyły jednostki wspierające. W Żurawicy pojawiły się jednostki 302. pp oraz 1. i 2. dyon z 221. pac. wchodzącego w skład 221. DP., zaś w Dubiecku pp. z 134. DP oraz 132. dyon i 347. pac ⁷⁰³.

Stronę radziecką stacjonującą na prawym brzegu Sanu w Przemyślu i okolicy stanowili żołnierze 26. Armii. Były to przede wszystkim oddziały 8. KS pod dowództwem mjr. M. G. Śniegowa. W samym mieście walczyły jednostki wchodzące w skład 99. DS., jakimi dowodził płk Nikołaja I. Dementiewa ⁷⁰⁴. W skład 99. DS. wchodziły dwa ps. 197. i 206. dowodzony przez mjra M. W. Tiuleniewa. Ponadto w mieście jako oddziały pomocnicze stacjonowały: 34. baon łączności, 6. samodzielny baon saperów, 22. pac., 71. pułk haubiczno-artyleryjski ⁷⁰⁵. Dodatkowo wzdłuż granicy stacjonowały oddziały graniczne, wchodzące w skład 92. Oddziału Pograniczników (OP.). Dowódcą 92. OP. był ppłk Jakow Iosifowicz Tarutin, funkcję tę objął w październiku 1939 r. ⁷⁰⁶ Oddziały 92. OP. stacjonowały głównie w strażnicach, które przedstawione w poniższej tabeli.

Tabela 65. Strażnice 92. OP. przed Fall Barbarossa

Numer strażnicy	Miejscowość	Dowódca
1	Dobcza	st. lejtn. Gigorij Ridczenko
2	Rudka	Lejtn. Mandęłoszka
3	Sieniawa	Kpt. Sawczenko
4	Manasterz	b.d.
5	Wiązownica	Szynal
6	Szówsko	Lejt. Pawłow
7	Wysocko	b.d.
8	Łazy	lejtn. Olejnikow
9	Radymno	lejtn. Nikołaj Slusariew
10	Michałówka	lejtn. Wasiliew
11	Stubno	b.d.

⁷⁰² NARA, *op. cit.*, s. 61-64. - kopia w zbiorach autora.

⁷⁰³ T. Zając, *Fall Barbarossa ...*, s. 136; J. Rożański, *Fall Barbarossa nad Sanem ...*, s. 17.

⁷⁰⁴ Ю. К. Стрижков, *Герои Перемышля*, Москва 1969, s. 14.; L. Fac, *Szkice z dziejów Przemyśla i ziemi przemyskiej*, Przemyśl 2012, s. 420.

⁷⁰⁵ Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 21; T. Zając, *op. cit.*, s. 137; J. Rożański, *Prawobrzeżny Przemyśl od 28 września 1939 do 28 czerwca 1941*, [w:] *Przemyskie Zapiski Historyczne*, Przemyśl 1974, s. 44.

⁷⁰⁶ Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 21; T. Zając, *op. cit.*, s. 137.

12	Medyka	b.d.
13	Przemysł	b.d.
14	Przemysł	lejt. Aleksander Patarykin
15	Przemysł	sierż. Priwizencew

Opracowano na podstawie: T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 33; J. Rożański, *Fall Barbarossa nad Sanem ...*, s. 32,40; Idem, *Fall Barbarossa- tragiczna ...*, s. 12; L. Fac, *op. cit.*, s. 420; T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 104;

92. OP posiadał 21 strażnic, w których stacjonowały załogi po 40-70 ludzi⁷⁰⁷. Na wyposażeniu żołnierzy były głównie karabiny typu Mosin wz. 1891/30, SWT-38 i pistolety maszynowe typu PPD wz. 40 i PPSz wz. 41. dodatkowo oddziały wyposażone były ręczne i ciężkie karabiny maszynowe⁷⁰⁸. W tabeli powyżej zaprezentowane zostało tylko 15 strażnic, gdyż żaden z autorów nie odnalazł dokumentacji mówiącej o strażnicach 92.OP na południowy zachód od Przemysła. Z toku badań prowadzonych przeze mnie nad kolejnym oddziałem, czyli 93. OP na południowym odcinku 08. PRU wynika, iż posterunki tych jednostek rozlokowane są na południe od Dynowa. Zatem brakujące 6 strażnic rozmieszczone były pomiędzy Przemysłem, a Dynowem. Zestawienie strażnic 93. OP przedstawione zostanie w dalszej części pracy.

W maju 1941 r. część jednostek ACz. z Przemysła i okolic przebywały na ćwiczeniach około 60 km na wschód od granicy⁷⁰⁹. Przyczyniło się to zmniejszonej liczby żołnierzy radzieckich podczas niemieckiej ofensywy. Dowódca 08. PRU płk D. Maśluk podjął jednak inną decyzję. Oddziały wchodzące w skład obsługi DOT-ów pozostały w Przemysłu i okolicy⁷¹⁰. Można zatem uważać, iż oddziały były dobrze poinformowane o działaniach strony niemieckiej, dlatego też żołnierze pozostali na nieukończonych DOT-ach. Oddziałami odpowiadającym za obronę 08. PRU w Przemysłu i okolicach (P.O. Medyka, Siedliska, Łuczyce, Krasiczyn, Mielnów), był 52. i 150. sbkm⁷¹¹. Dowódcami 150. sbkm byli kpt. A.G. Pedko oraz kpt. Nikołaj Aksentiewicz Kaunow⁷¹². Ponadto w sztabie dowódczym 150. sbkm byli: lejt. Timofiej Senenowicz Tarkowski (starszy adiutant), Andriej Andriejewicz Jarmoluk (adiunt), kwatermistrz 3. rangi Hazib Karimow (szef sekcji gospodarczej), mł lejt. Nikołaj

⁷⁰⁷ J. Rożański, *op. cit.*, s. 28.

⁷⁰⁸ J. Rożański, *Prawobrzeżny Przemysł...*, s. 44.

⁷⁰⁹ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 101; J. Rożański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 27-28;

⁷¹⁰ T. Zając, *Fall Barbarossa...*, s. 137.

⁷¹¹ *Ibidem*.

⁷¹² Zob. Lista dowódców 08. PRU i 150. sbkm na podstawie danych z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego [w:] Karta kadr Armii Czerwonej w dowództwie 8 Rejonu Umocnionego i 150. samodzielnego batalionu karabinów maszynowych (Aneks 1).

Daniłowicz Keba (szef sekcji administracyjnej), lejtn. Wasilij Jokowlewicz Chrustalew (szef służb chemicznych), Sergiej Dmitriewicz Karmanow (szef zaopatrzenia żywnościowego)⁷¹³.

Przełom maja oraz czerwca 1941 r. to moment uszczegółowienia planu ataku jednostek III Rzeszy na Przemyśl i okolice. Rozkaz z 3 VI 1941 r. ukazuje dokładne plany przejścia prawobrzeżnej części miasta. Mianowicie w rozkazie przedstawiono atak na most kolejowy w Przemyślu. Treść rozkazu przedstawiono poniżej:

101 Lekka Dywizja Piechoty

Nowy Sącz, 3.6.41

Ia Nr 23/41 [...]

Tytuł: Most kolejowy w Przemyślu [...]

Do Komendanta Głównego LII Korpusu Armijnego,

Atak na most kolejowy w Przemyśla przeprowadzony zostanie z 1 wzmocnioną kompanią „szczególnych grup” [...] jeśli nieprzyjaciel nie wysadzi mostu są widoki na sukces. Most jest długi na 100 m, dobrze przejezdny strzeżony tylko przez 4 rosyjskie strażnice [...] istnieje możliwość mobilizacji w budynkach, które już od roku są zajęte przez Niemców. Codzienna obserwacja mostu przez dowódcę kompanii pozwoli na rozpoznanie godzin przejazdów pociągów oraz miejsce najbardziej narażone na zniszczenia. [...] Atak przez siły artyleryjskie oraz ciężką broń piechoty na most jest warunkiem powodzenia. Celem jest utrzymanie przyczółka przy długotrwałym wsparciu artylerii i ciężkiej broni pułku piechoty. Trzeba będzie się liczyć z tym, że przy silnych atakach wroga przyczółek będzie musiał się podać. Istnieje również ryzyko, że nieprzyjaciel wysadzi most przy jego zdobywaniu przez dywizję. [...] Tak długo jak będzie most w całości trzeba podejmować próby jego zdobycia. [...] Atak wspierany będzie przez:

- ciężką broń 228 pułku piechoty, powołaną do walk na Sanie i w Przemyślu;*
- bezpośredni ostrzał z 5 lekkich i 2 ciężkich haubic polowych [oba typy haubic opisano w rozdziale III];*
- ogień niszczycielski sił artyleryjskich na całym odcinku;*
- ogień przeszkadzający przeciwko wrogiej artylerii, w chwili jej ataku⁷¹⁴.*

Sześć dni później dowództwo LII. KP odpowiedziało na wytyczne przedstawione we wcześniejszym dokumencie Dowództwo zgadzało się ograniczeniem sił do ataku na przyczółek. Zdaniem komendantury oddziały zwiadowcze nie mogły

⁷¹³ *Ibidem.*

⁷¹⁴ NARA, *op. cit.*, s. 69-70. - kopia w zbiorach autora.

w żadnym wypadku przekroczyć linii Sanu⁷¹⁵. Ponadto w odpowiedzi LII. KP przedstawił plan ataku na most w Radymnie na północ od Przemyśla. Mianowicie w przeciągu pierwszego bądź drugiego dnia *Fall Barbarossa* oddziały 101. DP. Miały połączyć się z 257. DP. w Radymnie, by wyruszyć dalej na wschód przy uwzględnieniu oddziałów przeciwpancernych i artyleryjskich⁷¹⁶.

Artyleria stanowiła ważną część przy ataku niemieckim na prawobrzeżny Przemyśl i jego okolicę. Świadczy o tym dokument z 31 V 1941 r., w którym sztab 101. DP. prosi dowództwo LII. KP o zwiększenie liczby pocisków dla artylerii oraz przedstawia dokładne użycie amunicji 22 VI 1941 r. Zadaniem sił artylerii był ostrzał na linii Ostrów – Buszkowice wraz ze zniszczeniem rozpoznanych celów i umocnień oraz pomoc 257. DP w chwili dotarcia tej jednostki w rejon Medyki⁷¹⁷. Za ostrzał artyleryjski odpowiadał 85. Pułk artylerii ciężkiej (pac.) składający się z 5 baterii. W tabeli poniżej przedstawię ilość haubic lekkich i ciężkich oraz ilość amunicji dla poszczególnych baterii 85 pac.

Tabela 66. Wykaz ilość haubic i amunicji zaplanowanej do użycia 22 VI 1941 r.

Bateria	Ilość haubic lekkich I.F.H.	Ilość amunicji	Ilość haubic ciężkich s.F.H.	Ilość amunicji
1	8	2400	2	400
2	4	480	-	-
3	6	600	-	-
4	5	1500	2	400
5	3	750	-	-
Łącznie	26	5730	4	800

Opracowano na podstawie: NARA, *op. cit.* s. 67-68

Według dokumentu z 31 V 1941 r. zakładano, że w drugi dzień walk w ramach *Fall Barbarossa* planowano użyć 16 500 sztuk amunicji dla I.F.H oraz 1 500 sztuk dla s.F.H⁷¹⁸.

Dwa dni przed rozpoczęciem ataku, czyli 20 VI 1941 r. do dowództwa 101. DP. dociera rozkaz omawiający przeprowadzenie ataku w ramach *Fall Barbarossa*, o następującej treści:

⁷¹⁵ *Ibidem*, s. 75.

⁷¹⁶ *Ibidem*.

⁷¹⁷ *Ibidem*, s. 67.

⁷¹⁸ *Ibidem*, s. 68.

I a/Nr 39/41g. do wiedzy oficerów

Rozkaz dla dywizji wykonania przedsięwzięcia „Barbarossa”

Przemieszczenie w przestrzeni gotowości do działania i początek działań wojennych nastąpi po podaniu hasła. Hasło brzmi: [brak tekstu, prawdopodobnie było to hasło Dortmund używane na innych obszarach] [...] – zostanie przeprowadzony nieoczekiwany atak 228 pp. [...] W żadnym wypadku operacja nie może zostać przeprowadzona samowolnie. [...] Dywizja podaje hasło nieoczekiwanego ataku ustnie do: 228 pp.[pułk piechoty], 229 pp., 85 pac. [...] W nocy B-Tag jednostki są gotowe do wprowadzenia [...]. Wyruszają z miejsc noclegowych tak późno jak to możliwe. Ostrożne ruchy podczas działań (cisza, [...] bez światła). [...] 231. baon o godz 19.45 [21 VI 1941 r.] rozlokowany w Maćkowicach osiąga zachodni brzeg Orzechowiec skrzyżowany na południe z Duńkowiczkami, o godz. 21.30 dalsze przemieszczenie wykonuje 228 pp. z Żurawicy Środek w kierunku Przemyśla [...] 258. baon wraz z 1. kompanią pomiędzy godz. 21.00 a 23.00 wyrusza z Woli Maćkowskiej na południowe rubieże Łętowni [...] Dalsze ruchy z Łętowni prowadzone będą przez 229 pp.[...] Oba baony rozpoznawcze mają obowiązek powrócić na noclegi. Wraz z wydaniem hasła oba baony zostaną połączone z pułkami piechoty im podległymi. [...] O godz 22.50 baterie 85 pac. opuszczają miejsce noclegu i zajmują swoje stanowiska. Od 23.00 ulice muszą być wolne. [...] 229 i 228 pp. regulują zasady mobilizacji. Ruchy, które może rozpoznać wróg wykonane mogą być dopiero po godz. 22.00. [...] Dowództwo dywizji znajduje się w Lipowicy. [obecnie dzielnica Przemyśla] O godz. 21.30 zajęcie koszar. Połączenia informacyjne dla „Barbarossa” muszą być sprawne i zajęte od godz. 23.00 [...] ⁷¹⁹.

W południe 21 VI 1941 r. do sztabów niemieckich, w tym także 101. DP dotarło hasło: *Dortmund* oznaczające rozpoczęcie ofensywy na wschód⁷²⁰. Po północy 22 VI 1941 r. wszystkie jednostki III Rzeszy miały rozpocząć atak na ZSRS. Żołnierze otrzymali amunicję i wyruszyli na pozycje bojowe, skąd mieli przystąpić do ataku po wydaniu ostatecznego rozkazu⁷²¹. Na Lipowicy przy sztabie głównym 101. DP utworzono szpital wojenny, część szpitala miejskiego przy ul. Rogozińskiego została przeznaczona dla ewentualnych rannych żołnierzy III Rzeszy⁷²².

⁷¹⁹ *Ibidem*, s. 82-84.

⁷²⁰ J. Różański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 26; Idem, *Prawobrzeżny Przemyśl...*, s. 45.

⁷²¹ T. Zajęc, *Fall Barbarossa...*, s. 137.

⁷²² J. Różański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 32.

Do ataku na prawobrzeżny Przemyśl siły niemieckie użyły: 466 rkm oraz ckm, 102 działa o różnym kalibrze, ok 130 wozów pancernych oraz 86 czołgów, 217 pojazdów transportowych i 3500 aut i motocykli⁷²³. Liczba żołnierzy niemieckich prowadzących atak w Przemyślu i okolicy to blisko 11 500⁷²⁴. Stanowiska ogniowe 85. pac. usytuowane były na Lipowicy i w okolicy Winnej Góry w dokumentach niemieckich opisanych jako Wielkie⁷²⁵. Nazwa *Wielkie* to tylko jeden człon obecnej dzielnicy Przemyśla *Budy Wielkie* i *Budy Małe*. Na mapie Przemyśla i okolic WIG z 1938 r. nazwy te opisane są osobno jako Budy, Wielkie, Małe. Dlatego można sądzić, iż Niemcy odwzorowali nazwę na podstawie polskiej mapy wojskowej. Ponadto stanowiska ogniowe dla dział dalekosiężnych usytuowane były w Łętowni i Żurawicy, a skład amunicji znajdował się w Ujkowicach⁷²⁶.

Główne walki w na linii walk Ostrów – Przemyśl – Buszkowice prowadzić miały dwa pułki piechoty tzn. 228. i 229. Siedzibą komendantury tych jednostek był klasztor ss. Benedyktynek nad Sanem w Przemyślu⁷²⁷.

Fall Barbarossa 22 VI 1941 r. w Przemyślu rozpoczęła się po godzinie 3.00 nad ranem czasu niemieckiego. Prawobrzeżny Przemyśl używał strefy czasowej ZSRS, dlatego też w wspomnieniach obu stron miasta spotyka się różne godziny rozpoczęcia ataku. Pierwotnie ludność miasta myślała, że ostrzał artyleryjski to ćwiczenia prowadzone na Zniesieniu⁷²⁸. Widok płonących kamienic i zabudowy prawobrzeżnej części miasta potwierdzał jednak rozpoczęcie konfliktu dwóch okupantów Przemyśla. Rozpoczęcie ataku niemieckiego na ZSRS przedstawione zostały we wspomnieniach mieszkańców. W niniejszej dysertacji przedstawiam wspomnienia kronikarza w zakonie franciszkanów reformatów o. Rafała Woźniaka oraz Teresy Skrabki-Błotnicznej. Pierwsze ze wspomnień ukazują sytuacje w strefie radzieckiej. Tak przedstawił ten dzień w swoim pamiętniku franciszkanin: *22 czerwca – niedziela. O godz. 2: 30 w nocy usłyszałem strzał armatni. No nie, pomyślałem sobie, pewnie jakieś ćwiczenia artylerii, gdy wtem nastąpił drugi wystrzał. Ciekawością zdjęty wstałem i patrzę, a tuż przed moimi oknami przy Placu na Bramie pada strzał, druzgocze ścianę. Szczęk rozbitych szyb słyszę. A więc wojna...*⁷²⁹. Ośmioletnia wtedy T. Skrabka-Błotnicka mieszkająca na

⁷²³ T. Zając, *Fall Barbarossa...*, s. 137; J. Rożański, „*Fall Barbarossa*” -tragiczna karta ..., s. 11.

⁷²⁴ J. Rożański, *Prawobrzeżny Przemyśl...*, s. 45.

⁷²⁵ NARA, *op. cit.*, s. 84. - kopia w zbiorach autora.

⁷²⁶ *Ibidem*, s. 84; J. Rożański, „*Fall Barbarossa*” -tragiczna karta ..., s. 11.

⁷²⁷ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 82-83.

⁷²⁸ T. Zając, *Fall Barbarossa...*, s. 137.

⁷²⁹ o. R. Woźniak OFM, *Przemyśl w latach II wojny światowej w relacjach kronikarza klasztoru*

lewobrzeżnej części miasta po latach tak przedstawiła moment ataku III Rzeszy na ZSRS w Przemyślu: *Natomiast dnia 22 czerwca 1941 r. o godzinie 3.15 zbudziła nas kanonada. Niemcy ostrzeliwali starówkę. Sowietci oraz ludność lewo- i prawobrzeżnej części Przemyśla przeraziła się zaistniałą sytuacją. W prawobrzeżnym Przemyślu w pierwszym momencie zapanował chaos. [...] Podczas toczących się walk prawie cały czas „rezydowaliśmy” w piwnicy.*⁷³⁰

Ostrzał artyleryjski z niemieckiej strony uderzył w kluczowe budynki wojsk ZSRS w Przemyślu. Pierwszym z budynków, który został ostrzelany mieścił się przy ul. Rokitniańskiej. Mieściła się tam o główna komendantura 92.OP⁷³¹. Zniszczenie dowództwa 92.OP. przedstawia telegram z 22 VI 1941 r. otrzymany o godz. 10.25 w sztabie 6. Armii we Lwowie:

Na odcinku 92. OP.

1. *Według naczelnika wydziału komunikacji mjr. Beljanczika, po otrzymaniu [informacji] z linii [frontu], o 7-40 [godz.] przeciwnik prowadzi silne bombardowania Przemyśla. Siedziba sztabu 92. OP została zniszczona*⁷³².

Następnie ostrzelane zostały budynki na ul. Mickiewicza, czyli budynek poczty oraz siedziba główna 99.DS. (obecnie oddział Bieszczadzkiego Oddziału Straży Granicznej)⁷³³. W dalszej kolejności ostrzelane zostały kamienice przy ul. Słowackiego, Dworskiego⁷³⁴. Nad Przemyślem pojawiły się bombowce, które jednak nie zrzuciły ładunków w samym mieście, gdyż zadaniem niemieckich jednostek 4. Floty Powietrznej był atak na radzieckie lotniska oddalone od granicy. Przelot niemieckich sił powietrznych pojawia się w relacjach mieszkańców, tak przedstawił to Marian Osiadacz: *Krótką czerwcowa noc mijala i świt 22 czerwca pobłyskiwał słonecznymi promykami, kiedy nad nasza kamienicą przeleciała z groźnym pomrukiem eskadra niemieckich bombowców. Pierwszy akt napadu na ZSRR był rozpoczęty. Ten warkot niemieckich bombowców obudził wszystkich mieszkańców przy mojej ulicy Czarneckiego i pewnie całej wschodniej części miasta*⁷³⁵.

Franciszkanów- Reformatów, Przemyśl 1998, s. 75.

⁷³⁰ T. Skrabka-Błotnicka, *Wędrownica przez minione lata. Wspomnienia ku pamięci potomnych*, Przemyśl 2018, s. 46-47.

⁷³¹ J. Rożański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 32.

⁷³² RPAW, f. 32880, op. 5, d. 405, s. 24- kopia w zbiorach autora.

⁷³³ T. Zając, *Fall Barbarossa...*, s. 138; J. Rożański, *Prawobrzeżny Przemyśl...*, s. 45.

⁷³⁴ Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 33.

⁷³⁵ M. Osiadacz, *Moje chłopięce przeżycia w pierwszych dniach hitlerowskiej akcji „Barbarossa” (czerwiec – 1941)* [w:] *Nasz Przemyśl* 6/2013, Przemyśl 2013, s. 8-9.

W przeciągu trzech godzin, czyli około godz. 5.30 radzieckie załogi strażnic granicznych zajęły swoje pozycje. Mowa tu o 13., 14. i 15. strażnicy wchodzących w skład 92.OP⁷³⁶. Największe walki prowadzili żołnierze 14. strażnicy pod dowództwem lejtn. A. Patarykina mieszczącej się przy moście kolejowym⁷³⁷. Załoga licząca 64 żołnierzy broniła najważniejszego punktu walk w mieście. Radzieccy żołnierze zajmowali budynki przy obecnym pl. rtm. W. Pileckiego. Część z żołnierzy z 14. strażnicy miała swoje stanowiska ogniowe na wałach przeciwpowodziowych przy ul. W. Wilsona, o czym wspominał jeden z żołnierzy Wasilij Lagodin⁷³⁸. Obsadzone zostały również dwie pozostałe strażnice w mieście. Pierwsza z nich o nr 13 (patrz Tab. 65) mieściła się przy zakładach mięsnych na obecnej ul. Sanowej. Obecnie w tym miejscu znajduje się Centrum Handlowe. Trzecia strażnica dowodzona przez sierż. Priwizencera o nr 15. mieściła się w Parku Miejskim⁷³⁹. Zadaniem żołnierzy 15. strażnicy była obrona przed nieprzyjacielem w momencie przekroczenia granicy. Stąd też załoga nie podjęła walk od początku, gdyż oddziały niemieckiego 229 pp. walczące w tamtej okolicy nie przekroczyły linii demarkacyjnej na Sanie.

W chwili rozpoczęcia *Fall Barbarossa* do sztabu 08.PRU dotarła informacja o rozpoczęciu działań wojennych. Żołnierze 52. i 150 sbkm. przystąpili do walki o godz. 5.30 podobnie jak oddziały 92.OP. W Przemyślu P.O. liczył 22 obiekty⁷⁴⁰. Do walk wykorzystane zostały tylko trzy z nich. Przyczyną wykorzystania tak małej liczby obiektów związana była ze stanem wykończenia większości schronów. Pierwszym z nich był schron typu APK⁷⁴¹ ulokowanym na obrzeżach Parku Miejskiego na Krzemieńcu w okolicy 15. strażnicy. Załoga tego DOT-a przy założeniu pełnej obsady wynosić powinna 23 osoby⁷⁴². W toku badań nad tematyką dotarłem do wspomnień żołnierza radzieckiego mł. sierż. Iwana Iwanowicza Mołczanowa

⁷³⁶ T. Zając, *Fall Barbarossa...*, s. 139.

⁷³⁷ Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 44; L. Фас, *op. cit.*, s. 422; J. Róžański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 32.

⁷³⁸ Rozmowę z żołnierzem Wasilijem Lagodinem na ten temat przeprowadziłem podczas nagrań dla rosyjskiego programu 1 do filmu dokumentalnego *Перемышль. Подвиг на границе* w 2014r. Sam W. Lagodin opowiada o swoje walce 22 VI 1941 r. w filmie dokumentalnym z 2014 r.

⁷³⁹ Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 44; J. Róžański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 32; T. Zając, *Fall Barbarossa...*, s. 139.

⁷⁴⁰ Zob. Aneks nr 2.

⁷⁴¹ APK – półkaponiera artyleryjska. Schron dwukondygnacyjny wyposażony w dwa stanowiska Ł-17 (działo armatnie kal. 76,2 mm wz. 1938/1939 wraz z celownikiem optycznym typu KT-4) oraz dwa ręczne karabiny maszynowe (rkm kal. 7,62 mm wz. 1929 typu DT lub typu DP) do obrony zapola i obrony wejścia. DOT wyposażony był w jedno stanowisko peryskopowe. – informacje o schronie oparto o badania terenowe autora przedstawione [w:] T. Zając, *Wędrówka po radzieckich schronach cz. 2*, [w:] „Nasz Przemyśl” 3/2015, Przemyśl 2015, s. 14-15.

⁷⁴² T. Zając, *op. cit.*, s. 15.

walczącego w tym schronie, gdyż w P.O. Przemysł były tylko dwa DOT-y typu APK⁷⁴³. Mł. sierż. I. Mołczanow tak wspomina walkę w przemyskim schronie typu APK przy 15. strażnicy: *Była to potężna fortyfikacja, uzbrojona w 4 armaty kalibru 76 mm [w przemyskim schronie typu APK były tylko dwa stanowiska dla armat kal. 76,2 mm] oraz 2 kaemy Diegtariewa. (...) Na szkoleniu dowódca powiedział nam, że musimy prowadzić obronę, nie opuszczając jej przez 6 miesięcy. Albo nas wysadzą razem z bunkrem, albo na pół roku powinno nam wystarczyć prowiantu i amunicji. [...] Gdy go obsadziliśmy, Niemiec tymczasem zajął naszą stronę Przemysła; wtedy otworzył do nas ogień, ale pociski odbijały się jak groch o ściany*⁷⁴⁴.

Drugim schronem obsadzonym przez żołnierzy 08. PRU był DOT typu OPK⁷⁴⁵. Obiekt obsadzony był przez pluton 150. sbkm. pod dowództwem mł. lejtn. Iwana Wasiliewicza Czaplina⁷⁴⁶. Zadaniem załogi tego schronu liczącego 30 żołnierzy (przy pełnej obsadzie) było odparcie ataku na linii Sanu oraz przy moście kolejowym⁷⁴⁷. Trzecim DOT-em prowadzącym walki podczas *Fall Barbarossa* był schron typu PPK⁷⁴⁸ przy 13. strażnicy 92. OP. Zadaniem załogi tego schronu była ochrona mostu kolejowego od wschodu⁷⁴⁹.

Około godz. 6.00 czasu radzieckiego siły III Rzeszy podjęły próbę przedostania się przez San na pontonach, w celu przejścia mostu kolejowego⁷⁵⁰. Niemieckie

⁷⁴³ *Ibidem*, s. 14-15; Idem, *Wędrówka po radzieckich schronach cz. 20*, [w:] „Nasz Przemysł” 9/2016, Przemysł 2016, s. 14-15.

⁷⁴⁴ M. Sołonin, *op. cit.*, s.76.

⁷⁴⁵ OPK – kaponiera obrony przeciwpancernej. Schron jednokondygnacyjny wyposażony w dwa stanowiska DOT-4 (działo przeciwpancerne kal. 45 mm wz. 1934 sprzężone z ckm 7,62 mm wz. 1939 typu DS (*Diegtariow Stankowyj*) i celownikiem optycznym typu KT-1), dwa stanowiska broni maszynowej NPS- 3 (ckm kal. 7,62 mm wz. 1910/30 typu Maxim wraz z celownikiem optycznym typu KTP) oraz dwa ręczne karabiny maszynowe (rkm kal. 7,62 mm wz. 1929 typu DT lub typu DP) do obrony wejścia. DOT wyposażony był w dwa stanowiska peryskopowe. Obiekt znajduje się przy hotelu „accademia” przy ul. Sanockiej. Obecnie schron dzierżawi Przemyskie Stowarzyszenie Opieki i Rewitalizacji Linii Mołotowa PROJEKT 8813. W schronie użadzono ekspozycję z okresu II wojny światowej w Przemysłu z uwzględnieniem walk w czerwcu 1941 r. – informacje o schronie oparto o badania terenowe autora przedstawione [w:] T. Zając, *Wędrówka po radzieckich schronach cz. 3*, [w:] „Nasz Przemysł” 4/2015, Przemysł 2015, s. 10-11.

⁷⁴⁶ mł. lejtn. Iwan Wasiliewicz Czaplina – ur. 1912 r., był dowódcą plutonu w 150. sbkm. wchodzącego w skład 08. PRU. W Armii Czerwonej od 1939 r., desygnowany na mł. lejtn. w 1940 r. Dane na podstawie: Karty kadr Armii Czerwonej w dowództwie 8 Rejonu Umocnionego i 150. samodzielnego batalionu karabinów maszynowych na podstawie danych z RPAW (Aneks nr 1)

⁷⁴⁷ T. Zając, *op. cit.*, s. 10; Idem, *Fall Barbarossa ...*, s. 140.

⁷⁴⁸ PPK- półkaponiera broni maszynowej. Schron jednokondygnacyjny wyposażony w dwa stanowiska broni maszynowej NPS- 3 (ckm kal. 7,62 mm wz. 1910/30 typu Maxim wraz z celownikiem optycznym typu KTP) oraz dwa ręczne karabiny maszynowe (rkm kal. 7,62 mm wz. 1929 typu DT lub typu DP) do obrony wejścia. DOT wyposażony był w jedno stanowisko peryskopowe. – informacje oschronie oparto o badania terenowe autora przedstawione [w:] T. Zając, *Wędrówka po radzieckich schronach cz. 5*, [w:] „Nasz Przemysł” 7/2015, Przemysł 2015, s. 8-9.

⁷⁴⁹ J. Różański, „*Fall Barbarossa*” -tragiczna karta ..., s. 12.

⁷⁵⁰ Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 44; T. Zając, *op. cit.*, s. 140.

jednostki podczas zdobywania mostu miały zadania przejęcie go bez uszkodzeń. Siły niemieckie przedostawały się od zachodniej strony mostu kolejowego na wysokości dzisiejszej ul. Jagiellońskiej na prawym brzegu Sanu. Podczas niemieckiej ofensywy ważną rolę odegrał pluton 150. sbkm z schronu OPK. Ostrzał z dział w tym schronie skutecznie przerywał próby przedostania się niemieckich jednostek 228 pp. na prawy brzeg Przemyśla. Około godz. 10.00 żołnierze z niemieckiego 229 pp. przedostali przez San na wysokości DOT-a typu APK przy 15. strażnicy⁷⁵¹. Oddziały znajdujące się w tamtej okolicy podjęły walkę z Niemcami, z 20 żołnierzy, którzy dostali się w okolice parku 15 zostało zabitych.⁷⁵²

Strona radziecka w pierwszych godzinach nie odpowiedziała ostrzałem artyleryjskim na atak III Rzeszy w Przemyśle, o czym wspomina raport z dowództwa 101. DP usytuowanego 22 VI 1941 r. w Lipowicy⁷⁵³. Po ostrzelaniu przez niemieckie siły artylerii prawobrzeżnego Przemyśla dowódca 101. DP. Gen. E. Marck wydał rozkaz przejęcia mostu kolejowego przez oddziały piechoty. Rozkaz wykonywał III. baon 228 pp. dowodzony przez ppłk. Hansa Kissela⁷⁵⁴. O godz. 7.10 (czasu niemieckiego) żołnierze wkroczyli na most kolejowy. Po przekroczeniu sił Wehrmachtu linii granicznej oznaczonej białą farbą na moście strona radziecka otworzyła ogień z karabinów maszynowych⁷⁵⁵. Część żołnierzy, której udało się uniknąć ostrzału ukryła się, a następnie powróciła na lewobrzeżną część miasta. Akcja wkroczenia na most miała na celu zdetonowanie ładunków wybuchowych podłożonych przez siły ACz.⁷⁵⁶ Kolejną akcję zdobycia mostu kolejowego przeprowadził ponownie III. baon 228 pp. wsparty o kompanie saperów⁷⁵⁷. Próba zdobycia mostu była nieudana.

W czasie walk o most kolejowy i linię graniczną I sekretarz miejskiego komitetu WKP(b) P. W. Orlenko zorganizował grupę bojową do walki z siłami III Rzeszy⁷⁵⁸. Grupa pod dowództwem P. W. Orlenki liczyła blisko 200 osób. Po zakończonym ostrzale artyleryjskim płk. N. Dementiew rozpoczął organizację obrony miasta. Siły artylerii ACz. o godz. 7.15 zajęły stanowiska na północny-wschód od Przemyśla⁷⁵⁹.

⁷⁵¹ Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 59.

⁷⁵² *Ibidem*.

⁷⁵³ NARA, *Records...*, t. 315, r. 1226, s. 9. - kopia w zbiorach autora.

⁷⁵⁴ H. Kissel, *Die Eisenbahnbrücke von Przemyśl*, Wehrwissenschaftliche Rundschau, R. 1970, nr 4, s.219.

⁷⁵⁵ J. Różański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 34.

⁷⁵⁶ M. Dalecki, *Przemyskie mosty w latach 1772-1948* [w:] *Rocznik Przemyski, Historia z. 3, t. 29-30, Przemyśl 1994*, s. 246.

⁷⁵⁷ J. Różański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 34.

⁷⁵⁸ J. Różański, *Prawobrzeżny Przemyśl...*, s. 46.

⁷⁵⁹ J. Różański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 36.

Oddziały oczekiwały na rozkaz do otworzenia ognia. Gen. M. Śniegow zwrócił się do sztabu 26. Armii o zezwolenia na atak, jednak decyzja była odmowna⁷⁶⁰. Dowódca 8. KS. podjął decyzję o ostrzale niemieckich pozycji około godz. 9.00 bez zgody sztabu 26. Armii⁷⁶¹.

O godz. 10.25 radzieckie siły 92. OP. przekazały informacje z frontu. Pierwsze informacje dotyczyły 8. strażnicy w Łazach dowodzonej przez lejtn. Olejnikowa. Placówka o godz. 7.00 prowadziła walkę z niemieckimi oddziałami piechoty⁷⁶². Informacja o działaniach w Łazach została przekazana przez Wydział Wywiadowczy 92. OP. Kolejna wiadomość o działaniach wojsk pogranicznych wysłał naczelnik wojsk granicznych NKWD Ukraińskiej SRS gen. mjr. Wasilij Afanasjewicz Chomenko⁷⁶³. Informacja dotarła do sztabu 6. Armii we Lwowie o godz. 11.10. Treść telegramu brzmiała następująco:

Odcinek 92. OP. (dane na godz. 8-10)

7. strażnica została otoczona przez wrogów. Brak wsparcia ze strony Armii Czerwonej. Na drodze Koniaczów – Makowiska [droga na północ od Przemyśla, gdzie walczyły niemieckie oddziały 100. DP.] zaobserwowano ruch niemieckiej piechoty i motocyklistów.

Centrala 92. OP. została złamana.

Miasto Przemyśl w ogniu.

2. komenda ustąpiła.

W 4. strażnicy [w Manasterzu na plebanii przy cerkwi grekokatolickiej] walczą.

Komendant 3. komendy [w Wysocku] kapitan Stoletnij ciężko ranny.

W sztabie 2. strażnicy [w Sieniawie] ostatnich pięciu ludzi prowadzi walkę, dwóch z nich jest ciężko rannych. Reszta się wycofała.

Na odcinku 92. OP. złapano 4 więźniów, w tym jednego kaprala.

Według niepotwierdzonych doniesień Niemcy wysadzili most kolejowy w Przemyślu⁷⁶⁴.

⁷⁶⁰ *Ibidem.*

⁷⁶¹ *Ibidem.*

⁷⁶² RPAW, *op. cit.*, s. 24. - kopia w zbiorach autora.

⁷⁶³ Wasilij Afanasjewicz Chomenko (ros. Василий Афанасьевич Хоменко) – urodził się 18 marca 1899 we wsi Pietrowskie w guberni tambowskiej. Do Armii Czerwonej wstąpił w 1918 r. W 1935 r. został szefem sztabu, a następnie szefem Wojsk Pogranicznych i wewnętrznych wojsk NKWD. Od listopada 1940 r. był szefem Wojsk Pogranicznych Mołdawskiej i Ukraińskiej SRS. W dniu 12 VI 1941 r. został zastępcą dowódcy Ochrony Ryglowej KSWO. W chwili ataku III Rzeszy przemianowany na zastępcę dowódcy Frontu Południowo-Zachodniego Ochrony Ryglowej. Zginął 9 listopada 1943 r. w obwodzie chersońskim (obecnie na Ukrainie). Dane na podstawie: www.enyklopedia.mil.ru z dnia 20.03.2018 r.

⁷⁶⁴ RPAW, *op. cit.*, s. 34. - kopia w zbiorach autora.

Radziecki telegram podawał błędna informację o wysadzeniu mostu w Przemyślu. 22 VI 1941 r. o godz. 8.10 czasu radzieckiego walki o most w mieście nadal trwały. Jak wynika z telegramu radzieckie oddziały 92. OP. na północ od Przemyśla na linii Sieniawa-Radymno miały problemy z ofensywą niemieckiej 100. DP. Niemiecka dywizja spełniała rozkazy przedstawione 49. Górskiemu Korpusowi Armijnemu z 22 VI 1941 r., w skład którego wchodziła ta dywizja. Treść rozkazu była następująca:

[...] *W związku z tym 100. Dywizja możliwie jak najszybciej po otrzymaniu tego rozkazu ma rozpocząć dalszy marsz w kierunku Przeworska i zatrzymać się pod Jarosławiem, od strony zachodniej. Tam otrzyma dalsze rozkazy. [...] 525. Batalion Niszczycieli Czołgów [wchodzący w skład 100. DP.] natychmiast po otrzymaniu tego rozkazu ma rozpocząć wymarsz, podążając przez Przeworsk i Jarosław do Radymna. Stamtąd, z pomocą 257. Dywizji Piechoty, Batalion ma przejść przez San w okolice na zachód od linii Duńkowice – Łazy. Tam ma oddać się do dyspozycji Korpusu tak, by w razie potrzeby była gotowa do dalszego wymarszu na wschód lub na zachód. [...] Zarządzenia logistyczne. W celu organizacji przemarszu 100. Dywizja nawiąże kontakt ze stanowiskiem dowodzenia, major Teske, w Przeworsku, i z oficerem marszowym 257. Dywizji Piechoty kapitanem Schneiderem w Radymnie.*⁷⁶⁵

Powyższe informacje przedstawiają, że jednostki niemieckie w dość szybkim czasie przedostały się na stronę radziecką. Według rozkazu z 22 VI 1941 r. 100. DP. Miała osiągnąć linie Duńkowice – Łazy dopiero o godzinie 13.35⁷⁶⁶. Raport radziecki pokazuje, iż pierwsze oddziały niemieckie pojawiły się na drodze Koniaczów – Makowiska oddalonej od wsi Łazy o 13 km już w godzinach porannych.

Walki w Przemyślu trwały nadal. Kolejny telegram wysłany przez 92. OP. z Przemyśla do Lwowa podawał następujące informacje: 9-35 [godz.] *Bombardowanie Przemyśla trwa. Komunikacja z oddziałami została utracona* [mowa o jednostkach z 8. KS.]. *Na wszystkich odcinkach jest mowa o rzekomym wycofaniu wojska za Przemyśl. Niemcy zajęli Duńkowice i Nienowice* [obie wioski znajdowały się za pasem strażnic 92. OP.]. *Komendant rejonu kapitan Stoletnij [w Wysocku] został pojmany przez Niemców, maszyny i karabiny maszynowe zostały przejęte*⁷⁶⁷. Telegram dotarł do Lwowa o godz. 13.00. Ostatni telegram z Przemyśla odebrany we Lwowie

⁷⁶⁵ NARA, *Records ...*, t. 315, r. 1214, s. 441-442. - kopia w zbiorach autora.

⁷⁶⁶ *Ibidem*, s. 441.

⁷⁶⁷ RPAW, *op. cit.*, s. 50. - kopia w zbiorach autora.

o godz. 13.35 przedstawiał sytuację miasta przed przejściem przez siły III Rzeszy prawobrzeżnej części miasta. Telegram wysłany z Przemyśla brzmiał następująco:

Odcinek 92. OP. Utracono łączność z sztabem oddziału. Komendant oddziału łączności przekazał wiadomość linią komunikacyjną, powiedział :

O 8-15 [godz.] po stronie niemieckiej wzdłuż promenady i mostu kolejowego prowadzony jest ciągły ogień karabinów maszynowych. O 8-20 oddziały niemieckich żołnierzy próbowały przejść most kolejowy.

O 7-35 [godz.] 16 żołnierzy niemieckich przekroczyło San w punkcie granicznym 5/153 wkroczyli do miasta. Wykrywanie zostało zakończone.

O 8-05 [godz.] w rejonie Przerwy [obszar znajdujący się w przemyskiej dzielnicy Przekopana. W tym miejscu znajdowały się DOT-y 08. PRU ujęte w Aneksie 2 pod nr 6-13] zauważono duże skupienie piechoty.

Począwszy od 9-20 [godz.], Przemyśl był pod ciągłym ostrzałem.

System łączności w Przemyślu, dworzec kolejowy, 50 domów zostało zniszczonych.

Zabity: zastępca naczelnika posterunku lejtnant [Piotr] Nieczajew, młodszy lejtnant wojsk kolejowych. Rannych 3 żołnierzy⁷⁶⁸.

W przedstawionym powyżej telegramie wspomniany został lejtn P. Nieczajew. Postać ta zapisała się w historii walk o Przemyśl jako bohater ZSRS. Około godz. 12.00 niemieckim jednostkom udało się sforsować most kolejowy i zająć prawobrzeżny Przemyśl. Radziecki żołnierz wcześniej wspomniany wraz z 5-cio osobową załogą prowadził walkę przy moście kolejowym w jednej z części 14. strażnicy. Po przekroczeniu mostu przez wojska Wehrmachtu lejtn. P. Nieczajew wysadził się wraz z załogą zabijając przy tym wrogie siły⁷⁶⁹. Za ten czyn bohaterski lejtn P. Nieczajew został odznaczony za zasługi dla ZSRS i w Przemyślu na obecnym pl. rtm. W. Pileckiego w 1968 r. postawiono pomnik jemu poświęcony⁷⁷⁰.

Wsparciem dla oddziałów walczących w mieście i okolicy miały być siły pancerne z 8. KZmech. Siły pancerne stacjonowały w Drohobyczu i Sądowej Wiszni. Na wieść o ataku III Rzeszy do dowództwa dotarł rozkaz o przemieszczeniu wojsk w kierunku Sambora⁷⁷¹. Oddziały stacjonujące w Sądowej Wiszni miały przedostać się przez Mościska do Sambora. W trakcie przejazdu kolumny sił pancernych w dużej części złożo-

⁷⁶⁸ *Ibidem*, s. 56.

⁷⁶⁹ Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 47-54.

⁷⁷⁰ *Ibidem*, s. 154; T. Zajac, *op. cit.*, s. 140; J. Różański, „Fall Barbarossa” -tragiczna karta ..., s. 12.

⁷⁷¹ J. Magnuski, *op. cit.*, s. 16.

nych z czołgów T-35 były atakowane przez siły Luftwaffe⁷⁷². Atak niemieckich sił lotniczych unieruchomił radzieckie czołgi, które miały pomóc w obronie linii Sanu. Przemieszczenie radzieckich sił potwierdza również raport z 23 VI 1941 r. podsumowujący walki z poprzedniego dnia: *8 KZ w ruchu do nowego rejonu. O 7:00 oddziały przecho- dzily z DROHOBYCZA. Z powodu braku paliwa część pojazdów zatrzymało się w dro- dze, w szczególności na drogach na wschód od SAMBOR [...]*⁷⁷³. Na kolejnych stronach raportu opisany został także nalot niemieckich sił: *Lotnictwo przeciwnika od poranka zaczęło naloty grupami po trzy-sześć samolotów po rejonie DROHOBYCZ, BORYSLAW. Rezultaty są ustalane*⁷⁷⁴.

J. Rożański w swojej pracy opisuje wsparcie oddziałów pancernych lejt. G. Pie- nieżki w okolicach Przemyśla⁷⁷⁵. Jak pokazują dokumenty CAMO oraz artykuł J. Ma- gnuskiego wsparcie to było mało prawdopodobne., gdyż lejtnant wieczorem 22 VI 1941 r. był już w Samborze⁷⁷⁶. Unieruchomione czołgi zostały sfotografowane. Więk- szość czołgów typu T-35, które były w jednostkach 8. KZmech. zostały zniszczone w okolicach Sądowej Wiszni i Mościsk. Wśród zdjęć z czasów *Fall Barbarossa* z Przemyśla pojawiają się fotografie czołgów tego typu z błędnym opisem, iż podobno te czołgi prowadziły walkę w Przemyślu.

Po zajęciu prawobrzeżnej części miasta dowódca 92. OP. ppłk J. Tarutin przekazał rozkaz od gen. W. Chomenki o wycofaniu wojsk pogranicznych z Przemyśla⁷⁷⁷. Załogi schronów 08. PRU prowadzące walkę z przeciwnikiem pozwoliły na przedostanie się jednostek 8. KS do Nizankowic (około 15 km od Przemyśla na południowy wschód) na pozycje ryglowe⁷⁷⁸. Po blisko dziesięciu godzinach walk siłom niemieckim udało się opanować prawy brzeg Przemyśla. Niemcy planowali, iż w ciągu dwóch dni od rozpoczęcia ataku zdobędą Lwów. Dlatego też przejście mostu kolejowego i Przemyśla było ważną częścią planu ofensywy na tym odcinku. Niemieccy żołnierze hucznie świętowali zwycięstwo. Dochodziło do kradzieży w sklepach przez żołnierzy, czy przyzwolenia na rabunek przez ludność cywilną oraz obfitego spożywania alkoholu⁷⁷⁹.

⁷⁷² *Ibidem*.

⁷⁷³ Centralne Archiwum Ministerstw Obrony (CAMO), f. 229, op. 161, d.169, s. 6. - kopia w zbiorach autora.

⁷⁷⁴ *Ibidem*, s. 7.

⁷⁷⁵ J. Rożański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 41-42.

⁷⁷⁶ J. Magnuski, *op. cit.*, s. 16.

⁷⁷⁷ *Ibidem*, s. 38.

⁷⁷⁸ T. Zając, *op. cit.*, s. 141.

⁷⁷⁹ J. Rożański, „*Fall Barbarossa*” -tragiczna karta ..., s. 13.

Niemieckie dowództwo 101. DP. mieszczące się na Lipowicy tak przedstawiło przejęcie miasta w swoim raporcie z pierwszego dnia walk: *Nieprzyjaciel został zaskoczony. Przejęcie mostu udało się zdobyte zostało także wzgórze tatarskie. [...] Garnizon na południowym - wschodzie został opuszczony. Oddziały nieprzyjaciela słabe. Oddziały zwiadowcze przesunięte ponad San, żeby zdobyć most kolejowy. Przy tym okazało się, że dobrze wzmocniona ochrona graniczna okupowanego mostu, była tak silna, że dopiero atak kompanii z ciężką bronią i wsparciu artylerii mogła zostać wzięta. Wszystkie grupy zwiadowcze stwierdziły, że na tamtym brzegu rzeki stacjonują prawie wyłącznie oddziały chroniące granicę. [...] dywizja z początkiem godzin wieczornych znajduje się w okolicy Wyszatyce-Walawa i uformowana jest w obu miejscach przez oddziały zwiadowcze i batalion⁷⁸⁰.*

Moment wkroczenia wojsk niemieckich na prawobrzeżną część Przemyśla 22 VI 1941 r. opisał także franciszkanin o. R. Woźniak: „[...] Ano, gdzieś koło godz. 10 nadeszła wiadomość, że patrol niemiecka wkroczyła do miasta. Strzały ustały. Jakoś koło południa wyszliśmy z kryjówki. Podeszedłem do celi i zobaczyłem przez okno z jakiegoś czterystu żołnierzy niemieckich na ulicy przed naszym klasztorem. A więc zbawienie nadchodzi. [...] Coś tylko zaniepokoiły mnie słowa o gwardiana Wincentego, który powiedział: „Oby tylko bolszewicy nie wrócili”. W duszy pomyślałem sobie, że to niemożliwe, bo Niemcy nie pardonują. Tymczasem stało się inaczej”⁷⁸¹.

W czasie kiedy niemieckie jednostki walczyły o Przemyśl, swoją walkę prowadziły także inne jednostki na linii Sanu. Na północ od Przemyśla na linii Radymno - Walawa walkę prowadziły oddziały pograniczników w strażnicach 92. OP ujęte w telegramach. W Radymnie znajdował się drewniany most drogowy, który umożliwiał podróż na Jaworów⁷⁸². Niemieckie jednostki 257. DP. próbowały zdobyć ten most i przedostać się na prawy brzeg Sanu. Atak rozpoczął się o godz. 3.45⁷⁸³. Na prawym brzegu w Radymnie mieściła się 9. strażnica 92. OP. dowodzona przez lejtn. N. Slusariewa⁷⁸⁴. Radzieckie jednostki skutecznie odpierały ofensywę niemiecką. Na początku starcia po przejściu na prawy brzeg Sanu zginął por. Alike niemiecki dowództwa III. baonu 477 pp. zdobywających most w Radymnie⁷⁸⁵. Następnie radzieccy żołnierze przystąpili do walki na bagnety odbijając most. Siły niemieckie do

⁷⁸⁰ NARA, *Records ...*, t. 315, r. 1221, s. 9. - kopia w zbiorach autora.

⁷⁸¹ o. R. Woźniak OFM, *op. cit.*, s. 75-76.

⁷⁸² J. Różański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 38.

⁷⁸³ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 73.

⁷⁸⁴ Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 61; T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 73.

⁷⁸⁵ J. Różański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 40.

ponownego ataku przystąpiły po kilku godzinach. Do ataku ponownie wyruszyły jednostki 477 pp. wsparte przez siły pancerne⁷⁸⁶. Ostatecznie niemieckie siły przekroczyły linię Sanu w Radymnie by następnie udać się na wschód. Walkę podjęły również strażnice wojsk pogranicznych w Łazach i Michałowce⁷⁸⁷. O działaniach bojowych w okolicy 8. strażnicy w Łazach mówi telegram z godz. 10.25: [...] *Zgodnie z informacjami PO* [prawdopodobnie chodzi o Разведывательного Отдела, czyli Wydział Wywiadowczy] 6. Armii, o 7-00 [godz.] w okolicach 8. strażnicy 92. OP doszło do walki naszych pograniczników z oddziałami piechoty przeciwnika⁷⁸⁸. W opracowaniach przedstawiających walki w okolicy Radymna opisane zostały walki o Wysocko, gdzie mieściła się szkoła wojsk pograniczników NKWD⁷⁸⁹. Na wieść o ofensywie niemieckiej około 4.30 22 VI 1941 r. większość z kursantów ogarnęła panika i uciekli z ośrodka⁷⁹⁰. J. Różański oraz Ю. К. Стрижков przedstawiają walki o Wysocko, jako 36 godzinne starcie, co zanegował na podstawie badań T. Bereza⁷⁹¹.

Walkę podjęli również żołnierze z 6. strażnicy w Szówsku. W walkach zginęło dziesięciu żołnierzy niemieckich. W efekcie porażki siły niemieckiej artylerii ostrzelały strażnicę⁷⁹². Dowódca 6. strażnicy lejtnant Pawłow wieść o ataku sił III Rzeszy popełnił samobójstwo⁷⁹³. Strażnice w Wiązownicy, Manasterzu, Rudce i Sieniawie nie podjęły walki⁷⁹⁴.

Po pierwszej nieudanej próbie zdobycia mostu kolejowego w Przemyślu niemieckie jednostki próbowały przedostać się na prawy brzeg Sanu na linii Walawa – Medyka. Odpowiadały za to jednostki 257. DP. Około godz. 8.00 niemieckie oddziały 466 pp. przedostały się na prawy brzeg na linii Barycz – Stubno⁷⁹⁵. W Stubnie doszło do walk niemieckiego 466 pp. z jednostkami pograniczników z 92. OP. wspartych przez 206. ps z 99. DS⁷⁹⁶. Po godzinnych walkach siły niemieckie zostały wyparte z Baryczy i Stubna, następnie siły 257. DP. przy wsparciu jednostek pancernych ponowiły atak

⁷⁸⁶ Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 62.

⁷⁸⁷ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 73; J. Różański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 41; Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 62.

⁷⁸⁸ RPAW, *op. cit.*, s. 24.- kopia w prywatnym archiwum autora

⁷⁸⁹ J. Różański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 41; Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 62.

⁷⁹⁰ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 74.

⁷⁹¹ *Ibidem*.

⁷⁹² *Ibidem*, s. 75.

⁷⁹³ *Ibidem*.

⁷⁹⁴ J. Różański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 44; T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 75-76.

⁷⁹⁵ Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 68.

⁷⁹⁶ J. Różański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 41.

i pokonały radzieckie oddziały w tych miejscowościach⁷⁹⁷. Przedostanie się na prawy brzeg Sanu pozwoliło na podejście pod Medykę. Walki o miejscowości na linii Walawa – Medyka toczyły się go godzin wieczornych 22 VI 1941 r. Stronie niemieckiej udało się zająć część odcinka pomiędzy Stubnem, a Poździaczem (obecnie Nakło)⁷⁹⁸. W raporcie radzieckim z linii frontu z godz. 8.15 23 VI 1941 r. określono, iż oddziały 99. DS. do końca dnia 22 VI 1941 broniły się przed nieprzyjacielem na odcinku Starzawa (wschodnie krańce) - Medyka (południowe krańce) – Krówniki – południowe krańce Przemyśla i dalej po rzekę San w Bachowie⁷⁹⁹.

Niemieckie oddziały próbowały przedostać się do Przemyśla także od zachodu na linii Prałkowce – Olszany. Za obronę prawobrzeżnej części Sanu w tamtej okolicy opowiedziane były jednostki 197. ps. oraz oddziały 72. Górskiej Dywizji Strzeleckiej (GDS.) pod dowództwem gen. Pawła Iwanowicza Abramidze⁸⁰⁰ walczącej na południowej części 08.PRU. Przejście niemieckich sił przez San w tym miejscu został zatrzymany przez schrony z P.O. Krasieczyn Walkę podjęły dwa schrony typu APK (wyposażone w 2 stanowiska Ł-17) na wschodniej i zachodniej rubieży P.O., dwa schrony typu PPK (dwa stanowiska NPS-3), jeden typu OPPK (stanowisko DOT-4 i dwa stanowiska NPS-3) wysunięte na północ oraz jeden PDOT przy drodze krajowej nr 28 (dwa stanowiska NPS-3)⁸⁰¹.

Pod przejęciu prawobrzeżnego Przemyśla i części okolic żołnierze wykonali rozkaz gen. Chomenki wysłany do wszystkich wojsk pogranicznych mu podległych. Mowa tu o wycofaniu wojsk. Poniżej prezentuję telegram wysłany przez gen. W. Chomenkę do Moskwy, w którym przedstawiony został rozkaz organizacji wojsk pogranicznych, w tym także 92. OP. na 22 VI 1941 r.:

Przekazuję tekst mojego rozkazu NR 1/OP z 22.06.1941, wydanego zgodnie z instrukcją przekazaną przez narkoma. gen. lejtnanta [Iwana Iwanowicza] Maslennikowa

Wojenny rozkaz NR 1/OP z 22.06.1941. Lwów.

Przeciwnik 22.06.1941 o 4-00 [godz.] na odcinkach 98, 90, 91, 92, 93 i 97 OP naruszył granicę, doszło do starcia z naszymi siłami. Na przekazanych mi odcinkach

⁷⁹⁷ Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 70.

⁷⁹⁸ J. Róžański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 43-44.

⁷⁹⁹ CAMO, *op. cit.*, 6. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁰⁰ С.Л. Чекунов, *Пишу исключительно по памяти ... Командиры Красной Армии о атастрофе первых дней Великой Отечественной войны*, Москва 2017, s. 251.

⁸⁰¹ Ł. Kozdrój, M. Kozdrój, P. Tomaszek, *Punkt Oporu „Krasieczyn” 1939-1941*, [w:] „Forteca”, nr 3/4, Przasnysz 1998, s. 101; Badania terenowe autora.

pogranicznych, działania bojowe sił przeciwnika przeniosły się w głąb naszego terytorium, w celu szybkiego rozmieszczenia jednostek Armii Czerwonej i ich wyjścia na granicę,

Rozkazuję:

1/ po mobilizacji połowych jednostek Armii Czerwonej na linii granicy państwa, jednostkom oddziałów pogranicznych wraz z oddziałami Armii Czerwonej bronić linii granicznej państwa pod nadzorem starszych operacyjnych naczelników Armii Czerwonej.

2/ W miejscu gdzie nie ma oddziałów Armii Czerwonej, pogranicznikom uparcie i wytrwale bronić granicy Związku Sowieckiego, starając się rozbić siły wroga, przesuując je za granicę.

3/ W przypadku niepowodzeń w skrajnych przypadkach, gdy jest oczywiste zagrożenie i działania [obronne] stają się trudne dla pograniczników, - z pola bitwy wycofywać się po rozkazie dowódców oddziałów, dowódców armii.

4/ W przypadku przekroczenia przez Armię Czerwoną linii granicy państwa pogranicznicy wraz z jednostkami Armii Czerwonej przechodzą i utrzymują pozycję na granicy, gdzie nadal organizują jej ochronę do odwołania rozkazu⁸⁰².

Ostatni punkt rozkazu mówił o przekroczeniu przez siły ZSRS linii granicznej. Oddziały walczące w Przemyślu pierwszego dnia nie mogły przekroczyć granicy, co wynikało z przebiegu walk. Okazja na wykonanie ostatniego punktu rozkazu nadarzyła się dzień później. W sztabie 8. KS. znajdującego się wtedy w Nizankowicach nocą 22 VI 1941 r. przygotowany został plan kontruderzenia na Przemyśl⁸⁰³. Plan działania przygotowano na 23 VI 1941 r. W trakcie podejmowanych decyzji do sztabu dotarła informacja o planowanym przemieszczaniu się jednostek Wehrmachtu przez most kolejowy w Przemyślu w dniu 23 VI 1941 r. W czasie walk 22 VI 1941 r. w okolicy Kruhelu Wielkiego żołnierze Jakowlew i Kuliszenko z 3. baonu 197 ps. pojмали niemieckiego podoficera, który przekazał im informację o planowanych ruchach sił niemieckich 101. DP. przez most kolejowy⁸⁰⁴. Wiadomość ta przyspieszyła plan kontrataku. Dlatego już w godzinach nocnych 22 VI 1941 r. żołnierze z ACz. ruszyli na pozycje, skąd mieli przystąpić do ofensywy⁸⁰⁵. Informacja o nielicznych oddziałach niemieckich w mieście (dwa baony piechoty, dwie baterie artylerii oraz

⁸⁰² RPAW, f. 32880, op. 5, d. 229, s. 1. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁰³ T. Zając, *op. cit.*, s. 141.

⁸⁰⁴ J. Różański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 48.

⁸⁰⁵ J. Różański, „*Fall Barbarossa*” -tragiczna karta ..., s. 14.

cztery baterie miotaczy min) upewniła stronę radziecką o powodzeniu kontrataku⁸⁰⁶. Niemcy pewni zwycięstwa w pierwszy dzień *Fall Barbarossa* nie spodziewali się, że siły ACz. zdołają uderzyć na Przemyśl. Stąd też pozostawiono tak małą ilość żołnierzy w mieście.

Atak na prawobrzeżny Przemyśl przeprowadzony miał być z trzech stron. Rozkazem gen. M. Śniegowa decyzję o kierunkach, skąd przeprowadzony będzie atak podjąć miał płk. N. Dementiew. Pierwszym kierunkiem natarcia był wschód w okolicy dzielnicy Wilcze, gdzie atak przeprowadzić miał 3. baon 1.ps. dowodzony przez kpt. G.L. Czikwaidzego⁸⁰⁷. Oddział ten walczył w okolicy Krównik 22 VI 1941 r., gdzie dostały się oddziały niemieckie⁸⁰⁸. Żołnierze 3. baonu po wygranych walkach o Krówniki przedostali się przez rzekę Wiar (dorzecze Sanu) i stacjonowali na Przekopanej⁸⁰⁹. Rankiem 23 VI 1941 r. oddział z Przekopanej przez Wilcze przeprowadzić miał atak na Przemyśl. Żołnierze kpt. G. Czikwaidzego wspierani mieli być przez pograniczników oraz 22 pa⁸¹⁰. Drugim kierunkiem południowo-zachodnim były wzgórza na Zniesieniu. Za atak w tym rejonie odpowiadali żołnierze z 197. ps.⁸¹¹ Po rozpoczęciu ataku jednostki te miały za zadanie odbicie odcinka Przemyśl-Krasiczyn. Trzecim punktem, skąd planowano atak był pomiędzy dwoma wcześniej przedstawionymi. Mianowicie oddziały 99. DS. i grupa ponad 200 osobowa z 92. OP. pod dowództwem st. lejt. G.S. Poliwoy przeprowadzić miały atak od cmentarza (obecnie przy ul. Przemysławia) przez wzgórze zamkowe ul. Basztową i Śnigurskiego w kierunku Rynku⁸¹². W planach ujęty został także atak i przejście mostu kolejowego. Za atak na most odpowiadać miały oddziały 99. DS. i 10. DKol. NKWD⁸¹³.

Drugi dzień walk o Przemyśl rozpoczął się o 4.30. Oddziały prowadzące główne uderzenie bardzo dobrze znały miasto, dlatego też potrafiły niezauważalnie dostać się do centrum miasta np. przejściami pomiędzy kamienicami. Niemieckie jednostki były zaskoczone kontruderzeniem. Do pierwszych strać doszło na ul. Władycze, Śnigurskiego i Franciszkańskiej⁸¹⁴. Na ostatniej z ulic padły pierwsze ofiary walk. Siedmioosobowa grupa niemieckich żołnierzy została zaatakowana przy sklepie

⁸⁰⁶ T. Zając, *op. cit.*, s. 141.

⁸⁰⁷ *Ibidem*.

⁸⁰⁸ Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 74.

⁸⁰⁹ CAMO, *op. cit.*, s. 6. - kopia w zbiorach autora.

⁸¹⁰ T. Zając, *op. cit.*, s. 142.

⁸¹¹ J. Różański, „*Fall Barbarossa*” -tragiczna karta ..., s. 19.

⁸¹² L. Fac, *op. cit.*, s. 424; J. Różański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 49; T. Zając, *op. cit.*, s. 141-142.

⁸¹³ RPAW, f. 32283, op. 1, d. 1, s. 1-2- kopia w zbiorach autora; T. Zając, *op. cit.*, s. 142.

⁸¹⁴ T. Zając, *op. cit.*, s. 142.

spożywczym⁸¹⁵. Kolejnych 6 żołnierzy III Rzeszy zostało zabitych na rogu ul. Władycze i Franciszkańskiej przy wieży zegarowej⁸¹⁶. 3. baon 197. ps. przeprowadził kontruderzenie w miejscowości Krasice. W okolicy walk tych oddziałów znajdowały się dwa P.O. 08. PRU. Mianowicie P.O. Krasiczyn, Mielnów. Załogi tych schronów nie podjęły jednak walk przy kontrataku. Pozostałe oddziały 197. i 206. ps. przedostały się z Zniesienia do centrum miasta⁸¹⁷. Atakujące od wschodu oddziały 1. ps. wyparły siły niemieckie z Wilcza, które wycofały się za linię Sanu.

Oddziały radzieckie dość szybko wkroczyły do miasta zajmując niemieckie stanowiska ogniowe. Jeden z posterunków mieścił się w kamienicy przy ul. Grodzkiej 1⁸¹⁸. Niemieckie jednostki próbowały bronić się przed radzieckim uderzeniem. Utworzyli stanowiska ogniowe w kamienicach przy ul. Mickiewicza, Słowackiego i pl. Na Bramie, a także przy moście kolejowym⁸¹⁹. Wszystkie te ulice znajdują się na prawym brzegu Przemyśla. Niemieckie działania prowizorycznej obrony nie przyniosły efektów. Ofensywa z trzech stron doprowadziła do szybkiego przejścia prawobrzeżnej części miasta.

Odgłosy walk w centrum miasta wywołały panikę wśród niemieckich żołnierzy znajdujących się w innych dzielnicach Przemyśla. Żołnierze walczący w samym Rynku liczyli na wsparcie z lewobrzeżnej części miasta. Pomoc nie nadeszła, a jednostki Wehrmachtu musiały wycofać się z miasta zza rzekę. W trakcie pościgu za niemieckimi oddziałami doszło do przekroczenia granicy. Mianowicie oddziały radzieckie przedostały się na obecną ul. Rogozińskiego (wtedy Buszkowicka), następnie ul. 29 Listopada, 3 Maja, św. Jana powrócili na prawobrzeżną część miasta⁸²⁰. Taką sytuację opisał w swoim rozkazie z poprzedniego dnia gen. W. Chomenko. W rozkazie dowódca wojsk pogranicznych określił jasno taką sytuację. Na wypadek przekroczenia granicy żołnierze powracają na granicę i utrzymują pozycję⁸²¹. Jak widać, z przebiegu wydarzeń z 23 VI 1941 r. żołnierze ACz. wykonali rozkaz gen. W. Chomenki.

Walki w Przemyślu zakończyły się w okolicach godz. 12.00. Podczas walk doszło nawet do walk na bagnety np. w siedzibie 92.OP. przy ul. Rokitniańskiej⁸²². Podczas walk oddziały radzieckie wspierane były przez dwa DOT-y. Przy zakładach

⁸¹⁵ J. Róžański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 49.

⁸¹⁶ T. Zając, *op. cit.*, s. 142.

⁸¹⁷ Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 77.

⁸¹⁸ T. Zając, *op. cit.*, s. 142.

⁸¹⁹ J. Róžański, *op. cit.*, s. 50.

⁸²⁰ L. Fac, *op. cit.*, s. 424; T. Zając, *op. cit.*, s. 142.

⁸²¹ RPAW, f. 32880, op. 5, d. 229, s. 1. - kopia w zbiorach autora.

⁸²² J. Róžański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 50.

mięsnych schron PPK i OPK pod dowództwem mł. lejtn. I. Czaplina⁸²³. W wyniku walk przejęty został także most kolejowy w Przemyślu. Tak przedstawili to żołnierze z 66. ps. wchodzącego w skład 10. DKol. NKWD w telegramach do Moskwy:

Moskwa Zarząd Główny Wojsk NKWD ds. Ochrony obiektów kolejowych [Aleksandr] Guljew [...] dokument nr 2 23.06.41 r. [godz.]24:00

Znaczna część garnizonów prowadzi ciężką walkę z przeciwnikiem. Liczna część pokazuje wysoką świadomość polityczną broniąc ochraniane obiekty. Zastępca naczelnika Żuwalin z 1. kompanii 66. pułku dzielnie walczył i przeprowadził obronę przemyskiego mostu [kolejowego] ... Po działaniach wojennych w rejonie Przemyśla bez wieści przepadli [żołnierze z] 66 pułku: starszy wojenfelczer [военфельдшер, czyli lekarz wojskowy] Szewczenko, kandydat na członka WKP(b), czerwonoarmista Bacum, Basajew. W związku z problemami z łącznością występują utrudnienia z uzyskaniem informacji. Podjęto środki w celu nawiązania łączności⁸²⁴.

Po przegranej walce o prawobrzeżny Przemyśl jednostki niemieckie przeprowadziły reorganizację. Powołano specjalną grupę bojową o kryptonimie „Kathe” do walki na ulicy pod dowództwem płka Klockenbringa⁸²⁵. W skład grupy „Kathe” wchodziły: pułk piechoty do zadań specjalnych, dwa baony strzelców, oddział policji, II. dyjon 221 pa., oraz III. baon 360 pp. wsparty przez pluton działek ppanc. i pluton saperów⁸²⁶. Dodatkowo do grupy bojowej dołączono dwa czołgi typu Somua z pociągu pancernego nr 31 opisanego wcześniej⁸²⁷.

W czasie kontruderzenia w Przemyślu walki były prowadzone także na północy od Przemyśla wzdłuż linii Sanu. Na tym odcinku swoje walki prowadziły niemieckie oddziały 100., 101. i 257. DP. przeciw oddziałom radzieckiej 26. Armii. W raporcie 100. DP. opisana została przeprawa przez Walawę o godz. 7.00, co wynikało z ustąpienia wojsk nieprzyjaciela na północny – wschód⁸²⁸. Oddziały mjr. Mohra, który dowodził 100. DP. napotkały nieprzyjaciela w Poździaczu i Nakle⁸²⁹. Mowa tu o 206. ps., który o godz. 7:25 zajął Stubno i Nakło i ruszył na południe do Medyki, gdzie przejął po walce Skład (część wsi Torki przy rzece San)⁸³⁰. Do walki w tym rejonie włączyły się także oddziały 101. DP. (III baon 228. pp i III. baon 229. pp. podporządkowany

⁸²³ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 83-84; T. Zając, *op. cit.*, s. 143.

⁸²⁴ RPAW, *op. cit.*, s. 1-2.- kopia w zbiorach autora.

⁸²⁵ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 84.

⁸²⁶ J. Różański, *op. cit.*, s. 52.

⁸²⁷ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 84.

⁸²⁸ NARA, *Records ...*, t. 315, r. 1214, s. 475. - kopia w zbiorach autora.

⁸²⁹ *Ibidem*.

⁸³⁰ CAMO, *op. cit.*, s. 6. - kopia w zbiorach autora.

228 pp.), które ruszyły na Poździacz⁸³¹. Z prawej flanki do walk włączył się 229 pp., który wyruszył z Wyszatyc. Do przeprawy przez San wykorzystano 8 tonowy most tymczasowy wybudowany pomiędzy Wyszatycami, a Walawą⁸³². Oddziały 100. i 101. DP. przeprawiły się przez San o godz. 7.30. Dwie godziny później jednostki 101. przejęły drogę Poździacz-Torki⁸³³. Około godz. 12.00 jednostki te ruszyły na południe w kierunku Bucowa.

Jednostki 100 DP. po zaciętych walkach o godz.13.00 ruszyły na północ w kierunku Michałówki⁸³⁴. W czasie marszu doszło w Stubienku do podziału na dwie grupy. Część oddziałów (2., 12. kompania 54. pp, 1. kompania 100. baonu inżynieryjnego, pluton niszczycieli czołgów z 100. oddziału niszczycieli czołgów) przekazana została pod dowództwo mjr Douglasa i ruszyła w kierunku Nienowic⁸³⁵. Druga grupa pod dowództwem mjr Mohra czekała na wsparcie pancerne z Radymna, które miało wyruszyć o godz. 12.00⁸³⁶. Jednostki mjr Douglasa po osiągnięci Nienowic miały wykonać rozpoznanie na linii Kalników-Chotyniec.

Ofensywę niemieckich jednostek przedstawiono w wieczornym raporcie sztabu 26. Armii w Samborze: *Starzawa, Buców, Medyka oraz południowa część Przemyśl dalej do r.[zekę] San do Bachowa bez zmian. Przed frontem dywizji w okolic Bucowa [znajduje się] do pięciu batalionów piechoty przeciwnika. Oprócz oddziałów znajdujących się w bezpośredniej styczności jednocześnie przeciwnik prowadzi wzmocnienie, przerzucanie piechoty transportem samochodowym z rejonu Przemyśl, Radymno, Torki i Stubno w kierunku m. [iejscowości] Krakowiec w celu rozszerzenia wylomu. O 17:30 kolumna czołgów przeprawiała się w r[ejo]nie Wyszatyce. Skład, na kierunku Poździacza. W dywizji występuje ostry niedostatek pocisków artyleryjskich w związku z brakiem transportu samochodowego, z tego powodu ogień artyleryjski periodycznie ustaje*⁸³⁷.

Po zakończonych walkach na północ od Przemyśla 100. DP. wieczorem 23 VI 1941 r. otrzymała rozkazy dotyczące prowadzenia ofensywy 24 VI 1941 r. o następującej treści:

⁸³¹ NARA, *Records* ..., t. 315, r. 1221, s. 9. - kopia w zbiorach autora.

⁸³² *Ibidem*.

⁸³³ *Ibidem*.

⁸³⁴ NARA, *Records* ..., t. 315, r. 1214, s. 475. - kopia w zbiorach autora.

⁸³⁵ *Ibidem*.

⁸³⁶ *Ibidem*.

⁸³⁷ CAMO, *op. cit.*, s. 2-3. - kopia w zbiorach autora.

ROZKAZ KORPUSU NR 4

odnośnie kontynuowania ataku w dniu 24.6.

1.) Przeciwnikowi nie udało się również w dniu 23.6. utworzyć przed korpusem zwartej linii obrony. W godzinach porannych, po krótkiej walce, przeciwnik ustąpił w kierunku wschodnim. [...] Jednostka pancerna wroga (ok. 40-45 czołgów) znajdowała się o godz. 14:00 w Mościskach i okolicy. W dniu 23.6. nie można było stwierdzić większych ruchów wojska przed linią frontu korpusu. We wczesnych godzinach popołudniowych XXXXIX (Górski) Korpus Armijny osiągnął ze wszystkimi dywizjami założone cele dzienne i naciera ponadplanowo w kierunku południowo-wschodnim. Na prawo od XXXXIX (Górskiego) Korpusu Armijnego 101. dywizja piechoty lekkiej utrzymuje przyczółek TORKI – POŹDZIACZ. [...]

8.) 100. DP dotrze do godz. 14:00, dnia 24.6. wraz z jednostkami bojowymi do rejonu KALNIKÓW – ZAHORBY – MAŁNÓW – skraj lasu na południowy zachód od ZAPUSTU – HRUSZOWICE do dyspozycji XXXXIX (Górskiego) Korpusu Armijnego. Wysunięty do Stubna batalion należy przyciągnąć, jak tylko będzie wiadomo, że w rejonie pomiędzy Stubnem i 101. DP. nie ma wroga. Jednostki zaopatrzenia należy przyciągnąć w rejon MICHAŁÓWKA – NIENOWICE – GAJE – południowe DUŃKOWICE⁸³⁸.

Rozkaz został także rozpisany na szczeblu dywizyjnym. Sztab 100. DP. Znajdował się wtedy w Nienowicach. Treść rozkazu była następująca: [...] 101. DP. (po prawej) utrzymała przyczółek Torki – Poździacz.[...]

3.) 100. DP. wyruszając w dniu 24.6. o godz. 9:00 kontynuuje marsz w kierunku Kalnikowa. Dociera do rejonu: Kalników Horbki, Malnów, Hruszowice i przejdzie w dniu 24.6., od godz. 12:00 pod rozkazy LII. Korpusu Armijnego.

4.) Oddział przedni Mohr wyruszając w dniu 24.6. o godz. 04:00 dotrze z całością oddziału na razie do Sokoli.

5.) Zadanie:

a) Oddział Mohr zajmie przeprawy na Wiszni na południowy zachód od Podgaca i utrzyma je do dyspozycji dywizji.

b) Zwiad za linią Czerniawa (z jej wyłączeniem) – Berezówka (łącznie z nią), aż do linii Lacka Wola (łącznie z nią) – (południowe) Mościska – Laszki Gościńcowe – Twierdza (łącznie z nią).

Należy stwierdzić:

⁸³⁸ NARA, op. cit., s. 483-486. - kopia w zbiorach autora.

Gdzie na południe od Wiszni znajduje się wróg? Gdzie ruchy odwrotowe nieprzyjaciela? Czy bunkry na zachodnich przedmieściach Mościsk są zajęte przez nieprzyjaciela? [...]

6.) *Pułki piechoty kontynuują zwiad bojowy aż do linii Stubno – południowy cypel łańcucha jezior skręcając ostro na północ Marynka Polska – Lacka Wola (z jej wyłączeniem). 54. pp. zajmie brody pod Meleszkami i utrzyma je jako możliwą przeprawę dywizji⁸³⁹.*

Walki 23 VI 1941 r. toczyły się również na południowy – zachód od Przemyśla, gdzie prawego brzegu Sanu broniły oddziały 72. GDS. Tak przedstawiono to w raporcie z 8.15 23 VI 1941 r.: *72 GDS przed świtem 23.6 wycofała swój 187.pułk strzelców górskich (psg.) na front BACHÓW, LIPA DOLNA, DOBRA SZLACHECKA. 133. psg, wydzielony do odwodu dowódcy korpusu, o 2:30 przeszedł RYBOTYCZE idąc w kierunku FREDROPOL (na zach. NIŻANKOWICE). Sztab dywizji LESZCZAWA DOLNA⁸⁴⁰. Jak wynika z kolejnego raportu z godz. 21.40 oddziały 133. psg. o godz. 17.00 wyruszyły z Hermanowic w kierunku Mościsk⁸⁴¹. Zadanie miano wykonać do rana 24 VI 1941 r. Celem przejścia w rejon Mościsk było zabezpieczenie przed uderzeniem przeciwnika z prawej strony luki na długości 10 km na linii walk 99. DS⁸⁴².*

Działania *Fall Barbarossa* przyniosły ogromne straty dla Przemyśla. Związane były one z atakiem niemieckiej artylerii grupy bojowej „Kathe”, który miał za zadanie ochronę mostu kolejowego. Niemieccy żołnierze otrzymali rozkaz od dowódcy LII. KP gen. Kurta von Briesena, by ogniem artyleryjskim udaremnić atak na most kolejowy⁸⁴³. Strona radziecka również odpowiedziała ostrzałem artyleryjskim, w którym uszkodzona została siedziba grupy bojowej „Kathe” w klasztorze ss. Benedyktynek⁸⁴⁴. Atak artyleryjski obu stron trwał trzy dni od 24 VI do 26 VI 1941 r. W ciągu trzech dni zostało zniszczone blisko 40 % zabudowy miejskiej⁸⁴⁵. Głównie zniszczono sporą część centrum miasta. Bliska okolica mostu kolejowego została „zrównana z ziemią”. W okolicy ul. Jagiellońskiej, Wałowej oraz Wybrzeża Wilsona znajdowała się dzielnica żydowska, która została całkowicie zniszczona⁸⁴⁶. Mieszcząca się tam synagoga z XVI w. w wyniku działań wojennych została uszkodzona. Ostatecznie synagoga

⁸³⁹ *Ibidem*, s. 492.

⁸⁴⁰ CAMO, *op. cit.*, s. 6. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁴¹ *Ibidem*, s. 3.

⁸⁴² *Ibidem*.

⁸⁴³ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 85.

⁸⁴⁴ J. Różański, *op. cit.*, s. 60.

⁸⁴⁵ T. Zając, *op. cit.*, s. 142.

⁸⁴⁶ J. Różański, *Prawobrzeżny Przemyśl...*, s. 48; T. Zając, *op. cit.*, s. 144.

została usunięta ciężkim sprzętem budowlanym w latach 50. XX w⁸⁴⁷. Zniszczeniu uległy także kamienice przy ul. Kazimierza Wielkiego, Franciszkańskiej, Mickiewicza i Dworskiego⁸⁴⁸. Uszkodzone zostały także dwa kościoły, zapłonęła katedra rzymskokatolicka oraz kościół oo. Franciszkanów⁸⁴⁹. W wyniku obustronnego ostrzału artyleryjskiego w Przemyślu ginęli kolejni żołnierze. Pomimo ostrzału w prawobrzeżnej części miasta przystąpiono do prac remontowych już wieczorem 23 VI 1941 r. Przywrócono łączność oraz naprawiono sieć wodociągową. Następnie stworzono stanowiska ogniowe i okopy⁸⁵⁰. W dniach 24-26 VI 1941 r. obie strony odprawiały także uroczystości pogrzebowe. Po stronie radzieckiej oddano hołd poległym przy pomniku Adama Mickiewicza⁸⁵¹. Żołnierze niemieccy nie mogli pochować swoich poległych na cmentarzu na Lipowicy, co wynikało z ciągłego ostrzału artyleryjskiego. Dlatego też Niemcy grzebali swoich żołnierzy w ogrodach i podwórkach. W podwórku przy pl. Konstytucji pochowano 8 żołnierzy, przy moście kolejowym w pobliżu stadionu klubu sportowego „Czuwaj” pogrzebano 18⁸⁵². Kolejnych 30 żołnierzy pochowano na ul. Focha przy zakładzie oo. Albertów⁸⁵³.

Od 24 VI 1941 r. walki *Fall Barbarossa* przeniosły się poza granice Przemyśla. Jedyne działania jakie miały miejsce w mieście to ostrzał artyleryjski wcześniej opisany. Na południowy – zachód od miasta w okolicy P.O. Krasiczyn, Mielnów walkę prowadziły radzieckie oddziały 197. ps pod dowództwem kpt. J. Zawadzkiego⁸⁵⁴.

Trzeciego dnia *Fall Barbarossa* główne walki przeniosły się na północny wschód od Przemyśla w okolicach Medyki. W nocy z 23 na 24 VI 1941 r. siły niemieckie 101. DP. Przegrupowały wojska w okolicy Medyki. Nad ranem 24 VI 1941 r. siły ACz. znajdowały się na linii Starzawa – Buców – Medyka – południowe krańce Przemyśla i dalej na zachód wzdłuż rzeki San⁸⁵⁵. Nad ranem niemieckie siły 101. DP. Przy wsparciu sił pancernych wyruszyły z Torek w kierunku Medyki o godz. 2.40⁸⁵⁶. Jak wynika z raportu 101. DP. z 24 VI 1941 r. teren, na którym miano prowadzić walki był nieprzystosowany do działań wojennych przez dłuższy czas⁸⁵⁷.

⁸⁴⁷ T. Zając, *op. cit.*, s. 144.

⁸⁴⁸ J. Różański, „*Fall Barbarossa*” - tragiczna karta ..., s. 19.

⁸⁴⁹ *Ibidem*, s. 20.

⁸⁵⁰ *Ibidem*, s. 21.

⁸⁵¹ T. Zając, *op. cit.*, s. 144.

⁸⁵² J. Różański, *Fall Barbarossa nad Sanem...*, s. 60-61.

⁸⁵³ T. Zając, *op. cit.*, s. 145; J. Różański, *op. cit.*, s. 61.

⁸⁵⁴ T. Berezka, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 85.

⁸⁵⁵ CAMO, *op. cit.*, s. 12. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁵⁶ *Ibidem*.

⁸⁵⁷ NARA, *Records* ..., t. 315, r. 1221, s. 11. - kopia w zbiorach autora.

W raporcie radzieckiego sztabu 26. Armii z godz. 8.30 przedstawiono następującą informację: *99 DS w uporczywych bojach powstrzymując natarcie przeciwnika nad ranem zajmuje pozycje: półn[ocno]-zach[odni] skraj lasu (na wschód od Bucówa), Buców, Medyka dalej po r. San sytuacja bez zmian. 1. baon strzelców 206. ps bez 1. roty z B[atalionem] R[ozpoznania] dywizji na północno-zachodnim skraju Mościsk*⁸⁵⁸. Przejęcie tego odcinka potwierdziła strona przeciwna w swoim raporcie opisując to następująco: *Główna linia walki była od góry koło Medyki i Bucowa przejęta przez wroga. Z powodu braku osłony prawie nie można było nigdzie znaleźć stanowisk ogniowych. Istniejące stanowiska ogniowe na zachód od Sanu nie były wystarczające z powodu dużego oddalenia*⁸⁵⁹. O godz. 7.00 24 VI 1941 r. 133.ps. skoncentrował się w Mościskach, co wynikało z planu przeprowadzonego dzień wcześniej⁸⁶⁰.

Siły niemieckie zaatakowały Medykę z dwóch skrzydeł lewe złożone głównie z sił 228. pp. ominęły wojska ACz. ruszając przez Lacka Wolę⁸⁶¹. Prawe skrzydło złożone z jednostek 229. pp. wyruszyło na południe do Medyki. Oddziały niemieckie napotkały ostry opór artyleryjski⁸⁶². Dowódca 99. DS. widząc możliwość okrążenia sił ZSRS w rejonie Medyki postanowił włączyć do walki siły rezerw oraz poddziały pograniczników z 92.OP⁸⁶³. Dodatkowo walkę podjęły załogi DOT-ów P.O. Medyka. Do walk włączyły się: schron przy dworcu kolejowym typu PPK (trzy stanowiska NPS-3 i jedno stanowisko rkm), dwa schrony jednoizbowe typu PPK (stanowisko NPS-3) przy parku Pawlikowskich i byłym PGR ulokowane w północnej części⁸⁶⁴. Ostrzał artyleryjski przy wsparciu schronów postawił 229. pp. w trudnej sytuacji, nie mniej jednak Niemcy zauważyli, iż pomimo przewagi ACz. nie ruszyła do ofensywy⁸⁶⁵. W trakcie całodziennego ostrzału radzieckiej artylerii wzdłuż linii Poździacz – Buców – Lacka Wola uszkodzone zostały trzy lekkie haubice kal. 10,5 cm leFH 18⁸⁶⁶.

Siły radzieckie w raporcie z godz. 15.00 opisały, iż 24 VI 1941 r. siły 99. DS wraz z 133.ps. z 72. GDS. powstrzymują atak nieprzyjaciela wspierany przez czołgi i artylerię⁸⁶⁷. O godz. 13.00 siły ACz. znajdowały się w linii SOKOLA – HODYNIE –

⁸⁵⁸ CAMO, *op. cit.*, s. 12. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁵⁹ NARA, *op. cit.*, s. 11. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁶⁰ CAMO, *op. cit.*, s. 12. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁶¹ NARA, *op. cit.*, s. 11. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁶² *Ibidem*.

⁸⁶³ M. Krajewski, *Dzieje Medyki. Zarys monograficzny*, Rzeszów 1982, s. 163.; T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 84.

⁸⁶⁴ M. Krajewski, *op. cit.*, s. 162-163.

⁸⁶⁵ NARA, *op. cit.*, s. 11. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁶⁶ *Ibidem*.

⁸⁶⁷ CAMO, *op. cit.*, s. 12. - kopia w zbiorach autora.

LACKA WOLA – Szeginie – MEDYKA – PRZEMYŚL – BACHÓW⁸⁶⁸. Dowództwo 99. DS. mieściło się wtedy w miejscowości Husaków⁸⁶⁹. Dowódca 101. DP. gen. E. Marck zauważył, że przy połączeniu obu skrzydeł atakujących Medykę – Szeginie dywizja odniesie zwycięstwo. Dlatego też wydał rozkaz o zajęciu pozycji na linii południowa krawędź Torek – Buców – Mazury na wzgórzu 232 (około 1 km na północny – zachód od Lackiej Woli)⁸⁷⁰. Następnie oddziały 229. pp. w godzinach popołudniowych ponowiły atak na Medykę, jednak żołnierze ACz. odparli natarcie⁸⁷¹. Niemiecki pułk przesunął się na południowy-wschód w okolicy Ostrej Góry (wieś pomiędzy Szeginiami, a Lacką Wolą)⁸⁷². W godzinach wieczornych 228. pp. stacjonujący już wtedy na zachód od Lackiej Woli został zaatakowany przez baon radziecki⁸⁷³. Od godz. 18.00 229 pp. przystąpił do kontruderzenia w rejon Szegini. Pułk wykonał manewr oskrzydający przedostając się z lewej strony na linię Rustweczko – Czyszki⁸⁷⁴. W godzinach popołudniowych do Mościsk dotarły oddziały 54 pp. z 100. DP⁸⁷⁵. Niemieckie jednostki następnego dnia miały wspierać 228 pp., gdyż podlegały od tej chwili LII. KP.

Czwarty dzień walk, czyli 25 VI 1941 r. toczył się głównie w rejonie Medyki. W Przemyślu trął ostrzał artyleryjski, zaś na południowym odcinku oddziały 72. GDS. przeniosły się w rejon Birczy. Temat walk o Birczę i obrony tych terenów przez 72. GDS. opisany zostanie w drugiej części rozdziału. Walki o rejon Medyki rozpoczęły się o świcie. Oddziały 229.pp. przedostały się w rejon Balic⁸⁷⁶. Raport w sztabie 26. Armii z 25 VI 1941 r. tak przedstawia działania z tego rejonu: *99. DS. od rana prowadziła ciężkie walki z obchodzącym jej prawą flankę ugrupowaniem przeciwnika w sile ponad DP z czołgami, artylerią i pododdziałami motocyklowymi ...*⁸⁷⁷. Siły ACz. broniące rejonu Medyki musiały odpierać atak z dwóch skrzydeł. Na radzieckim prawym skrzydle walki prowadziły wcześniej wspomniany 229. pp., zaś na drugą flankę podeszły wojska 500. baonu oraz 228. pp. Tak przedstawia to raport dzienny z 25 VI 1941 niemieckiej 101. DP. z siedzibą w Trzcieńcu: *na prawo batalion 500 [uderzył] z lasu na wschód od [folwarku] Kopań, [następnie]na południowy zachód [...]*

⁸⁶⁸ *Ibidem.*

⁸⁶⁹ *Ibidem.*

⁸⁷⁰ NARA, *op. cit.*, s. 11. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁷¹ *Ibidem.*

⁸⁷² *Ibidem.*

⁸⁷³ *Ibidem.*

⁸⁷⁴ *Ibidem*, s. 13.

⁸⁷⁵ NARA, *Records ...*, t. 315, r. 1214, s. 479. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁷⁶ J. Różański, *op. cit.*, s. 56.

⁸⁷⁷ CAMO, *op. cit.*, s. 15. - kopia w zbiorach autora.

*i zachód od Szegini, [...] na lewo III. baon 228.pp. z lasu 1 km na zachód od Ostra Góra [atakuję] południowe wzgórze 264 [na południe od Medyki i Szegini]⁸⁷⁸. Wsparciem dla oddziałów 101. DP. był 54. pp. 100. DP. Tak przedstawiono to w raporcie dywizyjnym z 25 VI 1941 r.: *54. pp. połączył się przed południem w okolicy [wsi] Czyszki z sąsiadującym po jego prawej stronie 228. pp. Dowódca dywizji wydał rozkaz wzmoczonego zwiadu przez obydwie pułki piechoty w kierunku południowym i południowo – wschodnim, ponieważ spodziewano się ataku nieprzyjaciela od południa*⁸⁷⁹.*

Sztab radzieckich oddziałów przedstawił w raporcie, że o godz. 15.00 siły ACz. w okolicach Szegini ma przed sobą owe ugrupowanie o nieustalonej liczbie piechoty oraz czołgów nacierającej z rejonu Bucowa, Medyki i folwarku Kopań⁸⁸⁰.

W czasie działań pod Szeginiami walkę prowadziły załogi schronów P.O. Medyka. Mianowicie mowa tu o schron na wzgórzu pod Szeginiami⁸⁸¹ i schron typu OPPK (stanowisko DOT-4, stanowisko NPS-3)⁸⁸² oraz schrony usytuowane w północnej części, wspomniane wcześniej. Duże straty w wyniku ostrzału artyleryjskiego oraz DOT-ów w północnej części poniósł 500. baon⁸⁸³. Dalej walki podejmowały jednak oddziały III. baonu 228. pp., które osiągnęły rejon Medyki⁸⁸⁴. Oddziały pod dowództwem gen. E. Marck'a przygotowały umocnienia polowe pomiędzy Medyka, a Szeginiami i przystąpiły do kolejnego ataku. W czasie kolejnego uderzenia saperów 101. DP. zdobył schron typu OPPK⁸⁸⁵.

Podsumowując działania wojenne czwartego dnia walk poniżej przedstawiam meldunek nr 08 z godz. 22.00:

Meldunek operacyjny Nr 08 z 22:00 25/6

Przy aparacie pułkownik Wariennikow – Towarzyszu pułkownika, przy aparacie major Afanasjew na polecenie członka Rady Wojennej – Waszugina. Przez niego zostało skierowane w rejon Medyka 12 (samolotów) szturmowych i 4 myśliwce. On prosi zameldować o rezultacie tego nalotu i o ogólnej sytuacji na froncie. [...]

⁸⁷⁸ NARA, *Records ...*, t. 315, r. 1221, s. 13. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁷⁹ NARA, *Records ...*, t. 315, r. 1214, s. 512. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁸⁰ CAMO, *op. cit.*, s. 15. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁸¹ Schron znajduje się po drugiej stronie granicy przy ukraińskiej strażnicy, dlatego też do dziś nie został zidentyfikowany przez badaczy.

⁸⁸² M. Krajewski, *op. cit.*, s. 162-163; Badania terenowe autora.

⁸⁸³ NARA, *Records ...*, t. 315, r. 1221, s. 13. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁸⁵ Mowa tu o schronie wyposażonym w jedno stanowisko DOT-4 i stanowisko NPS-3. DOT obecnie jest wysadzony. Obiekt znajduje się w północnej części P.O. Medyka, obecnie przy samej granicy. Dane na podstawie: NARA, *op. cit.*, s. 13. - kopia w zbiorach autora oraz badań terenowych autora.

Major Afanasjew przy aparacie?

Tak przy aparacie.

Przekazuję.

1) Według meldunku sztabu 8 KS, sprawdzonego przez 99 DS i komendanta RU w rejonie Medyka nasze bombowce nie bombardowały, chociaż posterunki WOPPiŁ⁸⁸⁶ przekazywały [informacje] o ruchu w kierunku Medyki naszych bombowców. Gdzie oni dokładnie bombardowali, do tej pory wyjaśnić się nie udało.

2) Przekazuję pozycje naszych oddziałów na froncie armii, [...] 206. ps. zajmuje front zachodnie krańce Moczerady, wschodnie krańce Nowosiółki, wzgórze 264 półtora kilometra na południe od Szeginie, mając prze sobą do dwóch batalionów piechoty przeciwnika. Wzgórze 264 – południowe krańce Medyka, Hurko. Przemysł zajmuje 1. ps. Zachodnie krańce Przemysł, Olszany zajmuje 197. ps. Przed prawą flanką 1. ps. w rejonie Medyka do dwóch batalionów piechoty przeciwnika z czołgami. Od Medyka do Olszany przeciwnik na północnym brzegu r. San aktywności nie przejawia. Pozostałe pozycje oddziałów bez zmian⁸⁸⁷.

W godzinach nocnych niemieckie siły przeprowadziły ostrzał artyleryjski w okolicach Medyki i Szegini⁸⁸⁸. Strona radziecka tak przedstawiła w meldunku operacyjnym z kolejnego dnia 26 VI 1941 r. z godz. 7.00 wieczorny atak w rejonie Medyki: [...] na froncie 99. DS. o 21:30 [w dniu] 25-6 pułk piechoty z czołgami pod przykryciem dymu przeprowadzili atak w rejonie Szeginie na kierunku wzgórza 264. Nasza artyleria otworzyła silny ogień zaporowy. W ciągu nocy ataki powtarzały się. Ale odpierane były ogniem artylerii. Ostrzał artylerii trwa. Od 24:00 przeciwnik rozpoczął ostrzał. Straty – ciężko ranny dowódca 99 DS pułkownik Dementjew. Zabity jego szofer i pociskiem artyleryjskim rozbity samochód. Do dowodzenia przystąpił pułkownik Opiakin. Pozostałe straty są ustalane⁸⁸⁹.

Jak wynika z raportu w walkach z 25 na 26 VI 1941 r. w rejonie Medyki ranny został dowódca 99. DS., a jego miejsce zajął zastępca płk. P.P. Opakin. Rankiem 26 VI 1941 r. rozpoczął się ostatni dzień walk o rejon Medyki. Oddziały znajdujące się w Przemysłu obustronnie odpierały ostrzał artyleryjski. Na południu walki przeniosły się w rejon Birczy. Na linii Medyka – Szeginie atak ponownie przeprowadzał 228. pp.

⁸⁸⁶ WOPPiŁ – Wojska Obserwacji Powietrznej, Powiadomienia i Łączności (ros. Войска воздушного наблюдения, оповещения и связи – ВНОС).

⁸⁸⁷ CAMO, *op. cit.*, s. 16-17. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁸⁸ NARA, *op. cit.*, s. 13.

⁸⁸⁹ CAMO, *op. cit.*, s. 19. - kopia w zbiorach autora.

pod dowództwem gen. E. Marck'a. Jednostka niemiecka przy wsparciu artylerii przeprowadziła uderzenie od południa w okolicy wzgórza 264⁸⁹⁰. Ogień artylerii niemieckiej nie złamał radzieckiej obrony. W wyniku walk o godz. 14.15 gen. E. Marck został ciężko ranny. Generał został trafiony odłamkiem szrapnela⁸⁹¹. Rany został także por. Rother dowódca sił zmotoryzowanych⁸⁹². Nowym dowódcą dywizji został Oberst Recknagel⁸⁹³. Około godz. 14.00 oddziały 229. pp. odpierały kontruderzenie sił ACz. wspieranych przez artylerię. Niemiecki pułk wspierany przez artylerię dwóch baonów 85. pac. prowadził walki do godz. 17.45, po czym siły radzieckie widząc, iż przegrywają uciekły spod ostrzału⁸⁹⁴. W godzinach popołudniowych oddziały 228. pp. wraz z 500. baonem i baonem saperskim zajęły pozycję na linii południowe okolice Torek – Buców – folwark Kopań – Chałupki Balickie⁸⁹⁵.

W dniu 26 VI 1941 r. Rada Wojenna Frontu Południowo-Zachodniego sił ZSRS podjęła decyzję, iż oddziały 6. i 26. Armii miały wycofać się z granic ustalonych 23 VIII 1939 r.⁸⁹⁶. Decyzja wynikała z położenia w jakich znajdowały się siły ACz., gdyż na innych odcinkach linii granicznej siły niemieckie znajdowały się w głębi radzieckiej strefy okupacyjnej⁸⁹⁷. Taka sytuacja pozwalała siłom Wehrmachtu na okrążenie wojsk ACz. Rozkazy dotarły także do jednostek broniących się w Przemyślu i Medyce. W nocy z 26 na 27 VI 1941 r. siły ACz. rozpoczęły wycofywanie wojsk z linii Sanu. Odwrót wojsk zauważony został także przez siły niemieckie, co ukazuje meldunek z walk o Medykę: *W nocy z 26 na 27.06 zaplanowane rozpoznanie obu pułków [mowa o 228. i 229. pp.] pozwoliło ustalić zamiar odwrotu wroga. W rzeczywistości po oddaniu ognia na obu odcinkach, rankiem 27.06 wróg zniknął*⁸⁹⁸.

Podczas wycofywania się wojsk ACz. z Przemyśla dowodzący siłami inżynieryjnymi 99. DS. mjr. M. W. Kulczycki otrzymał rozkaz wysadzenia mostu kolejowego⁸⁹⁹. Wysadzenie mostu kolejowego pozwoliłoby zatrzymać siły niemieckie,

⁸⁹⁰ NARA, *op. cit.*, s. 13.

⁸⁹¹ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 84; NARA, *op. cit.*, s. 13. - kopia w zbiorach autora.

⁸⁹² NARA, *op. cit.*, s. 13.- kopia w zbiorach autora.

⁸⁹³ *Ibidem*.

⁸⁹⁴ *Ibidem*, s. 15.

⁸⁹⁵ *Ibidem*.

⁸⁹⁶ T. Zając, *op. cit.*, s. 145; T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 85.

⁸⁹⁷ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 85.

⁸⁹⁸ NARA, *op. cit.*, s. 15.- kopia w zbiorach autora.

⁸⁹⁹ T. Zając, *Czy most kolejowy w Przemyślu wysadzono tylko podczas Wielkiej Wojny?* [w:] „Nasz Przemyśl” nr 7/2014, Przemyśl 2014, s. 14.

które maszerowały na wschód. Próbę wysadzenia mostu podjęto w nocy z 26 na 27 VI 1941 r. Ostrzał artylerii niemieckiej w okolicach mostu nie pozwalał na podejście pod most. Mjr M. W. Kulczycki rozkazał siłom inżynierskim umieścić ładunki wybuchowe na dreźnie, która wjedzie na most⁹⁰⁰. Ładunek miał eksplodować w odpowiednim momencie, tak aby most kolejowy został przerwany na środku rzeki, a dreżyna wpałaby do wody. Akcja nie przyniosła skutku, gdyż eksplozja nie zniszczyła drogi kolejowej, a jedynie ją naruszyła⁹⁰¹. Zniszczenia mostu kolejowego siły niemieckie zdołały naprawić w dość krótkim czasie⁹⁰².

Od rana 27 VI 1941 r. oddziały stacjonujące w Przemyślu i okolicy wycofywały się na wschód. Z Siedlisk, Przekopanej, Hurka w kierunku Nizankowic wycofał się 1. ps., zaś 206. ps. stacjonujący w Medyce ruszyli na południe do Sambora⁹⁰³. Ostatnie jednostki stacjonujące w Przemyślu pod dowództwem st. lejtn. G. Poliwody ruszyły na wschód około godz. 9.00 rano⁹⁰⁴. Tego samego dnia niemieckie oddziały w dość krótkim czasie zajęły prawobrzeżny Przemyśl. Tak wydarzenia z ostatniego dnia walk *Fall Barbarossa* na linii Sanu opisał przemyski kronikarz: 27 czerwca.[1941 r.] *Ostatni dzień pobytu bolszewików w Przemyślu. Strzały nie ustają. Ludzi ogarnia trwoga. Co dzień przychodzą bolszewicy z rewizją ale jakoś grzecznie się zachowują. Ostrożności w mieście wielkie. Nikomu do okna nie wolno się zbliżać, bo zaraz strzelają. Ale to nic. My siedzimy w piwnicy dalej i czekamy, co będzie dalej. Przez cały czas panowała przepiękna pogoda, na niebie ani jednej chmurki. Jeszcze w nocy kilka strzałów, nareszcie milczenie. Coś się stało*⁹⁰⁵. Wycofywanie wojsk radzieckich trwało do 28 VI 1941 r. Franciszkanin o. R. Woźniak nie ukrywał radości z tego powodu opisując to następująco: 28 czerwca. [1941 r.] *Jest to bardzo ważny dzień w historii miasta Przemyśla. Oto bolszewicka nawała opuściła Przemyśl. Oby tylko na zawsze [...]*⁹⁰⁶.

Do ostatnich chwil w mieście broniła się załoga DOT-a dowodzonego przez mł. lejtn. I.W. Czaplina. Niepełna załoga licząca prawdopodobnie 12 osób po przekroczeniu Sanu przez jednostki niemieckie została otoczona⁹⁰⁷. Niemcy w dniach

⁹⁰⁰ *Ibidem*.

⁹⁰¹ M. Dalecki, *op. cit.*, s. 246.

⁹⁰² *Ibidem*.

⁹⁰³ J. Różański, *op. cit.*, s. 66.

⁹⁰⁴ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 85; J. Różański, *op. cit.*, s. 66; T. Zając, *Fall Barbarossa*, s. 145.

⁹⁰⁵ o. R. Woźniak OFM, *op. cit.*, s. 77.

⁹⁰⁶ *Ibidem*.

⁹⁰⁷ T. Zając, *op. cit.*, s. 146.

27 – 28 VI 1941 r. ostrzeliwali schron z dwóch armat kal. 37 i 75 mm. Schron ostatecznie został zdobyty przy pomocy pocisków zapalających i miotaczy ognia⁹⁰⁸.

Miesiąc po wydarzeniach w Przemyślu w lipcu 1941 r. decyzją Prezydium Rady Najwyższej ZSRS oddziały walczące na tym obszarze otrzymały „Order Czerwonego Sztandaru”⁹⁰⁹. Treść dekretu nadającego order brzmiała następująco: *Za obowiązkowe wypełnienie bojowych zadań dowodzenia na froncie walk z niemieckimi faszystami i przejawienie by tym odwagi nagradzamy Orderem Czerwonego Sztandaru 99 Dywizje Strzelecką*⁹¹⁰. Orderem odznaczeni zostali także żołnierze z 92. OP. oraz załogi schronów 08. PRU. Dekret przyznający odznaczenie podpisał przedstawiciel Rady Najwyższej ZSRS M. Kalinin oraz sekretarz Rady Najwyższej ZSRS A. Gorkin⁹¹¹.

Bohaterstwo żołnierzy radzieckich walczących w Przemyślu i okolicy rozpowszechniło się już w pierwszych tygodniach po ataku III Rzeszy na ZSRS. Na pierwszych stronach gazet pisano: *Na wieki owiana sławą skrzydlatą, niech żyje szlak dziewięćdziesiątej dziewiątej!*⁹¹² W jednym z numerów gazety *Красная Армия* (Armia Czerwona) z 30 VII 1941 r. opublikowana została pieśń o 99. DS., którą napisał poeta Aleksandr Trifonowicz Twardowski⁹¹³. Pieśń o bojach 99. DS. zaczynała się następującymi słowami:

*Za świętą ziemię,
Za rodziny nasze,
Za wolność my stanęliśmy ścianą,
Wróg podstępny nie straszny
Dla dywizji naszej
Dziewięćdziesiątej dziewiątej, rodzimej*

*My od Sanu do Zbrucza
W bitwach z wrogą chmarą
Wypełnialiśmy przysięgę swoją.
W tej walce zaciętej [...] ⁹¹⁴*

⁹⁰⁸ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 85; T. Zając, *op. cit.*, s. 146.

⁹⁰⁹ J. Rózański, *op. cit.*, s. 72.

⁹¹⁰ Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 5.

⁹¹¹ *Ibidem*.

⁹¹² Informacja na podstawie: www.moypolk.ru dnia 04.04.2018 r.

⁹¹³ Ю. К. Стрижков, *op. cit.*, s. 123.

⁹¹⁴ *Ibidem*; całość pieśni 99. DS. znajduje się w Aneksie 3.

Po latach autor słów do tej pieśni tak to wspomniał: *Poprosili mnie wtedy o napisanie [pieśni], w zarządzie politycznym frontu powiedzieli, że to pierwszy wyczyn bojowy..., należy go upamiętnić..., więc napisałem. Nie myślcie tylko, że ja pracowałem jak szewc – na zamówienie. Ja tak nie pracuję. Widać zapadło to mi głęboko w duszę, więc napisałem. Lecz myślę, bracia, że ten opus do mojego pośmiertnego zbioru dzieł nie wejdzie*⁹¹⁵. Autor przyznał po latach, iż pieśń powstała na motywach znanego w tamym czasie utworu „Marszowa armii konnej”⁹¹⁶.

Dalsze losy obu stron walczących w kolejnych etapach *Fall Barbarossa* oraz Froncie Wschodnim, nie jest tematem niniejszej pracy. Warto dodać, iż w ciągu trzech dni od momentu wycofania się ACz. z linii Sanu oddziały niemieckie dotarły do Lwowa⁹¹⁷. Oddziały NKWD pomimo walk na głównej linii musiały stłumić bunt w przemyskim więzieniu już 22 VI 1941 r.⁹¹⁸ Dalsze losy przemyskich więźniów szczegółowo opisał Lucjan Fac oraz Dariusz Iwaneczko⁹¹⁹.

⁹¹⁵ Cytat na podstawie: www.moypolk.ru dnia 04.04.2018 r.

⁹¹⁶ *Ibidem*.

⁹¹⁷ J. Różański, *op. cit.*, s. 71.

⁹¹⁸ L. Fac, *op. cit.*, s. 428.

⁹¹⁹ Zob. *Ibidem*, s. 428-431; D. Iwaneczko, *Solanki Dobromilskie*, [w:] „Nasz Przemysł” nr 8/2011, Przemysł 2011, s. 6-8.

2. Słowackie wsparcie III Rzeszy podczas Fall Barbarossa. Walki na południowym odcinku rzeki San w okolicach Sanoka, Załuża, Leska w 1941 r.

Głównym celem walk na południowej części 08. PRU był most kolejowy na Sanie w Zagórze. Radzieccy planiści wiedząc, że jest to ważny punkt przerzutowy umocnili okolice drogi kolejowej DOT-ami granicznymi w Olchowcach (obecnie Sanok), Bykowcach, Załużu i Lesku, gdzie powstały P.O. Za obronę na tym obszarze odpowiadały trzy rodzaje radzieckich oddziałów. Pierwszym z nich był jednostki ACz. Mowa o 72. GDS., która wycofując się na południe podjęła walki ze stroną niemiecką na południowym odcinku Sanu oraz 173. DS. walcząca na południe od Sanoka. Drugą część stanowiły załogi schronów z 6., 12. i 21. skkm⁹²⁰. Ponadto na omawianym obszarze znajdowały się oddziały pograniczników NKWD z 93. OP. pod dowództwem ppłk. W. Abyzowa. Główną siedzibą 93. OP. było Lesko w domu przy byłej siedzibie powiatowej policji⁹²¹. Pododdziały manewrowe, komunikacyjne, transportowe oraz dowództwo plutonu miały siedzibę w Lesku w domu byłego hrabi⁹²². Podobnie jak 92. OP. z siedzibą w Przemyślu pogranicznicy stacjonowali w strażnicach rozlokowanych od Sielnicy pod Dynowem, po Lutowska. Wykaz strażnic 93. OP. przedstawia tabela poniżej:

Tabela 67. Strażnice 93. OP. przed Fall Barbarossa

Strażnica	Miejscowość	Komendantura (siedziba)
1	Sielnica	1. Dąbrówka Starzeńska (dworek szlachecki)
2	Bartkówka	
3	Hroszówka	
4	Jabłonica Ruska	
5	Ulucz	
1.SR*	Dąbrówka Starzeńska	
6	Liszna	2. Olchowce (polskie koszary pułku kawaleryjskiego)
7	Olchowce	
8	Załuż	
2.SR	Olchowce	
9	Lesko	3. Myczkowce (dom byłego właściciela ziemskiego 50 m od granicy)
10	Dąbrowa	

⁹²⁰ K. Stadnik, *op. cit.*, s. 140.

⁹²¹ Federalna Służba Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej (FSB FR), *Materiały archiwalne z zasobu Centralnego Muzeum Pograniczników*, brak paginacji.

⁹²² *Ibidem*.

11	Bóbrka	4. Lutowiska (w domu byłego sędziego)
12	Sokole	
3. SR	Myczkowce	
13	Leobrant k. Chrewtu	
14	Sękowiec	
15	Dwerniczek	
16	Smolnik	
4.SR	Lutowiska	

* SR – strażnica rezerwowa

Opracowano na podstawie: FSB FR, *Materiały archiwalne z zasobu Centralnego Muzeum Pograniczników*, (brak paginacji).

Stroną atakującą na tym obszarze były oddziały niemieckich dywizji bezpieczeństwa 444. i 454. DP. Szczegółowo plan ataku tych dwóch dywizji przedstawiał rozkaz z 6 VI 1941 r. do dowódcy LII. KP. Treść rozkazu była następująca:

Generalne dowództwo LII KP 6.6.1941

Ia 70/41 [...]

Dotyczy: Zadania 454 i 444 Dywizji Bezpieczeństwa (Bezpieczeństwo granicy i przygotowania do „Planu Barbarossa”)

Ten rozkaz łączy się z przejęciem przez komendanta generalnego LII Korpusu Armijnego [Piechoty] dowództwa nad 454 i 444 Dywizją Bezpieczeństwa od (16.6.41). Wszystkie przygotowania powinny być spełnione, tak że przy przejęciu oddziałów przez Dowództwo Główne LII będzie mogło być przeprowadzone po tym rozkazie.

Zadania Dywizji Bezpieczeństwa:

I. Zabezpieczanie przeciwko atakom nieprzyjacielskich sił. (Plan „Berta” i „Barbarossa”)

Główna linia obrony: Cisna – Lisko [Lesko]– Odcinek Sanu

Granice: Pomiędzy 454 i 444 Dywizją około 3km na wschód od Dynowa zostały pojedynczo jeszcze powierzone

Pomiędzy: 444 Dywizją i 101 Dywizją [Piechoty]: Wola Węgierska – Wapowce [...]

II. Ataki pozorowane w Planie „Barbarossa” [...]

2). Obrona głównej linii walki przeciw wrogim atakom

1. Stopnie gotowości:

a) Grupa znajduje się w gotowości do wkroczenia do planu „Berta” albo „Barbarossa” [...] 2.) *Podwyższona gotowość:*

a) Rozkaz tutaj może zostać przekazany przez dywizję albo główne dowództwo, jeśli zanosi się na możliwość nieprzyjacielskiego ataku. Hasło: „rozkaz korpusu: uwaga Berta” [...]3). Obrona:

a) Rozkaz ten może być dany przez główne dowództwo albo dywizję. Hasło: „Rozkaz korpusu: Plan Berta, data, czas”

b) Jako prawdopodobne punkty ataku wroga są do przyjęcia: Lisko – Sanko – Wara – Dynów – Dubiecko – Iskań – Przemyśl [...]

(Uwaga:444 Dywizja przy uwzględnieniu późniejszej zmiany koło Przemyśla w oddziałach artyleryjskich 1. baterii w okolicy Wapowce, - (a więc dostępna później od razu dla Przemyśla) - z 2. baterią w okolicy Dubiecko wprowadzona ma być ostatecznie tak, aby walczyć też w zakolu Sanu koło Dynowa.)

c) Środki:

Główna linia obrony ma wystarczające siły do zajęcia pozycji. Odcinek Cisna – Lisko (wyłącznie) musi radzić sobie z obserwacją i obroną przed ciężkimi siłami rezerwy [nieprzyjaciela]. Pozycja jest na bieżąco wzmacniana. Wszystkie rezerwy są zmobilizowane wyłącznie z taktycznego punktu widzenia dla kontrataku, blokady, wzmocnienia obstawienia pozycji. [...] Szczególną wartość należy kłaść na ochronę pancerną i lotniczą. [...]

3.) Przejście w stan obrony może się powieść bez poprzedzającego podwyższenia gotowości.[...]

Do II. Ataki pozorowane [...]

2.) Jako pozycje do ataków pozorowanych wchodzi w rachubę:

454. Dywizja : Lisko, Sanok

444. Dywizja : Dubiecko, Wapowce [...]

4.) Obrona nieprzyjacielskich ataków nie wchodzi w rachubę przez pozorowane ataki. Te przeprowadzane są stamtąd w pierwszej linii przez części rezerwy i artylerii. Te działania obrony przed atakiem na innej pozycji muszą być możliwe, w każdej chwili. [...]

Dywizje poinformują do 18.6.41 o swoich zamiarach.⁹²³

Przed rozpoczęciem *Fall Barbarossa* oddziały niemieckie walczące na tym odcinku wchodzące w skład 17. Armii miały siedzibę w Iwoniczu⁹²⁴. W niemieckich planach przed atakiem na ZSRS zakładano wsparcie wojsk sojusznicznych, o czym

⁹²³ NARA, *op. cit.*, s. 76-81. - kopia w zbiorach autora.

⁹²⁴ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 20.

szerzej wspomniano w pierwszym rozdziale. Tak też było na południowym odcinku 08. PRU, na którym oprócz niemieckich sił z 17. Armii walczyły oddziały słowackie. Mowa tu o oddziałach związku taktycznego Rýchla Skupina⁹²⁵ (RS.). Dowódcą RS. był płk Rudolf Pilofousk⁹²⁶. W chwili ataku III Rzeszy na wschód oddziały RS. Składały się z: 2. kawaleryjskiego oddziału rozpoznawczego (JPO 2), 2. baonu zmot. 6 pp. z Preszowa, zmot. I. dyjonu artyleryjskiego 11. pa z Żyliny, dwóch kompanii czołgów z pułku panc., dwóch kompanii ppanc., plutonu pionierów, kompanii łączności z 2. baonu z Preszowa oraz kolumny samochodów ciężarowych składająca się z 10 pojazdów⁹²⁷. W skład pancernych pododdziałów RS. wchodziły czołgi typu LT (Lekki Tank)-35, LT-38, LT-40⁹²⁸.

Walki na południowym odcinku 08. PRU rozpoczęły się później niż w Przemyślu. Choć już 22 VI 1941 r. nad Sanokiem pojawiły się niemieckie siły lotnicze, to walki na większą skalę rozpoczęły się dopiero dwa dni później⁹²⁹. Niemieckie oddziały stacjonujące na południowy zachód od Przemyśla nie podjęły na początku walki. Zaś słowackie wsparcie 22 VI 1941 r. miało dopiero wyruszyć. Marsz z Preszowa do Medzilaborca RS. rozpoczął się 23 VI 1941 r. o godz. 12.45, skąd oddziały miały zostać przerzucone do strefy przygranicznej⁹³⁰. Tego samego dnia oddziały radzieckie, broniące tej części granicy, czyli 187. ps. 72. GDS znajdowała się na linii Bachów – Lipa Dolna – Dobra Szlachecka⁹³¹. Sztab 72. GDS. Tego dnia znajdował się w Leszczawie Dolnej⁹³².

W nocy z 23 na 24 VI 1941 r. rozpoczął się szturm niemiecki na prawy brzeg Sanu. Do starcia obu stron doszło pomiędzy Dynowem, a Jabłonica Ruską. Tak przedstawia to radziecki meldunek z 24 VI 1941 r. z godz. 8.30: [...] *Stanowczo odpierając w ciągu nocy próby przeciwnika forsowania r. San na rubieży Dynów, Jabłonica-Ruska oraz powstrzymując natarcie przeciwnika na swojej prawej flance* [...] ⁹³³. W raportach 101. DP. nie ma informacji o działaniach na odcinku 444. i 454. DP.

⁹²⁵ Rýchla Skupina- czyli Zgrupowanie Szybkie powstałe w ramach Fall Barbarossa w celu ataku południowych granic ZSRS. Związek taktyczny wchodził w skład 454. DP. Ugrupowanie wzorowane było na Rýchla Skupina „Kalinčak” prowadzącej działania wojenne przeciwko Polsce we wrześniu 1939 r. Informacje na podstawie: www.archive.is/ZAk4 z dnia 04.04.2018 r.

⁹²⁶ A. Olejko, *op. cit.*, s. 99.

⁹²⁷ T. Zając, *Rychla Sukipna – slowaccy żołnierze w 1941 roku na terenie dorzecza górnego Sanu*, [w:] *Słowacy – historia i kultura*, Szreniawa 2015, s. 286.; A. Olejko, *op. cit.*, s. 99-100.

⁹²⁸ T. Zając, *Fall Barbarossa* ..., s. 147.

⁹²⁹ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 20.

⁹³⁰ T. Zając, *Rychla Skupina* ..., s. 286.

⁹³¹ CAMO, *op. cit.*, s. 6. - kopia w zbiorach autora.

⁹³² *Ibidem*.

⁹³³ *Ibidem*, s. 12.

Nie mniej jednak uważam, iż z tymi oddziałami prowadziła walkę strona radziecka w okolicy Dynowa. Wynika to z założeń planu ataku pozorowanego wcześniej przytoczonego. W wyniku nocnych walk oddziały radzieckie odpierały kolejne ataki, co ukazuje meldunek nr 04 z tego samego dnia: *72. GDS. w ciągu nocy prowadziła bój z przeciwnikiem na całym froncie odpierając próby forsowania r. San, nad ranem przeciwnikowi udało się zepchnąć nasze jednostki graniczne, przepawić się w rejon Siedliska [wieś koło Dynowa]. Oddziały graniczne wycofują się na Żohatyn*⁹³⁴.

Walkę podjęły także strażnice 93. OP. Na 5. Strażnicy w Uluczu w nocy z 23 na 24 VI 1941 r. żołnierze odpierali atak wroga⁹³⁵. Pogranicznik Piotr Nikifirowicz Radczenko udzielił pomocy lejt. Potapowi, który został ranny w wyniku ostrzału nieprzyjaciela⁹³⁶.

W dniu 24 VI 1941 r. do dowódcy RS. dotarła informacja, iż jednostki podporządkowane zostały 17. Armii. Płk. R. Pilfousk tego samego dnia otrzymał rozkaz o zajęciu pozycji w rejonie Brzozów – Haczów – Kombornia⁹³⁷. Słowaccy żołnierze przechodząc przełęcz Dukielską dotarli do Haczowa, gdzie ulokowano sztab RS⁹³⁸. Płk. R. Pilfousk otrzymał telegram w dniu 24 VI 1941 r. ze sztabu 17. Armii: *...pozdrowiam w składzie armii nadeszłe jednostki słowackie, pamiętając o postawie dowódców i ich ojców w okresie minionej wojny. Będziemy w czasie walki trwać w braterstwie broni. Dla wspólnego szczęścia naszych dwóch narodów*⁹³⁹. W odpowiedzi słowacki dowódca przesłał informację o następującej treści: [...] *zapewniam pana, że słowackie jednostki ... będą walczyć za nową Europę Adolfa Hitlera*⁹⁴⁰.

Tego samego dnia doszło do kolejnych starć na południowym odcinku 08. PRU. Mianowicie w Dąbrowie koło Leska na 10. strażnicy 93. OP. żołnierz Borodaj utrzymując łączność telefoniczną ze sztabem informował o prawie sześciogodzinnym ostrzale jego strażnicy⁹⁴¹. Podczas walk w 10. strażnicy doszło do poświęcenia sierż. Lelejkina, który mimo zranienia prowadził dalej walkę oświadczając: *Ze szeregu mnie*

⁹³⁴ *Ibidem.*

⁹³⁵ RPAW, f. 32925, op. 1, d. 64, s. 45.

⁹³⁶ *Ibidem.*

⁹³⁷ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 20.

⁹³⁸ *Ibidem.*

⁹³⁹ T. Zając, *op. cit.*, s. 287.

⁹⁴⁰ *Ibidem.*

⁹⁴¹ RPAW, *op. cit.*, s. 45.

*nie wyprowadzajcie. Ja będę walczyć do ostatniej kropli krwi, do pełnego zniszczenia wroga*⁹⁴².

Do walki tego dnia doszło także w Załużu, gdzie Niemcy podjęli próbę przejścia mostu kolejowego. W telegramie do Moskwy dowódca 10. DKol. NKWD płk. I.S. Mogilancew, tak przedstawił walki o most w Załużu: *Garnizon 95 kompani 66 pułku w m. Załuż, ochrania most na granicy, zostali okrążeni przez 50 ludzi z grupy dywersyjnej. Jednocześnie z niemieckiej strony nastąpił silny ostrzał z karabinów maszynowych, moździerzy, artylerii na garnizon. Garnizon wraz z strażnicą graniczną [mowa tu o 8. Strażnicy z 93.OP.] w walce wyszli z okrążenia, odeszli na 2 km od linii granicznej, zaprzestali obrony. Docierają oddziały Armii Czerwonej*⁹⁴³.

Meldunek operacyjny nr 05 radzieckiej 26. Armii z 24 VI 1941 r. z godz. 15.00 przedstawiał sytuację 72. GDS., która znajdowała się na linii Bachów – Lipa Dolna – Dobra Szlachecka – po Monasterz nad Sanem⁹⁴⁴. Oddziały zgodnie z rozkazem wycofały się w rejon Olszan oraz Ustrzyk Dolnych⁹⁴⁵. Dwa pułki (187. i 309. ps.) od rana 24 VI 1941 r. prowadziły walkę w rejonie wsi Siedliska pod Dynowem, by następnie przedostać w rejon wsi Żohatyn⁹⁴⁶. Sztab dywizji znajdował się w tamtym czasie w Wojtkowej.

W dniu 25 VI 1941 r. słowackie oddziały otrzymały rozkaz przedostania się północ od Sanoka, w celu okrążenia wroga⁹⁴⁷. Treść rozkazu brzmiała następująco: ... *Przejsć przez niemieckie jednostki na północ od Sanoka i szybkim marszem i atakiem na kierunku Dynów - Lipa - Wojtkowa opanować rejon Ustrzyki Dolne - Krościenko i dokonać przelomu na kierunku Chyrowa. W przypadku braku powodzenia, uderzyć w kierunku południowo-zachodnim i od tyłu okrążyć rosyjskie umocnienia nad Sanem na odcinku Sanok -Lesko*⁹⁴⁸. Oddziały RS., jakie miały wykonać zadanie liczyły 1910 żołnierzy, posiadały także uzbrojenie karabinowe, artyleryjskie oraz samochody pancerne Tatra typu OA wz. 30, a także czołgi lekkie (LT)⁹⁴⁹.

W czasie, gdy słowackie oddziały ruszyły w kierunku Dynowa, na linii Sanu w tym rejonie doszło do starć pomiędzy niemieckim 102. pp, a radzieckim 187. ps. z 72. GDS. Mianowicie niemieckie oddziały przekraczając linie Sanu ruszyły

⁹⁴² *Ibidem.*

⁹⁴³ RPAW, f. 38283, op. 1, d. 1, s. 7.

⁹⁴⁴ CAMO, *op. cit.*, s. 13. - kopia w zbiorach autora.

⁹⁴⁵ *Ibidem.*

⁹⁴⁶ *Ibidem.*

⁹⁴⁷ T. Zając, *Rychla Skupina ...*, s. 287.

⁹⁴⁸ A. Olejko, *op. cit.*, s. 102.

⁹⁴⁹ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 20.

na południowy wschód w okolicę Birczy, gdzie wycofał się 187. ps. Starcie rozpoczęło się już w nocy z 24 na 25 VI 1941 r.⁹⁵⁰ Walki w rejonie Birczy trwały przez cały dzień, dopiero około godz. 18.00 niemieckim jednostkom udało się przełamać linie obrony i przejąć wieś Brzuska⁹⁵¹. Pomocne były tutaj oddziały przerzucone przez San w Iskaniu, prawdopodobnie były to oddziały 444. DP. Z prawej flanki niemieckie oddziały ruszyły na linii Dylągowa – Borownica – Lachawa – Dobrzanka⁹⁵². Walki podjęte przez oddziały niemieckie umożliwiły swobodne przedostanie się sił sojuszniczych, by doprowadzić do okrążenia oddziałów ACz. w rejonie Sanoka. W godzinach przedpołudniowych oddziały RS. ruszyły na północ do Sanoka szlakiem Brzozów – Grabownica Starzeńska – Jabłonka – Dydnia⁹⁵³. Około godz. 17.00 oddziały we wsi Temeszówka koło Dydni przekroczyły przez bród linię Sanu⁹⁵⁴. Po drugiej stronie Sanu znajdowała się wieś Hroszówka, gdzie mieściła się 3. strażnica 93. OP. Oddziały pograniczników jednak nie podjęły walki z siłami słowackimi. Zapewne wynikało to z walk, jakie prowadzone już były wcześniej przez niemiecki 102. pp., który oczyścił teren z oddziałów nieprzyjacielskich na tamtym obszarze oraz rozkazu wycofania się oddziałowa 72. GDS. Radziecki meldunek operacyjny nr 07 z 25 VI 1941 r. tak przedstawiła zdarzenia na linii walk 72. GDS.: *72 GDS kontynuuje przesuwanie oddziałów w nowe rejony zgodnie z rozkazem Nr 02. Nad ranem batalion piechoty przeciwnika przeprawili się na prawy brzeg r. San w rejonie Sanok, Olchowce, spychając nasze oddziały. Na froncie bez zmian. Sztab dywizji – Rybotycze, 173 DS bez zmian*⁹⁵⁵.

W rejonie gdzie rzekę przekroczyła RS. Znajdowały się trzy schrony polowe wchodzące w skład 08. PRU⁹⁵⁶. Obiekty te nie zostały jednak wykorzystane, co umożliwiło swobodne przemieszczenie się słowackich oddziałów w głąb terenów okupowanych przez ZSRS. Warto tutaj zwrócić uwagę na fakt, iż w okolicy, gdzie przedostały się oddziały RS. Powstać miały umocnienie graniczne w ramach 5. WO pomiędzy Jawornikiem Ruskim, a Dobrzanką, opisane w drugim rozdziale niniejszej pracy. Nieufortyfikowanie tego obszaru pozwoliło na przedostanie się oddziałów niemiecko-słowackich w kierunku Chyrowa. Jednostki radzieckie pomimo

⁹⁵⁰ J. Róžański, *op. cit.*, s. 63.

⁹⁵¹ *Ibidem*.

⁹⁵² *Ibidem*, s. 64.

⁹⁵³ A. Olejko, *op. cit.*, s. 103.

⁹⁵⁴ T. Zając, *Fall Barbarossa ...*, s. 148.

⁹⁵⁵ CAMO, *op. cit.*, s. 15. - kopia w zbiorach autora.

⁹⁵⁶ Mowa tu o DOT-ach w Jabłonicy Ruskiej typu dwa schrony PPK (jedno stanowisko NPS-3) oraz OPK (stanowisko DOT-4). Dane na podstawie: www.kriepost.org.

wycofywania się na wschód podejmowały próby walki z oddziałami niemiecko-słowackimi. W kolejnym z meldunków operacyjnych nr 07, 26. Armii z 25 VI 1941 r. z godz. 20.00 podana jest informacja, iż: 72 DSG – dwoma pułkami strzelców górskich broni rubież OLSZANY, USTRZYKI DOLNE, dwa pułki strzelców górskich – obwód (rezerwa) Armii - w rejonie HUSAKÓW, KRUKIENICE.

173 DS (bez jednego PS) nad ranem 26.5 [ma być 26.6] wychodzi w rejon SAMBOR, CHYRÓW, w gotowości o rana 26.6 kontratakować w kierunku KRUKIENICE, MOŚCISKA, pozostałymi oddziałami broni rubież frontu wył. USTRZYKI DOLNE, LUTOWISKA.

W rejonie SANOK z rana 25.6 przeprowadziło się ok batalionu piechoty⁹⁵⁷.

W nocy z 25 na 26 VI 1941 r. oddziałom słowackim udało się przekroczyć San we wsi Temeszówka⁹⁵⁸. Jednostki następnie ruszyły w kierunku południowo – wschodnim. Nad ranem 26 VI 1941 r. oddziały RS. znalazły się we wsi Malawa (położonej 6 km na północny – zachód od Birczy). W tym samym czasie z Przemyśla przez Krasiczyn do Birczy wycofał się III. baon 197. ps. pod dowództwem kpt. J. Zawadzkiego. Od 6 VI 1941 r. kpt. J. Zawadzki odpowiadał za obronę Birczy⁹⁵⁹. O świcie 26 VI 1941 r. jednostki RS. wyruszyły z Malawy w rejon wsi Leszczawka⁹⁶⁰. W tym samym czasie niemieckie oddziały 454. DP prowadziły walkę niecałe 10 km na wschód w Birczy⁹⁶¹. Obrona dwóch baonów 197. ps. nie trwała długo, już tego samego dnia kpt. J. Zawadzki rozkazał odwrót żołnierzy ACz⁹⁶². Po walkach w Birczy oddziały niemieckie ruszyły wraz z jednostkami RS. w kierunku Krościenka⁹⁶³. Wojska słowackie wraz z niemieckimi nie miały większych problemów z siłami ACz. na tym obszarze. Warto tutaj wrócić do umocnień 5. WO, jaki miano wybudować właśnie na tym obszarze. Brak umocnienia tak dużego obszaru przez ZSRS skutkowało podczas niemieckiej agresji w ramach *Fall Barbarossa*. Według planów radzieckich zakładano atak sił nieprzyjaciela na tym obszarze. Nie mniej jednak stwierdzenia „co by było gdyby” i historia alternatywna tutaj nie dadzą nam odpowiedzi.

Siły III Rzeszy wraz z słowackimi sojusznikami po zdobyciu Malawy ruszyły z Leszczawki do Wojtkowej. Tam doszło do starć z siłami ACz., prawdopodobnie były

⁹⁵⁷ CAMO, f. 229, op. 161, d. 112, s. 28 - kopia w zbiorach autora.

⁹⁵⁸ T. Zając, *Fall Barbarossa ...*, s. 148.

⁹⁵⁹ J. Różański, *op. cit.*, s. 64.

⁹⁶⁰ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 21.

⁹⁶¹ J. Różański, *op. cit.*, s. 64.

⁹⁶² *Ibidem*.

⁹⁶³ A. Olejko, *op. cit.*, s. 103.

to baony 197. ps. wycofujące się z Birczy. Słowackie oddziały posiadające pojazdy pancerne i przewagę liczebną nad jednostkami ACz. musiały wycofać się do Roztoka koło Kuźminy⁹⁶⁴. Ostrzał artyleryjski sił ZSRS spowodował, że w pierwszym starciu słowackich żołnierzy w 1941 r. musiały uznać zwycięstwo wroga. Słowaccy żołnierze o godz. 12.30 ponownie ruszyli do ataku, jednak ogień z radzieckiej artylerii nie pozwolił na przedostanie się na południe⁹⁶⁵. Przegrywające siły RS. prosiły o pomoc wojsk niemieckich, jakie podążały z Birczy za Słowakami⁹⁶⁶. Niemcy nie udzielili pomocy sojusznikom, co wpłynęło na wynik walki i wycofanie się RS. do Trzcianca, gdzie o godz. 18.00 na wzgórzu ulokowali stanowiska ogniowe⁹⁶⁷. Strona słowacka w starciu poniosła niewielkie straty: poległ pierwszy Słowak w czasie *Fall Barbarossa* kpr. pchor. Stefan Fabry, a kolejnych trzech zostało rannych⁹⁶⁸.

Część z oddziałów pozostała w Lesku, gdzie wraz z niemiecką 454. DP. miały podjąć 27 VI 1941 r. atak na umocnienia 08. PRU⁹⁶⁹. Do ofensywy jednak nie doszło, a słowackie jednostki 26 VI 1941 r. przetransportowano przez San i dołączyły do pozostałych oddziałów RS⁹⁷⁰.

Tego samego dnia doszło do walk na południe od Sanoka w rejonie Ustrzyk Dolnych, gdzie stacjonowały oddziały 173. DS. Tak wydarzenia z 26 VI 1941 r. na południe od Sanoka przedstawia meldunek operacyjny nr 09 ze sztabu 26. Armii: [...] w rejonie Ustrzyki Dolne obecnie prowadzony jest bój. Na pozostałym froncie noc przebiegła spokojnie. Od 2:00 na PDP [Punkt Dowodzenia Pułku (ros. командный пункт полка – КПП)] Armii słyszany był ostrzał artyleryjski. Według niesprawdzonych danych 3 i 4 komendantury [w Myczkowcach i Lutowiskach] 93 oddziału granicznego i pododdziały osłaniające 173 DS wycofały się z granicy państwowej pod naciskiem kawalerii przeciwnika. Na pozostałym froncie noc przeszła spokojnie. [...] Pogoda bez zmian⁹⁷¹.

Niepowodzenia słowackich jednostek RS. pod Wojtkową spowodowała zmianę planów związanych z dalszym atakiem. Mianowicie oddziały ruszyły wieczorem 26 VI 1941 r. z Kuźminy w kierunku Tyrawy Wołoskiej, gdzie w godzinach wieczornych

⁹⁶⁴ T. Zając, *Rychla Skupina ...*, s. 288.

⁹⁶⁵ A. Olejko, *op. cit.*, s. 103.

⁹⁶⁶ *Ibidem*.

⁹⁶⁷ *Ibidem*.

⁹⁶⁸ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 21.

⁹⁶⁹ T. Zając, *op. cit.*, s. 287.

⁹⁷⁰ *Ibidem*, s. 288.

⁹⁷¹ CAMO, f. 229, op. 161, d. 169, s. 19 - kopia w zbiorach autora.

dołączył kolejny słowacki 6. baon piechoty⁹⁷². Zadaniem RS. było obejście umocnień 08. PRU i zajęcie prawobrzeżnej części rzeki San w rejonach Sanoka⁹⁷³. Związane było to z odpieraniem przez ACz. ataku 454. DP. w Lesku. Zajęcie prawobrzeżnej części Sanu w Sanoku umożliwiało przejście niemieckich oddziałów spod Sanoka. Zorganizowana została wówczas Grupa Bojowa płk. Coretti (GB Coretti), w skład której wchodziły: niemiecki zapasowy 4. pp., grupa bojowa płk. Baatha, policyjny pułk „Południe” oraz słowacka RS⁹⁷⁴. Nowy związek taktyczny miał za zadanie zabezpieczanie 454. DP. podczas przełamania linii Sanu.

Decyzją płk. R. Pilfouska RS. ruszyła w kierunku Tyrawy Wołoskiej 27 VI 1941 r. o godz. 6.30⁹⁷⁵. Zanim jednak rozpoczęto marsz na południe część oddziałów ruszyła w rejon Wojtkowej, gdzie okazało się, że radzieckie jednostki się wycofały⁹⁷⁶. Oddziały słowackie w szybkim tempie dotarły do Tyrawy Wołoskiej. W międzyczasie doszło do ataku żołnierzy ACz., jednak atak ten nie przerwał marszu na południe⁹⁷⁷. Około godz. 13.00 27 VI 1941 r. Słowacy znajdowali się w Załużu⁹⁷⁸. Tam też doszło do spotkania z dowództwem GB Coretti. Decyzją sztabu było rozdzielenie jednostek. Silniejsze oddziały miały wyruszyć do Leska, gdzie swój bój toczyły oddziały 454. DP. Słabsze oddziały w tym RS. ruszyć miały do Sanoka przez Bykowce i Olchowce. W czasie przemarszu wojsk załogi schronów 08. PRU z P.O. Załuż⁹⁷⁹ otworzyły ogień do wojsk nieprzyjacielskich. Pierwotnie żołnierze GB Coretti myśleli, iż obiekty są puste, gdyż po wyjściu z Załuża w pierwszym schronie nie było załogi. O godz. 13.45 oddziały odpowiedzialne za zdobycie Sanoka spotkały się z oporem⁹⁸⁰. W wyniku ostrzału niemieckie siły straciły 6 samochodów⁹⁸¹. Dowódca RS. płk. R. Pilfousek wydał rozkaz npor. Jánovi Strakovi, by podszedł pod najbliższego DOT-a (prawdopodobnie mowa tu o schronie OPPK znajdującym się przy drodze do Leska, obecnie całkowicie zniszczony) i zmusił ich do poddania się⁹⁸². Żołnierz wykonał

⁹⁷² K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 21.

⁹⁷³ T. Zając, *op. cit.*, s. 289.

⁹⁷⁴ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 21.

⁹⁷⁵ *Ibidem*, s. 21.

⁹⁷⁶ A. Olejko, *op. cit.*, s. 104.

⁹⁷⁷ T. Zając, *op. cit.*, s. 289.

⁹⁷⁸ *Ibidem*.

⁹⁷⁹ Mowa tu o DOT-ach typu: OPK, dwa PPK, PDOT, ODOT, APK, znajdujące się przy wzgórzu Bukowina pomiędzy Załużem, a Bykowcami. Dane na podstawie: K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 22; www.kriepost.org

⁹⁸⁰ T. Zając, *op. cit.*, s. 289.

⁹⁸¹ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 22

⁹⁸² T. Zając, *op. cit.*, s. 289; badania terenowe autora.

rozkaz, a załoga schronu licząca 22 żołnierzy oraz dwie radiotelegrafistki⁹⁸³. Załogi niektórych DOT-ów zdezerterowały do pobliskich lasów. Walka w P.O. Załuż jednak nie dobiegła końca. Jednostki niemiecko-słowackie znalazły się w krzyżowym ogniu dwóch schronów przy krajowej drodze nr 28: APK oraz PPK znajdującego się na wzgórzu po prawej stronie na trasie Załuż-Bykowce oraz schronów w Załużu⁹⁸⁴. Dowództwo na tym odcinku przejął płk. R. Pilfousek. W pierwszych założeniach oddziały RS. miały wyruszyć do Leska, jednak sytuacją jaką napotkały słabsze poddziały GB Coretti w Załużu wymusiły zmiany. Większość oddziałów słowackich została przerzucona w rejon P.O. Załuż w celu przejścia DOT-ów⁹⁸⁵. Do Leska wysłano słabsze oddziały. W Załużu stacjonowały oddziały pancerne 2. kompani czołgów npor. Štefana Vančo, które miały wyruszyć do Leska⁹⁸⁶. Decyzją płk. R. Pilfouska jednostki pancerne ruszyły w kierunku Bykowiec, w celu przejścia schronów. Kompania składała się z dwóch plutonów: 1. pluton czołgów (5 czołgów typu LT-38) por. Jana Kukliša oraz 2. pluton czołgów (5 czołgów typu LT-35) por. Pavla Chlebuša oraz czołgu dowódczego LT-40 npor. Š. Vančo⁹⁸⁷. Wspieraniem przy zdobyciu umocnień były oddziały piechoty, które przez las przedostawały się na tyły schronów. 2. pluton czołgów wspierał piechotę w zdobywaniu DOT-ów, zaś 1. pluton wysłany został na zachód, gdzie w wyniku ostrzału zniszczono niemiecki samochód kpt. Schwarszhaubta został ostrzelany⁹⁸⁸. Por. J. Kukliš podjął decyzję pomocy kapitanowi. Nie spodziewał się, że samochód ostrzelany został przez schron typu PDOT znajdujący się po prawej stronie za wzgórzem. Ostrzał skierowano również w czołg LT-38 por. J. Kukliša, który omijając płonący samochód oraz ostrzał z stanowisk NPS-3 osunął się na miękkiej części drogi⁹⁸⁹. Załoga czołgu ukryła się w rowie przeciwczołgowym, a kierowca czołgu Viktor Dokupilov przedostał się do z powrotem do Załuża i oznajmił npor. Š. Vančo o zaistniałej sytuacji⁹⁹⁰. W międzyczasie na pomoc załodze por. J. Kukliša wyruszył czołg LT-38 dowodzony przez kpr. Karola Penčiaka. Czołg wymijając leżący samochód oraz pojazd pancerny wcześniej ostrzelany dostał się pod ogień schronu APK z dwoma

⁹⁸³ *Ibidem*.

⁹⁸⁴ A. Olejko, *op. cit.*, s. 104; badania własne autora.

⁹⁸⁵ T. Zając, *op. cit.*, s. 289.

⁹⁸⁶ *Ibidem*.

⁹⁸⁷ A. Olejko, *op. cit.*, s. 105; K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 23

⁹⁸⁸ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 24.

⁹⁸⁹ Badania terenowe autora; K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 24.

⁹⁹⁰ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 24.

stanowiskami Ł-17⁹⁹¹. Załoga czołgu składająca się z dowódcy, kierowcy strel. Štefana Galbavý, strel. Ludovíta Makovický, radiotelegrafisty strel. Františka Zář zginęła⁹⁹².

W tym czasie w okolicy zjawiły się oddziały piechoty z pojmanym żołnierzem ACz., który miał przekonać załogi schronów do kapitulacji⁹⁹³. Jednak, gdy radziecki porucznik podszedł pod jeden z obiektów został zastrzelony przez obrońców DOT-a⁹⁹⁴. Słowaccy żołnierze przy użyciu armat kal. 37 mm i górskich kal. 75 mm podjęli próbę przejścia schronów na zachodnich rubieżach P.O. Załuż⁹⁹⁵. Oddziały te jednak nie potrafiły przejść DOT-ów. Ostrzał z karabinów maszynowych skierowany w jednostki RS. zablokował ofensywę. Do przejścia schronów wysłano oddziały saperów, którzy przy pomocy radzieckich jeńców obeszlili przez las DOT-y i od godz. 16.00 rozpoczęli atak na schrony. Walki trwały do godz. 17.00 27 VI 1941 r., słowaccy żołnierze przy pomocy ładunków wybuchowych zdobywali kolejne schrony. Podczas walk dużą zasługą wykazali się npor. Ladislav Ledvay, čtk. Pavlo Gallík oraz strel. Petra Gaavala, którzy zdobywali poszczególne schrony P.O. Załuż⁹⁹⁶.

Spośród 14 schronów wchodzących w skład P.O. Załuż, 9 zostało zdobytych, a kolejne 4 zostały zablokowane⁹⁹⁷. Ostatni ze schronów nie został obsadzony i był schronem obserwacji typu NP.

W wyniku walk do niewoli wziętych zostało 200 żołnierzy radzieckich, którzy pochodzili głównie z Azji Środkowej. Siły niemiecko-słowackie przy schronie typu PPK na wzgórzu pomiędzy droga krajowa nr 28 a Sanem, pochowali trzech żołnierzy ACz⁹⁹⁸. Dwóch żołnierzy zidentyfikowano, był to Misza Muriankow oraz Sasza, którego nazwisko jest nieznane⁹⁹⁹. Trzeci żołnierz nie został rozpoznany. Według mieszkańców wsi Bykowce nad zbiorową mogiła postawiono krzyż z napisem „*Hier liegen drei Russen*”, czyli „tu spoczywają trzej Rosjanie”¹⁰⁰⁰. Tak walki o Załuż przedstawiał jeden z mieszkańców Sanoka: *Byłem pracownikiem jednej z firm sanockich i kilka dni po walce wraz z kilkoma kolegami jechaliśmy samochodem do pobliskiej Łukawicy. Za Bykowcami w rowach leżało 5 może 6 spalonych samochodów osobowych. Były to czeskie „Škody” w kolorach „cywilnych”, tj. nie miały barwy*

⁹⁹¹ *Ibidem.*

⁹⁹² *Ibidem.*

⁹⁹³ T. Zając, *op. cit.*, s. 290.

⁹⁹⁴ *Ibidem.*

⁹⁹⁵ *Ibidem.*

⁹⁹⁶ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 25; T. Zając, *op. cit.*, s. 290.

⁹⁹⁷ T. Zając, *op. cit.*, s. 290.

⁹⁹⁸ *Ibidem.*

⁹⁹⁹ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 26.

¹⁰⁰⁰ T. Zając, *op. cit.*, s. 290.

wojskowej zieleni, czy plam maskujących. Wyraźnie widać było przestrzeliny na ich karoseriach i ślady ognia. W pobliżu grogi nie było już poległych zaś na pagórku widniały wyraźnie świeże mogiły. Kolumna musiała zostać ostrzelana z bunkra pod cmentarzem i być może z drugiego po przeciwnej stronie drogi¹⁰⁰¹.

Po przeprowadzonych walkach Niemcy poddali analizie umocnienia na południowej części 08.PRU. Tak DOT-y przedstawił jeden z żołnierzy niemieckich: *Bunkry mają bardzo korzystne położenie i całkowicie dominują nad drogą Załuż – Sanok oraz niziną, która dzieli ją od rzeki San. (...) Betonowe stropy prawie dwumetrowe, mury mniej więcej podobnej grubości. Schrony są zamykane z zewnątrz jedną lub dwiema parami okratowanych drzwi w taki sposób, żeby zapobiec przed zerwaniem ich przez falę uderzeniową. Za nimi jeszcze kilka stalowych drzwi prowadzących do pomieszczeń wewnętrznych. Część bunkrów jest uzbrojona w armaty kalibru 76 mm, inne – w kilka cekaemów. Armaty przeciwpancerne i karabiny maszynowe osadzono za grubymi stalowymi otworami strzelniczymi, wyjątkowo wytrzymałymi na ogień artylerii. Naprowadzanie armat odbywa się za pomocą urządzenia optycznego, które zapewnia bezpieczeństwo celowniczym na wypadek ostrzału artyleryjskiego nieprzyjaciela [chodzi o peryskopy – M.S.]. (...) Przed stanowiskami armat i karabinów maszynowych znajduje się ogrodzony betonowym murem półorametrowy rów, który uniemożliwia zniszczenie tego stanowiska, a przynajmniej bardzo to utrudnia¹⁰⁰².*

Walki o Załuż przedstawiał także w wspomnieniach kpr. pchor. Gusto Markovič. Słowak tak opisał tamte wydarzenia: *[...] po godzinie dziesiątej 27.VI.1941 r. podjęła Rychla Skupina marsz w kierunku wschodnim, by obezwładnić bunkry pod S. [Sanokiem] od tyłu, poprzez co udałoby się opanować przedmoście i miejscowość L. [Lesko]. Gdziekolwiek natrafia nasza Rychla Skupina na niegotowe bunkry i zamaskowane zasieki, które trzeba rozpoznać i unieszkodliwić. Cały czas kolumna powoli posuwa się do przodu. O godzinie 12.30 dotarła do Z. [Załuż] kolumna zatrzymuje się. Tylne części kolumny nie zna przyczyny zatrzymania aż do chwili, gdy usłyszano wystrzały, które następowały szybko i było ich coraz więcej, wtedy każdy zrozumiał, że kolumna dotarła do Z. [Załuża], w bezpośredniej bliskości którego są nieprzyjacielskie umocnienia. [...] Rozpoznając znajdujemy się tuż obok jednego bunkra. Podkradamy się dwumetrowym głębokim wykopem. Głęboki wykop miał być*

¹⁰⁰¹ A. Olejko, *op. cit.*, s. 107.

¹⁰⁰² Za M. Sołomin, *op. cit.*, s. 75-76.

rowem łącznościowym pomiędzy bunkrami. [...] Oficerowie broni pancernej i wielu piechurów zbliżają się do pobliskiego bunkra, na którego obwodzie były wokół ustawione deski, aby miejscowi ludzie i niepożądani goście nie widzieli przebiegu budowy tego umocnienia.[...] Nasze czołgi swoim manewrem zakończonym sukcesem, mając przewagę, szybko otwierają ogień. Lasy tworzące obramowanie północnej części wsi Z. [Załuż] są wykorzystane do ukrycia naszej piechoty i broni pancernej. W tej akcji bojowej ruszyliśmy szybko na rozpoznanie bunkra, który przed chwilą obserwowaliśmy. Nasz żołnierz zauważył, że w bunkrze ktoś jest. Piechur zawołał szybko posilki, które przeciw bunkrowi i jego załodze jak najszybciej podeszły, aby zmusić ją do poddania. Nasi piechurzy, zelektryzowani poleceniem, chwytając swoje uzbrojenie ruszyli ze wszystkich stron przeciwko bunkrowi. Chłopcy zbliżyli się do bunkra. Karabiny maszynowe i inną broń skierowali w stronę jego strzelnic i w stronę wyjścia z bunkra. Nie minęły trzy minuty, jak z wyglądającego na nieobsadzony bunkier, na nasze wezwanie jego załoga poddała się, wychodząc pojedynczo na czele z porucznikiem, który jeszcze w bunkrze zerwał swoje dystynkcje. Z bunkra wyszło 10 bolszewików. Pod ochroną naszych żołnierzy zostali odwiezieni do wioski na krzyżówkę w Z. [Załużu], do dyspozycji sztabu słowackiej jednostki. Żołnierze wchodzi do bunkra gdzie znajdują amunicję, sporo żywności, pieniędzy, butów i innego materiału, który szybko odnoszą do sztabu. [...] Z jedną z drużyn idzie na czele sowiecki porucznik, a z drugą drużyną wzięty do niewoli żołnierz. Drużyna po dotarciu do bunkra wzywa jego załogę do poddania się. Załoga po chwili otwiera drzwi, ale jeden z żołnierzy wystrzelił do nas. Zabił sowieckiego porucznika i zranił naszego żołnierza. Ten i dalsze bunkry były obsadzone i bronione, a niektóre z nich, które się nie chciały poddać, ładunkami ekrazytowymi wysadzono w powietrze, przy czym cała załoga zginęła.[...] Tylko niektóre bunkry zostały niezdobyte i strzegli ich nasi żołnierze. Na odcinku w kierunku z S. [Sanoka] na Z. [Załuż] wszystkie bunkry wskutek akcji naszego wojska były zajęte i oczyszczone z załóg. Po pięknym i szybkim sukcesie wracali nasi odważni chłopcy do wsi. Wróciła też broń pancerna, której załogi w walce mocno się wykazały...¹⁰⁰³

W dniu 27 VI 1941 r., kiedy oddziały RS. walczyły z załogami schronów P.O. Załuż oddziały 72. GDS. w ramach rozkazu zostały wycofane na linie Krukienice – Felsztyn – Stary Sambor, o czym informuje meldunek operacyjny nr 02 z godz

¹⁰⁰³ A. Olejko, *op. cit.*, s. 105-106.

15.40¹⁰⁰⁴. Oddziały 173. DS., która prowadziła walki na południe od Sanoka 27 VI 1941 r. również zostały wycofane i znajdowały się w Sądowej Wiszni¹⁰⁰⁵.

Po przejściu umocnień w Załużu siły niemiecko-słowackie ruszyły w dwóch kierunkach na Sanok i Lesko. Oddziały słowackie nie napotkały sił nieprzyjaciela, co umożliwiło o godz. 19.00 zająć linie Tyrawa Wołoska-Olchowce-Monaszec¹⁰⁰⁶. Zajęcie tych obszarów pozwoliła na bezpieczne przekroczenie Sanu przez oddziały 454. DP. Następnego dnia jednostki RS. miały wyruszyć do Leska¹⁰⁰⁷. Podczas przemarszu do jednostek słowackich dotarła informacja, iż oddziały radzieckie prowadzą obronę w Lesku w DOT-ach P.O. Lesko. W wyniku zaistniałej sytuacji zmieniono plan ataku. Słowacy 28 VI 1941 r. mieli ruszyć na wschód w kierunku Chyrowa¹⁰⁰⁸. Oddziały RS. nie brały już udziału w walkach na południowym odcinku 08. PRU. Podobnie było w przypadku radzieckiej 72. GDS., która 28 VI 1941 r. po wycofaniu się z linii walk została przeniesiona do rezerw, o czym wspomina meldunek operacyjny nr 12 z godz. 20.00 wydany ze sztabu Frontu Południowo-Zachodniego w Tarnopolu¹⁰⁰⁹.

W międzyczasie walk na linii 08. PRU na terenie Republiki Słowackiej już od 22 VI 1941 r. zmobilizowano kolejne dwie DP. Zadaniem tych jednostek miała być obrona północno – wschodnich granic Republiki Słowacji¹⁰¹⁰. Wynik walk w ramach *Fall Barbarossa* spowodował zmianę koncepcji. Zbędna stała się już ochrona granic ponieważ wojska niemieckie przy pomocy RS. znajdowały się za linią ustaloną 23 VIII 1939 r. Nowym zadaniem dwóch dywizji miało być wsparcie RS. oraz oddziałów niemieckich atakujących na południowym odcinku 08. PRU. Pierwsza z dywizji 1.DP. Miała przedostać się przez Przełęcz Dukielską, zaś 2. DP. przez Przełęcz Łupkowską¹⁰¹¹. Wojska dwóch dywizji rozpoczęły wymarsz 1 VII 1941 r.¹⁰¹² Oddziały 2. DP., które wyruszyły z Medzilaborec przez Przełęcz Łupkowską do Zagórza dotarły już dwa dni później¹⁰¹³.

Następnie ruszyły w kierunku Leska, gdzie 454. DP. prowadziła walkę z załogami schronów P.O. Lesko. Most znajdujący się pomiędzy Huzelami, a Leskiem został zaminowany przez ACz. Uniemożliwiło to przeprowadzenie wojsk niemieckich

¹⁰⁰⁴ CAMO, f. 229, op. 161, d. 112, s. 41 - kopia w zbiorach autora.

¹⁰⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁰⁶ T. Zając, *op. cit.*, s. 292.

¹⁰⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁰⁸ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 27.

¹⁰⁰⁹ CAMO, *op. cit.*, s. 47 - kopia w zbiorach autora.

¹⁰¹⁰ T. Zając, *op. cit.*, s. 292.

¹⁰¹¹ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 27-28.

¹⁰¹² *Ibidem*, s. 28.

¹⁰¹³ *Ibidem*.

na prawy brzeg Sanu w tym miejscu¹⁰¹⁴. Przekroczenie linii Sanu blokował także ostrzał ze schronów typu OPPK oraz PPK wyposażony w kopułę¹⁰¹⁵. Słowacka 2. DP. po przybyciu w okolice Leska 3 VII 1941 r. otrzymała rozkaz przejścia radzieckich DOT-ów. Przejście tych schronów pozwalało na dalszy marsz przez most.

Dzień wcześniej trwał ciągły ostrzał niemieckiej artylerii w kierunku DOT-ów. Jednak artyleria była nieskuteczna. Słowacki oddział 5. pp. pod dowództwem ppłk. Jána Černeka, który zgłosił się dobrowolnie do akcji od rana 3 VII 1941 r. rozpoczął szturm na DOT-y¹⁰¹⁶. Dowódca 5. pp. zauważył, iż DOT ostrzeliwany przez niemiecką artylerię można obejść przez San¹⁰¹⁷. Po usunięciu drutów kolczastych i zasieków do schronu podejść można było od tyłu, co umożliwiało okrążenie obiektu i podłożenie ładunków wybuchowych przez saperów¹⁰¹⁸. Ppłk. J. Černek poinformował o tym niemieckich dowódców z 454. DP., którzy pomysł zbagatelizowali. Dowódca 5. pp. jednak nie poddał się tak łatwo i o godz. 11.30 3 VII 1941 r. rozkazał przygotować się oddziałowi do przejścia schronów¹⁰¹⁹. Półgodziny później oddziały przystąpiły do ataku od strony Postołowa.

Pierwszy schron typu OPDOT przy drodze na Postołów¹⁰²⁰ został zajęty przez ppłk. J. Černeka, z załogą liczącą 20 osób z dowódcą, który przed kapitulacją zerwał swoje desygnacje¹⁰²¹. Zanim jednak doszło do przejścia schronu pododdział musiał przedostać się przez bród na Sanie, gdyż żołnierze z ACz. zniszczyli most pontonowy jakim przestać się chcieli Słowacy¹⁰²². W dalszym szturmie 6. komp. npor. Vojtecha Maruňáka przejęła kolejny schron typu OPPK przy Woli Postolowskiej¹⁰²³. Akcja przejścia obiektu została rozłożona na kilka części. Pierwszą rozpoczął npor. Alexander Vanke, który na ochotnika przekroczył linie Sanu i zorganizował przy schronie system łączności, by informować o możliwości przeprowadzenia ataku¹⁰²⁴. Wsparciem dla żołnierza był pluton broni maszynowej, którą dowodził osobiście npor. V. Maruňák¹⁰²⁵. Oddział również przekroczył linię Sanu. Wysadzeniem schronu

¹⁰¹⁴ T. Zając, *op. cit.*, s. 292.

¹⁰¹⁵ Informacje na podstawie badań autora oraz www.kriepost.org.

¹⁰¹⁶ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Komski, *op. cit.*, s. 28.

¹⁰¹⁷ T. Zając, *op. cit.*, s. 292.

¹⁰¹⁸ *Ibidem*.

¹⁰¹⁹ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Komski, *op. cit.*, s. 29.

¹⁰²⁰ Informacje na podstawie badań autora oraz www.kriepost.org

¹⁰²¹ T. Zając, *op. cit.*, s. 293.

¹⁰²² K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Komski, *op. cit.*, s. 29.

¹⁰²³ *Ibidem*; Informacje na podstawie badań autora oraz www.kriepost.org

¹⁰²⁴ T. Zając, *op. cit.*, s. 293.

¹⁰²⁵ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Komski, *op. cit.*, s. 29.

zajął się pluton saperski pod dowództwem por. Júliusa Grenzmachera. Na czele plutonu znajdowała się drużyna čat. Štefana Bodnára, która musiała przedostać się przez zasieki by podłożyć ładunki wybuchowe. Pododdział został zauważony przez załogę schronu typu PPK w Woli Postołowskiej, który otworzył ogień do drużyny čat. Š. Bodnára¹⁰²⁶. Przy wsparciu oddziałów karabinów maszynowych drużyna podjęła próbę wysadzenia DOT-a. Pierwsza próba była nieudana, gdyż w czasie montowania ładunku wybuchowego ze schronu wyszedł żołnierz ACz. z zamiarem poddania się. Akcja jednak była zagrywką, gdyż za nim wyszli kolejni żołnierze otwierając ogień do słowackich saperów¹⁰²⁷. Kolejne ładunki wybuchowe zmusiły załogę schronu do poddania się, jednak walki trwały do godz. 22.00, wtedy 18 osobowa załoga skapitulowała¹⁰²⁸.

Walki w Lesku trwały do godz. 00.30 4 VII 1941 r. kiedy, to wysadzono ostatni ze schronów P.O. Lesko¹⁰²⁹. Na południowo-zachodnim odcinku w okolicy wsi Huzele w akcji przejmowania DOT-ów brały udział połączone oddziały niemiecko-słowackie saperów i artylerii. Oddziały przy pomocy ładunków ekrazytowych wysadzały poszczególne obiekty. Oprócz jednostek saperów i artylerii swoją bojowość pokazali także słowaccy strzelcy. Dwóch żołnierzy Pavol Černák i Jozef Hrušák przy ciągłym ostrzale z radzieckich schronów przeprowadzili akcje ewakuacyjną rannych kolegów¹⁰³⁰. Kolejnymi żołnierzami są Anton Fric, który miał dwukrotnie przestrelony hełm oraz Ondriej Vikartovský. Obaj mimo ciężkich ran dobrowolnie pozostali na linii frontu wspierając 2. DP. przy zdobywaniu P.O. Lesko. W walkach o Lesko wzięto do niewoli 136 żołnierzy ACz., a strona słowacka straciła 5 żołnierzy¹⁰³¹.

Walki o Lesko przedstawiają również wspomnienia mieszkańców. Miron Berezik tak wspominał wydarzenia z przełomu czerwca i lipca 1941 r. w Lesku: ... *Ostrzał artyleryjski trwał non stop. Niektóre bunkry padły szybko kilka zaś bronilo się zażarcie. Pewnej nocy niemiecka grupa szturmowa weszła do miasta, jeden z żołnierzy zastrzelony został z bunkra koło mostu [mowa tu o schronie typu OPPK w drodze na Huzele]. Widziałem jak w dzień niemieckie oddziały w „panterkach” i z maskowaniem z liści na hełmach od strony ulicy Kościuszki znalazł się na tyłach bunkra z kopułą pancerną na tzw. „krzywuli”[mowa tu o schronie typu PPK przy*

¹⁰²⁶ *Ibidem*; Informacje na podstawie badań autora oraz www.kriepost.org

¹⁰²⁷ T. Zając, *op. cit.*, s. 293.

¹⁰²⁸ *Ibidem*.

¹⁰²⁹ *Ibidem*.

¹⁰³⁰ K. Płamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 31.

¹⁰³¹ *Ibidem.*, s. 32.

zamku]. [...] *Najdłużej bo ponad 10 dni bronił się bunkier na wzgórzu „Szubiennica” [mowa tu o schronie typu PPK w Woli Postołowskiej]. Nie mogąc go zdobyć niemieccy saperzy wysadzili go w powietrze wraz z załogą. Kilka dni później byłem w okolicy. Wewnątrz pomiędzy betonowymi płytami leżały zwłoki rosyjskiego żołnierza. Artyleria niemiecka strzelała do bunkra w pobliżu cmentarza leskiego [mowa tu o schronie typu OPDOT] non stop w to samo miejsce. Pociski często rykoszetowały aż wreszcie któryś wybił dziurę w ścianie. Załoga przez tylne drzwi rzuciła się do ucieczki na stary cmentarz lecz po chwili po wybuchu kolejnych pocisków artyleryjskich wszyscy polegli¹⁰³².*

Zniszczenia schronu typu PPK z kopułą pancerną w Lesku opisał także w wspomnieniach Witold Mołodyński: *Na „granicy” [autor wspomnienia miał na myśli granicę na mocy paktu z 23 VIII 1939 r. na linii Sanu] tym razem nie musieliśmy się zatrzymywać, tak że wkrótce samochód stanął w Lesku na Krzywuli przy interesującym nas bunkrze sowieckim. Oglądałem go dookoła razem ze Słowakiem, który towarzyszył kierowcy. Do środka nie udało się wejść, więc po pochylni z desek wspięliśmy się na strop bunkra. Ciężka metalowa wieża obserwacyjna była już wytrącona ze swojego miejsca, pozostawiając możliwość zajrzenia do wnętrza. Widok był niesamowity. Wszystkie ścianki wewnętrzne legły w gruzach. Między nimi doliczyłem się zwłok trzech żołnierzy radzieckich, których pozostawiono własnemu losowi bez wsparcia z zewnątrz. Słowackiego żołnierza zainteresowała wieżyczka obserwacyjna, a właściwie wnęki pocisków armatnich na niej. Zaczęliśmy liczyć, ale okazało się, że niektóre trafiły prawie dokładnie w już istniejące, a kolejne pociski przelatowały i wybuchały, uderzając w wewnętrzną ściankę wieżyczki. W końcu uzgodniliśmy, że był 74 pociski trafione¹⁰³³.*

Po przejściu DOT-ów w Lesku oddziały słowackiej 2.DP. w nocy z 3 na 4 VII 1941 r. wyruszyły do Załuża, gdzie blokowane były jeszcze 4 schrony. Przejściem DOT-ów w P.O. Załuż zajął się 5. pp. dowodzony przez ppłk. J. Černeka¹⁰³⁴. Słowaccy żołnierze, którzy 3 VII 1941 r. przejmowali schrony w Lesku, mieli doświadczenie w walce z załogami 08. PRU. Dlatego też trzy schrony zostały zdobyte już tej samej nocy¹⁰³⁵. Najdłużej, bo do 12 VII 1941 r. bronił się DOT typu OPPK przy stacji kolejowej. Schron dowodzony był przez gruzińskiego żołnierza ACz. st. lejtn. Georgija

¹⁰³² A. Olejko, *op. cit.*, s. 112.

¹⁰³³ W. Mołodyński, *Bieszczadzkie okupacje 1939-1945*, Rzeszów 2016, s. 115.

¹⁰³⁴ T. Zając, *op. cit.*, s. 290.

¹⁰³⁵ *Ibidem*.

Silanowicza Kotrikadze z 187. ps. wchodzącego w skład 72. GDS¹⁰³⁶. Gruzin urodził się w 1911 r. w Kutaisi w Gruzjińskiej SRS, do wojska wstąpił w 1926 r.¹⁰³⁷ W opracowaniach opisujących walki o Załuż pojawiało się nazwisko kpt. Rikadze, który miał walczyć w tym schronie¹⁰³⁸. W toku badań nad tematem pozyskałem dostęp do dokumentu przedstawiającego podobne nazwisko żołnierza z 187. ps., który walczył w tym rejonie. Co prawda już w lipcu 1941 r. cała 72. GDS. Został przeniesiona do rezerwy, jednak poszczególni żołnierze z pułków mogli zostać na froncie. Dlatego też wcześniej opisywany kpt. Rikadze to przedstawiony gruziński st. lejt. G.S. Kotrikadze. W schronie oprócz 16 osobowej załogi znajdowała się najbliższa rodzina st. lejt. G.S. Kotrikadzego, żona Julia, jego dzieci oraz nauczycielka i sanitariusz¹⁰³⁹.

Ostatecznie załoga DOT-a został rozbita przy pomocy ładunków ekrazytowych oraz miotaczy ognia 12 VII 1941 r. Załoga wraz z cywilami broniła się do ostatnich chwil. Obsada licząca 25 osób poddała się po wysadzeniu DOT-a. Sześciu żołnierzy zginęło na miejscu, a 16 rannych przewieziono do szpitala¹⁰⁴⁰. Wśród rannych byli cywile. W rosyjskich dokumentach CAMO mowa jest, iż Kotrikadze we wrześniu 1941 r. przeszedł na emeryturę¹⁰⁴¹. Wynika z tego, iż żołnierz nie zginął na miejscu, jak podawano w opracowaniach do tej pory.

Oddziały słowacko-niemieckie, które przejmowały schron oddały honory dla załogi schronu typu OPPK¹⁰⁴². Władze komunistyczne 12 X 1969 r. na schronie utworzyło pomnik pamięci, gdzie usytuowano czerwoną gwiazdę z dwoma skrzyżowanymi karabinami i tablicę z następującym tekstem: *I ostaną się w legendzie te dni gniewu i chwały*¹⁰⁴³. W uroczystościach odsłonięcia pomnika wzięli udział uczniowie, pracownicy zakładów z Sanoka i okolicy, a także przedstawiciele ZBOWiD-u¹⁰⁴⁴. Dziś miejsce pamięci nie jest dostępne.

Miejsca pamięci walk o południowy odcinek 08. PRU zostały utworzone jeszcze w dwóch miejscach. Pierwszym z nich był Sanok, gdzie przywieziono kopułę pancerną z Leska i eksponowano ją w parku miejskim przy ul. Mickiewicza jako pomnik, na którym widniał napis: *ZUR ERINNEN ERGUNG AN DEN 22 JUNI 1941*

¹⁰³⁶ CAMO, f. 33, op. 11458, d. 463, s. 113- kopia w zbiorach autora.

¹⁰³⁷ *Ibidem*.

¹⁰³⁸ Zob. A. Olejko, *op. cit.*, s. 114; K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 26.

¹⁰³⁹ A. Olejko, *op. cit.*, s. 114.

¹⁰⁴⁰ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 26.

¹⁰⁴¹ CAMO, *op. cit.*, s. 113- kopia w zbiorach autora.

¹⁰⁴² K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 26.

¹⁰⁴³ *Ibidem*; T. Zając, *op. cit.*, s. 291.

¹⁰⁴⁴ A. Olejko, *op. cit.*, s. 114.

*FESTUNG-PIONIERSTAB 24. VORM OBERBAUSTTAB 33 1940-1942*¹⁰⁴⁵. Pomnik został zniszczony przez władzę komunistyczną w 1944 r.¹⁰⁴⁶ Drugie miejsce pamięci utworzono w Załużu, gdzie słowaccy żołnierze na wzgórzu Bukowina utworzyli cmentarz upamiętniając poległych w walce o P.O. Załuż¹⁰⁴⁷. Pierwotnie na cmentarzu stał słowacki czołg LT-38, w którym zginęła załoga kpr. K. Penčiaka. W 1949 r. cmentarz został zniszczony, a czołg i metalowe krzyże wywiezione na złom¹⁰⁴⁸. W 1996 r. cmentarz ponownie odnowiono, dzięki żołnierzom słowackim z 21. Zmechanizowanej Brygady Armii Republiki Słowackiej z Trebiszowa¹⁰⁴⁹.

¹⁰⁴⁵ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 32; A. Olejko, *op. cit.*, s. 110.

¹⁰⁴⁶ A. Olejko, *op. cit.*, s. 110.

¹⁰⁴⁷ K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 32.

¹⁰⁴⁸ *Ibidem.*

¹⁰⁴⁹ *Ibidem.*

Zdjęcie 1. Ostrzał prawobrzeżnej części Przemyśla podczas Fall Barbarossa przy moście kolejowym, w tle widoczne okolice 14. strażnicy

Źródło: kopia elektroniczna w zbiorach autora.

Zdjęcie 2. Zniszczony czołg typu Somua S-35 z grupy bojowej „Kathe” przy ul. Klasztornej w Przemyślu

Źródło: kopia elektroniczna w zbiorach autora.

Zdjęcie 3. Przejęty pomnik W. Lenina, który miał stać na Placu na Bramie w Przemyślu.
Fotografie wykonano po czerwcu 1941

Źródło: kopia elektroniczna w zbiorach autora.

Zdjęcie 4. Nagrobki niemieckich żołnierzy po walkach Fall Barbarossa przy moście kolejowym w Przemyślu

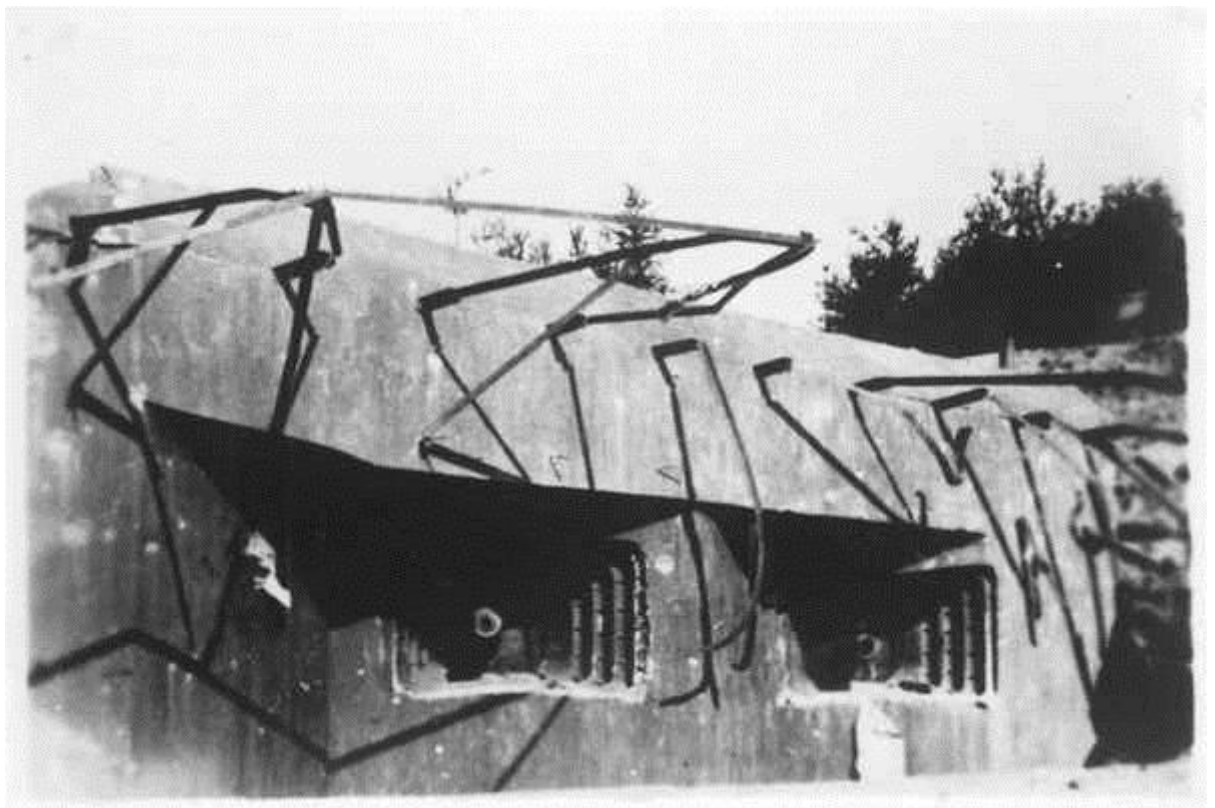
Źródło: kopia elektroniczna w zbiorach autora.

Zdjęcie 5. Zniszczony schron typu OPK mł. lejtn. I. Czaplina w Przemyślu

Źródło: kopia elektroniczna w zbiorach autora.

Zdjęcie 6. Schron typu APK przy 15. strażnicy w P.O. Przemyśl

Źródło: kopia elektroniczna w zbiorach autora.

Zdjęcie 7. Dowódca 92. OP. ppłk J. Tarutin

Źródło: kopia elektroniczna w zbiorach autora.

Zdjęcie 9. lejt. A. Patarykin dowódca 14. strażnicy.

Źródło: kopia elektroniczna w zbiorach autora.

Zdjęcie 8. płk. P.P. Opakin zastępca 99. DS.

Źródło: kopia elektroniczna w zbiorach autora.

Zdjęcie 10. st. lejt. G.S. Poliwoda

Źródło: kopia elektroniczna w zbiorach autora.

Zdjęcie 11. lejt. N. Slusariew dowódca
9. Strażnicy 92. OP.

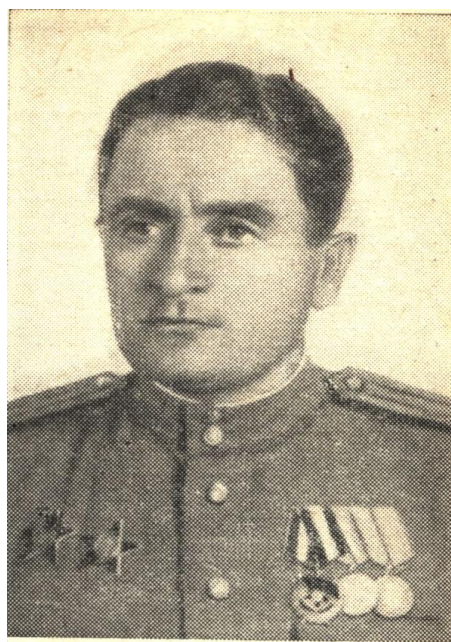
Źródło: kopia elektroniczna w zbiorach autora.

Zdjęcie 12. Dowódca 206. ps mjr
M. Tiuleniew

Źródło: kopia elektroniczna w zbiorach autora.

Zdjęcie 13. Dowódca 3.baonu 1.ps.
kpt. G.Czikwaidze

Źródło: kopia elektroniczna w zbiorach autora.

Zdjęcie 14. Dowódca 197. ps kpt.
J. Zawadzki

Źródło: kopia elektroniczna w zbiorach autora.

Zdjęcie 15. Mł. lejt. I. Czaplina dowódca plutonu 150. Sbkcm walczącego w schronie OPK w Przemyślu

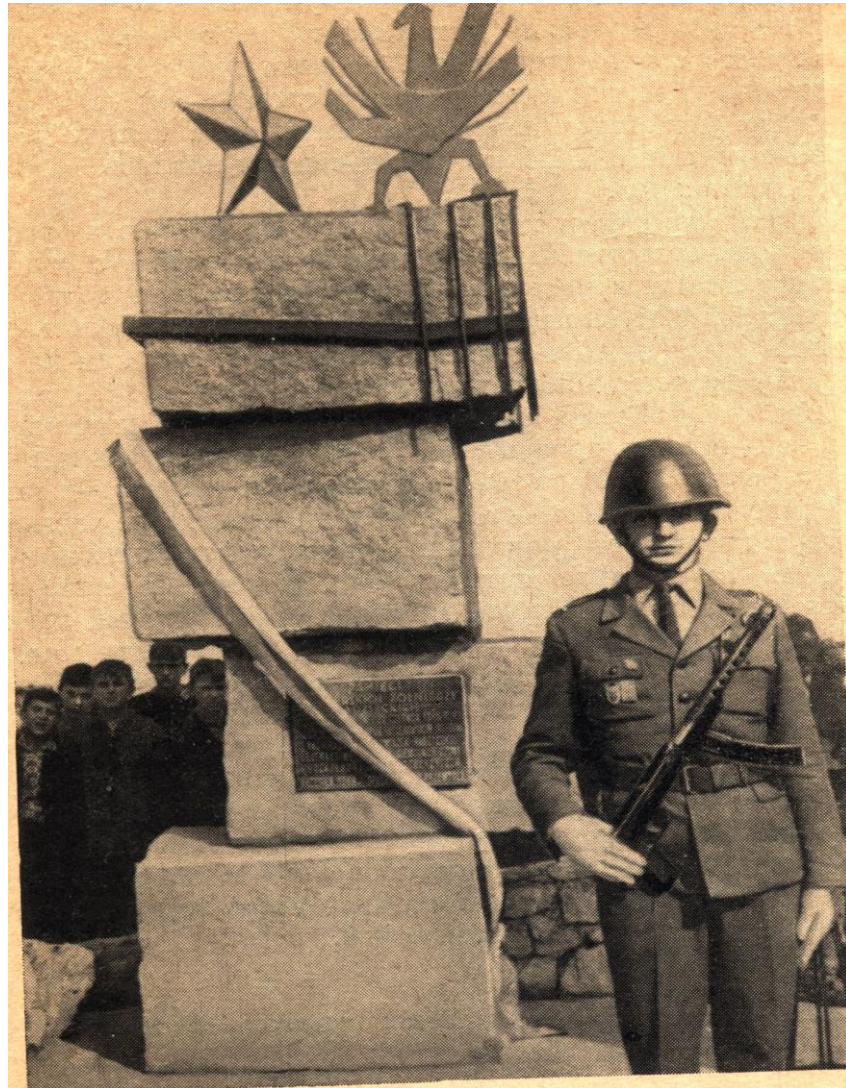

Zdjęcie 16. Lejt. Piotr Nieczajew z żoną

Źródło: kopia elektroniczna w zbiorach autora.

Zdjęcie 17. Odsłonięcie pomnika lejtn. P. Nieczajewa w Przemyślu w 1969 r.

Źródło: kopia elektroniczna w zbiorach autora.

Zdjęcie 18. Schron w P.O. Olchowce - jednym z chłopców na zdjęciu jest Zdzisław Beksiński (po prawej).

Źródło: ze zbiorów dr hab. A. Olejki.

Zdjęcie 19. Słowaccy żołnierze po zdobyciu DOT-ów w okolicy Sanoka i Leska.

Źródło: ze zbiorów dr hab. A. Olejki.

Zdjęcie 20. Słowaccy żołnierze przy schronie 08. PRU w okolicach Sanoka. W tle widoczne stanowisko ogniowe DOT-4

Źródło: ze zbiorów dr hab. A. Olejki.

Zdjęcie 21. Cmentarz żołnierzy słowackich poległych podczas walk o P.O. Załuż w czerwcu i lipcu 1941 r.

Źródło: ze zbiorów Roberta Bańkosza.

EPILOG

Dalsze losy 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego po 1941 r.

Po zajęciu przez siły III Rzeszy prawobrzeżnej części Sanu rozpoczęto analizę pozostałości po umocnieniach radzieckich na tych terenach. Niemcy w pierwszej kolejności przystąpili do demontażu uzbrojenia. Na niektórych z obiektów, jak w P.O. Przemysł (mowa tu o schronie typu OPK przy ul. Sanockiej) utworzono stanowiska przeciwlotnicze.

Po rozpoczęciu prac badawczych nad umocnieniami ZSRS na linii rzeki San niemieccy żołnierze wywieszali informacje o zakazie zbliżania się ludności cywilnej do obiektów¹⁰⁵⁰. Nakazano również sołtysom w wsiach, gdzie znajdowały się umocnienia by pilnowali DOT-ów przed grabieżą sprzętu. Ludność wykorzystywała okazję by pozyskać elementy metalowe z wyposażenia, które przydatne były do codziennego funkcjonowania, jak np. drzwi¹⁰⁵¹. Pierwsze prace analizujące umocnienia rozpoczęły się już w 1941 r. Do badań wyznaczeni zostali specjaliści z różnych służb i formacji wojsk niemieckich¹⁰⁵². W analizie radzieckich DOT-ów ogromną pomocą były zdobyte dokumenty techniczne oraz fotografie lotnicze, jak też zeznania pojmanych jeńców ACz.¹⁰⁵³ Badaniami nad systemami umocnień różnych państw wrogich dla III Rzeszy zajmowała się specjalna komórka przy Sztapie Generalny OKH, którego szefem był gen. płk. F Halder. Organem do tego powołanym był Wydział Oceny Obcych Umocnień¹⁰⁵⁴. Zajmowali się oni od początku II wojny światowej szczegółowymi badaniami nad systematami umocnień, gdzie walczyła III Rzesza. Takie badania dotyczyły również polskich umocnień.

Wyniki badań nad radzieckimi umocnieniami zostały przedstawione w pracy „*Denkschrift über die russische Landesbefestigung*”, tzn. „Memorandum w sprawie rosyjskich fortyfikacji” wydanej w Berlinie 1 II 1942 r.¹⁰⁵⁵ Praca bardzo dokładnie przedstawia wyniki badań, które dotyczyły wyposażenia oraz uzbrojenia DOT-ów. Jedną z części pracy stanowią analizy dotyczące wytrzymałości schronów, jak też technologii użytej do wykonania tych obiektów¹⁰⁵⁶. Do uzyskania tych wyników część z radzieckich DOT-ów została wysadzona. Takim przykładem są umocnienia w P.O. Lesko,

¹⁰⁵⁰ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 130.

¹⁰⁵¹ T. Zając, *Wędrownica ...*, [w:] "Nasz Przemysł" nr 12/2015, Przemysł 2015, s.12-13.

¹⁰⁵² T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 131.

¹⁰⁵³ T. Bereza, P. Chmielowiec, *op. cit.*, s. 118.

¹⁰⁵⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵⁵ *Denkschrift ...*, Einführung.

¹⁰⁵⁶ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 131.

gdzie sprzymierzone jednostki niemiecko-słowackie wysadzały schrony w celu uzyskania uzbrojenia¹⁰⁵⁷.

Po zakończeniu działań wojennych na terenie 08. PRU dochodziło do walk z Ukraińską Powstańczą Armią (UPA). Sotnie UPA nie wykorzystywały schronów do walk. W centralnym punkcie 08. PRU tj. w P.O. Przemyśl, czy P.O. Krasieczyn, Mielnów, Łuczyce, Siedlika i Medyka umocnienia były narażone jedynie na kradzieże, o czym już wspomniane zostało wcześniej.

Na przełomie lipca i sierpnia 1944 r. ACz. ponownie wkroczyła na tereny byłej granicy na rzece San. Wynikało to z ich przewagi na froncie wschodnim, a w ostateczności z marszem żołnierzy radzieckich na zachód. Przemarsz sił ACz. nie miał wpływu na umocnienia z lat 1939-1941. Jednak powrót okupanta ze wschodu zapoczątkował masowe niszczenie obiektów stojących wzdłuż rzeki San oraz terenów ich otaczających. Dochodziło wtedy do zakopywania ziemnych okopów oraz rowów przeciwczołgowych. Jeśli chodzi o radzieckie DOT-y to niemiecki okupant pilnował terenów przy schronach, by nie dochodziło do grabieży i niszczenia obiektów. Chodź i wtedy zdarzały się takie incydenty. Po przemarszu sił ACz. kradzieże nie były już epizodyczne. Od sierpnia 1944 r. ludność okolicznych miejscowości zabierała wszystko, co wg. ich uznania mogło przydać się w gospodarstwie domowym. Głównie były to drzwi, rury elementy stalowe, czy nawet pancerze¹⁰⁵⁸. Do dnia dzisiejszego można znaleźć w różnych gospodarstwach, czy to wiejskich czy nawet na terenie Przemyśla elementy z wyposażenia DOT-ów, które służą jako drzwi do piwnicy, czy nawet sam schron stanowi swego rodzaju piwnicę¹⁰⁵⁹. Podobnie ma się sytuacja w Dybawce i Łuczycach, gdzie schrony stoją na prywatnej posesji i stanowią część gospodarstwa domowego.

Na południowym odcinku 08. PRU, w rejonie Sanoka i Leska przejście ACz. w 1944 r. pozostawiło również swoje piętno. Tam jednak nie dochodziło do tak zmasowanych grabieży, gdyż sami żołnierze radzieccy wysadzali te objekty. Takie działanie miało zapobiegać przed wykorzystaniem DOT-ów przez sotnie UPA. Jednak warto się zastanowić, czy faktycznie był to prawdziwy powód takich działań? Czy może jednak ZSRS chciało poprzez ten fakt zniszczyć pozostałości po okupacji tych terenów? Można tutaj uznać, iż była to polityka Moskwy przeciw UPA, przez co rzekomo byłyby to po-

¹⁰⁵⁷ K. Płamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Komski, *op. cit.*, s. 32.

¹⁰⁵⁸ T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 133.

¹⁰⁵⁹ T. Zając, *Wędrówka ...*, [w:] "Nasz Przemyśl" nr 12/2015, Przemyśl 2015, s.12-13.

moc dla Polaków. Jednak uważam, iż była to akcja zaplanowana po to, aby zataić fakt istnienia tzw. Linii Mołotowa.

Innym sposobem wykorzystania tych obiektów w tamtym rejonie było umieszczenie Polaków w schronach w czasie przejścia ACz., o czym wspominał mieszkaniec Bykowiec Eligiusz Michniowski¹⁰⁶⁰. Przekazał informację, iż jego matka wspominała o spaniu przez dwie noce w schronie, w czasie marszu ACz. w 1944 r. Jeszcze dwa lata później tzn. w 1946 r. oddziały już polskiego wojska w tamtym rejonie wysadzały radzieckiego schrony.

Już po zakończeniu działań wojennych podjęto pierwsze prace, które miały dotyczyć inwentaryzacji obiektów militarnych na terenie obecnych granicy Polski. W kwietniu 1945 r. polskie władze wojskowe podpisały dyrektywy dotyczące spraw fortyfikacji byłych okupantów Polski. W dniu 1 VI 1945 r. wydanym został rozkaz przez Szefa Budownictwa i Zakwaterowania (SBiZ) OW Kraków do Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie. W rozkazie tym znalazły się wytyczne dotyczące stworzenia wykazu obiektów wojskowych, które nie podlegały jeszcze polskim jednostkom wojskowym¹⁰⁶¹. Pod koniec miesiąca tzn. 25 VI 1945 r. gen. Julian Skokowski, dowódca OW Kraków zalecał: *natychmiastowe przystąpienie do zasypywania stanowisk ogniowych, okopów, rowów przeciwczołgowych oraz drewniano-ziemnych punktów ogniowych*¹⁰⁶². Zalecenia te były podyktowane rozkazami Naczelnego Wodza Wojska Polskiego (NWWP) marsz. Michała Rola-Żymierskiego. W przypadku umocnień radzieckich dotyczyło to w pierwszym etapie DZOT-ów. Organizacją prac, wyznaczonych rozkazem NWWP, mieli się zająć starostwie w poszczególnych powiatach oraz prezydenci i burmistrzowie miejscy, gdzie znajdowały się umocnienia. Rozkaz ten nie dotyczył jednak betonowych umocnień, czyli DOT-ów. Do 30 VI 1945 r. SBiZ zostało zobligowane do utworzenia listy ewidencyjnej schronów, jakie nie podlegały wojskom polskim¹⁰⁶³. Umocnienia wchodzące w skład 08. PRU zostały zewidencjonowane, a lista wysłana została do wojewody rzeszowskiego Stanisława Tkaczowa¹⁰⁶⁴. Za stworzenie takiej listy odpowiedni byli starostwie powiatowi oraz rządzący w miastach. Ewidencja

¹⁰⁶⁰K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 33.

¹⁰⁶¹T. Bereza, P. Chmielowiec, *op. cit.*, s. 123.

¹⁰⁶²*Ibidem*, s. 123.

¹⁰⁶³T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 134.

¹⁰⁶⁴Stanisław Tkaczow - ur. 24 marca 1913r., zm. 2 kwietnia 1969r. w katastrofie lotniczej pod Zawoją (powiat suski, woj. Małopolskie). Był działaczem Komunistycznej Partii Polski (KPP), Polskiej Partii Robotniczej (PPR), a następnie był członkiem do Komitetu Centralnego (KC) Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR). Wojewodą rzeszowskim był od 22 października 1944 r. do 30 czerwca 1945 r.

jednak została przerwana. Wynikało to z działań władz komunistycznych skierowanych przeciw opozycji wojskowej oraz politycznej w postaci partii Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL). Dodatkowo władze wojskowe nadal borykały się z problemem partyzantki ukraińskiej. Do prac nad ewidencją powrócono w 1948 r. Wtedy to 14 IV 1948 r. został zatwierdzony plan ewidencji umocnień przez Sztab Generalny NWWP. Pomysłodawcą planu był Główny Inspektorat Inżynieryjno-Saperski, (GII-S). Plan stał się fundamentem dla zarządzenia nr 085, wydanego 18 V 1948 r., którego twórcami był Dowódca Wojsk Lądowych gen. Stanisław Popławski oraz gen. Jerzy Bordziłowski, który był Głównym Inspektorem GII-S¹⁰⁶⁵

W zarządzeniu nr 085 omówione zostały szczegółowo prace nad rozpoznaniem obiektów fortyfikacyjnych. Mianowicie prace dzielono na cztery etapy, a całość prac zakończyć miano do 20 X 1948 r.¹⁰⁶⁶ Informacje jakie zostały zebrane do 1948 r. miały stać się podstawą do opracowania zestawienia całościowego opisującego umocnienia różnego typu. Zarządzenie nr 085 dotyczyło wszystkich schronów, umocnień pookupacyjnych, jakie były na terenie Polski. Dotyczyło to granic po 1945 r., przez co w granicach naszego państwa znalazły się tereny wzdłuż rzeki Odry. Na nowej zachodniej granicy Polski znalazły się niemieckie umocnienia tj. „Wał Pomorski” oraz „Międzyrzecki Rejon Umocniony”. Do pracy nad ewidencją fortyfikacji zostały powołane specjalne komisje rozpoznawcze. Skład komisji był następujący:

- Przewodniczący: szef Sztabu OW
- Pomocnik: szef Wydziału Inżynieryjno-Saperskiego OW
- Członkowie: przedstawiciel Inspektoratu Artylerii oraz przedstawiciel Inspektoratu Broni Pancernych¹⁰⁶⁷.

Powołane zostały również specjalne organy komisji rozpoznawczych do prac prowadzonych w terenie. Do tej części należały grupy rozpoznawczo-kreślarskie, składające się z: dowódcy, zastępcy dowódcy, dwóch oficerów oraz sześciu saperów¹⁰⁶⁸. Zanim jednak przystępowano do prac badawczych nad ewidencją, w każdym OW dostarczane były informacje o położeniu danego obiektu. Tym zadaniem zajmować się miały specjalne służby i instytucje podległe wojewodzie. W przypadku terenu 08. PRU, były to jednostki administracyjne podległe wojewodzie rzeszowskiemu. W skład tych

¹⁰⁶⁵ T. Bereza, P. Chmielowiec, *op. cit.*, s. 124.

¹⁰⁶⁶ *Ibidem.*

¹⁰⁶⁷ *Ibidem.*

¹⁰⁶⁸ *Ibidem.*

służby wchodziły dyrekcje poszczególnych okręgów lasów państwowych oraz dyrekcje kolei, jak też dróg wodnych¹⁰⁶⁹.

Podczas prac terenowych, grupy za to odpowiadające, miały stworzyć metryki dla każdego obiektu militarnego. Metryki oparte były o zarządzenie nr 085. Dzięki informacjom jakie przedstawiły grupy działające w terenie utworzone zostało zbiorowe zestawienie ewidencjonujące obiekty forteczne na terenie Polski. Zbiór został nazwany: *Wykazem obiektów fortyfikacyjnych znajdujących się na terenie DOW ... z określeniem stopnia ich zniszczenia i przydatności dla obrony kraju z punktu widzenia taktyczno-technicznego wg stanu z dnia ... 194... r.*¹⁰⁷⁰.

Dane zamieszczone w zbiorze przedstawione zostały w formie tabelarycznej. Tabela zawierała następujące pola:

1. Lp.
2. Nr ewidencyjny obiektu.
3. Usytuowanie obiektu wg mapy 1:100 000 i nawiązanie terenowe.
4. Nazwa miejscowości, w której znajduje się obiekt.
5. Określenie rodzaju obiektu.
6. Pochodzenie obiektu (pol., ros., niem.).
7. Rok.
8. Azymuty kierunków ogni i azymuty wejść w stopniach.
9. Stopień zniszczenia
10. Nadaje się do użytku i przeznaczony do konwersacji
11. Zakwalifikowany do przeróbki i przeniesienia.
12. Zakwalifikowany do zniszczenia.
13. Dodatkowe uwagi, spostrzeżenia i adnotacje¹⁰⁷¹.

Umocnienia wchodzące w skład 08. PRU rozpoznawać miano na terenie, który podlegał OW nr V w Krakowie. W tym czasie dowódcą OW nr V był gen. bryg. Stefan Mossor¹⁰⁷². Prace nad ewidencją fortyfikacji w województwie rzeszowskim przeprowadzono na terenie powiatów: przemyskiego, jarosławskiego, przeworskiego, leskiego oraz sanockiego. W 1950 r. przeprowadzone zostały kolejne prace ewidencyjne 08. PRU. Wynikało to z rozkazu Ministerstwa Obrony Narodowej (MON) z 16 III

¹⁰⁶⁹*Ibidem.*

¹⁰⁷⁰*Ibidem*, s. 125.

¹⁰⁷¹*Ibidem.*

¹⁰⁷²T. Zając, *Znaczenie ...*, s. 136.

1950 r. Ówczesny dowódca OW nr V w Krakowie gen. dyw. Bolesław Kieniewicz, wyznaczył 13 IV 1950 r. komisje do rozpoznania umocnień na terenie 08. PRU.

Począwszy od 1950 r. schrony tzw. Linii Mołotowa miały posłużyć jako umocnienia przeciwiatomowe. W latach 1950-1953 wybuchła panika związana z wojną atomową, która miała być efektem rozgrywek politycznych w tzw. „zimnej wojnie”. Umocnienia 08. PRU miały posłużyć jako schronienie w razie konfliktu z państwami Zachodu, a w szczególności Stanami Zjednoczonymi Ameryki (USA)¹⁰⁷³. W przypadku P.O. Przemyśl, jak i okolicznych np. w P.O. Medyka żołnierze polscy mieli za zadanie zamurować strzelnice i zabezpieczyć oraz przygotować schrony do potencjalnego ataku bombowego. Przeprowadzone prace zabezpieczające obiekty miały także za zadanie ochronę DOT-ów przed dalszymi kradzieżami, które w tamtym okresie także były codziennością.

Na tym etapie zakończyły się prace związane z ewidencją obiektów. Wraz z odwilżą po śmierci J. Stalina obiekty 08. PRU przestały być elementem obrony przeciwiatomowej. Z biegiem czasu w latach 60. XX w. powstawały nowe schrony obrony cywilnej, oraz obiekty *stricte* wojskowe, mieszczące się np. w tzw. szkołach tysiąclecia. Radzieckie umocnienia wraz z biegiem czasu popadały w coraz większą ruinę. Elementy metalowe, które zachowały się w schronach powoli były rozkradane, co ma miejsce nawet do dnia dzisiejszego. Narastająca grabież oraz rujnowanie obiektów od drugiej połowy lat 60. XX w. odzwierciedla się w przypadku Przemyśla i jego okolic. Pozostałości po obiektach militarnych dziś straszą swoim wyglądem oraz wysypiskiem śmieci, który je otaczają. Pierwotnie umocnienia, które dla żołnierzy ZSRS miały być linią defensywną, dla Polaków w czasie PRL-u stały się pojemnikami na śmieci. W przypadku miejskich umocnień P.O. Przemyśl stały się również bezpłatnymi szaletami publicznymi.

Ciekawym przykładem jest schron OPK, którym dowodził mł. lejt I.W. Czaplin opisany w pracy. Kaponiera po wojnie w ramach ewidencji otrzymała nr 8813, a w latach 1950-1953 zabetonowano wszystkie zniszczenia oraz otwory strzelnicze, w ramach ochrony przed bombą atomową¹⁰⁷⁴. Obiekt obecnie mieści się przy hotelu „accademia” przy ul. Sanockiej. W 2008 r. Przemyskie Stowarzyszenie Opieki i Rewitalizacji Linii Mołotowa „PROJEKT 8813” w tym schronie utworzyło ekspozycję, gdzie w 17 pomieszczeniach przedstawiona jest historia Przemyśla w latach 1939-1944, w tym rów-

¹⁰⁷³T. Zając, G. Malik, *op. cit.*, s. 184

¹⁰⁷⁴*Ibidem.*

niez walk o tzw. Linie Mołotowa¹⁰⁷⁵. W kolekcji oprócz umundurowania, uzbrojenia oraz wyposażenia obu okupantów Polski w latach 1939-1945 znajdują się także fotografie, dokumenty z życia codziennego w mieście jak np. przepustka przejścia granicy przez San ze strony niemieckiej na radziecką. Dzięki współpracy z regionalnym konserwatorem Stowarzyszenie rozpoczęło pozyskiwać elementy wyposażenia znajdujące się na innych schronach P.O. Przemyśl, Medyka, Siedliska, Łuczyce oraz Krasieczyn, Dybawaka i Mielnów¹⁰⁷⁶. Takie przedsięwzięcie pozwoliło uratować od zapomnienia oraz przed grabieżą istniejące jeszcze elementy z czasów II wojny światowej.

¹⁰⁷⁵Zob. www.projekt8813.pl

¹⁰⁷⁶T. Zając, G. Malik, *op. cit.*, s. 185.

ZAKOŃCZENIE

Przedmiotem niniejszej pracy było przedstawienie wydarzeń na przełomie czerwca i lipca 1941 r. wzdłuż rzeki San w ramach *Fall Barbarossa*. Obszar jaki został omówiony w dysertacji przedstawia rejon, gdzie wybudowano umocnienia graniczne 08. PRU na prawym brzegu rzeki. Teren ten był pod okupacją sowiecką, co wynikało z tajnego protokołu w pakcie o nieagresję pomiędzy III Rzeszą a ZSRS z 23 VIII 1939 r. Wzdłuż 120 km strefy granicznej radzieccy planiści umieścili ponad 100 obiektów różnego rodzaju, które miały za zadanie ochronę granicy. W pracach rosyjskojęzycznych m.in.: M. Sołonina, czy W. Suworowa mowa jest o ewentualnym wykorzystaniu umocnień do ataku¹⁰⁷⁷. Do analizy umocnień pod względem wykorzystania DOT-ów do prowadzenia ofensywy odniósł się także T. Wesołowski. Historyk w dość krytyczny sposób ocenił plan wykorzystania schronów do walki w ataku¹⁰⁷⁸.

Teren 08. PRU gdzie prowadzone były walki to obszar dość zróżnicowany pod względem topograficznym. Północny obszar od Sieniawy po Medykę to teren równinny, gdzie do walk włączyć można było oddziały pancerne. Obszar centralny wokół Przemyśla to krajobraz różnorodny. Północno-wschodnie obszary Przemyśla to teren równinny, zaś południowe i zachodnie to teren Pogórza Przemyskiego graniczącego z Pogórzem Dynowskim. Trzecim rejonem na południu 08. PRU ujętym w pracy były Góry Sanocko-Turczańskie. Warunki terenowe spowodowały, że strona atakująca musiała użyć różnych metod prowadzenia działań wojennych. Plany jakie zakładały obie strony przed walką ujęte zostały w pierwszym rozdziale niniejszej pracy. Przedstawienie niemieckich planów przed *Fall Barbarossa*, jak też stan ACz. w przededniu ataku miał na celu zobrazowanie stron konfliktu.

Drugą część stanowiła praca nad rozbudową umocnień tzw. Linii Mołotowa. Zadaniem tego rozdziału było omówienie umocnień granicznych, zarówno w wymiarze ogólnym, jak też regionalnym na przykładzie 08. PRU. Dwa główne szlaki kolejowe przechodzące przez Przemyśl i Zagórz stały się punktem wyjścia do budowy umocnień 08. PRU wzdłuż Sanu. W celu przedstawienia tematu zebrane materiały źródłowe, jak też opracowania zostały poddane szczegółowej analizie, która pozwoliła omówić temat umocnień w nowym świetle. Przedstawione w tej części pracy nieopublikowane do tej pory materiały z rosyjskich archiwów pozwalają na prowadzenie kolejnych badań

¹⁰⁷⁷ Zob. W. Suworow, *op. cit., passim*; M. Sołonin, *op. cit., passim*; Idem, *Nic dobrego ..., passim*; Idem, *22 czerwca 1941, passim*.

¹⁰⁷⁸ T. Wesołowski, *op. cit.*, s. 223-224.

z zakresu umocnień granicznych. Umocnienia 08. PRU odegrały ważną rolę podczas walk na linii Sanu. Materiały zarówno niemieckie, jak i rosyjskie pokazują, że umocnienia stanowiły dość dużą zaporę dla wojsk niemieckich.

Przesłanek dlaczego tzw. Linia Mołotowa zwiódła 22 VI 1941 r. jest wiele. Głównym powodem był brak dobrze wyszkolonej kadry, co było pokłosiem Wielkiej Czystki z lat 1937-1938. Innym z powodów były opóźnienia w budowie oraz montażu uzbrojenia w umocnieniach, o czym napisane zostało w II rozdziale. Zakładając, iż opóźnienia związane z budową nadrobionoby uzbrojeniem istniejących już DOT-ów na tzw. Linii Stalina można było stwierdzić, że siły ACz. broniłyby się dłużej na linii umocnień. Założenia dotyczące wykończenia umocnień, czy też uzbrojenia istniejących obiektów i tak nie dają pewności, czy ACz. zatrzymałaby wroga na linii Sanu.

Głównym tematem niniejszej dysertacji było przedstawienie wydarzeń *Fall Barbarossa* wzdłuż 08. PRU. Punktem wyjścia stały się materiały źródłowe wykorzystane w pracy wnoszące nowe informacje do badań nad tematem. Pierwszą z informacji, jaka ujęta została w pracy był fakt przemieszczania się wojsk niemieckich w Przemyślu pomiędzy mostem kolejowym, a wsią Hurko w obecnej przemyskiej dzielnicy Przekopana. Informacje te zostały przedstawione na podstawie raportów 26. Armii z CAMO zawartych w ostatnim rozdziale pracy. Do tej pory opisywane były walki o most kolejowy oraz o wieś Medyka. W żadnym z opracowań poruszających tę tematykę nie było mowy o przekroczeniu wojsk niemieckich Sanu w mieście poza okolica mostu kolejowego. Niemieccy żołnierze wykonując taki manewr ominęli główną linię walk, a także umocnienia P.O. Przemyśl, która w tamtym obszarze nie została obsadzona.

W pracy przedstawione zostały po raz pierwszy raporty wojsk 10. DKol. NKWD. Przeanalizowanie materiałów źródłowych pułków wchodzących w skład 10. DKol. pozwoliło na zaprezentowanie nowych informacji o walkach w okolicy mostu kolejowego w Przemyślu, a także Zagórz.

W dysertacji przedstawione zostały także uszczegółowione wyniki badań terenowych dotyczących walk w Medyce, a także na linii Leszno – Nakło – Torki. W opracowaniach przedstawiających tematykę *Fall Barbarossa* w Przemyślu i okolicach walki o Medykę zostały opisane w dość ogólny sposób. W celu przedstawienia szerszych faktów o walkach w tej okolicy użyte zostały raporty z NARA oraz CAMO, które po weryfikacji terenowej wprowadzają nowe informacje o przebiegu walk w dniach 24-27 VI 1941 r. na linii 08. PRU. Ponadto w pracach J. Rożańskiego, czy T. Berezy i P. Chmielowca przedstawiono informacje, że w Medyce dowódcy obu stron tj.

gen. E. Marck i gen. N. Dementiew zostali ranni¹⁰⁷⁹. Po kwerendzie i analizie materiałów źródłowych w niniejszej pracy przedstawione zostały szczegółowe informacje o tym zdarzeniu z 26 VI 1941 r., kiedy to obaj dowódcy w wyniku ostrzału zostali ranni.

W pracy ujęte zostały także nowe informacje o walkach na południowym odcinku 08. PRU, które uzupełniają opublikowane do tej pory wiadomości przedstawione w opracowaniach¹⁰⁸⁰. Dotyczy to rejonu Birczy oraz Dynowa. W dysertacji po raz pierwszy zostały zaprezentowane informacje o 93. OP., jaki stacjonował od Dynowa po Lutowiska. W zbiorowej pracy *Linia Mołotowa- Przewodnik po rowerowym „Szlaku nadszańskich umocnień”* autorzy wspominali o obronie granicy przez żołnierzy NKWD wchodzących w skład tej jednostki. Nie mniej jednak nie zostały przedstawione tam informacje o strażnicach 93. OP. W niniejszej pracy omówione zostały także próby obrony linii Sanu przez żołnierzy z opisywanych oddziałów pograniczników. Ponadto po raz pierwszy dzięki analizie materiałów źródłowych dotyczących 101. DP. Przedstawione zostały informacje o planach ataku 444. i 454. DP, jakie wspierały dywizje gen. E. Marcka na linii 08. PRU.

Dodatkowo praca wzbogacona została o wspomnienia mieszkańców, jak też żołnierzy obu stron walczących na terenie 08. PRU. Wprowadzenie tych informacji wzbogaciło opracowanie.

Niniejsza dysertacja nie rewolucjonizuje wiedzy na temat walk wzdłuż Sanu w czerwcu i lipcu 1941 r. Przeprowadzone badania nad tematem pozwoliły po raz pierwszy na stworzenie spójnego obrazu działań wojennych na obszarze 08. PRU. Dzięki nowym źródłom, które zostały użyte w pracy można spojrzeć na wydarzenia z 1941 r. ponownie z nowej perspektywy. Źródła te powinny zainteresować także historyków i badaczy regionalistów, którzy zajmują się tematem XX w. Nie oznacza to oczywiście, iż tematyka została całkowicie wyczerpana. Bez wątpienia kompleksowa kwerenda rosyjskich, białoruskich jak też niemieckich i słowackich archiwów pozwoliłoby na uzyskanie pełniejszych ustaleń, jak też weryfikacji niektórych ustaleń zawartych w pracy. Problem stanowić może brak dostępu do materiałów, gdyż nie wszystkie informacje z zasobów rosyjskich są ogólnie dostępne. Nowe spojrzenie szczególnie na kwestię walk w południowym rejonie 08. PRU z uwzględnieniem czeskich i słowackich archiwów przyniosłaby kompleksowe badania nad tematem *Fall Barbarossa* nad Sa-

¹⁰⁷⁹ T. Bereza, P. Chmielowiec, J. Grechuta, *op. cit.*, s. 84; J. Rożański, *op. cit.*, s. 62.

¹⁰⁸⁰ Zob. K. Plamowski, R. Bañosz, P. Wójcik, A. Kowski, *op. cit.*, s. 16-33.; J. Rożański, *op. cit.*, s. 63-70.

nem. Objęcie kwerendą materiałów niemieckiej 257. DP., która prowadziła walki na północnym obszarze tego RU pozwoliłoby na opracowanie całościowe zagadnień związanych z tamtym obszarem. Na opracowanie zasługuje również kwestia społeczna ludności, gdzie znajdowały się umocnienia. W pracy T. Bereza, P. Chmielowiec i J. Grechuta odnieśli się do części miejscowości na terenie Rawsko-Ruskiego RU. Rozpatrzenia wymagają kwestie mieszkańców miast i wsi na terenie 08. PRU. Choć opracowano publikacje na temat Przemyśla oraz Sanoka i Leska to nadal brakuje informacji o pozostałych wsiach, gdzie znajdowały się P.O. wchodzące w skład 08. PRU.

Zaprezentowane informacje oraz analizę badań można bez wątpienia jeszcze rozbudować. Materiały źródłowe oraz nowe spojrzenie na temat wnosi jednak kilka nowych informacji o przebiegu walk w Przemyśle, Medyce, Birczy oraz w Sanoku i Lesku. Liczę na to, że praca przedstawiając wydarzenia z przełamu czerwca i lipca 1941 r. na terenie 08. PRU, będzie stanowić punkt wyjścia do kolejnych poszukiwań naukowych.

ANEKS 1

Karty kadr Armii Czerwonej w dowództwie 8 Rejonu Umocnionego i 150. samodzielnego batalionu karabinów maszynowych

Dowództwo 08 Przemyskiego Rejonu Umocnionego i 150. samodzielnego batalionu karabinów maszynowych							
Nr	Imię i Nazwisko	Stopień wojskowy	Funkcja	Rok urodzenia	Jednostka wojskowa	Data desygacji	Rok wstąpienia do armii
1	Dmitr Matwiejewicz MAŚLUK	pułkownik	komendant	1902	08 RU	sierpień 1940	1921
2	Iwan Nikołajewicz POLEWIK	kapitan	naczelnik (szef) sztabu	1907	08 RU	sierpień 1940	1930
3	Aleksiej Nikiticz GNENNY	major	oficer do zadań specjalnych	1906	08 RU	czerwiec 1941	1930
4	Jakub Wolfowicz DUBINSKI	lejtnant	adiutant komendanta	1914	08 RU	czerwiec 1940 - luty 1941	1935
5	Nikołaj Jegorowicz GRINCZUK	kapitan	szef 1 wydziału	1904	08 RU	sierpień 1940	1928
6	Reuben Abramowicz LEWIN	kapitan	szef 2 wydziału	1907	08 RU KOMENDANT	styczeń 1941	1929
7	Ilija Jakowlewicz WOLFSON	kapitan	szef komunikacji	1903	08 RU	sierpień 1940	1919
8	Wasilij Iwanowicz MENZAK	technik-kwatermistrz 2 rangi	szef 4 wydziału	1913	08 RU	sierpień 1940	1935
9	Srul Haimowicz KIPERMAN	technik-kwatermistrz 2 rangi	szef 5 wydziału	1909	08 RU	sierpień 1940- maj 1941	1928
10	Akim Stepanowicz DEMECZENKO	technik-kwatermistrz 1 rangi	szef 5 wydziału	1904	08 RU	maj 1941	1926
11	Paweł Aleksandrowicz ELIZAROW	major	szef artylerii	1900	08 RU	sierpień 1940	1926
12	Wasilij Grigorjewicz IOHNO	major	szef sztabu generała artylerii	1900	08 RU	grudzień 1940	1918
13	Gigorij Kirillowicz AFANASIEW	kapitan	szef dostaw artylerii	1905	08 RU	sierpień 1940	1927

14	Iwan Andriejewicz PUSZ	lejtant	szef służb chemicznych	1910	08 RU	sierpień 1940 (na początku wojny służył jako asystent szefa chemicznego usług 26. Armii, zmarł w niewoli)	1932
15	Filipp Leoncewicz HUSAK	starszy lejtant	szef ?	1907	08 RU	sierpień 1940 - październik 1940	1929
16	Wasilij Frołowicz ROZENKO	major	kierownik zaopatrzenia	1900	08 RU	październik 1940	1919
17	Michaił Nikołajewicz PRONIN	kwatermistrz 3 rangi	szef do spraw finansów	1903	08 RU	lipiec 1940	1925
18	Paweł Iwanowicz Zikow	inżynier wojskowy 3 rangi	główny inżynier	1989	08 RU	sierpień 1940 - kwiecień 1941 (na początku pracował jako szef 78 budowy)	1918
19	Nikołaj Fiodorowicz BEZUGLI	kwatermistrz 3 rangi	szef do spraw finansów	1902	08 RU	sierpień 1940 - marzec 1941 (przeniesiony do Kijowskiego OW)	1920
20	Andriej Nikołajewicz ŻELKOWICZ	technik- kwatermistrz 2 rangi	skarbnik kontroli	1916	08 RU KOMENDANT	luty 1941	1935
21	Grigorij Afanasiewicz NIKITIUK	technik- kwatermistrz 1 rangi	siedziba administracyjna (urzędnik)	1911	08 RU	luty 1941	1933
22	Matwiej Pawłowicz KLECKIN	technik- kwatermistrz 2 rangi	siedziba administracyjna (urzędnik)	1913	08 RU	luty 1941	1935
23	Iwan Andriejewicz MARIUSZKIN	kwatermistrz 3 rangi	szef działu zamówienie technicznego	1908	08 RU	sierpień 1940	1928
24	Petr Dymitriewicz KUTUZOW	kwatermistrz 2 rangi	szef OBC ?	1896	08 RU	sierpień 1940 (przeniesiony do siedziby 26. Armii. Zmarł w	1918

						niewoli)	
25	Petr Wasiliewicz KAZAKOW	kwatermistrz 2 rangi	szef OBC ?	1900	08 RU	lipiec 1940	1920
26	Iwan Iwanowicz MANULOW	lejtnant	technik oddziału zarządzania specjalistycznego	1916	08 RU KOMENDANT	grudzień 1940 - luty 1941	1937
27	Kondratij Romanowicz NECZIPORENKO	młodszy lejtnant	technik aparatu kontroli	1918	08 RU KOMENDANT	październik 1940 - luty 1941	1938
28	Michaił Iosifowicz JARMOLENKO	młodszy lejtnant	starszy technolog	1911	08 RU KOMENDANT	luty 1941	1935
29	Wasilij Federowicz SZYŁOW	lekarz 2 rangi	szef służb sanitarnych	1897	08 RU	grudzień 1940	1918
30	Izaak Gdaliwicz SCHWARTZ	brak	technik zarządzania nieruchomościami	1911	08 RU KOMENDANT	1941	brak
31	Nikołaj Fiodorowicz SOROKIN	wojskowy technik 2 rangi	młodszy technik artylerii	1918	08 RU KOMENDANT	brak (przeniesiony do 376 pułku artylerii)	1939
32	Andriej Gawriolicz PEDKO	kapitan	komendant 150 samodzielnego batalionu karabinów maszynowych	1904	150 SBKM 08 RU	sierpień 1940 - styczeń 1941	1926
33	Nikołaj Awksentiewicz KAUNOW	kapitan	komendant 150 samodzielnego batalionu karabinów maszynowych	1907	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1929
34	Timofiej Semonowicz TARKOWSKI	lejtnant	starszy adiutant	1907	150 SBKM 08 RU	luty 1941	1930
35	Andriej Andiejewicz JARMOLUK	lejtnant	adiutant	1916	150 SBKM 08 RU	luty 1941	1937
36	Hazib KARIMOW	kwatermistrz 3 rangi	szef sekcji (części) gospodarczej	1900	150 SBKM 08 RU	luty 1941	1920
37	Nikołaj Danilowicz KEBA	młodszy lejtnant	szef sekcji (części) administracyjno-gospodarczej	1913	150 SBKM 08 RU	wrzesień 1940	1925
38	Kuzma Silantiewicz	wojskowy technik 2	szef ??	1908	150 SBKM 08 RU	marzec 1941	1930

	ANUCZIKOW	rangi					
39	Wasilij Jakowlewicz CHRUSTALEW	lejtant	szef służb chemicznych	1922	150 SBKM 08 RU	lipiec 1941	1939
40	Michaił Abramowicz NOWIKOW	technik- kwater- mistrz 2 rangi	szef OBC ?	1910	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1940
41	Sergiej Dymitriewicz KARMANOW	brak	szef zaopatrzenia żywnościowego	1912	150 SBKM 08 RU	luty 1941	1934
42	Sergiej Andriejewicz DEMANCZUK	technik- kwater- mistrz 2 rangi	siedziba administracyjna (urzędnik)	1915	150 SBKM 08 RU	sierpień 1940	1937
43	Wasilij Grigoriewicz MARGERA	technik- kwater- mistrz 2 rangi	siedziba administracyjna (urzędnik)	1914	150 SBKM 08 RU	sierpień 1940	1936
44	Iwan Jegorowicz KOWSZAR	lejtant	dowódca karabinów maszynowych	1907	150 SBKM 08 RU	luty 1941	1929
45	Jakub Wolfowicz DUBINSKI (nr 4)	lejtant	dowódca	1914	150 SBKM 08 RU	luty 1941	1935
46	Wasilij Iwanowicz KUSZCZENKO	starszy lejtant	dowódca	1912	150 SBKM 08 RU	sierpień 1940	1928
47	Deonisij Semonowicz KOLUSZKO	starszy lejtant	dowódca karabinów maszynowych	1905	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1927
48	Aleksander Wasiliewicz PISKUNOW	młodszy lejtant	dowódca plutonu	1912	150 SBKM 08 RU	1940	1938
49	Aleksandr Aleksandrowicz CWETKOW	młodszy lejtant	dowódca plutonu	1917	150 SBKM 08 RU	1940	1938
50	Michaił Wasiliewicz FILATOW	młodszy lejtant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1917	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1940
51	Iwan SZUMRAJTOW	młodszy lejtant	dowódca plutonu	1915	150 SBKM 08 RU	grudzień 1940	1937
52	Mikołaj Efimowicz RINDINKO	młodszy lejtant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1913	150 SBKM 08 RU	grudzień 1940	1935
53	Iwan BELCZIKOW	lejtant	dowódca plutonu	1916	150 SBKM 08 RU	kwiecień 1941	1937
54	Iwan Mikołajewicz TORCHOW	młodszy lejtant	dowódca plutonu	1917	150 SBKM 08 RU	luty 1941	1938

55	Andiej Matwiejewicz SMO-LIAKOW	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1916	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1937
56	Wiktor Awerianowicz NIE-KRASOW	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1921	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
57	Iwan Markowicz SIMEOPIEW	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1917	150 SBKM 08 RU	kwiecień 1941	1938
58	Eustachy Zenowiewicz CZAPLIN	młodszy lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1912	150 SBKM 08 RU	1940	1931
59	Iwan MUSORIN	lejtnant	dowódca plutonu	1919	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
60	Konstantin SUMIN	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1917	150 SBKM 08 RU	luty/marzec 1941	1939
61	Samimczeri Baczmirzowicz SZEWACUKOW	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1913	150 SBKM 08 RU	kwiecień 1941	1935
62	Aleksandr G. PANOW	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1921	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
63	Michaił Iwanowicz POPOW	lejtnant	dowódca plutonu	1915	150 SBKM 08 RU	luty 1941	1935
64	Karp Ignatowicz SZURUPOW	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1918	150 SBKM 08 RU	kwiecień 1941	1938
65	Michaił Danilowicz PARAMONOW	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1919	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
66	Mikołaj Mironowicz CZERWAK	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1913	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1935
67	Aleksandr Maksimowicz TKACZUK	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1918	150 SBKM 08 RU	kwiecień 1941	1938
68	Wiktor Mironowicz PARNO	lejtnant	dowódca plutonu	1920	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
69	Andriej Stepanowicz SEMCZUK	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1909	150 SBKM 08 RU	październik 1940 przeniesiony do 47 SBKM 9 RU	1931

70	Ewgeni Aleksandrowicz Żwakin	lejtnant	dowódca plutonu	1917	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941- schwyty następnie zwolniony	1939
71	Andriej Artemowicz ROMANOW	lejtnant	dowódca plutonu	1921	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
72	Konstantin Wasyliewicz REWA	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1915	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1937
73	Jurij Federowicz LIPATOW	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1920	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
74	Wiktor Iwanowicz LEBED	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1915	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1936
75	Konstantin Aleksandrowicz ROMASZKIN	lejtnant	dowódca plutonu	1915	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1940
76	Michaił Kondratiewicz MOGIŁA	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1097	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1939
77	Michaił Iwanowicz SAFRONOW	lejtnant	dowódca plutonu	1915	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
78	Aleksandr Efimowicz POPOW	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1900	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1932
79	Wasilij Andrejewicz SACHAROW	lejtnant	dowódca plutonu	1919	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
80	Leonid Michaiłowicz MURZA	lejtnant	dowódca plutonu	1922	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
81	Hannon Zijaztdinowicz ASZIROW	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1915	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1937
82	Galej Szakirowicz SAJFULLIN	lejtnant	dowódca plutonu	1916	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1937
83	Aleksiej Stepanowicz MITUSOW	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1918	150 SBKM 08 RU	październik 1940 -na początku wojny był w 698 SP i 146 SD zmarł w działaniach wojennych	1938
84	Michaił Osipowicz SWIERDŁOW	lejtnant	dowódca plutonu	1921	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939

85	Mikołaj Stepanowicz MO-SZINKOW	lejtant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1918	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1938
86	Aleksandr Iwanowicz FARA-FONTOW	lejtant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1921	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1938
87	Zahar Tarasowicz ANISZCZUK	młodszy lejtant	dowódca plutonu	1916	150 SBKM 08 RU	październik 1940 - marzec 1941	1937
88	Kasim Hazipowicz FATTA-CHOW	lejtant	dowódca plutonu	1920	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
89	Iwan Antonowicz BUSIGIN	lejtant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1918	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
90	Iwan Gigoriewicz BUCIK	lejtant	dowódca plutonu	1920	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
91	Dmitrij Trofimowicz GONCZARENKO	lejtant	dowódca plutonu	1922	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
92	Mikołaj Fomicz ANISZCZUK	młodszy lejtant	dowódca plutonu	1915	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1937
93	Paweł Iustionowicz ANDREJCZUK	lejtant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1920	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
94	Aleksandr Aleksandrowicz ORLINSKIJ	lejtant	dowódca plutonu	1921	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
95	Iwan Nazarowicz MIKIEJEW	młodszy wosjskowy technik	naczelnik (szef) warsztatów ??	1912	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1939
96	Michaił Trofimowicz WO-CZENKO	brak	naczelnik (szef) warsztatów ??	1911	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1933
97	Kiriłł Iwanowicz STAKURSKIJ	młodszy lejtant	dowódca plutonu	1910	150 SBKM 08 RU	lipiec 1940	1933
98	Mark Leontiewicz LEWICKIJ	lejtant	dowódca plutonu	1919	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1937
99	Petr Fomicz DMITRUK	lejtant	dowódca plutonu	1920	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
100	Iwan Michaiłowicz GOŁOWATIUK	młodszy lejtant	dowódca plutonu	1910	150 SBKM 08 RU	październik 1940-luty 1941	1940
101	Władimir Grigoiewicz CHOWANSKIJ	lejtant	dowódca plutonu	1917	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939

102	Aleksandr Semenowicz ŻWANNIKOW	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1919	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
103	Semen Andrejewicz ZACHAROW	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1919	150SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
104	Piotr Michaiłowicz ZAJCEW	lejtnant	dowódca plutonu	1919	150SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
105	Abdullah Jusupowicz JUSUPOW	lejtnant	dowódca plutonu	1920	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
106	Władimir Wasiliewicz KOZŁOW	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1921	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
107	Aleksandr Fedorowicz KUSMACJEW	lejtnant	dowódca plutonu	1921	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
108	Sergiej Iwaowicz KUCZEROW	lejtnant	dowódca plutonu	1919	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
109	Piotr Iwanowicz MIKONOW	lejtnant	dowódca plutonu	1922	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
110	Dmitrij Pawłowicz PANCUK	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1911	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1940	1940
111	Aleksandr Pawłowicz MALISZEW	lejtnant	dowódca plutonu	1919	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
112	Iwan Michaiłowicz MANAJENKOW	lejtnant	dowódca plutonu	1921	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
113	Mikołaj Stepanowicz MANUCHIN	lejtnant	dowódca plutonu	1920	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
114	Mikołaj Andrejewicz MANCEREW	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1918	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
115	Mikołaj Aleksandrowicz NECMEŁOW	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1918	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
116	Semen Minaszewicz GRACKOWSKIJ	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1914	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1940 - luty 1941	1940
117	Roman Gawriłowicz OPALUK	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1920	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
118	Mikołaj Markowicz OLEJNIK	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1921	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939

119	Mikołaj Maksimowicz POGREBNJAK	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1919	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
120	Adriej Andrejewicz JARMOLUK	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1915	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1940 - luty 1941 (przeniesiony na stanowisko adiutanta)	1940
121	Iwan Iwanowicz KURIATNIKOW	lejtnant	dowódca plutonu	1919	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
122	Zagrutdinow Sagutdinowicz SAJITBATAL	lejtnant	dowódca plutonu	1918	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
123	Iwan Kuzmicz SAFANOW	lejtnant	dowódca plutonu	1919	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
124	Grigorij Aleksiejewicz USZANOW	lejtnant	dowódca plutonu	1919	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
125	Petr Prokopowicz USZKALOW	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1915	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
126	Michaił Konstantinowicz FROŁOW	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1913	150 SBKM 08 RU	lipiec 1940- marzec 1941	1940
127	Wsiewołod Wasiliewicz DENISOW	lejtnant	dowódca plutonu artyleryjskiego	1916	150 SBKM 08 RU	marzec 1941	1937
128	Paweł Aleksiejewicz CHMIELEW	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1918	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
129	Nusim Lipowicz HOŁODIWKER	lejtnant	dowódca plutonu	1919	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
130	Sergiej Wasiliewicz GRIMAK	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1912	150 SBKM 08 RU	lipiec 1940	1940
131	Dmitrij Grigoriewicz KOJCZIRENKO	lejtnant	dowódca plutonu	1919	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
132	Anton Filipowicz NAZARENKO	lejtnant	dowódca plutonu	1922	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
133	Andriej Jakolewicz ŁOMANOW	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1913	150 SBKM 08 RU	lipiec 1940. Przeniesiony do 151 SBKM, zmarł w 1940	1940

134	Iwan Wasilewicz KRA-SNOKUTSKIJ	lejtnant	dowódca plutonu	1922	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
135	Gabriel Antonowicz WOZNIJ	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1915	150 SBKM 08 RU	lipiec 1940	1940
136	Aleksandr Nikołajewicz KONOWAŁOW	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1917	150 SBKM 08 RU	lipiec 1940- maj 1941	1938
137	Iwan Stepanowicz ULIANCZUK	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1917	150 SBKM 08 RU	lipiec 1940- luty 1941	1940
138	Dmitrij Michajłowicz GAWRILIUK	młodszy lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1917	150 SBKM 08 RU	?	1940
139	Jason Naumowicz ILNICKIJ	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1911	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1940
140	Jakow Kuprianowicz NOWIKOW	lejtnant	dowódca plutonu	1916	150 SBKM 08 RU	lipiec 1940	1937
141	Ignat Pietrewicz KOZELECKIJ	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1911	150 SBKM 08 RU	lipiec 1940	1940
142	Antip Wasilewicz ANDREJEW	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1917	150 SBKM 08 RU	?	1938
143	Fedor Emelianowicz MITROCHIN	lejtnant	młodszy technik artylerii	1912	150 SBKM 08 RU	kwiecień 1941	1936
144	Konrad Romanowicz NECZIPORENKO	młodszy lejtnant	młodszy technik sprzętowy	1918	150 SBKM 08 RU	luty 1941	1938
145	Fidor Maksimowicz KRAWCZUK	starszy asystent wojskowy	starszy asystent	1905	150 SBKM 08 RU	listopad 1940	1928
146	Boris Isaakowicz SZKOLNIKOW	asystent wojskowy	asystent	1920	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
147	Alesiej Afanasiewicz JARIŁOW	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1914	150 SBKM 08 RU	październik 1940	?
148	Nikifor Kirillowicz JABŁONOWSKIJ	młodszy lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1915	150 SBKM 08 RU	październik 1940	?
149	Iwan Wasilewicz ANDEJEW	młodszy lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1917	150 SBKM 08 RU	grudzień 1940	1938
150	Iwan Gawrilowicz ARTIUCHIN	młodszy lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1916	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1937

151	Roman Fedorowicz TICHONOW	młodszy lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1914	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1940
152	Fedor Dianowicz TANIUSZIN	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1914	150 SBKM 08 RU	październik 1940-maj 1941	?
153	Nikołaj Dmitriewicz DEREWIANKO	lejtnant	dowódca plutonu	1921	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
154	Ganifi Hussein Kuli-oglu RAFI-ZADE	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1914	150 SBKM 08 RU	październik 1940- grudzień 1940	?
155	Iwan Mitrofanowicz KOLESNIK	lejtnant	dowódca plutonu	1917	150 SBKM 08 RU	?	1937
156	Wasilij Romanowicz KLIMCZUK	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1918	150 SBKM 08 RU	październik 1940-luty 1941	1938
157	Grigorij Daniłowicz KURCZATKIN	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1919	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1940
158	Grigorij Iwanowicz IWANOW	młodszy lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1915	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1937
159	Anatolij Jakowlewicz KUSTOW	lejtnant	dowódca plutonu	1918	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
160	Sergiej Wasilewicz KUCZUMOW	lejtnant	dowódca plutonu	1915	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
161	Mikołaj Emelianowicz ANTONENKO	lejtnant	dowódca plutonu	1918	150 SBKM 08 RU	październik 1940-luty 1941	1938
162	Petro Iwanowicz GUŁOW	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1915	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1937
163	Josif Abramowicz RUDISZIN	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1914	150 SBKM 08 RU	styczeń 1941	1936
164	Nikołaj Iwanowicz GORIN	młodszy lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1915	150 SBKM 08 RU	październik 1940	1937
165	Michaił Josifowicz DIACZENKO	młodszy lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1917	150 SBKM 08 RU	październik 1940-luty 1941	1938
166	Iwan Iwanowicz ANOSOW	lejtnant	dowódca plutonu karabinów maszynowych	1918	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
167	Wasilij Iwanowicz WŁASENKO	młodszy lejtnant	dowódca plutonu	1913	150 SBKM 08 RU	październik 1940-luty 1941	1939

168	Wasilij Petro- wicz JAKU- BOWSKIJ	lejtnant	dowódca pluto- nu	1913	150 SBKM 08 RU	grudzień 1940	1938
169	Wasilij Trofi- mowicz MO- NACHOW	lejtnant	dowódca pluto- nu	1921	150 SBKM 08 RU	czerwiec 1941	1939
170	Aleksiej Afana- siewicz JAKI- MOW	młodszy lejtnant	dowódca pluto- nu	1914	150 SBKM 08 RU	?	1940
171	Iwan Wasilie- wicz CZAPLIN	młodszy lejtnant	dowódca pluto- nu	1912	150 SBKM 08 RU	1940?	1939

- kolorem czerwonym oznaczeni są żołnierze, którzy zginęli w pierwszych dniach walk z czerwca 1941 r.

- kolorem niebieskim oznaczeni są żołnierze którzy zginęli w czasie II wojny światowej

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z RPAW i CAMO

ANEKS 2

Punkt Oporu Przemysł

L.p.	Typ schronu	Załoga	Uzbrojenie	Uwagi
1	Półkaponiera obrony przeciwpancernej	22	DOT-4, 2xNPS-3, Rkm	wysadzony
2	Półkaponiera artyleryjska	23	2xŁ-17, 2xRkm	Obsadzony w VI 1941 r.
3	Kaponiera obrony przeciwpancernej	29-30	2xDOT-4, 2xNPS-3, 2xRkm	Obsadzony w VI 1941 r.
4	Półkaponiera broni maszynowej	5	NPS-3,Rkm	Brak wejścia
5	Półkaponiera broni maszynowej	20	2xNPS-3, 2xRkm	Obsadzony w VI 1941 r.
6	Półkaponiera broni maszynowej	5	NPS-3, Rkm	
7	Półkaponiera obrony przeciwpancernej	23	DOT-4, 2xNPS-3, 2xRkm	DOT na terenie prywatnym
8	Półkaponiera broni maszynowej	5	NPS-3, Rkm	
9	Półkaponiera broni maszynowej	18	2xNPS-3, Rkm	
10	Półkaponiera broni maszynowej	18	2xNPS-3, Rkm	
11	Kazamata broni maszynowej	22	3xNPS-3, 2xRkm	DOT na terenie prywatnym
12	Kazamata broni maszynowej	18	3xNPS-3, 2xRkm	
13	Kaponiera obrony przeciwpancernej	29	2xDOT-4, 2xNPS-3, 2xRkm	na terenie Oczyszczalni Ścieków
14	Kazamata broni maszynowej	4	NPS-3	
15	Kazamata broni maszynowej	4	NPS-3	
16	Półkaponiera obrony przeciwpancernej	19	DOT-4, NPS- 3, Rkm	
17	Kazamata obrony przeciwpancernej	22	DOT-4, 2xNPS-3, Rkm	na terenie „ELBUDU”
18	Półkaponiera broni maszynowej	19	2xNPS-3, Rkm	
19	Półkaponiera broni maszynowej	19	2xNPS-3, Rkm	
20	Półkaponiera artyleryjska	25	2xŁ-17, NPS- 3, 2xRkm	
21	Kazamata obrony przeciwpancernej	22	DOT-4, 2xNPS-3, Rkm	
22	Kazamata obrony przeciwpancernej	19	DOT-4, NPS- 3, Rkm	wysadzony

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych

ANEKS 3

Pieśń 99 Dywizji Strzeleckiej autorstwa A. Twardowskiego

Za świętą ziemię,
Za rodziny nasze,
Za wolność my stanęliśmy ścianą,
Wróg podstępny nie straszny
Dla dywizji naszej
Dziewięćdziesiątej dziewiątej, rodzimej

My od Sanu do Zbrucza
W bitwach z wrogą chmarą
Wypełnialiśmy przysięgę swoją.
W tej walce zaciętej
Nasze dzieci i żony
Razem z nami stały w szeregu.

My w bojach nie po raz pierwszy,
Za dzieła bojowe
Nas odznaczyła Ojczyzna-matka.
Biliśmy Niemca-faszystę,
Biliśmy mocno i czysto,
I dziś idziemy dobijać.

Powiewaj nad nami,
Nasz sławny sztandarze.
Nasza dewiza jest niewzruszenie surowa:
To będzie odpłata
Dziewięćdziesiątej dziewiątej
Za przyjaciół i towarzyszy krew.

W tym wspólnym zrywie
My wroga obalimy
I zmiądzymy lawiną stalową.
Powiewaj nad nami
Osmalony sztandarze
Dziewięćdziesiątej dziewiątej rodzimej.

BIBLIOGRAFIA

I Źródła archiwalne

- **Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej - Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (Moskwa-Podolsk).**

f. 229, op. 161, d. 112.

f. 229, op. 161, d. 169.

- **Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe - Российский Государственный Военный Архив (Moskwa).**

f. 32283, op. 1, d. 1.

f. 32880, op. 5, d. 229.

f. 32880, op. 5, d. 405.

f. 36967, op. 1, d. 238.

f. 36967, op. 1, d. 239.

f. 38283, op. 1, d. 1.

- **National Archives and Records Administration**

t. 315, r. 1221 - Records of German field commands division.

t. 315, r. 1226 - Records of German field commands division.

- **Federalna Służba Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej**

Materiały archiwalne z zasobu Centralnego Muzeum Pograniczników.

II Mapy

Mapa administracyjna Wojskowego Instytutu Geograficznego 1:300 000, *Arkusz 38 Lwów.*

Mapa topograficzna Wojskowego Instytutu Geograficznego 1:100 000, *Pas 49, Słup, 35 Przemyśl.*

Mapa topograficzna Wojskowego Instytutu Geograficznego 1:100 000, *Pas 49, Słup, 36 Mościska.*

Mapa topograficzna Wojskowego Instytutu Geograficznego 1:100 000, *Pas 50, Słup, 34 Sanok.*

Mapa topograficzna Wojskowego Instytutu Geograficznego 1:100 000, *Pas 50, Słup, 35 Dobromil.*

Mapa topograficzna Wojskowego Instytutu Geograficznego 1:100 000, *Pas 50, Słup, 36 Sambor*.

Mapa topograficzna Wojskowego Instytutu Geograficznego 1:100 000, *Pas 51, Słup, 34 Lesko*.

Mapa topograficzna Wojskowego Instytutu Geograficznego 1:100 000, *Pas 51, Słup, 35 Ustrzyki Dolne*.

III Wspomnienia opracowane

1. Guderian H., *Wspomnienia żołnierza*, Warszawa 2003.
2. Kalba M., *Nachtigal. Ukraiński batalion 1941*, Detroit-Lwów 1995.
3. Mołodyński W., *Bieszczadzkie okupacje 1939-1945*, Rzeszów 2016.
4. Skrabka-Błotnicka T., *Wędrówka przez minione lata. Wspomnienia ku pamięci potomnych*, Przemyśl 2018.
5. Slesina H., *Żołnierze przeciwko śmierci i diabłu*, Gdańsk 2015.
6. Smółka J., *Przemyśl pod okupacją sowiecką. Wspomnienia z lat 1939-1941*, Przemyśl 2017.
7. o. Woźniak R., *Przemyśl w latach II wojny światowej w relacji kronikarza klasztoru Franciszkanów-Reformatów*, Przemyśl 1998.
8. Żukow G., *Wspomnienia i refleksje*, Warszawa 1976.

IV Artykuły w czasopismach

1. Iwaneczko D., *Solanki Dobromilskie*, [w:] „Nasz Przemyśl” nr 8/2011, Przemyśl 2011.
2. Fac L., „Barbarossa” nad Sanem, [w:] „Nasz Przemyśl” nr 5/2006, Przemyśl 2006.
3. Fac L., *Pola śmierci* [w:] Nasz Przemyśl styczeń 2013 nr 1(99), Przemyśl 2013.
4. Osiadacz M., *Moje chłopięce przeżycia w pierwszych dniach hitlerowskiej akcji „Barbarossa” (czerwiec – 1941)* [w:] „Nasz Przemyśl” 6/2013, Przemyśl 2013.
5. Zajac T., *Czy most kolejowy w Przemyślu wysadzono tylko podczas Wielkiej Wojny?* [w:] „Nasz Przemyśl” nr 7/2014, Przemyśl 2014.
6. Zajac T., *Umocnienia graniczne II wojny światowej na terenie miasta-Linia Mołotowa* [w:] „Nasz Przemyśl” nr 1/2015, Przemyśl 2015.
7. Zajac T., *Wędrówka po radzieckich schronach cz. 2*, [w:] „Nasz Przemyśl” 3/2015, Przemyśl 2015.

8. Zając T., *Wędrówka po radzieckich schronach cz. 3*, [w:] „Nasz Przemysł” 4/2015, Przemysł 2015.
9. Zając T., *Wędrówka po radzieckich schronach cz. 5*, [w:] „Nasz Przemysł” 7/2015, Przemysł 2015.
10. Zając T., *Wędrówka po radzieckich schronach cz. 20*, [w:] „Nasz Przemysł” 9/2016, Przemysł 2016.

V Opracowania

1. Ailsby Ch., *Operacja Barbarossa. Niemiecka inwazja na Związek Radziecki, 1941*, Warszawa 2010.
2. Ailsby Ch., *Waffen-SS. Piekło na froncie wschodni*, Warszawa 2015.
3. Beevor A., *Druga wojna światowa*, Kraków 2013.
4. Beevor A., *Stalingrad*, Kraków 2008.
5. Bereza T., *Geneza oraz budowa Przemyskiego i Raworuskiego - Rejonów Umocnionych Linii Mołotowa*, „Galicja” nr 1-2 2001.
6. Bereza T., Chmielowiec P., *Linia Mołotowa. Krótka historia i przewodnik po zapomnianych fortyfikacjach na Ziemi Przemyskiej i Roztoczu*, Przemysł 2000.
7. Bereza T., Chmielowiec P., *W cieniu „Linii Mołotowa”. Ochrona granicy ZSRR z III Rzeszą między Wiszną a Solokiją w latach 1939-1941*, Rzeszów 2002.
8. Beshanov V., *Czerwony blitzkrieg*, Warszawa 2008.
9. Bezymiński L., *Jak powstał plan „Barbarossa”*, Warszawa 1979.
10. Bieszanow K., *Szaleństwo Stalina*, Warszawa 2005.
11. Bogdanowski J., *Architektura obronna w krajobrazie Polski*, Warszawa-Kraków 1996.
12. Blau G.E., *Niemiecka kampania w Rosji. Planowanie i operacje (1940-1942)*, Oświęcim 2014.
13. Braithwaite R., *Moskwa 1941*, Kraków 2011.
14. Bryja M., *Artyleria niemiecka w latach 1933-1945. Taktyka, organizacja, uzbrojenie*, Warszawa 1996.
15. Bryja M., *Piechota niemiecka 1939-1945*, tom II, Warszawa, 1999.
16. Budzyński Z., Kamińska-Kwak J., *Ponad podziałami. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu w latach 1909-2009*, Przemysł 2009.
17. Carell P., *Operacja „Barbarossa”*, Warszawa 2000.

18. Ciepliński A., Woźniak R., *Encyklopedia współczesnej broni palnej (od połowy XIX wieku)*, Warszawa 1994.
19. Cieśla M., *Mini słownik polsko-rosyjski*, Warszawa 1998.
20. Chmielowiec P., *Ostanie tygodnie sowieckiej okupacji w Przemyślu (maj-czerwiec 1941 r.)* [w:] *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939-1941*, pod red. P. Chmielowa, Rzeszów-Warszawa 2005.
21. Churchill W., *Druga wojna światowa*, t. 3: *Wielka koalicja*, Gdańsk 1994-1995.
22. ks. Czenczek St., *Benedyktynki*, [w:] *Diecezja Przemyska w latach 1939-1945*, pod red. J. Drausa i J. Musiała, Przemyśl 1990.
23. Чекунов С.Л., *Пушу исключительно по памяти ... Командиры Красной Армии о катастрофе первых дней Великой Отечественной войны*, Москва 2017.
24. Czubiński A., *Historia powszechna XX wieku*, Poznań 2003.
25. Dalecki M., *Przemyskie mosty w latach 1772-1948* [w:] *Rocznik Przemyski, Historia* z. 3, t. 29-30, Przemyśl 1994.
26. Dębski S., *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939-1941*, Warszawa 2003.
27. Drogowoz I., *Czerwona nawałnica*, t. 1, Warszawa 2000.
28. Drogowoz I., *Czerwona nawałnica*, t. 2, Warszawa 2001.
29. Dzik J., Kozdrój Ł., *Na ratunek schronom*, „Odkrywcą” nr 12/119.
30. Fac, L., *Szkice z dziejów Przemyśla i ziemi przemyskiej*, Przemyśl 2012.
31. Gaweł G., Kalicki Sz., *Fortyfikacje Linii Mołotowa odcinek Radymno-Sieniawa-Oleszyce*, Kraków 2012.
32. Gilbert M., *Druga wojna światowa*, Poznań 2000.
33. Gołębiowicz W., Matuszewski R., Nowakowski T., *Indywidualna broń strzelecka II wojny światowej*, Warszawa 2010.
34. Grünberg K. Serczyk J., *Droga do rozbioru Polski 1918-1939. Nowe ustalenia*, Warszawa 2005.
35. Grzelak Cz. K., *Armia Stalina 1939-1941. Zbrojne ramię polityki ZSRS*, Warszawa 2010.
36. Grzybek D., *Plan „Barbarossa”* [w:] *Historia II wojny światowej. Bitwy, dowódcy, kampanie, żołnierze*, Kraków 2009.
37. Hartmann Ch., *Wielka Wojna Ojczyźniana 1941-1945*, Poznań 2014.
38. Haskew M.E., *Artyleria II wojny światowej*, Warszawa 2015.
39. Haskew M.E., *Broń pancerna II wojny światowej*, Warszawa 2014.

40. Haskew M.E., *Broń pancerna II wojny światowej*, Warszawa 2015.
41. Haskew M.E. *Porównanie broni. Broń piechoty II wojny światowej*, Warszawa 2014.
42. Idzikowski T., *Twierdza Przemyśl. Powstanie-Rozwój-Technologia.*, Krosno 2014.
43. Jara Z., *Przyczynek do historii 1939-1945*, Wrocław 2008.
44. Jasudowicz T., *Widmo krąży po Europie. Bezprawie paktu Ribbentrop-Mołotow*, Toruń 1993.
45. Jędrzejewski D., Lalak Z., *Niemiecka broń pancerna 1939-1945*, Warszawa 1993.
46. Jurga R. M., Kaufmann J. E., *Twierdza Europa. Europejskie fortyfikacje II wojny światowej*, Poznań 2013.
47. Kamenir V., *Krwawy trójkąt. Zagłada Armii Czerwonej na Ukrainie 1941*, Warszawa 2010.
48. Kissel H., *Die Eisenbahnbrücke von Przemyśl*, Wehrwissenschaftliche Rundschau, R. 1970, nr 4.
49. Kozarski P., *Współczesne metody i techniki konserwatorskie zwiększające wartości użytkowe budowli i terenów pofortecznych* [w:] *Fortyfikacja t. IX*, Warszawa 1999.
50. Kozdrój Ł. Dzik J., *Rewaloryzacja „Półkaponiery Sanowej” Przykład rewitalizacji radzieckich umocnień granicznych z lat 1940-1941* [w:] „Poligon” nr 5(22), Warszawa 2010.
51. Kozdrój Ł., Kozdrój M., Tomaszek P., *Punkt oporu „Krasieczyn”* [w:] *Forteca* nr 3-4, 1998.
52. Kozdrój Ł., Kozdrój M., Tomaszek P., *Sowiecka fortyfikacja rozproszona na terenie dawnych umocnień poligonowych twierdzy przemyskiej* [w:] *Fortyfikacja*, t. X, Warszawa-Kraków 1999.
53. Krajewski M., *Dzieje Medyki. Zarys monograficzny*, Rzeszów 1982
54. Ledwoch J., *Czołgi niemieckie 1933-1945*, Warszawa 1994.
55. s. Lenart M. Paschalia CSSF, *Felicjanki*, [w:] *Diecezja Przemyska w latach 1939-1945*, pod red. J. Drausa i J. Musiała, Przemyśl 1990.
56. Macksey K., *Największe błędy dowódców II wojny światowej*, Warszawa 2002.
57. Magnuski J., *Czołg ciężki T-35* [w:] „Nowa Technika Wojskowa“ nr 5/1994, Warszawa 1994.

58. Maksymowicz R., *Ręczny karabin maszynowy DP*, TBU 11, Warszawa 1971.
59. Małysz A., *Ideowe założenia fortyfikacji i realizacja w terenie linii Mołotowa w latach 1939 – 1941* [w:] *Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń* (red.) M. Liedke, J. Sadowska, J. Trynkowski, Białystok 1999.
60. Małysz A., *Fortyfikacje ZSRR batalionowego węzła obrony „Brusno”. Punkt Oporu Wzgórze 330 „Hrebcianka”* [w:] „Rocznik Lubaczowski” t. IX-X, Lubaczów 2000.
61. Małysz A., *Schrony betonowe pasa przesłaniania Rawsko-Ruskiego Rejonu Umocnionego na linii Nowe Siolo – Oleszyce* [w:] „Rocznik Lubaczowski”, t. VIII, Lubaczów 1998
62. Małysz A., *Schron dla karabinu maszynowego pasa przesłania „Linii Mołotowa”*, *Militaria XX wieku* nr 3, 2004.
63. Małysz A., *Schron 45 mm dla dział przeciwpancernego* [w:] *Militaria XX* nr 1(4), 2005.
64. Matuszewski R., Wojciechowski I.J., *Karabin Mauser wz. 1898*, TBU nr 91, Warszawa 1983.
65. Mazur G., *Historia polityczna świata XX wieku*, pod red. M. Bankowicza, Kraków 2004.
66. Mitcham S.W., *1941 Blitzkrieg w Rosji. Generalowie Hitlera. U źródeł sukcesu i klęsk Wehrmachtu*, Warszawa 2012.
67. Murphy D.E., *Co wiedział Stalin*, Warszawa 2006.
68. Musiał B., *Wojna Stalina 1939-1945. Terror, grabież, demontaże*, Poznań 2015.
69. Nabokov V., *Czerwony Blitzkrieg*, Warszawa 2008.
70. Niekricz A., *1941 22 czerwca*, Warszawa 1967.
71. Oberc F., *Ziemia sanocka w latach 1939-1944* [w:] *Roczniku: Zeszyty Archiwum Ziemi Sanockiej* nr 7 Sanok-Zagórz-Lesko 1939-1944, Sanok 2007.
72. Olejko A., *Armia słowacka czasie przelamywania Linii Mołotowa- uderzenie przeciw ZSRR w ramach Fall „Barbarossa”* [w:] „Rocznik Przemyski”, *Historia Wojskowości*, z.1, t. XLII, Przemyśl 2006.
73. Pataj S., *Artyleria lądowa 1871-1970*, Warszawa 1975.
74. Płamowski K., Bañosz R., Wójcik P., Komski A., *Linia Mołotowa. Przewodnik po rowerowym „Szlaku nadszańskich umocnień”*, Nowy Sącz 2007.
75. Ponczek P., Kwolek A., *Pojazdy pancerne. Od „Littel Wille“ do Leoparda 2 A6*, Głucholazy 2012.

76. Porter D., *Pojazdy pancerne Armii Czerwonej 1939-1945*, Warszawa 2010.
77. Rio P., *Żołnierz radziecki drugiej wojny światowej*, Poznań 2012.
78. Rocznik Sanocki 1967 t. II, Kraków.
79. Rocznik Sanocki 1979 t. IV, Kraków.
80. Roger F., *Historia broni maszynowej od roku 1860 do czasów współczesnych*, Warszawa 1999.
81. Roger F., *Tajne bronie III Rzeszy*, Warszawa 2000.
82. Rożański J., *Fall Barbarossa nad Sanem*, Rzeszów 1982.
83. Rożański J., *Fall Barbarossa –tragiczna karta Przemyśla*, Przemyśl 2001.
84. Rożański J., *Prawobrzeżny Przemyśl od 28 września 1939 do 28 czerwca 1941*, [w:] Przemyskie Zapiski Historyczne, Przemyśl 1974.
85. Rożański J., *Przemyski Rejon Umocniony z lat 1940-1941* [w:] Galicja. Kultura, Tradycja, Współczesność nr 1-2, Przemyśl 2001.
86. Rychlewski Cz., *Haubica kal. 122 mm wz. 1938*, TBU 79, Warszawa 1982.
87. Sadowski J., „Forteczny”czołg [w:] Spotkania z zabytkami nr 6/1999.
88. Sadowski J., *Przemyski Rejon Umocniony- mapy i rysunki*, [w:] Fortyfikacje Twierdzy Przemyśl. XXV seminarium krajoznawcze WP, Gliwice 2011.
89. Sadowski J., *Przyczynek do badań nad Linią Mołotowa* [w:] Infort 1994, nr 2.
90. Sáiz A., *Deutsche Soldaten. Mundury, wyposażenie i osobiste przedmioty żołnierza niemieckiego 1939-1945*, Poznań 2009.
91. Siewier M., *O niektórych aspektach polityki bezpieczeństwa II RP wobec Związku Sowieckiego*, [w:] „Res Politicae“, t. IV, Częstochowa 2011.
92. Sołonin M., *22 CZERWCA 1941 czyli jak zaczęła się Wielka Wojna Ojczyźniana*, Poznań 2007.
93. Sołonin M., *Czerwiec 1941. Ostateczna diagnoza*, Poznań 2015.
94. Sołonin M., *Nic dobrego na wojnie*, Poznań 2012.
95. Sołonin M., *Pranie mózgu. Fałszywa historia Wielkiej Wojny*, Poznań 2013.
96. Suworow W., *Lodołamacz*, Poznań 2011.
97. Stadnik K., *Fortyfikacje „Linii Mołotowa” w Przemyślu i okolicy* [w:] Fortyfikacje Twierdzy Przemyśl. XXV seminarium krajoznawcze WP, Gliwice 2011.
98. Stahel D., *Operacja „Barbarossa”. Klęska Niemiec na Wschodzie*, Warszawa 2012.
99. Стрижков Ю. К., *Герои Перемышля*, Москва 1969.
100. Szcześniak A. L., *Zmowa. IV rozbiór Polski*, Warszawa 1990.

101. Шунков В.Н., *Красная Армия*, Минск 2010
102. Tomaszek P., Kozdrój Ł., *Linia Mołotowa. Podstawowe zagadnienia* [w:] Galicja. Kultura, Tradycja, Współczesność nr 1-2, Przemyśl 2001.
103. Tyszkiewicz J., Czapiewski E., *Historia Powszechna. Wiek XX*, Warszawa 2010.
104. Wachowski T., *Czołg średni SOMUA S-35* [w:] „Nowa Technika Wojskowa“ nr 5/2005, Warszawa 2005.
105. *Walczyliśmy w piekle. Raporty niemieckich generałów z frontu wschodniego*, pod red. P. Tsourasa, Warszawa 2014.
106. Wawrzyński M., *Powietrzny pogram ZSRR. 22 czerwca 1941*, Warszawa 2015.
107. Wesołowski T., *Linia Mołotowa- próba definicji pojęcia* [w:] Infort 2001, nr 2.
108. Wesołowski T., *„Linia Mołotowa” sowieckie fortyfikacje graniczne z lat 1940-1941 na przykładzie 62 Brzeskiego Rejonu Umocnionego*, Białystok 2001.
109. Wesołowski T., *Rola fortyfikacji stałych na tzw. łuku białostockim w systemie obrony i planach operacyjnych Armii Czerwonej w latach 1939-1941*, [w:] Radziecka agresja 17 września 1939 r. i jej skutki dla ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej, pod red. M. Gnatowskiego, Białystok 2000.
110. Wojciechowski I.J., *Karabin Mosin wz. 1891*, TBU 78, Warszawa 1982.
111. Wolfram J., Zasieczny A., *Broń piechoty Wehrmachtu 1939-1945*, Warszawa 2009.
112. Wójcik Z., *Aleksy Gilewicz – historyk nieprovincjonalny*, Przemyśl – Wrocław 2008.
113. Zając T., *Fall Barbarossa 22 czerwca 1941 roku – walki na terenie 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego* [w:] „Rocznik Przemyski”, Historia Wojskowości, z. 1, t. 51, Przemyśl 2015.
114. Zając T., *Rychla Sukipna – słowaccy żołnierze w 1941 roku na terenie dorzecza górnego Sanu*, [w:] Słowacy – historia i kultura, Szreniawa 2015.
115. Zając T., Malik G., *Schron-Muzeum „Kaponiera 8813”* [w:] Fortyfikacje Twierdzy Przemyśl. XXV seminarium krajoznawcze WP, Gliwice 2011.
116. Zając T., *Znaczenie zachodniego systemu umocnień granicznych ZSRS w 1941 r. na przykładzie 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego. Linia Mołotowa na terenie Województwa Podkarpackiego*, Rzeszów 2014. Praca magisterska pod kierunkiem prof. UR dr hab. A. Olejki (komputeropis).
117. Zasieczny A., *Czołgi II wojny światowej*, Warszawa 2015.
118. Zasieczny A., *Broń pancerna III Rzeszy*, t. 1, Warszawa 2013.

119. Zasieczny A., *Broń pancerna III Rzeszy*, t. 2, Warszawa 2015.
120. Zasieczny A., *Leksykon broni II wojny światowej*, Warszawa 2015.
121. Zblewski Z., *Historia polityczna świata XX wieku*, Kraków 2004.

VI Źródła internetowe

1. www.archive.is
2. www.dobroni.pl
3. www.dws-xip.pl
4. www.encyklopedia.mil.ru
5. www.jaegerplatoon.net
6. www.kriepost.org
7. www.lonesentry.com
8. www.lexikon-der-wehrmacht.de
9. www.moypolk.ru
10. www.opisybroni.republika.pl
11. www.rzeszow.mm.pl/~jowitek/index.html
12. www.suworow.pl

VII Inne źródła

Braun G., *Marsz Wyzwolicieli*, 2009. - film dokumentalny

SPIS MAP

Mapa 1. Punkt Cisowa	144
Mapa 2. Punkt Oporu Boguszówka.....	145
Mapa 3. Punkt Oporu Górne	146
Mapa 4. Punkt Oporu Bircza.....	147
Mapa 5. Punkt Oporu Jawornik Ruski-Klementowka	148
Mapa 6. Punkt Oporu Wola.....	149
Mapa 7. Punkt Oporu Lipa.....	150
Mapa 8. Punkt Oporu Dobra Rustykalna	151
Mapa 9. Punkt Oporu Starzawa.....	152
Mapa 10. Punkt Oporu Maryna Polska	153
Mapa 11. Punkt Oporu Buców	154
Mapa 12. Punkt Oporu Starzawa 2.....	155
Mapa 13. Punkt Oporu Zawieruchy	156
Mapa 14. Punkt Oporu Kopań.....	157
Mapa 15. Fragment mapy WIG z 1938 r. -region Mościska.....	158

SPIS RYSUNKÓW

Rysunek 1. Stanowisko Ł-17.....	136
Rysunek 2. Stanowisko DOT-4	136
Rysunek 3. Rzut strzelnicy stanowiska DOT-4	137
Rysunek 4. Stanowisko NPS-3.....	137
Rysunek 5. Rzut strzelnicy stanowiska NPS-3	138
Rysunek 6. Stanowisko obrony wejścia - Rkm 7, 62 mm wz. 1929 DT.....	138
Rysunek 7. Peryskop stosowany w radzieckich schronach z lat 1939-1941.....	139
Rysunek 8. Część peryskopu używanego w schronach tzw. Linii Mołotowa.....	140
Rysunek 9. System filtrowentylacji.....	141
Rysunek 10. Piecyk grzewczy	141
Rysunek 11. Schemat schronu typu OPK z P.O. Przemysł	142
Rysunek 12. Mapa 08. PRU z uwzględnieniem schronów, które miały powstać rozkazem z 21 października 1940 r.....	143
Rysunek 13. Schemat Punktów Oporu 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego .	159

SPIS TABEL

Tabela 1. Strony konfliktu podczas gry wojennej na południowo-zachodniej granicy ZSRS z 7 I 1941 r.....	52
Tabela 2. Siły pancerne III Rzeszy i ZSRS we wrześniu 1939 r.	73
Tabela 3. Ilość schronów bojowych na podstawie danych ZSRS z 1 VI 1941 r.	94
Tabela 4. Nomenklatura schronów 08. PRU	102
Tabela 5. Schrony 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego wybudowane do 22 czerwca 1941 r.	113
Tabela 6. Punkt Oporu Cisowa.....	118
Tabela 7. Punkt Oporu Boguszówka.....	119
Tabela 8. Punkt Oporu Górne.....	120
Tabela 9. Punkt Oporu Bircza.....	121
Tabela 10. Punkt Oporu Jawornik Ruski-Klementowka.....	124
Tabela 11. Punkt Oporu Wola.....	125
Tabela 12. Punkt Oporu Lipa	126
Tabela 13. Punkt Oporu Dobra Rustykalna.....	127
Tabela 14. Punkt Oporu Starzawa	129
Tabela 15. Punkt Oporu Maryna Polska.....	130
Tabela 16. Punkt Oporu Buców.....	131
Tabela 17. Punkt Oporu Starzawa 2	132
Tabela 18. Punkt Oporu Zawieruchy.....	133
Tabela 19. Punkt Oporu Kopań	134
Tabela 20. Dane taktyczno-techniczne pistoletu P.08	162
Tabela 21. Dane taktyczno-techniczne pistoletu P.38	163
Tabela 22. Dane taktyczno-techniczne pistoletu maszynowego MP 38/ MP 40....	164
Tabela 23. Dane taktyczno-techniczne karabinu powtarzalnego Mauser Kar98k .	165
Tabela 24. Dane taktyczno-techniczne karabinu maszynowego MG 34	166
Tabela 25. Liczebność uzbrojenia artyleryjskiego III Rzeszy przed 22 VI 1941 r.	170
Tabela 26. Dane taktyczno-techniczne armaty ppanc. kal. 37 mm wz. 35/36 (3,7 cm Pak 35/36).....	171
Tabela 27. Dane taktyczno-techniczne armaty ppanc. kal. 50 mm wz. 38 (5 cm Pak 38).....	172
Tabela 28. Dane taktyczno-techniczne armat kal. 75 mm.....	173

Tabela 29. Dane taktyczno-techniczne armaty kal. 105 mm (10,5 cm K 18) wz. 1918/31	174
Tabela 30. Dane taktyczno-techniczne armaty kal. 150 mm (15 cm K 18)	175
Tabela 31. Dane taktyczno-techniczne granatnika kal. 50 mm wz. 36 (IGrW 36)	176
Tabela 32. Dane taktyczno-techniczne moździerza kal. 81 mm wz. 34 (GrW 34).	177
Tabela 33. Dane taktyczno-techniczne haubic kal. 105 mm	178
Tabela 34. Dane taktyczno-techniczne haubic kal. 150 mm	179
Tabela 35. Dane taktyczno-techniczne czołgu PzKpfw I	181
Tabela 36. Dane taktyczno-techniczne czołgu PzKpfw II.	182
Tabela 37. Dane taktyczno-techniczne czołgów PzKpfw 35 (t) i 38 (t).	183
Tabela 38. Dane taktyczno-techniczne czołgu PzKpfw III Ausf. E.	184
Tabela 39. Dane taktyczno-techniczne czołgu PzKpfw IV Ausf. F.	185
Tabela 40. Dane taktyczno-techniczne czołgu PzKpfw 35-S 739 (f)	186
Tabela 41. Dane taktyczno-techniczne rewolweru Nagant wz 1895.....	188
Tabela 42. Dane taktyczno-techniczne pistoletu TT wz. 33.....	189
Tabela 43. Dane taktyczno-techniczne pistoletu maszynowego PPD wz. 40	190
Tabela 44. Dane taktyczno-techniczne pistoletu maszynowego PPSz wz. 41	191
Tabela 45. Dane taktyczno-techniczne karabinu powtarzalnego Mosin wz. 1891/30	193
Tabela 46. Dane taktyczno-techniczne karabinów samopowtarzalnych SWT-38 i SWT-40.....	194
Tabela 47. Dane taktyczno-techniczne ręcznego karabinu maszynowego DP wz. 1927	195
Tabela 48. Dane taktyczno-techniczne ciężkiego karabinu maszynowego Maxim wz. 1910/30.....	196
Tabela 49. Siły artyleryjskie ACz. przed 22 VI 1941 r.....	201
Tabela 50. Dane taktyczno-techniczne armaty ppanc. kal. 45 mm wz. 1937	202
Tabela 51. Dane taktyczno-techniczne radzieckich armat kal. 76,2 mm	204
Tabela 52. Dane taktyczno-techniczne armaty kal. 107 mm (M-60) wz. 1940	204
Tabela 53. Dane taktyczno-techniczne armaty kal. 122 mm (A-19) wz. 1931/37.	206
Tabela 54. Dane taktyczno-techniczne armaty kal. 152 mm (MŁ-20) wz. 1937...	207
Tabela 55. Dane taktyczno-techniczne moździerz kal. 50 mm	208
Tabela 56. Dane taktyczno-techniczne moździerz kal. 82 mm wz. 1937	208
Tabela 57. Dane taktyczno-techniczne moździerz kal. 120 mm wz. 1938	209

Tabela 58. Dane taktyczno-techniczne haubicy kal. 122 mm wz. 1938 (M-30)....	210
Tabela 59 .Dane taktyczno-techniczne haubicy kal. 152 mm wz. 1938 (M-10)....	211
Tabela 60. Dane taktyczno-techniczne czołgów BT-5 i BT-7	214
Tabela 61. Dane taktyczno-techniczne czołgu T-26.....	215
Tabela 62. Dane taktyczno-techniczne czołgu T-34.....	216
Tabela 63. Dane taktyczno-techniczne czołgów KW.....	217
Tabela 64. Dane taktyczno-techniczne czołgu T-35.....	218
Tabela 65. Strażnice 92. OP. przed Fall Barbarossa.....	224
Tabela 66. Wykaz ilość haubic i amunicji zaplanowanej do użycia 22 VI 1941 r.	227
Tabela 67. Strażnice 93. OP. przed Fall Barbarossa.....	257

SPIS WYKRESÓW

Wykres 1 Skład 17. Armii przed atakiem na ZSRS w 1941 r.	46
Wykres 2. Siły ACz. na terenie 08. Przemyskiego Rejonu Umocnionego.....	62
Wykres 3. Terminologia umocnień 08. PRU.....	103

SPIS ZDJĘĆ

Zdjęcie 1. Ostrzał prawobrzeżnej części Przemysła podczas Fall Barbarossa przy moście kolejowym, w tle widoczne okolice 14. strażnicy.....	277
Zdjęcie 2. Zniszczony czołg typu Somua S-35 z grupy bojowej „Kathe” przy ul. Klasztornej w Przemysłu	277
Zdjęcie 3. Przejęty pomnik W. Lenina, który miał stanąć na Placu na Bramie w Przemysłu. Fotografie wykonano po czerwcu 1941	278
Zdjęcie 4. Nagrobki niemieckich żołnierzy po walkach Fall Barbarossa przy moście kolejowym w Przemysłu.....	278
Zdjęcie 5. Zniszczony schron typu OPK mł. lejtn. I. Czaplina w Przemysłu	279
Zdjęcie 6. Schron typu APK przy 15. strażnicy w P.O. Przemysłu.....	279
Zdjęcie 7. Dowódca 92. OP. ppłk J. Tarutin	280
Zdjęcie 8. płk. P.P. Opakin zastępca 99. DS.....	280
Zdjęcie 9. lejtn. A. Patarykin dowódca 14. strażnicy.	280
Zdjęcie 10. st. lejtn. G.S. Poliwoda.....	280
Zdjęcie 11. lejtn. N. Slusariew dowódca 9. Strażnicy 92. OP.	281
Zdjęcie 12. Dowódca 206. ps mjr M. Tiuleniew	281
Zdjęcie 13. Dowódca 3.baonu 1.ps. kpt. G.Czikwaidze	281

Zdjęcie 14. Dowódca 197. ps kpt. J. Zawadzki.....	281
Zdjęcie 15. Mł. lejt. I. Czaplina dowódca plutonu 150. Sbk m walczącego w schronie OPK w Przemyślu.....	282
Zdjęcie 16. Lejt. Piotr Nieczajew z żoną	282
Zdjęcie 17. Odsłonięcie pomnika lejt. P. Nieczajewa w Przemyślu w 1969 r.	283
Zdjęcie 18. Schron w P.O. Olchowce - jednym z chłopców na zdjęciu jest Zdzisław Beksiński (po prawej).	284
Zdjęcie 19. Słowaccy żołnierze po zdobyciu DOT-ów w okolicy Sanoka i Leska.	285
Zdjęcie 20. Słowaccy żołnierze przy schronie 08. PRU w okolicach Sanoka. W tle widoczne stanowisko ogniowe DOT-4	286
Zdjęcie 21. Cmentarz żołnierzy słowackich poległych podczas walk o P.O. Załóż w czerwcu i lipcu 1941 r.	286